

Indholdsfortegnelse

Indledning v/Sturla Falck	5
Sammendrag	7

Program/indlæg

Torsdag den 18.05.2000

Plenumforedrag

Forbrydelse til tiden – samfundsudvikling og kriminalitet historisk set – af <i>Jens Engberg</i> (DK)	17
Om utviklingen av voldelighet i det norske bondesamfunnet på 1600-tallet – af <i>Erling Sandmo</i> (N)	25

Fredag den 19.05.2000

Plenumforedrag

Barnamord i Stockholm – af <i>Maria Kaspersson</i> (S)	34
Patterns of Criminal Homicide in Finland 1960-1996 – by <i>Janne Kivivuori</i> (F)	44
Adolescent girls' experiences on sexual harassment and violence – by <i>Päivi Honkatukia</i> (F)	53

Aktuell kriminologisk forskning knyttet til seminarets hovedtema

Konge, tinglag og individ som rettshåndhevere i norsk senmiddelalder og tidlig nytid – af <i>Ferdinand L. Næshagen</i> (N)	60
Krisekriminalitet i Danmark -En undersøgelse af domsudskrifter fra Københavns Byret- 1939-1944 – af <i>Claus Bundgård Christensen</i> (DK)	67
Trust in the history of cities – by <i>Nicolay Borchgrevink Johansen</i> (N)	76

Aktuel kriminologisk forskning - paralelle sesjoner

Sesjon 1: Homosexuality, Criminal Law and Discourse 1880 - 1999

The heteronormativity of the Finnish criminal law in 1889 and 1999 – by <i>Antu Sorainen</i> (F)	82
Why Women? Legislation Criminalizing Same-Sex Sexual Acts at the Turn of the 20th Century and the Inclusion and Exclusion of Women - The Case of Finland – by <i>Kati Mustola</i> (F)	86
Between Men and Animals: Homosexuality, Bestiality, and Criminal Law in Sweden 1864-1978 – by <i>Jens Rydstrøm</i> (S)	93
The construction and deconstruction of a victim - The discourse on age and homosexuality and §213 in the Norwegian Penal Code of 1902 from the end of the nineteenth century to 1972 – by <i>Martin Skaug Halsos</i> (N)	102

Sesjon 2: Kontrollapparatet. Ungdom

Politiets skøn – diskrimination i praksis? – af <i>Lars Holmberg</i> (DK)	108
Normalisering av det exceptionella - ett led i den sociala kontrollens expansion – af <i>Janne Flyghed</i> (S)	114
Confidence in Courts in Finland – by <i>Timo Ahonen</i> (F)	122
How Part-Time Working Relates to Problem Behaviour among School Children? – by <i>Anne Kouvonen</i> (F)	126

Lørdag den 20.05.2000

Plenumforedrag

The modern penitentiary and Denmark - A few notes about Danish prison reform 1835-1842 – by <i>Peter Scharff Smith</i> (DK)	130
Subjects in Penal Systems: From Foucault to Information Processing – by <i>Katja Franko Aas</i> (N)	138
Nye kontrollmetoders virkninger på forståelsen av avvikende handlinger – af <i>Helene O. Gundhus</i> (N).	147

Aktuell kriminologisk forskning - paralelle sesjoner

Sesjon 1: Fengsel

Skolens funksjon i fengslet – dannelse eller disiplinering? – af <i>Bodil Ravneberg</i> (N)	161
Kan fängelsestraffet bli mer preventivt? Några förslag – af <i>Eva Stenborre</i>	168
Filantropi, Socialt Arbete och Straff. Hjälpårbeite med dömda 1800-2000 – af <i>Kerstin Svensson</i> (S)	174

Sesjon 2: Narkotika

Rekreativ bruk af ecstasy. Med utgangspunkt i en fænomenologisk analyse af ecstasy rusen – af <i>Anne-Stina Sørensen</i> (DK)	180
Stofmisbrukeres hverdag – politiets innsats i København – af <i>Evy Frantzsen</i> (N) ¹ .	
Genomförande och reflektioner kring ett fältarbete bland narkotikabrukande kvinnor – af <i>Ingrid Lander</i> (S)	185

Aktuell kriminologisk forskning knyttet til seminarets hovedtema

Galehusets opphav og utvikling – af <i>Wenche Blomberg</i> (N)	194
Criminality, psychiatry, and social deviance in the early 20th century	
Finland – by <i>Minna Uimonen</i> (F)	199
Uden arbejde: Betragtninger om afvigelse og udelukkelse før og nu – af <i>Annika Snare</i> (DK)	202
Criminal talk – when the words change the act into a crime – by <i>Eeva-Liisa Hirvonen</i> (F)	209

Aktuell kriminologisk forskning - paralelle sesjoner

Sesjon 1: Økonomisk kriminalitet

Små konkurser, næringslivsbrott och brottsbekämpning – af <i>Kaisa Mäkelä</i> (F)	213
The organised crime in Finland and its operations in cross- border criminality – by <i>Mika Junninen</i> (F)	218
Kriminalitet i näringslivet - exemplet miljöbrott – af <i>Helena du Rées</i> (S).....	223
”Linedansere på straffelovens ytterste streng”: om konstruksjonen av kriminalitet i det norske verdipapirmarkedet – af <i>Paul Larsson</i> (N)	230
Korruption i vägtransporten – af <i>Kauko Aromaa</i> (F)	237

Sesjon 2: Vold - seksualisert vold og reaksjoner

Våldtäkt i finsk rättspraxis – af <i>Vilja Hahto</i> (F)	241
Why Violence – by <i>Ragnhild Sollund</i> (N).....	246
Forholdet mellom personlighet, fordeling av skyld generelt og for en spesifikk alvorlig hendelse – af <i>Marius Peersen</i> (I).....	252
Fra lokkemenn til farlige fedre – et endret anmeldelsesmønster i saker om seksuelle overgrep mot barn – af <i>Elisiv Bakketeig</i> (N).....	258
Straff for enhver pris? – af <i>Ole K. Hjemdal</i> (N)	264

¹ Paper er ikke indleveret.

Søndag den 21.05.2000

Plenumsforedrag

Fortidens narkotikaproblem: Kampen imod øl i Island 1915-1989 – af *Helgi Gunnlagsson* (I)270

Møter mellom tatere og det norske samfunnet i 400 år – af *Hedda Giertsen* (N).....274

Deltagerliste284

Indledning

Jeg har fått æren på vegne av Nordisk Samarbeidsråd for Kriminologi å ønske alle velkommen og å åpne konferansen: ”Kriminaliteten er ikke hva den engang var – om avvik i historisk lys”.

Mulig er det årtusen skiftet som har inspirert til et tilbakeskuende blikk i dette forskerseminaret i år 2000. For så vidt er vi alle noe historisk opptatt ettersom vår kunnskap og våre data nå stort sett stammer fra det forrige århundre. Men her skal vi også gå noe lengre tilbake for å sette hele forståelsen av avvik inn i en historisk kontekst.

Våre omgivelser her i Os på Norges vestkyst gir en god ramme. Det er landlige med nær kontakt til fjord og hav. Dette kan minne oss om at det var i primærnæringen folk livnærte seg. Jordbruk og fiske har vært det vesentlige i alle tider for å berge livet. Å ro fisken til Bergen tok et døgn eller to avhengig av vind og vær. Bonde- og fiskersamfunnet var et utpreget klassesamfunn. De fleste rike her eide ikke så mye, men små bruk kombinert med fiske og jakt ga rikdom i forhold til dem som ikke eide noe. Det var en utbredt fattigdom blant leilendingene/ husmennene som måtte bruke mesteparten av sin tid på eiernes jord. Husbonden hadde stor makt. I Kong Christian IV lov av 1604 heter det: ”Husbonden må refse sine Børn og Tyende med Kæp, eller Vond, og ei med Vaaben.”

De fleste i traktene her hadde for 100 år siden slektninger som emigrert til Amerika. Lengre tilbake til Vikingtiden dro folk også ut fra Vestlandet. Noen dro i Vesterveg og andre i Austerveg og ikke alltid med fredelig midler for å skaffe seg rikdom. De skapte også bånd mellom de nordiske land. Erik Raude dro via Island til Grønland og Eigil Skalagrimson måtte, etter at han var lyst fredløs her, slå seg ned i Island.

Ca. fem kilometer herfra ligger ruinene av Lysekloster, bygget i 1174. Det minner oss om at det var kirken som hadde makten langt opp i middelalderen. All jord var eid av Lysekloster i mils omkrets, og kirken hadde sin egen lov parallelt med den statlige. Den verdslige lov ble også influert av kirkens normer. Det er fristende minne om Norsk Lov fra 1687 som satte straff på livstid for den som ”bander sine foreldre” og dødsstraff for dem som slo dem. Så sent som i 1836 ble to søsken som hadde kalt sin mor ”Fyldesvin” dømt av Høyesterett til tukthus på livstid for ”ubluelig at have tiltalt sin Moder”.

Men i de gamle lover finner vi også en annen rimelighet enn i dag. I Magnus Lagabøters Landslov fra 1274 heter det i Tyvebolken: ”Det er nu dernæst, at ingen av os skal stjæle fra den anden. Nu er det dog at merke, naar en mand stjæler mat, som ikke kan faa arbeide til livsopphold, og berger saaledes sit liv under sult, da fortjener det tyveri paa ingen maate revsing (straf).” Fullt så rimelig var det ikke for en mann i arbeid eller en som stjal oftere. I første omgang var det bøter og om han ikke betalte skulle han ”brændemerkes med en nøkkel paa kinden.”, og ved gjentakelse gikk det verre: ”Nu om den samme mand oftere blir tiltalt for tyveri, da har han forbrutt land og løsøre og livet med.”

Temaet for konferansen er ikke romantiserende over en forgangen fortid eller forherligelse av nåtiden. Håpet er at gjennom å forstå den virkelighet som var, kan vi bli brakt videre i forståelsen av vår egen tid. Vi forstår ikke forbrytelsen eller reaksjonen uten å forstå den sosioculturelle kontekst. Kriminaliteten hadde ikke samme innhold i tidligere tider. Handlingene ble foretatt innen en helt annen kontekst. Normene og verdiene for å forstå avviket, avvikeren og reaksjonene var da også andre. Enhver atferd og handling må forstås i lys av sin tids sosiale og materielle situasjon.

Til denne spennende sammenvevningen av historie, kriminologi og samfunnsvitenskap har vi satt sammen et program som skal gi oss ulike innfallsvinkler til et samlende tema. Den beste innledningen på seminaret vi kunne få, var gjennom historikernes ”briller”, der Jens Engberg først vil minne oss om de kulturelle skiller over tid med en endret forståelse av kriminaliteten knyttet til samfunnsutviklingen, før Erling Sandmo deretter bringe oss tilbake til 1600-tallet med ulike måter volden ble forstått på.

Med et så stort og spennende program som vi har foran oss i de kommende dager, hadde det vært fristende å framheve mange og takke dem, ja omtrent samtlige for den iver og velvilje de har vist til å ville delta og presentere sin forskning. Men det får vente til etter innleggene. Nå vil jeg bare ønske dere alle velkommen og alle innledere lykke til med noen spennende dager. Og til de som ikke fikk være med, blir det mye spennende stoff i rapporten.

Bergen, Maj 2000

Sturla Falck,
Medlem af Nordisk Samarbejdsråd for Kriminologi

—o—O—o—

Rapporten indeholder i uredigeret form de papers, der blev præsenteret på seminaret. Vi takker de mange norske arrangører, Sturla Falck, Hedda Giertsen og Ragnhild Hennum for et meget inspirerende og vellykket seminar!

Stor tak for indsatsen med den praktiske forberedelse af seminaret og sammensætning af rapporten skal derudover lyde til NSfK's studentermedhjælpere: Camilla Kvist og Jesper Stecher.

København, august 2000

Flemming Balvig,
formand

Nina Löwe Krarup,
sekretariatsleder

Sammendrag

Forbrydelse til tiden. Samfundsudvikling og kriminalitet historisk set – af Jens Engberg (DK)

I indlægget reflekteres over kriminalstatistik og forholdet mellem kriminalitet og samfundsudviklingen.

Om oppfatninger av vold i Norge på 16-tallet – af Erling Sandmo (N)

I løpet av 1600-tallet skjedde det et epistemeskiftet i voldens historie i Norge. Ved begynnelsen av århundret var volden meget utbredt, men ble samtidig ikke oppfattet som noe gitt og enhetlig eller som noe truende. I løpet av århundret overtok imidlertid sentralmyndighetene og deres representanter definisjonsmakten her som i så mange andre sammenhenger, og volden ble tinglig- og farliggjort. Artikkelen drøfter noen aspekter ved voldsutviklingen i Norge, og presenterer den diskursen som omga epistemeskiftet, slik det fortonet seg for allmuen ved de lokale domstolene.

Barnamord i Stockholm – af Maria Kaspersson (S)

Barnamorden fikk egen rettslig reglering under 1600-talet, efter att praxis vuxit fram sedan 1500-talet. De kvinnor som begick barnamord var i övre 20-årsåldern, ogifta och tjänsteflickor. Det vanligaste var att de dolde sin graviditet, födde i enslighet och dödade barnet genom kvävning och gömde liket. Avrättning dominerade som påföljd, men det är inte säkert hur många av dessa som verkställdes. Förklaringar till brotten var de hårda kyrkliga straffen för utomäktenskaplig sexualitet, stämplingen av ogifta mödrar, ekonomiska bekymmer, skam och vanära och psykologisk stress. Under 1700-talet var barnamorde särskilt uppmärksammade från myndighetshåll, man ansåg att det förelåg en barnamordsepidemi, och olika åtgärder vidtogs för att förhindra nya fall. Från och med 1900-talet intresserade sig rätten mer för de motiv som kvinnorna själva förde fram och ansåg flera av dem som förmildrande orsaker. I och med att antalet illegitima barn ökade och de kyrkliga skamstraffen avskaffades under 1700-talet, samt under 1900-talet fler möjligheter gavs kvinnorna att användanda preventivmedel och kunna få abort har incitamentet till barnamord gradvis försvunnit och förekommer ytterst sällan idag.

Patterns of Criminal Homicide in Finland 1960-1996 – af Janne Kivivuori (F)

The findings of this report are preliminary and first results of an on-going study. I have focussed on three aspects of homicide structure: the age of victims, the location in which the offence took place, and the victim-offender relationship. Trends in homicide patterns have been identified by using two reference periods: the main period of 1960-74 and the years 1988 and 1996, together representing more recent homicide.

Based on these descriptive analyses, the “megatrends” of Finnish homicide patterns can be summarized as follows: Homicides increasingly take place between adults, while children are increasingly exempt from homicide; Homicides increasingly take place in private places and indoors; Blue collar working sites have disappeared as places where homicides are committed. Because of this, working places in general have become extremely rare as homicide places; The percentage of homicide victims killed by intimate partners and strangers has increased, while the percentage of victims killed by friends/acquaintances and relatives seems to be decreasing; However, a friend/acquaintance remains by far the most typical perpetrator of homicide against males, while females are typically killed by their intimate partners.

Adolescent girls' experiences on sexual harassment and violence – af Päivi Honkatukia (F)

In my research project I have wanted to find out how girls themselves make sense of their experiences as targets of sexual harassment and violence. These meanings are of course subjective and thus they vary according to situations and persons engaged. However, some meanings appeared quite often in my empirical material, which I believe tells about something more general – maybe about culturally shared understandings related to violations of girls' bodily integrity.

Konge, tinglag og individ som rettshåndhevere i norsk senmiddelalder og tidlig nytid – af Ferdinand Linthoe Næshagen (N)

Gitt kongemaktens svake økonomi måtte middelalderens og den tidlige nytids rettshåndhevelse også utføres av andre enn kongens tjenestemenn – både tinglagets voksne mannlige befolkning og offeret selv (eller hans etterlatte) hadde sine oppgaver, fastsatte med lov og dom. I dette tidsrommet var fremdeles interessene til offeret (eller hans etterlatte) prioriterte foran kongens – offeret skulle ha erstatning for både volds- og vinningsforbrytelser, og hadde rett til å benåde (eller ikke benåde). Dels som følge av den nesten universelle erstatningen, dels av andre grunner var mørketallene i dette tidsrommet trolig lavere enn i vår tid.

Krisekriminalitet i Danmark -En undersøgelse af domsudskrifter fra Københavns Byret- 1939-1944 - af Claus Bundgård Christensen (DK)

Undersøgelsen tager udgangspunkt i 1750 domme vedr. brud på kriselovgivningen, som blev afsagt ved Københavns Byrets 3. Afdeling mellem september 1939- januar 1944, og påviser at krisekriminaliteten på flere måder afveg fra den "normale" kriminalitet, idet dømte fra erhvervslivet var stærkt repræsenteret. De mest almindelige sager der optrådte ved 3. Afdeling, var sortbørshandel med cigaretter og rationeringsmærker. Blandt disse sager fandtes tydelige forbindelser til mere traditionel kriminalitet, men hovedparten af de resterende sager var relateret til erhvervskriminalitet, først og fremmest brud på prislovgivningen.

Trust in the history of cities – af Nicolay Borchgrevink Johansen (N)

I this text, I argue that trust is a common denominator in the development of cities. Trust was based on coercive threats in the original, perhaps cautious, formation of cities, if we accept the use of a model by Gellner. Then a gradual and mutual "colonization" of the internal and external norms, has established a "grey-zone", neither black nor white, between the clan and the strangers. In this grey zone, strangers are treated not with the attitude of *gesellschaft*, and not with the embrace of *gemeinschaft*. Strangers are to some extent trusted, even if the "effective cousins" have become indifferent relatives, and the threat of the clan has diminished. Thus trust follows the evolution of "community life", and has produced a way to regard strangers, which makes it possible to trust them, even if we know very little about them. We see that even modern cities, however detached and atomized the burghers, however instrumental in the relations to each other and raising crime rates proclaimed like announcements of judgement day by the media, still the city works as a social unit. Still the city dwellers live, work and thrive in the urban environment. There can be little doubt that this is a description of a population still trusting each other in public praxis. Is it possible to propose that today's order in cities is culturally related to a possible cautious approach between hostile clans, likened with Gellners modell based on the experience with shepherds on the hoof?

The heteronormativity of the Finnish criminal law in 1889 and 1999 - af Antu Sorainen (F)

This article discusses some forms of legal argumentation which have produced heteronormativity in the history of the Finnish criminal law, from the 1889 criminal law to the 1999 law on sexual crimes. The criminalization of same-sex sexuality is seen as an example of the production of heteronormativity in the law. Criminal law, which often describes same-sex sexuality in a "suspicious" fashion, is here seen as suspicious in itself, from the point of view of queer theory.

Why Women? Legislation Criminalizing Same-Sex Sexual Acts at the Turn of the 20th Century and the Inclusion and Exclusion of Women - The Case of Finland - af Kati Mustola (F)

Throughout Western history same-sex sexual acts between women have mostly not been legally forbidden. Among the hundreds if not thousands of cases of homosexuality tried by lay and ecclesiastical courts in medieval and early modern Europe, only a few involved sexual relations between women. As the handful of court cases on women show, there was, however, another although a much weaker strand running through Western history which included the unthinkable: sex between women. From Scandinavian countries Sweden and Finland were among those six European countries where criminalization of sexual acts between women was newly established or retained in the criminal codes of the middle and late 19th century and early 20th century. Those countries were: Austria

(1852), Sweden (1864), Greece (year unknown to me), most of the Swiss cantons (1844-1899), Finland (1889) and the Netherlands (1911).

In this paper I discuss reasons why women were included in the Section 20:12 of the Criminal Code of the Grand Duchy of Finland from 1889, forbidding "fornication with another person of the same sex". On the one hand, the time period in question with its debates, and on the other hand, criminological schools of thought behind individual influential lawmakers seem best to explain why women were included in paragraphs forbidding homosexual acts in some countries but excluded in others. Coincidences undoubtedly also play a role here.

Between Men and Animals: Homosexuality, Bestiality, and Criminal Law in Sweden 1864-1978 - af Jens Rydström (S)

The article treats the modernisation of criminal sexuality in Sweden 1864-1978, taking its starting point in homosexuality and bestiality. It shows how the legal view of homosexuality in Sweden evolved from a pre-modern religious one, regarding bestiality and homosexuality as two varieties of the same crime against nature, to a modern egalitarian view of homosexuality as an alternative life style, regulated by civil law. Both kinds of sexual behaviour were criminalised in the same section of the Swedish penal code (c. 18 sec. 10) between 1864 and 1944. Acts of bestiality dominated the implementation of the law before homosexuality was regarded as a disease in the early 20th century. From the 1930s onward there was a sharp increase in the number of prosecutions concerning homosexuality in the Swedish courts. During this time the average length of punishment for this crime fell from around eight months to around four months of hard labour. Simultaneously the number of persons exculpated on grounds of insanity rose from just a few percent to around one third of those convicted for violation of c. 18 sec. 10. In 1944 the law against homosexual acts between consenting adults was lifted and acts of bestiality were no longer deemed a crime unless they could be judged as cruelty to animals. The age of consent for homosexual acts was set at 18 years while the age of consent for heterosexual acts was set at 15 years. In the 1950s Sweden was shaken by a series of homosexual scandals involving male prostitution and blackmailing of the king. In this climate the higher age of consent for homosexual acts was not challenged. Not until 1978 was the law amended and the last article in criminal law discriminating against homosexuality was removed. In the 1990s, focus within the gay and lesbian movement in Sweden has shifted from demanding the right to free sexuality to the right of gay couples to marry and adopt children, and from now on homosexuality is regulated by civil, and not criminal law.

The construction and deconstruction of a victim - The discourse on age and homosexuality and §213 in the Norwegian Penal Code of 1902 from the end of the nineteenth century to 1972 - af Martin Skaug Halsos (N)

The Norwegian Penal Code of 1902 was the first of the Nordic countries to abolish the general ban on homosexuality. The section prosecuted only sex between men, which was in the interest of the public to punish. From the beginning of the last century until the upheaval of section 213 in 1972 the interest of the public meant mostly to prevent the spread of homosexuality through sexual experience. Hence section 213 worked as a higher age of consent for homosexuality in Norway. Denmark, Sweden and Finland went through the same development in law. In the same period the ban on homosexuality was replaced with a higher age of consent before it also was abolished and homosexuality and heterosexuality was treated equally. To understand this common development in all the four studied Nordic countries we have to look on these societies understanding of homosexuality, and why or why not it should be punished in the end of the nineteenth and twentieth century. Most prominent is the development connected to what I have called "the discourse on age and homosexuality". I will use the debate on homosexuality and §213 in Norway between 1887 - 1972 as an example on this, and use cases from the courts of Kristiania/Oslo in the same period to enrich the material. The discussions in the other three Nordic countries are almost identical.

Politiets skøn – diskrimination i praksis? - af Lars Holmberg (DK)

Indlægget tager udgangspunkt i en kvalitativ undersøgelse af politiets konkrete skøn i en dansk politikreds. Det påvises, hvordan politiet, med udgangspunkt i en bedømmelse af borgernes type,

udvælger bestemte mennesker til nærmere kontrol. Endvidere påvises det, hvordan der forekommer forskelsbehandling i konkrete afgørelser, igen ud fra borgernes type og opførsel.

I anden del af indlægget overvejes det, om det er praktisk muligt at undgå særlige den første form for diskrimination, og nogle erfaringer fra USA berøres kort. Konklusionen er, at en vis diskrimination i udvælgelsen af mistænkte er uomgængelig, mens diskrimination i afgørelser bør kunne undgås.

Afslutningsvis overvejes konsekvenserne af denne analyse, og det påvises, hvordan flere nyere politistrategier netop bygger på forskelsbehandling.

Normalisering av det exceptionella - ett led i den sociala kontrollens expansion – af Janne Flyghed (S)

”Makt betyr bare én ting: adgang til å påføre andre smerte.” (Jens Bjørneboe). Första gången begreppet social kontroll kom på pränt var sannolikt i den serie artiklar Edward Ross skrev i *American Journal of Sociology* i slutet av 1800-talet. Med social kontroll syftade han på ”formandet av individens känslor och önskingar så att de överensstämmer med gruppens behov” (Ross 1896,514). Främst var han intresserad av de reglerande institutioner som ser till att individens beteende är i samklang med gruppkraven (Cosser 1982,13). Under det dryga sekel som gått sedan dess har det vid upprepade tillfällen påtalats att social kontroll är samhällets mest centrala problem. Möjligen är det också därför social kontroll blivit ett av de mest omdiskuterade begreppen vars innebörd skiftat karaktär genom åren. Utan att göra någon djupdykning i den debatten ska jag i det här kapitlet skissera några möjliga förklaringar till den sociala kontrollens förändring. Eller rättare sagt ett led i denna expansion. Jag har kallat det för *normaliseringen av det exceptionella*.

Confidence in Courts in Finland – af Timo Ahonen (F)

In this paper I will shortly present some main results of an empirical study that was made in the University of Turku for the Department of Justice (H. Niskanen, A. Laitinen, T. Ahonen; Suomalaisten luottamus tuomioistuimiin, 2000). Here I will concentrate on few main questions.

The few findings presented in this paper are based on a questionnaire containing more than a fifty questions about the courts and the court system. This questionnaire was presented to a randomly selected sample of Finnish people. The size of the sample was 2000 people and the survey took about 15 to 20 minutes to complete. The survey was done by phone. The response rate was high 85% and a representative sample of Finnish people.

The aim of the study was to evaluate the courts as a whole as seen by the people and at the same time specifically ask opinions about the courts and judges, fairness of the courts and sentences, readiness to use the court system and opinions about the goals of the courts and the realization of those goals. Also was asked opinions about lay members of the courts of first instance (District Courts), legal aid and experiences when using courts. We also studied extraordinary channels of appeal and appeals to the Ombudsman as a reflection of confidence and did a parallel study with an identical questionnaire to a customers of Turku District court, but those findings are not discussed in this paper.

How Part-Time Working Relates to Problem Behaviour among School Children? - af Anne Kouvonen (F)

This paper presents some preliminary results of a study of approximately 4 500 15 - 16 years old comprehensive school pupils. The study examines the relation between part-time employment and problem behaviour (criminal and forbidden offences). The preliminary results show that respondents who worked beside school used alcohol, smoked cigarettes, had stolen at school, had bullied physically, had taken part in a fight and had beaten up somebody more often than their non-working peers, but there weren't noteworthy differences in drug use, misuse of legal medicine and shoplifting. Substance use, as well as stealing, bullying at school and interpersonal aggression were most common among those who worked long hours (at least 10 hours per school week). Thus, my findings don't support the notion that having school children very intensively involved in working life beside school will keep them "out of trouble". However, working isn't - at least for all adolescents - necessarily the reason for problems, instead it can be the part of special youth lifestyle, which could be called "pseudomaturity".

The modern penitentiary and Denmark - A few notes about Danish prison reform 1835-1842 - af Peter Scharff Smith (DK)

This paper is about the events that led to the development of a modern prison system in Denmark. The work of the so called "Prison Commission" that was appointed in 1840 and the subsequent reforms of 1842 were decisive factors in this process and are therefore central to this story. Apart from that a number of themes will be addressed in the following, for example the issue of religion and the question of how it influenced the creation of prisons.

One could ask if there was any tension between religious and secular motives in the forming of prison systems during this period? I think not. In my opinion it actually seems that in many cases there was some sort of *unspoken alliance* between, on one hand, the liberal, modern, scientific and rational minded prison reformers, and on the other hand, the religiously motivated philanthropists. Perhaps one could even say that the modern prison system actually rested on a combination of religion and a modern rational attitude. In a time of changing mentalities the fact that the modern prison project - the so called penitentiary - could embrace both religious, puritan, scientific and rational motives, became a significant force in the success of the prison reform movement throughout the western world. As we shall see this was, at least to some extent, also the case in Denmark. First, however, we will take a brief look at international prison reform between 1770-1840 - the period Foucault has labeled "the birth of the prison".

Subjects in Penal Systems: From Foucault to Information Processing - af Katja Franko Aas (N)

The purpose of the presentation is to look at the changing ways in which contemporary penal systems construct offenders' identity. It will be suggested that instead of dealing with a 'delinquent with a soul', as described by Foucault, contemporary penalty is creating an image of a '*categorical individual*', which lacks the depth and uniqueness of a Foucauldian delinquent. Furthermore, a suggestion will be made that an important reason behind the changes in conceptions of identity may be the cultural impact of information technology.

Nye kontrollmetoders virkninger på forståelsen av avvikende handlinger - af Helene O. Gundhus (N)

Temaet som utforskes er i hvilken grad offentlige myndigheters bruk av kontrollteknologi virker inn på forståelsen av avvikende handlinger. Det som står i fokus er på hvilke måter bruk av nye kontrollformer bidrar til å øke fortolkningen av handlinger som kriminelle. Dette knyttes til to forhold; det at utforming og bruk av kontrollteknologi oppstår i en politisk, økonomisk og kulturell kontekst, og det at spesifikke særpreg ved nye kontrollformer representerer et sett nødvendigheter som igjen preger omgivelsene. De spesifikke særpregene som har betydning for forståelsen av handlingene som kriminelle, er for det første avstanden som automatiserte kontrollteknikker skaper mellom kontrollør og kontrollert. Det lages derfor rutiner som i større grad forstår handlingen som kriminell. Fokuset på den ytre atferden, kan for det andre bidra til at det blir mindre relevant å forstå handlingen ut fra at den er flertydig og sosialt forankret. Og det at livsstil og atferd i større grad reguleres, kan for det tredje bidra til at flere ekskluderes fra deltakelse i sosialt liv. For det fjerde kan selve kontrollteknikkene og manuell vurdering av dataene virke selektivt utvelgende og stigmatiserende, noe som kan tilbakeføres til en predefinert kategorisk mistanke rettet mot utsatte grupper. Siden kontrollformen skal virke kriminalitetshemmende gjennom atferdsendring, blir det gjennomgående en kriminalitetsfokuseret og individualiserende måte å forstå avvikende handlinger på. Nye kontrollteknikker kan derfor ikke betraktes som nøytrale og rent instrumentelle. Både utviklingen, bruken og virkningene samspiller med politiske og moralske prosjekter, derfor kan en tilsynelatende nøytral kontrollteknologi i praksis bli et ekskluderingsredskap.

Skolens funksjon i fengselet. Danning eller disiplinering? – af Bodil Ravneberg (N)

I innlegget drøftes betingelser for skolen som et vellykket rehabiliteringstiltak i fengslet gjennom å fokusere på hvordan ulike forfattere tematiserer motsetningsforholdet mellom disiplinering og danning. Danningsdiskursen tematiseres på ulike måter i ulike forfatterskap og ligger således til grunn for ulike syn på rehabiliteringsspørsmålet. Der noen forfattere skiller mellom ulike former for sosialisering, vil andre hevde at fengslet, som andre typer totale institusjoner, ender opp med å motarbeide de beste hensikter. Rehabilitering i fengslet befinner seg i et spenningsforhold mellom

flere krefter: mellom straff og hjelp, mellom danning og tilpasning, i innsattes kapasitet til å foreta sterke eller svake evalueringer, i hvilken grad det eksisterer gjensidig tillit eller mistillit i fengslet og i rommet for *samarbeid* og *samhandling* på tvers av profesjoner og etater. I innlegget pekes det på at betingelser for en vellykket rehabilitering i fengslet ligger i hvordan disse spenningsforholdene håndteres i og av fengslet.

Kan fängelsestraffet bli mer preventivt? Några förslag - af Eva Stenborre (S)

Under 1900-talet infördes alternativa påföljdsformer till fängelsestraffet. I föredraget lämnas några sådana förslag till alternativ, nämligen daganstalter (dagfängelser) och arbetskooperativ, som redan i dag finns i andra länder, exempelvis USA, och som därför också bör kunna införas i Norden.

Samtyckesprincipen tillämpas redan i dag i Sverige vid samhällstjänst och kontraktsvård. Om den dömda går med på att bearbeta orsaken till brottet genom att samtycka till behandling, när han har behov av detta, döms inte till fängelse utan kontraktsvård. Andra förslag som diskuteras i föredraget är att samtyckesprincipen även kan tillämpas vid villkorligt fängelse och villkorlig frigivning. Påföljdssystemet kan därmed bli mer humant, flexibelt och det borde förebygga brott i högre utsträckning. Om man skådar in i framtiden kan samtyckesprincipen komma att genomsyra hela straffsystemet och därmed bli den viktigaste förändringen av straffsystemet under 2000-talet.

Filantropi, Socialt Arbeta och Straff. Hjälparbete med dömda 1800-2000 - af Kerstin Svensson (S)

I det tidiga 1800-talet började man resonera kring hjälpinsatser åt fängelsefångar. I mitten av samma sekel började hjälpen och behandlingen skiljas ut från straffet, olika personer skötte olika uppgifter: Fångvaktarna skötte straffet och föreningar behandlingen. Föreningarna var ett komplement till fängelset vid cellfängelsereformen i mitten av 1800-talet I Sverige hade de bildats på statens initiativ, men med förebild från kväkarnas verksamhet i England och uppburna av socialt etablerade borgare. In på 1900-talet börjar det som kallas socialt arbete växa fram. Filantropins idéer ledde vidare till en ny profession: socialarbetare. När lagstiftningar kring kriminalvård i frihet etablerades parallellt med att det sociala arbetet växte kunde hjälpen och kontrollen, straffet och behandling utvecklas tillsammans och det sociala arbetet blev en del av straffandet likväl som straffandet blev en del av det sociala arbetet under välfärdsstatens era. I slutet av 1900-talet var det sociala arbetet så integrerat med straffandet att nya former av hjälpinsatser istället kunde ses växa fram, bland annat i form av självhjälpsrörelser.

Rekreativ brug af ecstasy. Med udgangspunkt i en fænomenologisk analyse af ecstasy rusen – af Anne-Stina Sørensen (DK)

I paperet præsenteres de foreløbige resultater af en fænomenologisk analyse af ecstasy rusen. Analysen tager udgangspunkt i, at svaret på, hvorfor flere og flere unge vælger at tage ecstasy i rekreative sammenhænge - typisk i forbindelse med techno-fester (raves), skal findes i selve rusoplevelsen. Analysen omhandler både den konkrete kropslige og følelsesmæssige del af ecstasy oplevelsen og den mere kontekst bestemte rave oplevelse, herunder ravets formål og oplevelsen af fællesskab. Det konkluderes, at formålet med rave oplevelsen for de flestes vedkommende er at opnå en tilstand, hvor kroppen smelter sammen med musikken og der opstår en form for syntony mellem krop og musik igennem dansen, og at ecstasy for manges vedkommende er en nødvendig katalysator for denne oplevelse. Samtidig beskrives det, hvordan ecstasy oplevelsen kan være motiveret af henholdsvis eskapistiske og hedonistiske motiver og hvordan disse forskellige motiver resulterer i forskellige fællesskabsformer.

Genomförande och reflektioner kring ett fältarbete bland narkotikabrukande kvinnor - af Ingrid Lander (S)

Mellan april 1997 och november 1999 följde jag sammanlagt åtta kvinnor som brukade narkotika och som var socialt exkluderade². Min avsikt var att komma kvinnorna och deras liv nära genom en form av deltagande observation. Studien har en etnografisk ansats även om det inte är en ren etnografi som fokuserar på miljö och kultur. Intresset har istället legat i de enskilda kvinnornas liv i relation till den

sociala kontext i vilken de lever. Varje kvinna följdes under drygt ett år och jag hade kontakt med cirka fyra kvinnor samtidigt. I huvudsak har fältarbetet bedrivits i "deras miljö", det vill säga i och runt deras hem, om och när de haft något, eller där de levde sitt liv utanför behandling och anstalt. Fältarbetet pågick totalt i drygt två och ett halvt år och avslutades i november 1999.

Detta paper är en kort presentation av mitt avhandlingsarbete om narkotikabrukande kvinnor. Texten består dels av delar ur metodkapitelet och dels av fragment ur ett större teoretiskt resonemang som så småningom kommer utgöra stommen till teoriavsnitt i avhandlingen. Det är på ett sätt problematiskt att lägga fram delar av större arbeten eftersom läsaren inte får möjlighet att ta del av hela resonemang. En rad påståenden kan uppfattas som tagna ur luften men min förhoppning är ett överseende med det i detta sammanhang. För att förstå mitt tillvägagångssätt inleder jag med en kort beskrivning varför jag anser det viktigt med en studie där den narkotikabrukande kvinnans egen uppfattning får komma till uttryck. Samt på vilket sätt detta hänger samman med mitt perspektivval och vetenskapsteoretiska ansats. Därefter följer en presentation av de åtta kvinnor som studien bygger på och slutligen en komprimerad redovisning av fältarbetets struktur och genomförande och några reflektioner kring detsamma.

Galehusets opphav og utvikling - Af Wenche Blomberg (N)

Det har vært gjort lite psykiatrihistorisk forskning i Norden i forhold til resten av den vestlige verden. Kvantitativt sett mest i Sverige, litt i Finland og Norge, såvidt vites ytterst lite i Danmark, og i Island nokså sikkert ingenting.

Hvorfor befatte seg med oppkomsten av galehus? Invertfall i forhold til flyten av forskningsmidler er dette så "far out" som man vel kan tenke seg. Men det er flere grunner til at det er viktig å se på et slikt tema, og jeg skal nevne to av de grunnene som har motivert meg for å prøve å finne ut noe om dette:

- Den tradisjonelle, offisielle versjonen er åpenbart feil.
- Utviklingen av særinstitusjoner kan gi perspektiv på en historisk moderniseringsprosess.

Criminality, psychiatry, and social deviance in the early 20th century Finland - af Minna Uimonen (F)

In my presentation I will focus on the status of psychiatric and medical knowledge in dealing with social deviance and criminality during the early twentieth century. More specifically, I will discuss the logic of argumentation and the status of the body in this social discourse. From the late nineteenth century onwards, the role of medical and psychiatric knowledge grew in significance in the processes of defining and regulating social phenomena and individual behaviour. This can be seen, for example, in the campaigns of racial hygiene that took place in many Western countries from the beginning of the twentieth century. One aspect that has received a lot of attention in historical research is the degeneration theorizing, launched by French psychiatrists during the mid-nineteenth century, and applied in the eugenic or racial hygiene movements in the early twentieth century. (E.g. Pick 1989.) In many countries the perceived threat of (and, it could also be said, moral panic directed against) the supposedly over-breeding and thus ever-increasing number of degenerated citizens (usually associated with the lower-class) led to passing of sterilization laws. (E.g. Mattila 1999, Zaremba 1999.)

Uden arbejde: Betragtninger om afvigelse og udelukkelse før og nu - af Annika Snare (DK)

Mit indlæg kan næppe betragtes som et aktuelt forskningsprojekt. Det er først og fremmest inspireret af seminariets hovedtema, fordi jeg på ny er blevet mindet om væsentlige lighedstræk mellem fortidens og nutidens håndtering af de marginaliserede og udstødte i samfundet. De samme udelukkelsesprocesser gør sig gældende i dag som i det 19de århundrede.

Criminal talk – when the words change the act into a crime - af Eeva-Liisa Hirvonen (F)

For the present analysis I have examined from interrogation reports in trial documents how the use of language changes while the police interrogation advances. In other words: I am focusing on a phenomenon that I call Criminal Talk - the moment when the terminology of the suspect's free account begins to resemble the legal parlance, and the every-day spoken language transforms into the juridical jargon. The facts about which the examinee is telling transform into the essential elements of an offence. The event turns into a crime.

Små konkurser, næringslivsbrott og brottsbekämpfung – af Kaisa Mäkelä (F)

Temat presenterar ett pågående licentiatavhandlingsprosjekt i syfte att förverkliga en straffrättsdogmatisk analys av straffrätten som brottsbekämpningsmedel vid ekonomiska brott i samband med konkurser. Undersökningen består av en kriminologisk, straffrättsdogmatisk samt kriminalpolitisk del.

Enligt den finska konkursstadgan (9.11.1868/31) förfaller en konkurs när det inte finns tillräckliga medel i konkursboet. De här konkurserna har på 1980 och 1990-talet antagits vara ett idealt område för näringslivsbrott på grund av bristen på revision och övervakning. På 1990-talet har nya övervaknings- och lagstiftningsmedel förverkligats för att undersöka och övervaka också de fattiga konkurserna. År 1995 inrättades konkursombudsmannens tjänst och byrå. Ett annat övervakningsmedel utgjordes av att man införde en utredningsplikt för den interimistiska boförvaltaren (en ny paragraf 50b § i konkursstadgan). Den första fasen av en rad ändringar i strafflagen med nya bestämmelser bl.a. gällande näringslivsbrott (24.8.1990/769) trädde i kraft år 1991.

Syftet med min undersökning är att få empirisk information om vilka slags brottsliga gärningar som är vanligast just vid fattiga konkurser och att straffrättsdogmatiskt och kriminalpolitiskt analysera hur man kan bekämpa de här brottstyperna med straffrättsliga medel. Det empiriska materialet består av 100 fattiga aktiebolagskonkurser som konkursombudsmannens byrå har insamlat.

The organised crime in Finland and its operations in cross- border criminality – af Mika Junninen (F)

In my doctor's degree research I shall study Finnish professional criminals and their organisations in Finland and in cross-border crime operations. The idea of doing this research was developed during my master's research "Crime across the Border - Finnish Professional Criminals and Estonian Crime Opportunities" (Junninen & Aromaa 1999.) During that study it became very clear that some of the Finnish professional criminals are organised and are using the border, and having good relationships with the Estonian underworld when committing crimes either in Finland or in Estonia.

Kriminalitet i näringslivet - exemplet miljöbrott – af Helena du Rées (S)

Vilka handlingar som i ett samhälle identifieras som brottsliga kan ses som sociala konstruktioner. Brottskonstruktionen etableras genom kriminaliseringen av vissa handlingar samt manifesteras genom användning av tvångsåtgärder mot dem som begår dessa handlingar. Etableringen av olovlig miljöskadlig verksamhet som brott har hittills inte manifesterats särskilt väl. Bland annat har attityden hos de myndigheter som kontrollerar dessa brott inneburit att förutsättningarna inte är uppfyllda för att straffrätten ska kunna fungera som ett allmänpreventivt styrmedel. Det råder som exempel inte konsensus, varken inom eller mellan berörda myndigheter, hur reglerna ska tillämpas. En majoritet av tillsynsmyndigheterna uppger även att de inte anmäler alla misstänkta brott. De mest förekommande förklaringarna till att myndigheterna inte anmäler alla brott är att man anser att brotten är bagatellartade, att det är meningslöst att anmäla samt att man prioriterar samarbete med verksamheten framför att anmäla denna.

”Linedansere på straffelovens ytterste streng”: om konstruksjonen av kriminalitet i det norske verdipapirmarkedet – af Paul Larsson (N)

Her skal noen relativt uferdige tanker angående kriminalitet og reguleringen av lovbrudd innen verdipapirmarkedet presenteres³. Hverdagen innen det norske verdipapirmarkedet har forandret seg mye siden Falkbergets beskrivelse fra jobbetiden under første verdenskrig frem til i dag. Likevel er det noe altfor velkjent ved hans linedansere. Det er handlinger i, omkring og utenfor lovens ”ytterste streng” som forsøksvis skal belyses her. Vi skal søke å utdype hva de skadelige handlingene består i, hvilke ”goder” eller verdier som trues og hva man søker å oppnå ved overvåking og kontroll av markedet.

³ Høsten 2000 skal mitt prosjekt om reguleringen av kriminalitet innen det norske verdipapirmarkedet være ferdig. Jeg har mottatt post doc. midler fra Norges Forskningsråd siden 1998. Arbeidet er en studie av hovedsakelig Kredittilsynets arbeide med kriminalitet på børsen. Det bygger på studier av foreliggende materiale og intervjuer av ansatte i og utenfor tilsynet. For andre artikler vedrørende prosjektet se Larsson 1998, 2000.

Korrupsjon i vägtransporten – af Kauko Aromaa (F)

Jag beskriver en jämförande projekt med tre deltagarländer. Varje land är ”unik”, dvs. representerar en annorlunda situation m.h.t. hur vägtransporten organiserats och i vilket sammanhang vägtransporter ”händer”: Estland, England (UK), Finland.

Vi har i 1999 gjort samma genomgång i alla tre länder, med ungefär samma tillvägagångssätt: genom expertintervjuer (närmast) har vi sökt kartlägga var ”svaga” ställen m.h.t. korrupsjon sannolikt (och enligt erfarenheter) kan förekomma.

Våldtäkt i finsk rättspraxis – af Vilja Hahto (F)

Enligt lagstiftaren är våldtäkt ett tämligen grovt brott. Praktiken är ändå litet annat för bara den nedre ändan av straffskalan används och det finns inte stora skillnader i konkreta straffen fast gärningarnas natur varierar mycket. Man kan även säga att det finns en konflikt mellan åsikten av lagstiftaren och lagskiparen i den mening att lagskiparen inte använder den stadgade straffskalan utan den har skapat en egen skala. Dessutom finns det också ett problem i frågan hur några förhållanden räknas såsom förmildrande eller försträngande omständighet för olika domstolar kan bedöma samma förhållande på ett helt motsatt sätt. Skadeståndet för själsligt lidande varierar mera än straffen; i skadeståndet blir gärningens mer eller mindre allvarlig karaktär synlig bättre än i straffen. Med tanke på offret är det inte så bra som kunde inbillas eftersom offren sällan får ersättning av gärningsmannen i verkligheten.

Why Violence – Ragnhild Sollund (N)

This paper is an attempt to understand and explain why some violent acts were committed by refugees in Norway. A survey in Norwegian prisons in January and February 1998, showed that there were in total 16 male refugees between 15-35 years, convicted for violent crimes.

Forholdet mellom personlighet, fordeling av skyld generelt og for en spesifikk alvorlig hendelse – af Marius Peersen (I)

Målsettingen med dette studiet var å undersøke forholdet mellom to instrumenter, og instrumentenes reliabilitet og validitet. Instrumentene måler attribusjon av skyld og heter “Gudjonsson Blame Attribution Inventory” (BAI) og “Attribution of Blame Scale” (ABS). Spørreskjemaet BAI er utfyllt med tanke på en spesifikk “kriminell” handling, og ABS måler generell attribusjon av skyld. Skjemaene ble utfyllt av 82 islandske universitetsstudenter, som også svarte Eysenck’s personlighets spørreskjema (EPQ) og Eysenck’s impulsivitet spørreskjema (IVE). Ekstern attribusjon målt med ABS korrelerte signifikant med både ekstern og mental attribusjon målt med BAI. Disse korrelasjonene var imidlertid lave. Attribusjons “skår” hentet fra BAI var signifikant høyere for “inter-personlige” sammenlignet med “ikke-mot-person” alvorlige handlinger. “Psykopatiske trekk” målt med EPQ var positivt korrelert med ekstern attribusjon målt med BAI, og negativt med skyldsfølelse. Intern attribusjon målt med ABS var negativt assosiert med psykopatiske trekk, impulsivitet, og risikofylte adferstrekk. Spørreskjemaet ABS, i motsetning til BAI, reflekterer hovedsakelig hvordan en person attribuerer skyld for andres adferd, men ikke egen adferd. Dette kan forklare den lave korrelasjonen mellom disse to instrumentene.

Fra lokkemenn til farlige fedre – et endret anmeldelsesmønster i saker om seksuelle overgrep mot barn – af Elisiv Baketeig (N)

En undersøkelse av Kriminalstatistikkens tall og av politianmeldte saker ved Oslo politikammer i årene 1980, 1981 og 1990 viser at det ble anmeldt langt flere saker om seksuelle overgrep mot barn i 1990 enn ti år tidligere. Stigningen i antallet saker om seksuelle overgrep mot barn var videre langt sterkere enn ved andre typer alvorlige lovbrudd rettet mot person i denne perioden. De seksuelle handlingene var videre grovere i 1990 og det var oftere en nærmere relasjon mellom fornærmede og siktede enn det som var tilfelle ti år tidligere. Endringene skyldes mest sannsynlig et endret anmeldelsesmønster som følge av den sterke offentlige fokuseringen av seksuelle overgrep mot barn som fant sted fra midten av 1980-tallet.

Straff for enhver pris? – af Ole K. Hjemdal (N)

Det norske Stortinget vedtok den 7.mars i år å be Regjeringen foreta en samlet gjennomgang av nasjonale og internasjonale tiltak som kan styrke voldsofrenes situasjon, og legge fram konkrete tiltak senest i forbindelse med statsbudsjettet 2001. Vedtaket aktualiserer spørsmålet om voldsofrenes posisjon og stilling i rettssystemet, og av hvilken vekt deres interesser og behov tillegges rettslig. To konkrete forslag som har kommet fra Justisdepartementet nylig kan si oss noe om hvordan departementet ser på disse spørsmålene. Det første forslaget er å gjøre forsøk med megling som supplement til straff i alvorlige voldssaker. Det andre forslaget er et høringsutkast til ny lov om erstatning til voldsofre fra staten. Forslagene tydeliggjør en konflikt mellom en tradisjonell straffeorientert kriminalpolitisk linje, hvor det er det å få en strafferettslig reaksjon på lovbruddet og å markere gjerningsmannens ansvar for skadene som er det sentrale mål, og en alternativ tilnærming, hvor det er offerets behov for å få helet skadene og i størst mulig grad tilbakeført sin livssituasjon, som står i sentrum. Gjennomgangen viser at det er den tradisjonelle straffeorienteringen som har vunnet fram i forslagene, og at hensynet til ofrenes interesser har måtte vike.

Fortidens narkotikaproblem: Kampen imod øl i Island 1915-1989 – af Helgi Gunnlaugsson (I)

Ølforbudet var uten tvivl et af de største stridsspørsmål i Island i det 20. århundrede og det behøver ikke at komme som en overraskelse for nogen. Dette indlæg handler om indholdet af den pågældende lov og den argumentation med og imod loven der i gennem tiden blev praktiseret i Islands Alting. Hovedargumentet med ølforbudet bestod hovedsagelig i at øl var en særlig trussel for ungdommen og arbejderklassen og at nationens samlede alkoholforbrug ville stige og lige sådan adskillige problemer i tilknytning hertil. Tilhængerne af øl mente på den anden side at det var en underlig foranstaltning at forbyde øl, når stærkere drikke var tilladt og påpegede at netop øl snarere end stærkere drikke kunne forbedre islændingenes måde at drikke på, ikke alene når det gjaldt ungdommen, men hele befolkningen. Ændrede samfundsforhold og en åbning af samfundet førte så til en stigende frihed med hensyn til islændingenes alkoholanliggender og hermed også indførelse af øl i 1989. Totalforbruget af alkohol er steget i de sidste tyve år, skønt det stadigvæk er mindre end i størstedelen af den vestlige verden. Islændingenes holdning til alkohol er lidt efter lidt kommet til at ligne det man kender fra nabolandene, selv om forbrugsmønstret endnu har nogle træk tilfælles med forrige tiders alkoholkultur.

Møter mellom tater og det norske samfunnet i 400 år – af Hedda Giertsen (N)

Utstøtt eller integrert? Taternes norske historie fra 1536 til i dag kan deles inn i tre perioder alt etter myndighetenes syn på og tiltak overfor dem. I første periode, 1536-1850-tallet, ble de forsøkt utstøtt av myndigheter, kirken og lokalsamfunn, men samtidig var de nødvendige for bøndene som de forsynte med varer og tjenester. I annen periode, 1850-1986, ble tater forsøkt kontrollert og assimilert, først av Eilert Sundt og siden av Misjonen gjennom bosettings- og barnetiltak. Om de lyktes? Som organisasjon var Misjonen svært vellykket, den satte i gang en rekke tiltak og mente selv at de lyktes med sin virksomhet. Men barna og familiene som opplevde tiltakene, forteller andre historier. I siste periode, fra 1986 til i dag, er tater akseptert på flere måter. De lever ikke lenger på tradisjonell tatermåte. Er de tater fortsatt da, hvordan håndterer de sin tateridentitet, hva er i så fall kjennetegn på tater? Og hva forteller det at spørsmål om identitet i det hele tatt blir stilt?

Forbrydelse til tiden – samfundsudvikling og kriminalitet historisk set.

Af Jens Engberg

Jeg vil ikke forsøge at lægge skjul på, at jeg har en søn, som er jurist. Mens jeg gik og spekulerede på foredraget her, spurgte jeg ham om, hvor man kan finde statistiske oplysninger om omfanget af kriminelle handlinger gennem tiderne. Han henviste mig for Danmarks vedkommende til Rigspolitiets årsberetninger. De går i forskellige udformninger helt tilbage til år 1828. Her kan man se, hvad politiet år for år har konstateret af tilfælde af kriminalitet, og altså få et fuldstændigt objektive billede ikke alene af tallet på og arten af begåede forbrydelser, men også over, hvilke indgreb retsstaten har foretaget mod dem.

Eller kan man? Jo mere, jeg kiggede på statistikkerne og navnlig på politichefernes kommentarer til dem, jo mere gik det op for mig, at statistikkerne ikke indeholder tal for, hvad der er forekommet af tilfælde, som på nogen objektiv måde over tiden kan karakteriseres som ensartede på anden måde, end at de her betegnes som kriminelle. En kriminel handling er imidlertid en handling, der er undergivet straf efter gældende lovgivning, ligesom kriminalitet efter mit leksikon er oplysning om hyppigheden af konstaterede tilfælde af overtrædelse af loven og forholdet mellem det og folketallet. Men da lovene naturligvis skifter, er det, som statistikkerne indeholder, efter sagens orden ikke andet end tal for, hvor mange gange samfundets lovgivere og ssammen med ordensmagten har besluttet, at handlinger af varierende art skulle betegnes som og reageres mod som kriminelle.

Hvis man virkelig ønskede at afskaffe kriminaliteten, ville det mest effektive derfor være at afskaffe lovene og politiet. Uden love, der kan overtrædes, og uden nogen til at registrere, at det skete, ville der nemlig heller ikke være nogen kriminalitet i den strengeste definitoriske forstand. Tallene for, hvor mange gange de givne love er blevet overtrådt, og på hvor mange gange myndighederne har kunnet eller har orket at reagere derpå, er derfor, hvad man med kriminalstatistikken kan måle. Hvad man ikke kan måle, er, hvormange gange en bestemt handling, som til visse tider er kriminel, og til andre tider ikke er det, er blevet udført.

En hest f. eks., er nogenlunde det samme dyr uanset hvilke tidsforhold, samfundsformationer, religiøse samfund og sociale omstændigheder, den historien igennem dukker op i forbindelse med. Den er ikke til tider en ko, et æsel eller et svin, og til andre tider en ged, et får eller for den sags skyld en gås. Den er stort set bare en hest, selv om den kan bruges forskelligt. Handlinger er derimod kun kriminelle, hvis nogen beslutter, at de er det. Og tilsyneladende kan nøjagtigt den samme handling godt være kriminel i een situation, mens det i en anden situation kan forekomme, at den ikke alene ikke er kriminel, men tværtimod kan være meget rosværdig. Det er ikke naturbestemt, men menneskebestemt eller sommetider gudbestemt, hvilket er det samme, hvad der er kriminelt. Og bestemmelsen skifter altså med forholdene og med tiden. Det, jeg siger her, er sandsynligvis ganske banalt for kriminologer, men da det ikke er noget, jeg plejer at beskæftige mig med, så har det slået mig som noget ret besynderligt, og jeg vil opholde mig lidt ved det.

Et illustrativt eksempel på, hvordan myndighederne under bestemte tidsgivne omstændigheder har kunnet forholde sig til spørgsmålet om, hvorvidt et fænomen skulle klassificeres som kriminelt eller ej, finder man i den københavnske politidirektørs årsberetning om politiets virksomheden i året 1871. Der står i politidirektørens årsberetning:

"Mens året 1871 ikke i nogen særlig grad har lagt beslag på politiets kræfter til beskyttelse af den offentlige sikkerhed mod den art af forbrydelse, der hidtil har været så godt som alene om at true den," skrev politidirektøren i det citat, som jeg elsker, "så har dette år stillet nye krav til politiets virksomhed derved, at en ny form for kriminel handling eller fremtræden, nemlig socialismen, ganske pludselig er dukket op i vort samfund. Personer, der står aldeles uden for arbejderklassen, har gjort denne til genstand for en voldsom agitation, der går ud på den mest hensynsløse opæggelse til had og forbitrelse

imod de heldigere stillede i samfundet og på udbredelsen af farlige og vildledende lærdomme, hvis endemål er kuldkastelse af de nuværende stats- og samfundstilstande."

De pågældende opførte sig efter politidirektørens mening i bund og grund kriminelt. Men desværre måtte han konstatere, at denne nye form for kriminalitet, socialismen, ikke under den eksisterende lovgivning kunne forfølges som kriminel. Politidirektøren skrev: "Skønt vor straffelov er ny, synes den dog ikke at have haft øje for de farer, der truer den offentlige fred og sikkerhed fra socialismens side, og politiet har derfor i det forløbne år ikke kunnet gøre andet end at holde et vågent øje med disse fordærvelige og farlige bestræbelser."

Hvad politidirektøren her lovede, veg han ikke fra. Han lod arbejderbevægelsen iagttage af så mange politispioner, at de på et tidspunkt - lige som i Chestertons roman Manden der var torsdag - næsten var lige ved at have flertallet i den ny organisations bestyrelse. På grundlag af spionernes indberetninger skrev politidirektøren en lang række af breve til justitsministeren. Politidirektøren ikke alene forklarede, hvad de socialistiske forbrydere foretog sig, han forsøgte også at få ministeren til at forstå, hvor umuligt det var for politiet at skulle bekæmpe en farlig form for kriminalitet, som blot desværre ikke var defineret som kriminel i lovene. Politidirektøren opfordrede derfor kraftigt til en ændring af straffeloven. Senere kom der perioder i det danske samfund, hvor det ikke blev betragtet som direkte kriminelt at være socialist, selv om man måske for øjeblikket kan fristes lidt til at tro, at det igen vil blive tilfældet.

Hvorledes handlinger defineres forskelligt som kriminelle afhængigt af, i hvilke sociale sammenhænge de forekommer, fremgår i øvrigt også af sagen om socialismens første opdukken i Danmark. Der skete det, at den nogenlunde demokratisk valgte, højborgerlige regering besluttede at få sat en stopper for arbejderbevægelsen og socialismen. Men det skulle helst ske uden, at straffeloven skulle ændres. En ændring som foreslået af politidirektøren ville nemlig volde store vanskeligheder - ganske simpelt af den grund, at hvad arbejderbevægelsen foretog sig, var helt det samme, som det, de borgerlige politiske bevægelser foretog sig. Ja, aktiviteterne var endda grundlovssikrede som f. eks. forsamlingsfrihed, ytringsfrihed, foreningsfrihed, trykkefrihed og almindelig ret til politisk virksomhed. Arbejderbevægelsen udfoldede en virksomhed, som i det forholdsvis nyskabte demokrati blev betragtet som samfundsgavnlig og demokratisk, hvis det altså bare ikke lige var arbejderbevægelsen, der stod for den.

Arbejderbevægelsens ledere blev derfor anklaget og dømt for forsøg på statsomvæltning. Det var strafbart efter straffeloven. Men da det var vanskeligt at påvise, hvori forsøget bestod, blev det i landsretsdommen over lederne fremhævet, at de havde: "Virket for at skaffe den størst mulige tilslutning blandt arbejderne navnlig gennem foreningens blad og ved mundtlige foredrag. Her fremstilledes stadigt arbejderne - de der ernærer sig ved legemligt arbejde såsom håndværkssvende, daglejere, tyende, husmænd og inderster - som en klasse af samfundet, der lever her i landet i den yderste nød og i forurettelse som slaver under trykket af, hvad der kaldtes kapitalisters, arbejdsgiveres og gårdmænds tyranni." Arbejderbevægelsen havde derved forsøgt at gøre arbejderklassen til en hær, der skulle bruges til en statsomvæltning.

Da sagen nåede Højesteret, fremhævede dommerne her yderligere, at det kriminelle bestod i henvendelsen netop til arbejderne: "De tiltaltes agitatoriske virksomhed for udbredelsen af de socialistiske ideer må være straffri, for så vidt den havde haft hensyn til det hele publikum, men derimod ikke, for så vidt den gik ud på at bearbejde et mandskab, der betragtedes som et slags våben, hvorved der måtte ses hen til de skete overdrivelser af arbejderens slette kår."

Det, som for de borgerlige politikere i 1870-årene og for hele skalaen af partier senere måtte betegnes som prisværdig demokratisk virksomhed, var således for arbejderbevægelsens pionerer noget kriminelt, som blev straffet med strenge tugthusdomme.

Det synes som sagt at være ganske banalt, at holdningerne til, hvad der er kriminelt eller ikke, ændrer sig med samfundsforholdene. Kriminaliteten er ganske rigtigt - lige som nostalgien - ikke, hvad den

har været. Det, som under 2. verdenskrig i Danmark var mord, blev efter krigen til fortjentfulde stikkerlikvideringer. Den heltmodige danske krigsindsats i Waffen-SS i Ost-Raum mod kommunismen, som den danske regering ikke havde noget mod at unge mænd deltog i under krigen, blev efter krigen straffet hårdt som landsforræderi. Og omvendt blev det, som den danske statsminister under krigen opfordrede danskerne til at melde til tyskerne som terroristvirksomhed, efter krigen pludselig til noget ganske andet, nemlig til sabotage og glørværdig frihedskamp.

Den samfundsmæssige fleksibilitet i betragtningen af et socialt fænomen kan iagttages tydeligt, når det drejer sig om forekomsten af den invaliditet, der gør uarbejdsdygtig. Der indgår naturligvis imponderabilia også her - f. eks. i bedømmelsen af psykisk invaliditet. Dog er muligheden for objektivitet at konstatere, hvor hyppigt fænomenet invaliditet forekommer, sandsynligvis generelt større, end hvad angår konstateringen af kriminalitet. Hvis det lægeligt diagnosticeres, at klienten mangler et ben eller en arm, så er det vanskeligt at benægte, at det faktisk er tilfældet.

Man kunne af de tilgængelige oplysninger forledes til at tro, at langt færre nu bliver invalider end før. Tal fra Forsikringsoplysningen og Den sociale Ankestyrelse i Danmark viser nemlig, at mens 12.235 i 1990 fik tilkendt helbredsbetingsbetalt mellemste eller højeste førtids- eller invalidepension, så var det tilsvarende tal for 1999 faldet til 6.722. Der var altså næsten sket en halvering. I følge advokaterne fra Erstatningsrådet er det lavere tal dog ikke et udtryk for, at færre mennesker invalideres. Tallet for selve invalideringerne er efter de lægelige konstateringer nogenlunde stabilt. De lavere tal for tildeling af invalidepension er i stedet udtryk for, at kommunerne, som modsat før nu selv skal betale langt hovedparten af invalidepensionen, nu vælger at sende invaliderede mennesker ind i andre ordninger, som højere grad er betalt af staten.

Hvis man i det lige fremførte erstattede ordet invalid med ordet kriminel, og ordet kommune med ordet domstol, vil jeg tro, at man dermed ret præcist kunne beskrive, hvorledes det forholder sig med muligheden for at måle hyppigheden af forekomsten af handlinger, som objektivt set under alle samfundsformationer må betegnes som kriminelle.

Findes der overhovedet handlinger af nogen art, som ikke over tidsforløbet under én samfundsformation, i én kultur eller efter én anerkendt religiøs orden kan blive betragtet som lovlige og endda prisværdige, og i andre som kriminelle? Jeg tror det ikke. Men dermed siger jeg i øvrigt ikke, at der ikke kan eller skal anlægges moralske betragtninger.

I barbariske lande som Afghanistan, Iran, Irak, Saudi-Arabien og USA opererer man ikke alene med dødsstraf, men også med meget hårde straffe for ganske små overtrædelser af straffelovgivningen. I USA kan man for eksempel blive dømt til livsvarigt fængsel for tredje gang begået mindre forseelse. I de andre barbarstater kan den småforseelse føre til afhugning af lemmer. De hårde straffe fører angiveligt til lavere kriminalitet. Men kan man så nøjagtigt vide, hvad årsagen egentlig er? I USA sidder f. eks. to millioner mennesker i fængsel. Det må næsten være klart, at den del af befolkningen, som endnu er på fri fod, ikke kan overkomme at begå så mange kriminelle handlinger, som den samlede befolkning ville kunne.

Forholdet mellem kriminalitet og samfundsudvikling kunne siges generelt at tage fem forskellige former:

1. Det er ret indlysende, at arten af kriminalitet kan ændres som følge af den civilisatoriske og teknologiske udvikling. I årene op til år 1980 vil jeg f. eks. tro, at tallet på tyverier af sort/hvide fjernsyn faldt betragteligt. Til gengæld steg nok tallet på tyverier af farvefjernsyn voldsomt. Det er selvfølgelig ikke sket på grund af ændringer af de kriminelles mentalitet, men af den simple grund, at det sort/hvide farvefjernsyn blev afløst af farvefjernsynet.

2. Kriminaliteten kan ændres, fordi noget, som før har været tilladt, nu gennem vedtagelsen af nye love bliver defineret som kriminelt. Indtil midten af 1900-tallet var det for eksempel stort set tilladt at

udlede al slags spildevand til vandløb. Derefter blev der gennem årene vedtaget en række love, der gjorde visse nærmere angivne former for udledning til kriminelle handlinger.

3. Kriminaliteten kan ændres, fordi noget, som før har været defineret som kriminelt, ikke længere bliver det. Der kan også være tale om, at love ikke længere håndhæves på samme måde som før. I 1870-årene blev det f. eks. i Danmark efter lovens bestemmelser om majestætsfornærmelse straffet med strenge tugthusstraffe, hvis man i visse blade tegnede karikaturtegninger af kongen. I dag bruges majestætsfornærmelses-bestemmelserne næppe meget, selv om de, så vidt jeg ved, ikke er afskaffet. Det samme gælder blasfemi-bestemmelserne. Men for at tankepolitiet ikke skal blive arbejdsløst, har man til gengæld indført love mod racistiske udtalelser, der gør, at adskillige gamle digtere af populære drikkeviser ville være blevet straffet, hvis de havde skrevet i dag.

4. Kriminaliteten kan ændres ved, at gældende love direkte bliver afskaffet og erstattet af nye. Ved vedtagelsen af snart sagt alle nye love kan man se, hvilke gamle love, der samtidig bliver sat ud af kraft. Derved ændres eller afskaffes naturligvis også den kriminalitet, der består i overtrædelse af de pågældende love.

5. Endelig - og efter min mening mest interessant - hævdes det ofte, at kriminalitetens art og navnlig dens omfang ændres i takt med fluktuationerne i samfundsudviklingen. Teorien går ud på, at kriminaliteten falder, når samfundsudviklingen i perioder befinder sig i mere statiske faser, men øges, når samfundsudviklingen accelererer.

Før jeg tog herop, så jeg f. eks. i lokal-avisen fra den lille by, hvor jeg bor, et referat fra indvielsen af en ny institution for unge kriminelle. Lederen af institutionen blev spurgt, om der var flere unge kriminelle nu, end der før havde været, og om særlig mange af dem kom fra indvandrer-miljøer. Hertil sagde lederen, at det vidste han ikke så nøje. Men hvis det var tilfældet, så var der i hvert fald en forklaring, nemlig den, at de unge i dag, og særligt de unge fra indvandrer-miljøerne, lever under turbulente forhold. Intet var som før, de gamle traditioner og normer var væk, nye var endnu ikke skabt, og forældre-generationens autoritet var ikke stor.

Nu vil jeg ikke påstå, at Ebeltoft Folketidende definerer, hvad der gør sig gældende i dansk kriminalpolitik. På den anden side tror jeg, at institutionslederens synspunkt er ret udbredt og endda videnskabeligt anerkendt. For et par dage siden var der et indslag i dansk TV om det stigende antal af mennesker, som tvangsanbringes på psykiatriske hospitaler, fordi de har begået kriminelle handlinger, hvor de i gerningsøjeblikket var utilregnelige. En overlæge i kriminel-psykiatri tilknyttet kriminalforsorgen blev bedt om at redegøre for årsagen, og hun forklarede, at vi lever i en hektisk tid, hvor det er nemmere end før at blive usikker på, hvad der er ret, og hvad der er uret.

Det lader sig dog næppe gøre uden videre statistisk at verificere en teori om sammenhæng mellem ændringer i kriminalitetens omfang og ændringer i samfundets normer. På den anden side kan teorien lyde ganske plausibel om ikke på anden måde så på denne: Hvis samfundsændringer fører til en ændring af moralbegreberne og af, hvad der er lovligt og ulovligt, kan det meget nemt gå hen at blive kriminelt at holde fast ved den hidtidige moral og de hidtidige skikke, og hvis tilstrækkeligt mange gør det, så vil tallet på kriminelle handlinger også stige.

Det er ikke svært at finde eksempler. Her er blot et enkelt. I det indianske jæger- og samlersamfund i Canada var det f. eks. tilladt for enhver at fiske laks i floderne, som man havde gjort det i årtusinder. Men i det canadiske industrisamfund solgte staten i løbet af 1920'erne fiskerettighederne til industrielle laksekonservesfabrikker. Indianerne blev imidlertid ved med at fiske, som de havde gjort det i årtusinder, og landet oplevede altså som følge af samfundsudviklingen en eksplosion i den form for kriminalitet, som bestod i ulovligt fiskeri.

Hvis det er rigtigt, at fluktuationer i kriminalitetens omfang og art er bestemt af fluktuationer i samfundsudviklingen, så er det naturligvis i den sammenhæng, vi er i her, vigtigt at diskutere

fluktuationerne. Det er da også, hvad jeg vil gøre i resten af dette foredrag, det så meget mere, som jeg savner viden om den kriminalitet, som de måtte føre til.

Jeg mener, at der i hele menneskehedens samlede historie overordnet set kun sket tre eller muligvis fire begivenheder, som det er værd at fæstne sig ved. Det drejer sig om de store omlægninger af produktionsforholdene og dermed af samfundsforholdene, som ikke alene har ført til totale ændringer af de menneskelige vilkår, men som også har ført til, at den eksisterende tænkemåde er blevet afløst af en ny, samtidig med at man har forkastet den eksisterende kultur og dermed også den eksisterende forståelse af historien.

Den første af ændringerne, som i øvrigt hverken jeg eller nogen anden ved meget om, skete, da vi kom ned fra træerne. Vi holdt op med at være aber for i stedet at blive mennesker, som skulle leve som jægere og samlere. Det var en begivenhed, som indtraf for måske 4-5 millioner år siden. Hvilke nye former for kriminalitet ændringen førte til, skal jeg ikke indlade mig på. Kun kan jeg sige, at der i jæger- og samlertiden ikke skete mange cykeltyverier. Der skete i det hele taget næppe så mange tyverier, for i jæger- og samlersamfundet kunne ejendomsret dårligt findes. Man kunne måske eje sit eget jagtvåben, måske kunne man have fortrinsret til et jagtområde. Men alt, hvad man personligt besad, skulle man kunne føre med sig på stammens vandringer. Ejendom kunne derfor ikke akkumuleres. En advokat med speciale i formueret ville derfor nok have haft svært ved at skabe sig et eksistensgrundlag i et jæger- og samlersamfund.

Det betyder næppe, at kriminalitet ikke har eksisteret. Jeg kunne f. eks. forestille mig, at det har været kriminelt at overtræde tabuer, som skulle beskytte jagtheldet, eller at fraternisering med andre stammer eller opsætsighed mod høvdingen er blevet straffet.

Jæger- og samlersamfundet har i et landområde af størrelse som det nuværende Danmark i den første tid nok kunnet give leverum til omkring 40.-50.000 mennesker. Da den næste store begivenhed indtraf, overgangen til bondesamfundet, det skete her i Norden for omkring 6.000 år siden, blev der i det nuværende Danmarks område efterhånden plads til henved en million mennesker. Ændringen førte givetvis til et voldsomt kulturfald og i hvert fald til en voldsom udvidelse af arbejdstiden. Men samtidig blev tilværelsen mere sikker, nu da den ikke udelukkende var afhængig af jagtheldet.

Det er helt sikkert, at ændringen må have ført til nye former for kriminalitet, idet jo bondesamfundet var baseret på en ejendoms- og brugsret til jorden, bygningerne, husdyrene og afgrøderne. Det var goder, som blev mål for overtagelse på forskellig vis, og som derfor krævede en beskyttende lovgivning. Det ledte igen til overtrædelser, altså til kriminalitet.

Der opstod komplicerede systemer af stabiliserende bestemmelser i form af vider, vedtægter, vilkår, rettigheder, love, anordninger, reskripter, plakater og bekendtgørelser, you name them, med et rettergangssystem med ting og domstole og et helt myndighedssystem med et statsapparat til det heles opretholdelse og eksekvering af straf i tilfælde af overtrædelse. Det var et myndighedssystem, som var dyrt, og som derfor opkrævede skatter, told og afgifter, hvilket igen førte til nye love. Det var kort sagt altsammen til umådelig fremme af kriminaliteten.

Den tredje store begivenhed i menneskehedens historie indtraf, da vi forlod bondesamfundet og indtrådte i industrisamfundet. Derved blev det danske område, som i jægertiden havde ernæret måske 50.000 mennesker, fødevarereproducerende i stor stil, således at det nu ud over sine egne 5 millioner mennesker forsyner yderligere ca. 15-20 millioner med mad foruden med hele industriproduktionen.

Ændringen tog sin begyndelse i slutningen af 1800-tallet. Ændringsprocessen med skabelsen af industrien og opkomsten af det industrialiserede landbrug er muligvis knapt nok ført til ende. Men skal man sætte årstal på, hvornår de nordiske samfund var blevet overvejende industrisamfund, må det blive i årene før og efter år 1955. Det var, da jeg var ung, hvilket - som enhver kan se - ikke var så længe siden. Overgangen til industrisamfundet førte igen til en ny samfundstruktur og til en fornemmelse af rodløshed. Der opstod nye familiemønstre, som vi vel knapt nok har accepteret endnu,

med nye roller for hver enkelt familiemedlem, sammenflytning af mennesker til meget større byer, og oprettelsen af meget større arbejdspladser.

Ændringen førte kort sagt til skabelsen af et sammensat samfund, som vi endnu forstår meget dårligt sammenlignet med den forståelse, vi havde haft og stadig har for det vante bondesamfund. Jeg ved ikke, hvordan det er med vores brødre og søstre i den nordiske lande, men danskerne, i hvert fald af min generation, som lever i et højt udviklet industri-samfund, føler sig alligevel stadig inderst inde som bønder.

Der opstod en helt ny lovgivning om penge og økonomi, arbejdsbygninger og -pladser, arbejdere og arbejdsgivere, fagforeninger og arbejdsgiver-organisationer, arbejds- og miljøskader og produktansvarlighed, som altsammen kunne overtrædes og derved igen kunne føre til nye former for kriminalitet.

Hvor store ændringerne var, og hvor hurtigt de foregik, kan måske illustreres, hvis vi forestiller os, at vi tog et menneske fra det tidlige bondesamfund for 5-6000 år siden og satte ham ned i en nordisk landsby omkring år 1870. Den 5-6000 år gamle bonde ville blive imponeret af meget: Det var en smart måde, man havde hittet på at spænde hesten for ploven på, selve ploven var også en hel del forbedret osv. Men generelt ville han forstå det hele. Tog vi derimod en bonde fra år 1870 og satte ham ned i et moderne landbrug, så ville han omgående blive kørt over af en traktor eller få elektrisk stød. Han ville ikke forstå et pluk af noget som helst. Han ville ikke fatte høstmaskinerne eller gyllesprederen eller grønthøsteren eller betydningen af pencillinet som pumpes i grisene i de sterile svinestalde. Han ville ikke kunne begribe, hvordan elektriciteten og fjernsynet og telefonen og bilerne og flyvemaskinerne og computerne virker.

I denne lukkede forsamling og på dette øde sted tør jeg tilstå, at det gør jeg egentlig heller ikke.

Det kan siges på en anden måde. I det gamle danske samfund blev høsttidspunktet bestemt ved, at man førte landsbyens tre ældste mænd ud på marken og lod dem afgøre det. Det gjorde de ved, at de kastede en hue ind i kornet. Konstaterede de, at der faldt tre eller flere korn ned i huen, skulle der høstes. Hvis høstmaskinen i dag nægter at fungere, sender man ikke bud til plejehjemmet efter nogle gamle, som skal sige, hvad der er galt. Man får i stedet fat i den yngste mekaniker, som sidst har været på kursus. Alder og erfaring er i industrisamfundet under udvikling op med at være noget positivt, det er blevet noget belastende.

Bondesamfundets normer findes stadig et sted i bevidstheden hos folk af min generation, men andre steder eksisterer de ikke mere. Da jeg var barn, havde jeg et stykke legetøj, som jeg var svært glad for. Det var en bondegård med heste, køer og grise, sådan en dejlig lille hvidkalket dansk bondegård med påmalet stråtag og bindingsværk. Da min søn, juristen, var lille, købte jeg en bondegård af samme slags til ham. Jeg burde have anet uråd, for den var ikke nem at finde i butikkerne. Jeg fik fat i den, men den sagde ham intet. Faktisk rørte han den aldrig. Han ville i stedet have en bil af LEGO-klodser, som han selv byggede sammen med en kompliceret elektro-motor.

Vi lever kort sagt i stærkt hektiske tider, som overlægen i kriminel psykiatri sagde, og hvis det er rigtigt, at samfundsmæssig turbulens fører til kriminalitet, så må det nu gælde om at passe på.

Det er ikke mit indtryk, at der ved overgangen til industrisamfundet skete en så stærk stigning i kriminaliteten, som man måske med viden om ændringernes fundamentale karakter kunne have forventet. Men måner har nu engang den farve, måner skal have, som vi siger på dansk. Og samfundet har nu engang det kriminalitetstal, som samfundet finder det passende at have.

Hvis for eksempel kriminaliteten kan konstateres at falde med arbejdsløshedsprocenten, kan der synes at foreligge to forklaringsmuligheder. Den første og kønneste mulighed kan gå ud på, at de potentielt kriminelle afstår fra kriminalitet, hvis de har udsigt til en meningsfuld beskæftigelse. Den anden måske mere kyniske mulighed kunne være, at samfundet i en arbejdsløshedsperiode har brug for mest

mulig arbejdskraft og derfor undlader at bure folk inde for ting, som under andre arbejdsmarkedsforhold ville være blevet straffet på det strengeste.

Kriminaliteten defineres af de love, som samfundet vedtager. Det vil sige, at det er samfundet, der bestemmer, hvor mange, der skal straffes for hvad. Heraf følger selvfølgelig også, at der hele tiden sker ændringer i opfattelsen af, hvad der er kriminelt, og hvad der ikke er det. Derfor kan der meget vel tænkes på et givet tidspunkt at være sket en stigning i tallet på gerninger, som tidligere ville have været anset for at være kriminelle, men som bare ikke blev straffet, fordi samfundet naturligvis ikke kunne have en større del af befolkningen siddende i straffeanstalter netop på det tidspunkt, hvor der var brug for deres arbejdskraft.

Jeg vil vende tilbage til de store forandringer. Man skal lægge mærke til, at tiden mellem de fundamentale ændringer i produktionsforholdene og dermed i ændringerne i samfundsstrukturene er blevet kortere. Fra jæger- og samlersamfundets begyndelse og til bondesamfundet gik der nogle millioner år. Fra opkomsten af bondesamfundet og til industrisamfundets gennembrud gik der i Norden kun 6000 år. Fluktuationerne er altså blevet mere fluktuerende.

Hertil kommer, hvilket er det sidste, jeg vil nævne, at jeg har en fornemmelse af, at en helt ny produktionsform med deraf følgende ny samfundsformation allerede er på vej. Den informationstekniske globaliserede produktions- og tilværelsesform synes at være over os, den, som også har ført til opkomsten af helt nye former for kriminalitet og vist også til en helt ny slags jura. Hvis det er tilfældet, altså hvis en ny voldsom revolution af den menneskelige tilværelse er igang eller på vej, så kommer den altså før, vi fuldt ud har accepteret den forrige, så at sige oven i den.

Jeg har ikke tilstrækkelig teknisk viden til at kunne bedømme, om den informationstekniske udvikling så at sige er sin egen revolution, eller om den bare er en videreudvikling af den industrielle revolution. På den anden side er det klart for enhver, at vores tilværelse med den elektroniske informationsteknik ændres drastisk, samtidig med, at der også sker store ændringer i måden at tænke på.

En hel del ting kunne tyde på, at det nye som sker, faktisk er den fjerde store omvæltning i menneskehedens historie, og at informationsteknologien faktisk er ved at ændre produktionsmåderne, samfundet og navnlig mentaliteten til noget helt nyt. Måske er det i virkeligheden slet ikke nogen ny enkelt omvæltning, der nu rammer os, måske vi på vej ind i den vedvarende tilstand af forandring. Den eksisterende viden og erfaring gøres i hvert fald værdiløs endnu hurtigere, end den industrielle revolution gjorde op med bondesamfundets værdier.

Jeg så forleden i en avis, dog ikke Ebeltoft Folketidende, at folk nu begynder at blive afskediget fra deres job, fordi de som 40-årige er blevet for gamle. For at kunne klare sig, skal man have haft omgang med computerne fra man var ganske lille. Vi, der ikke har haft det, kan ikke bruges som meget andet end universitetslærere. I min omgang med mine studenter kan jeg registreres sindelagsændringer, som forekommer mig at være mindst lige så drastiske, som dem som fulgte efter den sidste store omvæltning.

Trods min høje alder er jeg så heldig at have en lille datter på nu 8 år. Jeg har vel vogtet mig for at begå den samme fejltagelse, som jeg i sin tid begik med min søn, juristen. Ikke nogen hvidkalket bondegård til hende. I øvrigt er legetøjs-bondegårde nu også gået helt ud af produktion. Min datter skulle for et års tid siden lige som min søn have haft en flot LEGO-bil med motor. Men hun gjorde det ret klart, at hun ikke ville drømme om at lege med den. Hun var kun interesseret i at få en elektroniske play-station. Det er måske en lille smule signifikant. I bondesamfundets 8000 år legede børnene hele tiden med den samme slags køer, heste, får, og dukker. Det ved vi fra de arkæologiske fund. Men nu skifter legetøjet hurtigere end generationerne.

Jeg bygger dog ikke mine udsagn om de store samfundsomvæltninger udelukkende på arten af det legetøj, mine børn gider lege med. Der er også andre indicier. Men det er ikke så nemt, når man lever i

turbulente tider. Og det er som bekendt svært at spå, især om fremtiden, og navnlig når ens arbejdsfelt som mit nu engang er fortiden og ikke fremtiden.

Jeg er godt på vej til at komme for langt væk fra kriminaliteten, og derfor vil jeg stoppe her.

Om utviklingen av voldelighet i det norske bondesamfunnet på 1600-tallet⁴

Af Erling Sandmo

Denne artikkelen handler om det jeg har oppfattet som et paradigmeskiftet i voldens historie i Norge. Ved inngangen til 1600-tallet var volden meget utbredt i norske lokalsamfunn, men ble – vil jeg hevde – ikke oppfattet verken som allment truende eller som et definerbart fenomen i seg selv. I løpet av dette og det neste århundret overtok sentralmyndighetene og deres representanter definisjonsmakten her som i så mange andre sammenhenger, og volden ble tinglig- og farliggjort. Innledningsvis skal jeg kort kommentere voldens nedgang i løpet av denne perioden, før jeg skisserer noen momenter til forståelsen av endringen av rettens funksjon i dette tidsrommet. Videre skal jeg gi noen eksempler på den diskusjonen omkring den konkrete volden som vi finner i bygdetingets brytningstid i første del av 1600-tallet, før jeg avslutter med noen refleksjoner omkring årsakene til ”siviliseringen” av det norske samfunnet i ”tidlig-moderne” tid.

Sånt som skjer

I løpet av fem dager i 1619 ble det holdt bygdeting i Hetland, så i Lunde og til sist i Sokndal skipreide – alle i Jæren og Dalane sorenskriveri. I protokollene finner vi blant annet denne pussige serien knappe innførsler:

- Avsonet Helge Larsen paa Ollestad for hand uforvarendis hug Svein Lende i foden med et verge.⁵ (...)
- Avsonet Brynild Kolstrand for hand til vanvare hogg Njell Ollestad udi sin haand med et verge. (...)
- Avsonet Olav Birkeland for blodvide hand gjorde Lars Orrestad med en øxe udi hovedet uforvarendis. (...)
- Avsonet Gard Hansen i Øen for hand till vanbare skar Tolleiv Salvesen udi hans laar med en kniv. (...)
- Avsonet Gunbjørn Østreim for hand haffde beed Jon Anonsen ibidem i hans axel. (...)
- Avsonet Jens Ramsli for hand till vanvare haffde skoren Kolbjørn Liland udi hans laar med en kniv. (...)
- Sammeledes avsonet Gjermund i Gye for hand til vanvare haffde schoren ... Øsel Rusdal i sin haand med en kniv. (...)
- Avsonet Olav Bjørnson paa Myland for hand uforseendis udi drukkenskab haffde huggen et hug udi Jakob Omunds bord. (...)
- Avsonet Kristoffer Rekdal for han til vanvare haffde hoggen hans granne Kristen udi sitt laar med en øxe.⁶

Hvilken kultur forteller disse små eksempelhistoriene om? Hvor og i hvilke situasjoner skjer slike uhell? – For uhelle tror jeg det var: her kan det være instruktivt å ta kilden på alvor, i dens jevne insistering på at det som lå bak rettssaken, virkelig var vanvare. For ting skjer. Men hvilke ting som skjer, varierer fra samfunn til samfunn, og her tror jeg de umiddelbart litt besynderlige uhellene leder oss til viktige sider ved det tidlige norske 1600-tallet.

⁴ Denne artikkelen er også under trykking i en prosjektrapport fra prosjektet Norges Landbrukshistorie.

⁵ Et verge er et sverd.

⁶ Tingbøker for Jæren og Dalane, bind 4, trykt i Tingbøker frå Jæren og Dalane 1613–1663, bind 1 (Rogaland historie- og ættesogelag, 1953): 112-115.

Voldssamfunnet

For det første gir disse uhellene oss et glimt av Norge som ”voldssamfunn”, en kultur som flere historikere har beskrevet i sterke ordelag.⁷ Sverre Steen skrev om hvordan landet ved inngangen til moderne tid lå forholdsvis upåvirket av det nye. For folket her var verden like trang og trygg. Men så brøt alt det nye på én gang inn over landet i vilt kaos. Humanisme og reformasjon, kunnskap om en større verden, brennevin og syfilis, alt vellet innover et folk som ravet i søvne.⁸

Gamle kategorier bryter sammen; sosiale, religiøse, kulturelle. Hos Steen nedfeller dette sammenbruddet seg i et sammenbrudd i menneskenes forhold til hverandre og seg selv. 1500-tallet blir en tid hvor alle normer overskrides.

Det 16. årh. er preget av et dypt moralsk forfall. En stund ser det ut som om hele den gamle stats- og samfundsbygning skal ramle sammen. Retten spottes, tallet på lovbrudd stiger, uhemmet hengir folk sig til fråtseri i mat og drikke og seksuelle utskielser; byene lignes med Sodoma og Gomora, syndens arnesteder.⁹

Senere har Hans Eyvind Næss beskrevet den samme tiden som en epoke der ”forholdene mellom menneskene i lokalsamfunnet var preget av en grad av råskap som en ikke kjenner til hverken før eller siden i Norge”.¹⁰

Jeg hadde lest disse beskrivelsene da jeg begynte på historie hovedfag, og håpet vel på sett og vis naivt på å få være vitne til noe slikt også i den perioden jeg skulle studere, 1700-tallet. Men rettsprotokollene jeg leste, vitnet om en helt annen kultur. Hvis menneskene der skilte seg fra oss med henblikk på voldelighet, var de nok snarere mindre enn mer voldelige.¹¹

Men om jeg ble skuffet i mine ukyndige forventninger om vold, hadde jeg gjennom arbeidet med 1700-tallet fått et glimt av en større historie: det norske slagsmålets nedgang og fall. Dette var i og for seg velkjent i litteraturen: både Næss og Jørn Sandnes hadde vist – om enn med litt forskjellige kronologier – hvordan voldeligheten, målt i antallet bødeleggelser i voldssaker, var i tilbakegang i første del av 1600-tallet. Selv mente jeg å kunne sannsynliggjøre at denne utviklingen bare måtte ha fortsatt fram mot slutten av 1700-tallet. Og da også jeg tok for meg 1600-tallet, viste det seg straks lett å skaffe belegg for tesen om den avtagende voldeligheten.

Gjennomsnittlig antall voldssaker pr. år. Tiårsperioder.
Jæren og Dalane sorenskriveri 1613-1659

Tiår	1613-19	1620-29	1630-39	1640-49	1650-59
Årssnitt	23.6	19.1	7.5	6.3	5.4

Men hvordan skulle dette forklares? Næss hadde angitt en hel rekke faktorer: overbefolkning, økende fattigdom, migrasjon, tiggerskarer og løsarbeidere, alkoholmisbruk, synkende lønninger og økende skattetrykk, pest, hungersnød, kriger, prostitusjon, dårlig hygiene [og] sosial uorden¹².

Et så bredt spekter av forklaringselementer kunne det imidlertid virke vanskelig å forholde seg systematisk til. Men det fantes flere rivaliserende store teorier på dette feltet, voldens historie.

⁷ Begrepet ”voldssamfunn” henter jeg her fra Jørn Sandnes, *Kniven, ølet og æren: Kriminalitet og samfunn i Norge på 1500- og 1600-tallet* (Oslo: Universitetsforlaget 1990): jfr. for eksempel s. 64ff.

⁸ Sverre Steen, *Tidsrummet fra omkring 1500 til omkring 1640: Det norske folks liv og historie gjennom tidene*, bind IV (Oslo: Aschehoug 1935): 154

⁹ Ss.: 150

¹⁰ Hans Eyvind Næss, *Trolldomsprosessene i Norge på 1500–1600-tallet* (Oslo: Universitetsforlaget 1982, 1994): 92

¹¹ Erling Sandmo, *Tingets tenkemåter: kriminalitet og rettssaker i Rendalen, 1763–97* (Oslo: Tingbokprosjektet 1992)

¹² Næss, Op. cit.: 317

Mest kjent er Norbert Elias' store arbeid om siviliseringsprosessen.¹³ Ifølge Elias skjer det en stor endring av den menneskelige atferd i Vesten i løpet av Middelalderen og tidlig-moderne tid, bort fra en uhemmet og spontant aggresjon over mot selvbeherskelse og forutsigbarhet. Dette skyldtes dels at samfunnslivet ble mer funksjonsdelt, dets prosesser ble mer differensierte, og derfor ble alle avhengige av at hver og en oppførte seg rasjonelt og kalkulerbart. Dels skyldtes det etableringen av en sterk sentralmakt, hvor den gamle krigeradelen ble tvunget til å finne andre måter å hevde seg på enn ved å utøve vold. Dette gjorde etikette og elegant oppførsel til et ideal og en forutsetning for makt og innflytelse, og idealet spredte seg nedover og utover i samfunnet fra hoffene.

Elias' modell har vært mye omdiskutert og brukt. I norsk sammenheng har den sine åpenbare svakheter som historisk teori om hvordan det var. I tillegg mener jeg at den unnlater å fange inn vesentlige maktaspekter ved samfunnsutviklingen. Da lå det nær å se nærmere på en teoretiker som vektla nettopp makten og dens vesen, Michel Foucault. I flere bøker om perioden fra ca. 1650 til 1850 hadde han beskrevet hvordan makten i tanke-systemene og samfunnsinstitusjonene driver fram en disiplinert normalitet som på mange måter blir kjernen i det moderne mennesket.¹⁴ Dermed blir også mennesket selv en konstruksjon, og ikke utviklingens hovedperson, som hos Elias.

Og ville jeg holde meg til Norden, kunne den svenske økonomiske historikeren Johan Söderberg by fram en teori om sivilisering som et aspekt ved en allmenn og mangefasettert moderniseringsprosess, med utviklingen og spredningen av markedsøkonomien som hoveddrivkraft.¹⁵ Igjen er dette for meg en litt maktfattig teori, men den har en unektelig tiltrekningskraft i det at den finner støtte i så mye av fortidens egne teorier, i hvert fall for 1700-tallets del.

Selv gled jeg nok fra Elias mot Foucault i løpet av den tiden jeg arbeidet med 1600-tallet. For meg var denne glidning en bevegelse fra sosialpsykologi til maktanalyse, fra atferd til språk, fra "voldssamfunnet" til bygdetingets "diskurs" og egne tankestrukturer.

Sivilisering og modernisering

Det andre mine korte historier om uhell forteller om 1600-tallets norske bondesamfunn, er at volden vi møter der, ikke nødvendigvis ble opplevd som truende eller farlig. For hva var det som var forutsatt når det å hugge hverandre med øks og sverd, stikke hverandre med kniv og bite hverandre i skulderen kunne bli oppfattet som uhell? Jeg kan ikke skjønne annet enn at de er glimt av en legitim slagsmålskultur, en sosial kodeks hvor det å slåss ikke i seg selv er farlig så lenge ingen kommer til skade og så lenge partene er enige. Det er bare innenfor rammen av slike ordnede slagsmål at uhell kan anta den formen de hadde fått her, i de øyeblikkene da slåssingen kom ut av kontroll og noen grep etter våpen.

Disse etikettestyrte slagsmålene er da også hjemlet i Christian den fjerdes lov.¹⁶ Men sakstypen forsvinner fra mitt materiale fra 1620-tallet av. Dermed blir det to spørsmål som melder seg: hvorfor oppgis det så omhyggelig i disse knappe rettsreferatene at det som skjedde, hadde vært uhell? Og: hvorfor forsvinner sakene av dette slaget fra tingbøkene utover på 1600-tallet?

Det første av disse spørsmålene har et åpenbart nærliggende svar: når folk oppga at det som var skjedd, hadde vært uhell, var det for å få nedsatt straffen. Men så enkelt later det ikke til å være. Jeg kan ikke se at det er bemerkelsesverdige forskjeller mellom de bøtene som blir ilagt i disse sakene og andre, tilsvarende, hvor handlingene er like, men hvor det ikke er anført noe om hvorvidt det som hadde skjedd, var blitt gjort med hensikt.

Jeg tror at poenget her var å få fram fraværet av konflikt. Det å si at den episoden som hadde ført til skade, hadde vært et uhell og ikke planlagt, ikke villet, innebar at det ikke fantes noen truende

¹³ Jfr. Norbert Elias, *Über den Prozess der Zivilisation: soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen* (1939), her. for eksempel den svenske tobindoversettelsen *Sedernas historia* og *Från svärdet till plikten: Samhällets förvandling* (Stockholm: Atlantis 1989 og 1991).

¹⁴ Jfr. her særlig Michel Foucault, *Galskapens historie i fornuftens tidsalder* (1961, Oslo: Gyldendal 1973, 1991); *Overvåkning og straff: Det moderne fengsels historie* (1975, Oslo: Gyldendal 1977, 1994) og *Seksualitetens historie I: Viljen til viten* (1976, Gjøvik: Exil 1995)

¹⁵ Johan Söderberg, *Civilisering, marknad och våld i Sverige 1750–1870* (Stockholm: Almqvist & Wiksell: 1993)

¹⁶ Jfr. *Kong Christian den fjerdes Norske Lovbog*, Mandhelgebolken: XII

motsetninger eller noe fiendskap mellom partene. Opplysningene om uhell som hadde skjedd, var kunngjøringer av en usvekket og grunnleggende harmoni. Det hersket stadig fred i lokalsamfunnet.

Svaret på det andre spørsmålet, om hvorfor sakstypen forsvinner fra tingbøkene, ligger i flukt med svaret på det første. De forsvinner antakelig ikke fordi uhellene slutter å skje, men fordi deres preg av å være uhell blir retten uvedkommende. For det å kunngjøre fred og vennskap blir i stadig mindre grad domstolens anliggende. Det er min hypotese, men for å begrunne den, må jeg risse opp større linjer i bygdetingets historie og i historien mellom folk og øvrighet.

Tingbøkene, som ligger til grunn for mine undersøkelser, er protokollene sorenskriveren førte på bygdetinget. Dermed er kilden i seg selv en levning fra en hovedbegivenhet i tingets historie: innlemmelsen av en gammel folkelig domstol i et statlig rettshierarki. Tinget selv er eldre enn staten; i sin eldste form ligger det forut for rikssamlingen i tid. Fram til 1590 var det da også lokalsamfunnens egne menn som satt på tingene og dømte som lagrette.

Men i 1590 ble tinget gjort til førsteinstans i alle saker. Dette la langt større byrder på lagrettemennene enn før, og det ble raskt klart at de trengte hjelp i rettsstellet. Sorenskriverembetet ble opprettet i 1591, og sorenskriverne – svorne skrivere – skulle nettopp skrive og bistå bøndene på tingene. Fram til begynnelsen av 1630-tallet hadde de formelt bare en slik sekretær- og rådgiverfunksjon, men i 1634 ble de lagrettens meddommere, og i 1687 gjorde Christian den femtes lov dem til enedommere i de aller fleste saker. I løpet av det samme tidsrommet ble den andre sterke øvrighetspersonen på tinget, fogden, gjort til statstjenestemann i ganske annen grad enn tidligere.

Slik annekterte den sterkt ekspanderende statsmakten en gammel, lokal og kollektiv arena og gjorde den til sin. Dette var et ledd i en prosess som fant sted i en rekke europeiske stater; franskmannen Robert Muchembled har gitt den betegnelsen ”den kulturelle erobringen av landsbygda”.¹⁷ At det også var en kulturell erobring, skal vi komme tilbake til, men både her til lands og i Frankrike var det i aller høyeste grad en maktpolitisk og en juridisk erobring.

I løpet av dette tidsrommet skjedde det også en dramatisk utvidelse av lovverket. Christian den fjerdes norske lovbog fra 1604 var en dårlig oversettelse av Magnus Lagabøtes Landslov, dramatisk foreldet lenge før den ble satt i kraft. Den er enkel, rudimentær og knapp, men skulle regulere et samfunn som var ganske annerledes mangslungent enn det hadde vært på slutten av 1200-tallet. For å bøte på dette, kom det en lang rekke enkeltlover, små og store recesser – og til sist Christian den femtes lov. Den er omfattende, systematisk, detaljert og hierarkisk: den er moderne på samme måte som Linnés botaniske system skulle være det senere. Her tror jeg faktisk man kan hevde at de store europeiske lovsamlingene – deriblant, altså Christian den femtes – foregrep den vitenskapelige revolusjonens kanoniserte verker med flere tiår.

Det var en ny detaljregulering av livet som fant sted; et bredt spekter av atferdsnormer ble systematisk normert. For dette nye lovverket ble ført ut og håndhevet gjennom et rettsapparat som var ordnet og utbygd i en helt annen grad enn før. ”Den judisielle revolusjonen” har man kalt denne omveltningen i mer allmenn sammenheng, og slik knyttet tydelig an til slektskapet med den vitenskapelige.¹⁸ Men termen ”revolusjon” kan være villedende, for den formelle, rettslige og definatoriske makten kom ovenfra.

Den nye, detaljerte loven og den mer utbygde statsledede rettspleien ga mindre rom for lokal fortolkning enn før. Loven var blitt atskillig mer spesifikk og hadde en annen, mer rigorøs karakter enn den gamle. Den var mindre bøyelig i seg selv, men i tillegg ble den håndhevet av statens menn. Og gikk sakene videre oppover i det utbygde domstolshierarkiet, slik kom retten i stadig sterkere grad til å bli uttrykk for statens tanker, den så med statens øyne – og dermed kom de lokale interesser og perspektiver til å tre stadig lenger i bakgrunnen, selv på bygdetingene.

Rettspraksisen ble altså mindre lokal: den orienterte seg ikke lenger i samme grad mot de lokale strukturene av mening. I løpet av 1600-tallet kom et slag til å bli et slag, et knivstikk et knivstikk og et drap et drap – alt i mer absolutt og positiv forstand enn før, samtidig som alle disse

¹⁷ Jfr. Robert Muchembled, *Popular Culture and Elite Culture in France 1400–1750* (1978, Baton Rouge: Louisiana State University Press 1985)

¹⁸ Jfr. V.A.C. Gatrell, Bruce Lenman and Geoffrey Parker (red.), *Crime and the law : the social history of crime in Western Europe since 1500* (London: Europa Publications ca.1980)

hendelsestypene etterhvert kom til å bli sett som manifestasjoner av ett og samme fenomen, vold. Slik kunne hver enkelt handling settes i system og tilordnes en straffereaksjon. Da ble det mindre relevant å få fram hvilken mening de lokale aktørene og deres omgivelser hadde sett i det som var skjedd, det kulturelle, personlige og enestående i alt.

Dette er igjen ett av aspektene ved tingets overgang fra å være en lokal, kollektiv arena for en diskurs om mening, forsoning og vennskap til en offentlig arena for en diskurs om skyld og straff.

Vennskapets domstol

En annen innfallsvinkel til denne endringsprosessen får vi hvis vi studerer hvordan det blir stadig sjeldnere at tinget brukes til å kunngjøre forsoning. Tidlig på 1600-tallet later dette til å ha vært ganske vanlig. Skjeggete bønder sto fram og fortalte om gamle konflikter, tok hverandre i hendene og lovet foran allmuen at de aldri skulle nære fiendskap til hverandre igjen, verken de eller deres etterkommere. Ofte ble slike forlik formalisert rettslig, gjerne ved at hver av de to forsonede lovet å betale store bøter til et gitt veldedig formål hvis de senere skulle komme til å bryte fredspakten. Og i tilfeller hvor to kamphaner ikke selv tok initiativet til å opprette nytt vennskap, kunne det skje at omgivelsene gjorde det. Da ville to av bygdens øvrige menn ta med seg de to ut av tingstuen og mekle mellom dem, før de kom inn igjen sammen og offentliggjorde resultatet.

Alt dette vitner tydelig om hvordan det var en gammel funksjon for tinget å bringe gitte, individuelle konflikter til opphør. Det individuelle aspektet er viktig: det dreier seg ikke om volds- eller kriminalitetsbekjempelse på noe som helst plan. Om Olav sverget på at han ville bøte ti daler til hospitalet dersom han slåss flere ganger med Tollef, hadde dette ikke noe å si for straffen han ville få dersom han skulle komme til å knivstikke Peder. Det er med andre ord ikke volden retten vil til livs i slike situasjoner så mye som det er konflikten, den uroen som truer det lokale fellesskapet. Men utover på 1600- og 1700-tallet vendes dette, slik at det ikke blir den brutte lokale harmonien som blir problemet, men volden. Konflikten mellom enkeltpersonene skyves til side, til fordel for konflikten som etableres mellom gjerningsmann og statsmakt – en konflikt som løses gjennom gitt straff for gitt gjerning.

Samtalemønsteret endrer seg på tinget samtidig med at dets funksjon blir en annen. Det er en stor forvandling som skjer, og denne endringen utspiller seg over lang tid og under motstand. Makten er imidlertid ulikt fordelt mellom den framvoksende staten og de små lokalsamfunnene, og skal vi finne sporene av strid og av andre tenkemåter enn de som seiret, må vi inn i de konkrete sakene, inn i materien selv, og se på hvordan det ble tenkt og argumentert på tinget der og da.

For meg står drapssakene som særlig talende eksempler på de tenkemåtene det her er tale om, både fordi de kildeanførsle de har gitt opphav til, er så omfattende, og fordi deres store fallhøyde – mye var tapt, mye sto på spill – dramatiserer tings situasjonen så effektivt. I tillegg markerer de også sterkt hvor viktig den lokale samtalen og fortellingen er, selv langt ut i den tiden da statsmakten og dens menn formelt sett er blitt den rettslige arenaens sterkeste part. For selv en drapsmann kunne overleve, dersom lokalsamfunnet kunne vinne fram med sitt syn på vennskap og forsoning som domstolens viktigste verdier.

Moralske fortellinger om drap

Den første av mine eksempelhistorier her handler om saken mot Olav Olsen Fuglestad, som ble tatt opp på et ting som ble satt på gården Lintjøn i Voll senhøstes 1629 i denne ene sakens anledning. Olav hadde vært i gjestebud på Lintjøn tidligere på høsten – med både prest og lensmann tilstede – og røk da opp i kranjel med Kristoffer Anisdal. De satt ved bordet sammen og Olav sa noe ingen hørte, men som fikk Kristoffer til å reise seg og gå: «Jeg seer Sathan regier digh. Jeg wil iche side hoes dig.» Kort etter trakk Olav kniv; Jøran Torsteinsdatter Hylland kastet seg mellom ham og Kristoffer og fikk Olavs kniv i armen så det ble et dypt sår som blødde mye. Mens flere av gjestene kastet seg over Olav, gikk Jøran mot døren. På veien ut spurte hun Sigbjørn Årstad om hjelp – «Huor til hand sagde, daa jngen raad eller meneschelig hielp at wehre.» Olav kom seg imidlertid unna og forsvant ut etter å ha sagt til en tjenestejente at «Gud were loffuet at ieg slap med helsen i fraa dem som haffde mig paa gulffuet». Jøran slapp ikke fra det med helsen. Hun la seg ned på bakken utenfor «oc blodet forløb hende». I skildringen av dødsøyeblikket blir sorenskriveren sjeldent empatisk i rettsprotokollen: han skriver om hvordan Jørans mann Peder bøyde seg over henne «med det sind som huer kand tenche» og

spurte hvem som hadde gjort dette. «Hun haffde gjort sig det selff,» svarte hun, og Peder løsnet strømpebåndet sitt og bandt det om armen hennes for å stanse blodet. «Men dette wahr daa /:saa bederet Gud :/ alt forseent,» beklager skriveren, «thj hun straxt der effter hen souff vdi Herren.»¹⁹

Men den drapstiltalte slapp unna med livet, og det en uttrykkelig begrunnelse i at den døde hadde fridd ham for ansvaret «j hendes dødtz stund». Olav bøtte til arvingene, men ikke til kongen.²⁰ Og vi ser hvordan et dødsfall skapes om til en moralsk fortelling. Tilgivelsen er det sentrale motivet, gjennom denne innførselens rike allusjoner til Kristi død. Jøran dør fordi hun hindrer Olav Fuglestad i å drepe en annen; han takker Gud fordi han selv har fått leve, mens hun tar på seg Olav skyld og dør, frelst i samme øyeblikk. Slik blir faktisk Jørans død et tungt argument for at Olav skal få leve, fordi hun har sonet hans skyld. Hennes død får mening ved at han blir frifunnet for drapet. Bare slik kan denne beretningen realiseres som religiøs pasjon, bare slik kan Jøran dø en god død, dø som Kristus selv. Olav er det frelste menneske.

Min andre eksempelhistorie er om drapet på Erik Hæstad, som ble behandlet som sak på tinget på Oagna tidlig på høsten 1655. Erik hadde vært på besøk hos Mikkell Askildsen Hæstad om kvelden tredje påskedag og endte i slagsmål med vertens bror Olav. Olav rykket i Eriks hår og slo ham; Erik «agted at uille slaa igien», men gjorde det ikke – og slik lot det til å være slutt på ubehagelighetene.

Men Erik kom seg ikke etter slaget og lå på dødsleiet noen få dager senere, da det kom en båt til bryggen ved Hæstad og la til land. Mennene ombord må ha kjent folkene på gården, for de gikk dit og inn for å se hvordan det gikk med husbonden. På meg virker det som om Olav var blant disse mennene, og at de kom for å tale hans sak for Erik.

“[D]a spurde dj hanem til om hand uilde lade sig forlige med Olle Hestad, dertil hand suarde, deres trette uar iche støre, ind dj uel kunde forliges, saa bleff dj strax wenligen och uel forligt, om ald deris trette saa det schulle werre en død och afftald sag, for fød och wføde, och taked huerandre got paa begge sider, huilche dj och haffuer giffued fra denem beschreffuit.

For:^{nc} Erichs quinde stod och nu for retten och tilstod at deris forligelse war i alle maader som forskreffuit staar.²¹”

Det er ikke helt lett å forstå hva denne passasjen egentlig forteller om. Det som virker rimeligst på meg, er at mennene fra båten har gått i forbønn for Olav nå da det ser ut til at Erik kommer til å dø, og at de to også forliket seg med hverandre, tar hverandre i hånden og avlegger en ed på forliket: «det schulle werre en død og afftald sag, for fød och wføde». Dette er en avtale i bokstavelig forstand; fortiden er avtalt, talt *av*, den er ikke lenger noe det skal tales om.

Det er det som følger som er uklart – eller kanskje bare overraskende. Men jeg tror ikke det kan forstås annerledes enn at den døende Erik har undertegnet en skriftlig bekreftelse på at han har forlikt seg med Olav. Ordlyden i den siste setningen i sitatet tyder på at Astrid, Eriks enke, bekrefter innholdet i dette dokumentet.²²

Alt tyder da også på at mennene som hadde kommet med båten, møtte i retten og la fram forlikserklæringen – eller i det minste at de støttet opp under Olav da han viste den fram. Og Olav baserte seg på dette dokumentet nå da han sto for retten, anklaget for drap av futen. Han hevdet at dokumentet – som han kalte et «beskikkelsesbrev»²³ – beviste at Erik ikke hadde rettet noen anklage mot ham. Futen, Falk Jensen, svarte med å kalle dokumentet et «benkebrev», altså en hemmelig og

¹⁹Tingbøker fra Jæren og Dalane 12 (1629–31): 29a

²⁰Ibid.: 38bff.

²¹Tingbøker fra Jæren og Dalane 19 (1654–59): 54ff.

²²Jeg baserer meg her på at sorenskriveren sier at enken bekrefter det «som forskreffuit staar». Det kan også forstås som at hun bekrefter selve hendelsesforløpet, og at det som er «forskreffuit», er sorenskrivers gjengivelse av det vitnene har fortalt. Dette ville imidlertid være det eneste tilfellet hvor jeg har sett at kilden refererer til seg selv som tekst, og jeg anser det som usannsynlig.

²³«Beskikkelsesbrev» ble vanligvis brukt om en skriftlig bekreftelse eller oppfordring fra en person eller instans til en annen, eller om et ansettelsesbrev. Begrepet kunne også være synonymt med «stevnevitne» (NHL: 37f.). Her betyr det vel bare «skriftlig vitnemål».

dermed ugyldig avtale. Olav forsøkte å vri seg unna en handling han vitterlig hadde begått; det kunne flere vitner fortelle om. Det ville ikke futen godta, og derfor reiste han sak.

Omkring juletider ble saken tatt opp på nytt på lagtinget i Stavanger. Der ble Olav dømt til å fri seg fra drapsanklagene selv tolvte, og det gjorde han på fjerdingstinget på Øvre Hetland 27. februar 1656.²⁴ Neste høst satt han selv i lagretten på skipreidetinget, og later dermed ikke til å ha tapt noen anseelse gjennom denne saken.²⁵

Det ser ikke ut som om Olav Hæstad på noe tidspunkt har benektet at han slo Erik. Jeg har heller ikke sett noen antyde noe annet enn at alle mente at Erik hadde dødd som følge av slagsmålet. Likevel mener Olav at det som er skjedd, er et anliggende mellom ham og den døde. Og i dette har han alle sambygdinger med seg, både enken Astrid, mennene fra båten og de elleve som sverget ham fri fra den straffen som ventet en drapsmann. Den viktigste av alle som sto på Olavs side var den døde selv.

Futen protesterte mot Olavs handlemåte, og mente at han burde «lide som en drabsmand effter Norges loug».²⁶ For ham var det klart at Olav var drapsmann og nå forsøkte å vri seg unna den straffen han fortjente. Så langt kan man si at myndighetenes fremste representant sto for en annen rettsoppfatning enn almuen. Men futen går videre, og hevder at dokumentet Olav legger fram er et benkebrev fordi det ble opprettet i hemmelighet. Og i og med at han retter kritikk mot måten den ble inngått på, aksepterer han langt på vei avtalens legitimitet i prinsippet. Derfor tror jeg det er grunnlag for å hevde at for alle de involverte partene i denne saken er det et relevant og opplagt viktig moment at Erik forlikte seg med Olav før han døde.

Denne vurderingen finnes det ikke grunnlag for i loven. Det var kongens, statens og dermed futens rett og plikt å se til at drapsmenn ble straffet for sine handlinger. Ingen andre hadde noen myndighet på dette området. Men i denne saken ser vi faktisk at den avdøde og miljøet rundt ham og drapsmannen tvinger gjennom en frifinnelse, og det med støtte også fra retten. Slik kan man si at et drap ennå ikke er et drap i absolutt forstand – altså på den måten at det finnes allmenne og faste regler for hvorvidt en handling skulle kategoriseres som drap. I saken mot Olav Hæstad tyder alt på at han drepte Erik. Men det var ikke nok til å gjøre ham til drapsmann.

Begge disse sakene viser hvordan lokalsamfunnets medlemmer kan vinne fram i retten med sine beretninger om at forsoning, tilgivelse og vennskap er viktigere enn straff. I den første ser det ut til å være en allmenn enighet i retten om at den milde, forsonlige utgangen på saken er den riktige; i den andre er det uttalt motstand fra den ene av statstjenerne, futen – som imidlertid likevel må gi seg. Også her viser diskursen om vennskapet seg som den sterkeste. Men friksjonen markerer at en saksutgang av dette slaget er i ferd med å bli usannsynliggjort: mens den første saken er fra årene like før sorenskriverens formelle maktovertakelse og fra en tid hvor futens lokale tilhørighet er blitt oppfattet som sterk, er den siste fra en annen tid, en tid da sentralmaktens perspektiv er i ferd med å bli det absolutt dominerende.

Griper vi igjen til teologien, kan vi spissformulert si at det er to ulike former for kristen moral som møtes i konfrontasjonen mellom folk og øvrighet på tinget. Staten håndhever i stadig sterkere grad den gammeltestamentlige moral som var grunnlaget for den mosaiske rett som kom til å slå gjennom i løpet av 1600-tallet. Her var budene absolutte og nektende: Du skal ikke slå i hjel. Denne strenge tankegangen brytes i begynnelsen av århundret mot en mer lokal, mer folkelig og essensielt nytestamentlig moral med ett sentralt bud: Du skal elske din neste som deg selv.²⁷

Den nye volden

Ut av denne brytningen kommer et nytt voldsbegrep til syne. Begrepet vold hadde vært brukt også tidligere, men da synonymt med makt – uavhengig av om maktbruken det var snakk om, var legitim eller ikke. Slik hadde man kunnet bruke begrepet i et spekter av sammensetninger, fra ”Norgesveldet”

²⁴Tingbøker fra Jæren og Dalane 19: 56bf. At han sverget seg fri selv tolvte vil si at han sverget sammen med elleve andre, hvorav fem som han hadde valgt ut selv.

²⁵Tingbøker fra Jæren og Dalane 19: 101aff.

²⁶Tingbøker fra Jæren og Dalane 19: 38b

²⁷ For et tilsvarende poeng i engelsk sammenheng, se Cynthia Herrup, *The Common Peace: Participation and the Criminal Law* (Cambridge: Cambridge University Press 1987): 193

via ”voldsmann” i betydningen håndhever av offentlig myndighet, til ”voldsmann” i betydningen slåsskjempe. Med tiden kom de to begrepene makt og vold til å skille lag. Makt ble i stadig sterkere grad knyttet til formell, offentlig – eller i det minste til legitim – myndighet, mens volden ble bekjempet og stigmatisert som illegitim, privat bruk av fysisk makt. Det som av mange – og da først og fremst i pakt med Norbert Elias – er blitt kalt etableringen av et statlig voldsmonopol, kan kanskje mer presist kalles forvandlingen av vold til makt. Og den bekjempelsen av den fysiske volden som i seg selv ikke var blitt oppfattet som farlig eller truende, ser vi på tinget. Det opphører å være en arena hvor volden kan sees i lys av vennskap og tilgivelse, og blir en renere domstol hvor volden blir gjort til motiv for en diskurs om skyld. Og slik forvandles volden fra å være noe samfunnsmessig, en del av folks liv og kultur, til å bli samfunnets og kulturens mørke motsats.

Denne teorien kan bidra til å forklare deler av den endringen i frekvensen av voldssaker som jeg åpnet med å peke på. Det første en tentativ statistikk synes å antyde – og dette finner støtte også i tidligere forskning på feltet – er at denne frekvensen sank forholdsvis raskt omtrent fra 1620-tallet av. Det vil igjen si at noe later til å skje omtrent samtidig med at sorenskriveren for alvor er i ferd med å overta definisjonsmakten på tinget. Mer sannsynlig enn at det så brått skal ha skjedd noe med folks voldelighet, er det da at det er skjedd noe med deres holdning til retten. Og det virker rimelig på meg at det raskt ble oppfattet som mindre meningsfylt enn før å bringe voldssakene til tinget, dersom det ikke så godt som tidligere oppfylte sin gamle hensikt: å skape og stadfeste fred og forsoning. Kanskje valgte man nå heller å løse konflikter andre steder, i private eller halvoffentlige rom kildene ikke kan fortelle oss noe fra.

Om denne forsvinningen av begrepsmakt på kort sikt kanskje ikke gjorde annet enn å drive volden bort fra den rettslige arenaen, er det likevel ikke tvil om at voldsklimaet endret seg over lang tid. Jeg mener at også den nye diskursen om vold som et gitt fenomen og en illegitim atferdsform, kulturens motsats, må trekkes inn som sentral forklaringsfaktor bak ”siviliseringsprosessen”. På sikt endrer den ikke bare rettspraksis, men også dyptliggende holdninger og endelig atferd: volden går tilbake.

Slik er voldens historie – satt på spissen – allerede fra første stund en historie om sivilisering. For det moderne voldsbegrepet, hvor volden er illegitim og ikke-offentlig, er en konstruksjon, skapt av den framvoksende sentralmakten som et ledd i pasifiseringen av dens innbyggere. Så om vi i dag kaller 1500- og det tidlige 1600-tallets Norge et ”voldssamfunn”, overtar vi på sett og vis det som den gangen ikke bare var øvrighetens perspektiv, men et perspektiv som ble etablert som allment, med makt. Forestillingen om vold som noe rent destruktivt og meningsstomt, ligger under termen ”voldssamfunn”. I dag kan en slik forestilling synes gitt og naturlig, men også den har sin historie og er i aller høyeste grad en kulturell og politisk konstruksjon.

La meg nå presentere en siste eksempelhistorie, denne gangen fra andre halvdel av 1700-tallet, som et bilde av hvor langt denne naturaliseringen av volden som en ting i seg selv og som noe farlig var kommet allerede da. Den kommer fra bygdetinget i Rendalen i 1763, og den sprang ut av et opptrinn på veien mellom gårdene Berset og Høgset en søndagskveld om våren. Fire menn gikk der og to av dem kranglet. Så grep Embret Akselsen Bolstad Helge Helgesen i brystet og Helge falt. Etterpå, i retten, forklarte Helge selv at

“hand ej kunde falde omkuld af sig selv, uden ved det Embret Axelsen tog ham i brystet, saasom hand havde været til alters samme dag, og ej drukket Brændeviin²⁸.”

På underlig vis argumenterte Helge her for at han ikke kunne ha falt av seg selv, *fordi* han var edru, *fordi* det var søndag. Han etablerte med andre ord fundamentet for sannheten om det som skjedde utenfor noen av aktørene og uten henvisning til noens troverdighet i og for seg. Beretningen hans tilstreber en objektiv, ikke-situert sannhet om det som skjedde. Det er en sannhet av et annet slag enn det tidlige 1600-tallets.

Helge ville ha fram sannheten om det som hadde skjedd der ute på veien, og det ville han fordi han mistenkte Embret for å ha skjovet ham overende. Det særegne ved saken er altså at han ikke bragte den for retten på grunn av noe helt konkret Embret hadde gjort, men snarere fordi han mente at

²⁸Tingbøker fra Østerdalen 1 (1763): 16b

Embret hadde handlet på en måte som hadde fått ham til å falle. Embret står altså ikke tiltalt for å ha gjort noe spesielt. Han er bare mistenkt for *vold*, for et uspesifisert fysisk overgrep.

Jeg ser denne saken og en rekke andre som sterke indikasjoner på at folk i det norske bondesamfunnet hadde tatt til seg kategorien vold og gjort den til del av sitt verdensbilde. Nå fantes volden som allment fenomen, og folk reagerte på den – uansett hvor spedt den manifesterte seg. For nå var den blitt det andre, det farlige og uforståelige, og ikke lenger noe man kunne bruke til å skape fortellinger om vennskap og forsoning.

Barnamord i Stockholm²⁹

Af Maria Kaspersson

1. Inledning

Barnamord har inte studerats i någon större utsträckning i Sverige, men studierna har blivit fler under 1990-talet. I Stockholm har dock endast 1800-talet varit föremål för studier.³⁰ Barnamorden har ofta exkluderats ur studier av dödligt våld då det rör sig om två olika sociala fenomen som förtjänar var sin analys.³¹ Barnamorden har dock sällan fått denna analys, varför jag har studerat barnamord i Stockholm under perioderna 1576-1608, 1720-1765 samt 1920-1939.

2.1. Hur definierades barnamord i lagen?

I Magnus Erikssons Stadslags högmålsbalk fanns ingen särskild beskrivning av den gärning, som sedan kom att betecknas som barnamord.³² Barnamord och annat dödande av en nära släkting behandlades i samma lagrum och löd:

”Dräper man eller kvinna sitt barn, med vett och vilja, eller mördar det, hedet eller kristet, (...) om någon så gör, man eller kvinna, då skall mannen steglas och kvinnan brännas ...”³³

I senmedeltidens Europa hade kyrkan börjat sträva efter att bekämpa utomäktenskapliga förbindelser vilket ledde till bestraffande av den gärning, som kom att betecknas barnamord, hävdar Anners. I Sverige var denna gärning ännu såpass ovanlig att ingen särskild rättslig reglering ansågs behövas förrän efter reformationen.³⁴

Under 1500-talets senare del hade rätten börjat utveckla särskilda regler för hanterandet av barnamordsbrott. Jakobsson och Jakobsson visar att efter hand kom döljande av graviditet och födsel i sökt enslighet att uppfattas som tillräckliga indicier på att en moder med uppsåt tagit livet av sitt barn. Därifrån, hävdar Anners, var steget inte långt till att i lag ställa en presumtion att det var *kvinnan* som skulle bevisa att hon *inte* dödat sitt barn. Rätten stötte på uppenbara svårigheter att döma i fall av misstänkta barnamord, bland annat då det låg i brottets natur att det inte fanns några vittnen till hur barnet dött.³⁵

Barnamorden blev vanligare under 1600-talets första hälft och därmed ökade också behovet av särskilda stadganden angående dem. Domstolspraxis utvecklades i riktning mot en hård presumtion mot kvinnan och detta ser Anners som ett uttryck för den på 1600-talet allmänt upplevda ökningen av barnamordsbrotten. Det ansågs tvunget att eftersätta rättssäkerheten för att göra avskräckningen beträffande barnamord så effektiv som möjligt.³⁶ Detta trots att jurister och rättslärdar var medvetna om faran att döma enbart på presumtioner.³⁷

²⁹ Paperet bygger på delar av en undersökning av barnamord i min kommande doktorsavhandling.

³⁰ Jakobsson & Jakobsson 1990.

³¹ Jansson 1998, s 21.

³² Antell 1895, s 42; Anners 1965, s 106f; Jakobsson & Jakobsson 1990, s 9. Jämför Danmark, Nielsen 1980, s 3:5. Beteckningen ”barnamord” är belagt tidigast 1642, Lövkrona 1999, s 14.

³³ Magnus Erikssons stadslag... 1966, s 230.

³⁴ Anners 1965, s 107f. Dock framfördes klagomål över att barnamorden ökat i antal redan under 1500-talet, i exempelvis i Erik XIV:s patent om högmålssaker 1563, Antell 1895, s 42-44.

³⁵ Anners 1965, s 108-111; Jakobsson & Jakobsson 1990, s 10.

³⁶ Anners 1965, s 113f, 118f, 121, 123; Jakobsson & Jakobsson 1990, s 9f; Lövkrona 176. Jämför samma rättsliga presumtion mot kvinnan i Danmark, Nielsen 1980, s 3:10; i England, Jackson 1994, s 67.

³⁷ Om faran med att döma enbart på presumtioner tas upp i 1642 års lagkommission, Antell 1895, s 45f; Anners 1965, s 119f. Se även Andersson 1998, s 146.

2.1. Barnamordsförordningar och barnamordsplakat

Den första förordningen angående barnamord utfärdades år 1655 och följdes av fler år 1669, 1681 och 1684.³⁸ Enligt 1684 års påbud krävdes att kvinnan hade blivit gravid utan att vara gift, att hon dolt graviditeten, att hon fött barnet i enslighet, att hon sökt denna enslighet samt att hon gömt fostret för att kvinnan skulle anses ha dräpt barnet. Jakobsson och Jakobsson påpekar dock att kvinnans möjligheter till motbevisning om att fostret inte varit fullgånget också stadgades: Den misstänkta måste skaffa fram fostret "... så att man av själva fostrets lemmar märkeligen kan pröva, om det varit fullgånget eller icke..." eller saknade tecken på att ha varit utsatt för yttre våld. Det var viktigt att det framgick att fostret varit ofullgånget för att kvinnan skulle kunna frias.³⁹

2.2. Barnamord i 1734 års lag

Från och med 1734 års lag behandlades barnamorden i missgärningsbalken, kapitel 16, §1 som löd:

"Kona, som av olovlig beblandelse varder havande, och det ej uppenbarar förr födseln, söker enslighet vid själva födseln och därefter lägger fostret å lönn; hon skall halshuggas och i båle brännas, evad [*vare sig*] hon föregiver fostret vara dött fött eller ej fullgånget. Varder det genast framskaffat, och prövas det ej fullgånget vara, eller finnes ej något våldsamt tecken där å; då straffes modern med ris, fängelse eller arbete: plikte och därtill för lägersmålet."⁴⁰

I ett försök att förebygga barnamord reglerades även andra människors aktgivande. I en kunglig förordning från år 1750 stadgades att om en husbonde, matmoder, anhörig eller någon tillhörande husfolket hade kunskap om att en kvinna var gravid, men eftersatte sin skyldighet i att uppdaga graviditeten eller hindra henne från att föda sitt barn i enslighet, kunde denna person straffas för delaktighet om hon senare förövade ett barnamord.⁴¹ Denna förordning var under resten av 1700-talet myndigheternas viktigaste vapen för att bekämpa barnamord.⁴²

2.3. Gustav III:s barnamordsplakat

Barnamorden under 1700-talet kom alltmer att ses som en konsekvens av den stränga lagstiftningen mot utomäktenskaplig sexualitet. För att minska antalet barnamord diskuterades reformer som skulle kunna minska de ogifta mödrarnas utsatthet. Den offentliga kyrkoplikten för lönskaläge avskaffades som ett led i denna riktning år 1742, men den stora reformen på området var Gustav III:s barnamordsplakat från år 1778 "till förekommande av barnamord". Innehållet satte i praktiken all lagstiftning om den utomäktenskapliga sexualiteten ur spel, hävdar Lindstedt. Plakatet påtalade inledningsvis det felaktiga i att på den lägrade kvinnan "för hennes livstid lägga sådan skymf" och att "godkänna fördomar".⁴³

Myndigheterna ansåg att en av de starkaste drivkrafterna bakom barnamord var kvinnans rädsla för skam och vanrykte och därför borde lägerskvinnorna i största möjliga utsträckning skyddas från publicitet och erbjudas möjlighet att hemlighålla graviditeten. Dödsstraff borde inte heller tillämpas om kvinnans uppsåt inte till fullo kunde styrkas och kvinnan skulle kunna benådas om förmildrande omständigheter förelåg. I och med detta plakat borttogs presumptionen mot kvinnan.⁴⁴

³⁸ Antell 1895, s 47f; Anners 1965, s 121f; Jakobsson & Jakobsson 1990, s 10-12.

³⁹ Antell 1895, s 47-49; Anners 1965, s 122; Jakobsson & Jakobsson 1990, s 11f, citatet ur 1684 års påbud från s 11; Lövkrona 1999, s 176-179. Jämför Danmark, Nielsen 1980, s 3:8-3:11.

⁴⁰ Citatet från Anners 1965, s 122; Jakobsson & Jakobsson 1990, s 13.

⁴¹ Antell 1895, s 57f; Jakobsson & Jakobsson 1990, s 14; Andersson 1998, s 148; Lövkrona 1999, s 179.

⁴² Björnfot & Sjöberg 1980, s 321.

⁴³ Lindstedt 1994, s 26.

⁴⁴ Björnfot & Sjöberg 1980, s 322.

Plakatet anstaltade att ogifta, gravida kvinnor kunde bege sig till okänd ort för att föda sina barn anonymt. Sedan barnet fötts kunde det mot kontant betalning lämnas på barnhem eller till fosterhem. Efter att barnmordsplakatet trätt i kraft ökade antalet oäkta födslar i Sverige. De flesta kvinnor hade dock inte den ekonomiska möjligheten att resa bort för att föda barnet eller råd att därefter lämna bort det. Reformen kom till för att värna kvinnan och undvika att hon hamnade i en sådan situation där hon i desperation dödade sitt nyfödda barn, men hade som huvudsaklig effekt att männen i allt större utsträckning kunde undandra sig lönskalägersprocesser. Antalet barnamord minskade dock under 1700-talet, så plakatet hade kanske ändå viss effekt.⁴⁵

2.4. Barnamord i 1864 års strafflag

1810 års lagkommitté tillsattes för att urskilja, förenkla och förbättra lagarna. Beträffande barnamord ansågs att ett egentligt barnamord, dvs en moder som dödar sitt nyfödda oäkta barn, var att likställa med vanliga mord. Därför borde inte straffet vara strängare än för mord. Före dödsstraffets avskaffande gällde dödsstraff för mord, men för barnamord skulle kvinnan dessutom mista högra handen. Dock skulle det strängare straffet tillämpas om kvinnan inte uppenbarat att hon var gravid eller hade sökt enslighet vid födseln.⁴⁶

Det viktigaste i lagkommitténs arbete, och som fick betydelse i utformningen av barnamordsbestämmelserna i 1864 års lag, var emellertid påpekandet och medvetandet om att många kvinnor som begick barnamord gjorde det av fruktan för vanära, för både sig själva och barnet, samt av problemen med att kunna försörja sig själva och barnet. Det var därför ur preventiv synvinkel viktigt att skydda kvinnan mot samhälls skymf och förnedring och hjälpa henne att ekonomiskt underhålla barnet. Kvinnornas motiv bakom barnamord var inte heller att se som nesliga på det sätt som motiven bakom mord och därför fanns skäl att se barnamorden som mindre straffbara än mord. En annan viktig grund för strafflindring var beaktandet av kvinnans fysiska och psykiska tillstånd vid gärningens begående.⁴⁷ I och med Strafflagen blev barnamord ett privilegierat brott som därför bestraffades betydligt lindrigare än dråp.⁴⁸

I 1864 års Strafflag behandlades barnamorden i 14 kapitlet ”Om mord, dråp och annan misshandel” §§ 22 och 25 och löd:

”§ 22 Har qvinna, som af oloflig beblandelse blifvit hafvande, vid födseln eller derefter uppsåtligen dödat sitt foster, vare sig [*om det så gäller*] genom handaverkan eller underlåtande af det, som till fostrets bibehållande vid lif nödigt var; dömes för barnamord, till straffarbete från och med fyra till och med tio år.”

”§25 Har qvinna, som af oloflig beblandelse hafvande varit, födt i enslighet och fostret förstört eller å lön lagt; dömes, om hon den enslighet sökt, till straffarbete från och med två till och med fyra år. Om hon den ej sökt, till straffarbete från och med sex månader till och med två år, der ej i något av dessa fall utrönes, att fostret omkommit utan moderns wällande, eller att det varit dödfött eller så ofullgånget, att det ej med lif framfödas kunnat.”

År 1890 sänktes straffet för barnamord till straffarbete lägst två år och högst sex år, men kunde bli upp till tio år om omständigheterna ansågs synnerligen försvårande. I § 24 stadgades om när fostrets död var orsakad av moderns hjälplösa tillstånd vid sökt enslighet.⁴⁹ I och med Strafflagen bedömdes nu barnamord mildare än mord och dråp, vilket inte varit fallet tidigare.

⁴⁵ Persson 1972, s 125f; Lindstedt 1994, s 27-29.

⁴⁶ Jakobsson & Jakobsson 1990, s 16.

⁴⁷ Jakobsson & Jakobsson 1990, s 17.

⁴⁸ Brottsbalken ... 1968, s 103.

⁴⁹ Björnfot & Sjöberg 1980, s 322f; Jakobsson & Jakobsson 1990, s 18, 21f.

2.5. 1965 års Brottsbalk

I 1965 års brottsbalk finns inte längre brottet barnamord kvar. I enlighet med de nya definitionerna av mord och dråp - där mord är normalfallet och dråp ett mindre grovt mord - behölls det privilegierade brottet från Strafflagen i Brottsbalken, kapitel 3 § 3 men kallas nu barnadrap och lyder:⁵⁰

”Dödar kvinna sitt barn vid födelsen eller eljest å tid då hon på grund av nedkomsten befinner sig i upprivet sinnestillstånd eller i svårt trångmål, dömes för *barnadrap* till fängelse i högst sex år.”

Barnadråpsbestämmelsen omfattar alla kvinnor, oavsett civilstånd, och dråpet behöver inte ske i direkt anslutning till nedkomsten, men orsakerna till sinnestillståndet skall ha samband med födseln eller amning. Straffmaximum för barnadrap är straffminimum för vanligt dråp.⁵¹

3. Jämförelse av de tre perioderna

I Stockholm var en barnamörderska på 1500- och 1700-talen vanligtvis en ogift tjänsteflicka i övre 20-årsåldern som blev gravid med en medtjänare, en tjänare ur ett annat hushåll eller i enstaka fall med husbonden. Vanligtvis dolde hon havandeskapet och födde i enslighet. I de flesta fall föddes och dödades barnet i eller i närheten av moderns hem. Kvinnan brukade hävda att barnet varit dödfött eller dött i samband med förlossningen, sällan erkände hon med en gång att hon haft ihjäl sitt barn. Likbesiktningarna var viktiga när det gällde att avgöra dödsorsaken och den vanligaste var att barnet kvävts. Avrättning var den vanligaste påföljden på 1500- och 1700-talen, men det är inte säkert hur många av dessa dödsdomar som verkställdes.

En intressant iakttagelse är att rätten nästan aldrig frågade en kvinna varför hon dödade sitt barn, den var huvudsakligen intresserad av att se om de fem rekvisiten för barnamord uppfyllts. Detta medför att det är svårt att utifrån det rättsliga materialet sluta sig till kvinnornas motiv och orsaker. När materialet har tolkats framförs förklaringar som rädsla för skam och fattigdom - som det inte finns exempel på i materialet från Stockholm eller hos Lövkrona⁵² - överlagda dåd, indirekta självmord, olyckor och att kvinnorna var okunniga om att de i själva verket var gravida.

Barnamordsfallen under mellankrigstiden var sällsynta, men till sin karaktär var de relativt likartade. Det var fortfarande i huvudsak ogifta kvinnor ur arbetarklassen som fick ett oäkta barn. Till skillnad från tidigare århundraden frågade rätten kvinnan om orsaken till hennes handlande under mellankrigstiden, men svaren var i princip desamma som tidigare: nöd, skam och psykologiska förklaringar. Vad som skilde mellankrigstiden från tidigare perioder var dock att dessa förklaringar sågs som förmildrande omständigheter. I hälften av fallen fick kvinnan en frihetsberövande påföljd, resten dömdes till psykiatrisk vård eller friades.

4. Varför uppmärksammades barnamorden på 1700-talet?

Varför fick barnamorden sådan uppmärksamhet på 1700-talet? Var de vanligare än tidigare eller uppmärksammades de av andra anledningar? I Sverige avrättades 134 kvinnor och fyra män för barnamord och 132 personer för mord mellan åren 1751-1765. Samtidigt utgjorde inte barnamorden mer än 28 procent av det dödliga våldet i Stockholm åren 1720-1765, eller 41 procent av det dödliga våld som kunde leda till dödsstraff.⁵³

Enligt Meumann vaknade det offentliga intresset för barnamord mot slutet av 1700-talet. Lövkrona visar hur maktförskjutning och judiciell revolution ledde till skärpt sexuallagstiftning. Jackson förklarar att barnamorden uppmärksammades för att myndigheter oroades av ogifta kvinnors uppförande, av utomäktenskaplig sexualitet samt av det finansiella problemet att underhålla oäkta barn. Andelen och antalet oäkta barn ökade under 1700-talet vilket medförde ökade utgifter för

⁵⁰ Brottsbalken ... 1968, s 102f.

⁵¹ Brottsbalken ... 1968, s 112-114.

⁵² Lövkrona 1999, s 129.

⁵³ Persson 1972, s 125; von Hofer 1990, s 29.

fattigvård. Likaså antogs att barnamorden ökade som en funktion därav. Sambandet mellan antalet illegitima barn och antalet barnamord verkar dock ha varit negativt: fler illegitima barn ledde till färre antal barnamord, antagligen då skammen och bördan av att vara ogift mor minskade.⁵⁴

För 1700-talsmänniskan var inte barnamord ett brott som alla andra. Barnamörderskor fördömdes och sågs som otuktiga, onaturliga och omänskliga mördare. Enligt Jackson upplevdes brottet som en kvarleva från barbariska tider i en upplyst tidsålder och Ulbricht hävdar att brottet uppvisade egenskaper som hade stor kraft att framkalla känslomässiga reaktioner i det att barnamordet bröt mot fundamentala kristna värderingar och uppfattningar. Lövkrona anser att brottet av samtiden betraktades som ett tecken på moralupplösning och synd. Barnamörderskor fick stränga straff på grund av barnens värnlöshet och på grund av att det sågs som ett brott mot den naturliga moderskärleken.⁵⁵

Ulbricht och Meumann diskuterar åsikten som framfördes på 1700-talet att barnamorden spred sig som en epidemi. Barnamorden beskrevs som ”vardagsbrott” och att nivån aldrig varit så hög som då under 1700-talet. Barnamorden kan ha varit vanligare på 1700-talet än tidigare, men det finns få bevis som stöder att de ökade från 1500- och 1600-talen och den generella trenden verkar ha varit avtagande. Det som borde ansetts som vardagsbrott var stöld, eftersom kvinnliga tjuvar straffades betydligt oftare än barnamörderskor.⁵⁶

Att det skulle rört sig om en epidemi förklarades på 1700-talet med två huvudargument: för det första att det var lätt att begå ett oupptäckt barnamord och för det andra var antalet ouppklarade fall högt. Antagandet om att det skulle förekommit en ”barnamordsepidemi” grundades således på antagandet om ett stort mörkertal beträffande oupptäckta fall.⁵⁷

Mot det första argumentet invänder Ulbricht att det inte alltid var så lätt för en kvinna att dölja att hon var gravid. Det hade vanligtvis cirkulerat rykten att en kvinna var gravid innan ett barnamord upptäcktes och det företogs undersökningar av misstänkta kvinnor, exempelvis mjölkning av bröstet. De flesta kvinnorna födde i eller i närheten av hemmet, ofta i sin egen säng, inte under bar himmel någonstans. Likadant var det inte heller så lätt att gömma undan den döda kroppen.⁵⁸

Nielsen är av en annan åsikt och påpekar att modern ofta var den enda som kände till barnets existens. Hon anser inte heller att var svårt att röja barnet ur vägen. Husdjur, svin och liknande åt upp liken som gömdes i markerna på landet, i städerna fanns kanaler och avloppssystem. De som verkligen ansträngde sig för att inte bli upptäckta, blev det inte heller.⁵⁹

Beträffande det andra argumentet ifrågasätter Ulbricht och Meumann vad som menades med ouppklarade fall på 1700-talet. Den allmänna åsikten då var att det fanns en mängd döda barnkroppar som aldrig upptäcktes. Ulbricht invänder att det faktiskt finns barnmordsfall där enbart den döda barnkroppen hittades och antalet ouppklarade fall verkar därför inte ha varit särskilt högt. Meumann antar att inte så många barnmordsfall verkligen förblev oupptäckta. Även Nielsen hävdar att påståendet om en ”barnamordsepidemi” saknar belägg i källorna.⁶⁰

⁵⁴ Ulbricht 1990, s 209, 215; Laurence 1994, s 82f; Ervasti 1995, s 75, 77; Meumann 1995, s 97, 134; Jackson 1996, s 29, 37, 51; Lövkrona 1999, s 24.

⁵⁵ Nielsen 1982, s 24; Ulbricht 1988, s 109; Ulbricht 1990, s 21f; Meumann 1995, s 100; Jackson 1996, s 128; Lövkrona 1999, s 17, 193.

⁵⁶ Ulbricht 1988, s 110f; Ulbricht 1990, s 176f, 182f; Meumann 1995, s 135, 137, 141.

⁵⁷ Ulbricht 1990, s 176; Meumann 1995, s 135. Jämför även Lövkrona 1999, s 93.

⁵⁸ Ulbricht 1990, s 177f.

⁵⁹ Nielsen 1980, s 3:76; Nielsen 1982, s 91f.

⁶⁰ Nielsen 1980, s 3:74; Nielsen 1982, s 90; Ulbricht 1990, s 178f; Meumann 1995, s 135f.

Barnamorden sågs också som oroande på 1700-talet då en del fall uppfattades som indirekta självmord, dvs suicidalmord. Överheten tyckte sig se detta slags handlingar grassera i så stor utsträckning att man måste vidtaga särskilda åtgärder.⁶¹

En åtgärd som vidtogs i flera olika länder för att förhindra barnamord var upprättandet av hittebarnhus och sjukhus där ogifta kvinnor kunde föda sina barn. I London grundades exempelvis "the Foundling Hospital" år 1741 vilket ledde till att en del ogifta kvinnor i London inte tvingades att döda eller överge sina barn, utan istället kunde de lämna dem till hittebarnhuset. I Köpenhamn upprättades hittebarnhus och sjukhus där kvinnan kunde föda anonymt. Det enda hittebarnhuset i Sverige etablerades i Stockholm 1753. Vissa samtida tyckte att det var att uppmuntra till osedlighet när det underlättades för ogifta mödrar, men attityden i stort gentemot dessa kvinnor ändrades under 1700-talets slut.⁶²

5. Hur förklarades barnamorden på 1700-talet?

På 1700-talet förklarades barnamorden huvudsakligen i termer av skam och nöd, dvs att skammen och vanäran av att ha ett oäkta barn ledde till att kvinnan dödade det och att hon omöjligt skulle kunna försörja sig om hon hade ett oäkta barn - ingen skulle anställa henne - vilket också ledde till att hon dödade sitt barn. "Den vanligaste vägen" till dådet beskrevs som att kvinnan dolde graviditeten, nedkom utan biträde och under psykologisk stress dödade barnet eller orsakade dess död genom vårdslöshet eller försumlighet.⁶³

Ulbricht påpekar att om de motiv kvinnorna förde fram jämförs med dem som gavs i den samtida litteraturen så skiljer de sig i tre avseenden. För det första gavs rädsla för nöd och fattigdom stort utrymme i litteraturen och gavs samma vikt som rädslan för skam och vanära. För det andra dyker en del motiv framförda av rättshistoriker aldrig upp i kvinnornas utlåtanden. Kvinnorna angav varken rädsla för straff för osedlighet (lägersmål, lönskaläge) eller det oäkta barnets lägre status. Slutligen, för det tredje, så framför inte kvinnorna heller några patologiska förklaringar, till skillnad från upplysningstidens reformivrare som hävdade att de ogifta kvinnorna var alldeles utom sig vid födseln. Ulbricht förklarar detta med att för att uppnå de reformer dessa personer propagerade för, måste de föra fram förklaringar som var acceptabla för dem och för myndigheterna, även om kvinnorna sällan själva angav dem. Visserligen trodde en del kvinnor att det var en god strategi att låtsas som om de inte hade förstått någonting, varken att de var gravida eller att det var dags att föda och de flesta kvinnorna påstod sig vara ifrån sina sinnen vid födseln. Denna okunskap om graviditet och födsel, samt okunskap om navelsträngen framfördes som förmildrande omständigheter.⁶⁴

6. Hur har barnamorden förklarats i forskningen?

De förklaringar som har framförts till barnamorden varierar beroende på vem som framfört dem - myndighetspersoner, forskare - och från vilken tidpunkt de härstammar. Under 1700-talet var barnamorden mycket uppmärksammade, men i jämförelse med idag fokuserade domstolar och myndighetspersoner andra aspekter.

När gäller den nyare forskningen om barnamord har en mängd förklaringar förts fram, både juridiska, ekonomiska och sociala. Rent allmänt kan sägas att ju modernare forskning, desto mer framförs förklaringarna i kvalitativa och sociala termer.⁶⁵ Nedan presenteras de viktigaste temata som framträder i de förklaringar som givits.

⁶¹ Nielsen 1982, s 80, 185; Ulbricht 1990, s 19.

⁶² Nielsen 1982, s 158-173; Beattie 1986, s 123f; Laurence 1994, s 84; Lövkrona 1999, s 14.

⁶³ Ulbricht 1990, s 161; Wessling 1994, s 135f; Meumann 1995, s 133; Jackson 1996, s 4.

⁶⁴ Ulbricht 1990, s 131; Meumann 1995, s 132f.

⁶⁵ Lövkrona 1999, s 18.

6.1. Kristen sexualmoral

Att barnamorden var sällsynta det rättsliga materialet i Sverige på 1500-talet, men vanligare på 1600-talet, visar enligt Anners att kyrkans kontroll av utomäktenskapliga förbindelser blev effektivare. Ju hårdare den protestantiska kyrkoplikten och de världsliga straffen för lägersmål tillämpades, desto större blev skammen och de menliga följderna för kvinnan. Under 1500-talet började osedlighet bestraffas hårdare, vilket enligt Nielsen ledde till ett ökat antal döda spädbarn under 1500-talets senare del. Utvecklingen gick mot stadigt strängare straff för ogifta mödrar, som direkt eller indirekt orsakade barnets död. Ju mer raffinerade, plågsamma och vanärande straffen blev, desto större avskräckande effekt tilldrog man dem. Nielsen och Lövkrona konstaterar också att det fanns ett samband mellan skamliga straff och barnamord. Straffen för lägersmål var ett väsentligt led i de omständigheter som ledde till barnamord.⁶⁶

Föräktenskaplig sexualitet sågs på 1700-talet som att man givit efter för köttets lust. Ogifta mödrar var en skam och deras oäkta barn diskriminerades. Under 1700-talets andra hälft berodde dock skammen till stor del på till vilket samhällsskikt man hörde. Att vara ogift mor var inte hedervärd i de lägre skikten, men kunde accepteras eller i alla fall tolereras. Med den stigande andelen oäkta barn mot slutet av århundradet minskade också bördan av att vara illegitim. Den kristna sexualmoralen kan ha spelat roll i fall av barnamord, beträffande kvinnornas försök att dölja graviditeten för att undvika straff för lägersmål. Skam var sexualmoralens sociala uttryck. Med tiden - särskilt under 1700-talet - minskade straffens offentlighet och därmed även den skam som var förknippad med kyrkoplikten (för exempelvis lägersmål). Även Lindstedt påpekar betydelsen av att skampallen flyttade in i sakristian istället för att stå i själva kyrkorummets införsamlingen.⁶⁷

6.2. Ära och äktenskap

Som en förklaring till att kvinnor dödade sina barn framförs också att för tjänstekvinnor var hela existensen inriktad på det framtida giftermålet. Eftersom giftermålsåldern var hög fick hon dessutom vänta länge på det. Det var bara ett äktenskap som kunde ge en kvinna och hennes barn ekonomisk säkerhet, status, och en plats i by- eller granngemenskapen. Äran var en viktig egenskap under denna tid och om man förlorade den - exempelvis till följd av ett oäkta barn - kunde det innebära att ens framtidsmöjligheter slogs i spillror. Utomäktenskapliga barn var inget problem så länge de kunde betraktas som "föräktenskapliga", men barn utan förbindelser med ett kommande äktenskap störde ordningen i lokalsamhället och utgjorde ett hot mot både det och kvinnan. Nielsen påpekar att i Danmark var det svårt att få tillåtelse att gifta sig, vilket ledde till lägersmål och barnamord.⁶⁸

De flesta kvinnorna som kom att döda sina barn tjänade i familjer. Det utövades kontroll av husbonden och hans familj, men med en stor omsättning på och överskott av tjänstefolk var det inte möjligt att hålla samma uppsikt över tjänstefolket som över de egna barnen. Det var inte ovanligt att en tjänsteflicka mötte en man som tjänade i samma hushåll. Båda kanske drömde om ett framtida äktenskap och en möjlighet att forma eget liv. Många kvinnor inför rätta hade blivit lovade äktenskap av barnafadern och deras sexuella umgänge betraktades som föräktenskapligt. Det förekom också många oäkta barn bland tjänstefolk, just eftersom de hade många tillfällen till utomäktenskapliga förbindelser.⁶⁹

6.3. Nöd och fattigdom

Meumann påpekar att de ogifta gravida kvinnorna stod inför en konfliktsituation. Hur skulle de kunna försörja sig och barnet? På så sätt kan barnamorden ses som kvinnornas reaktion på nöd och brist på samhällelig omsorg. Något som också var avgörande för om ett barnamord kom att begås eller inte är om kvinnan hade stöd från omgivningen eller var isolerad. Ibland lämnades kvinnorna ensamma av barnafadern och familjen, en situation som befrämjade barnamord. Enligt Meumann har dock inte

⁶⁶ Anners 1965, s 124; Nielsen 1982, s 28, 30, 112, 115, 120, 176; Lövkrona 1999, s 129-131.

⁶⁷ Ulbricht 1988, s 119, 129; Ulbricht 1990, s 115, 163, 173; Lindstedt 1994, s 26; Ervasti 1995, s 80.

⁶⁸ Nielsen 1982, s 124; Ulbricht 1990, s 168, 171; Lindström 1995, s 146.

⁶⁹ Ulbricht 1988, s 115f; Ervasti 1995, s 81.

relationen till omvärlden samband med om barnmordet var planerat, avsiktligt eller oavsiktligt eftersom många barnmord kan ses som ett resultat av passivitet snarare än planering. Nielsen påpekar dock att det naturligtvis förekommer fall där kvinnan överlagt dräpte sitt barn.⁷⁰

Den ekonomiska situationen påverkade de ogifta kvinnorna. Om det oäkta barnet överlevde och någon kunde ta hand om det - exempelvis morföräldrarna - kunde modern återgå till att arbeta, det mest lönsamma var att få tjänst som amma. Ibland bidrog även barnafadern med en summa pengar. Därför vill inte Ulbricht likställa ogifta mödrars situation med misär och desperation, trots de umbäranden den innebar. Den ekonomiska situationen för en ogift kvinna blev en avgörande faktor endast om det inte fanns någon som stod kvinnan nära eller om ingen var villig att hjälpa henne. Att förklara barnmord med att kvinnorna hotades av social nöd eller dålig ekonomi är således ingen tillräcklig förklaring, så dålig var inte kvinnans situation. Det är också sällan en kvinna själv skildrar sin ekonomiska situation. Enligt Ulbricht var kvinnornas allmänna ekonomiska situation en faktor av underordnad betydelse. Det var istället de demografiska omständigheterna som spelade roll så till vida att giftermålsåldern i Västeuropa var hög och att det därmed fanns ett stort glapp mellan sexuell mognad och äktenskap.⁷¹

Ulbricht funderar över vilka orsaker som kan anas bakom dem som kvinnorna angav. Han finner att kvinnorna kanske sökte möjlighet att styra sina egna liv och sin sexualitet, men finner framför allt materiella skäl. Kvinnorna ville säkra sig en trygg framtid och detta förklarar varför en del tog ödet i egna händer och dödade sitt barn. I dessa fall rör det sig om planerade handlingar för att inte riskera det som verkade finnas inom räckhåll, handlingar för att undvika en dålig start i vuxenlivet. Det är dock inte möjligt att veta hur gravida kvinnor egentligen såg på och upplevde sin framtida materiella situation.⁷²

7. Avslutning

Barnmorden har idag så gott som försvunnit, de få fall som förekommer begås huvudsakligen av psykiskt sjuka kvinnor.⁷³ Likaså har bilden av barnmörderskan som hora, häxa och onaturligt monster nyanserats med tiden och hon har kommit att beskrivas i mer förstående och psykologiserande termer. Detta kan ses som resultatet av en samhällsutveckling och politik där större hänsyn tas till kvinnan och hennes livssituation och där stämplingen av den ogifta modern med påföljande ekonomiska bördor lättats.

Barnmordens avtagande utveckling kan däremot inte sägas vara resultatet av en framgångsrik straffpolitik. De hårda kyrkostraffen för utomäktenskaplig sexualitet ses ofta som *orsaken* till att kvinnor valde eller drevs att döda sina barn istället för att utstå skammen att vara ogift mor. Den kristna sexualmoralen stämplade kvinnor som fick oäkta barn och det kunde förstöra chanserna till ett framtida äktenskap eller innebära en stor, eller helt enkelt oöverkomlig, ekonomisk börda. Dessutom är det tveksamt om dödsstraffen verkligen var avskräckande, med tanke på hur stor andel av de avrättade som avrättades till följd av begångna barnmord.

Flera olika omständigheter andra än den förda kriminalpolitiken bidrog till att förekomsten av barnmord minskade. I och med att samhället förändrades så förbättrades möjligheterna för ogifta kvinnor. När kyrkostraffens offentlighet avtog minskade också straffens stämplande effekt. Från 1700-talets slut erbjöds kvinnorna lösningar som att föda anonymt och lämna bort barnet. I och med att frekvensen illegitima barn ökade minskade skammen att ha ett sådant barn. Under början av 1900-talet erbjöds kvinnorna fler alternativ: dels preventivmedel som gjorde att kvinnan kunde skydda sig mot oönskad graviditet, dels abort som gjorde det möjligt att i vissa fall avbryta graviditeten. Allt detta

⁷⁰ Nielsen 1982, s 46; Meumann 1995, s 128f, 134, 141; Andersson 1998, s 147.

⁷¹ Ulbricht 1988, s 118f; Ulbricht 1990, s 102, 107, 110-112, 114, 173. Jämför även Ervasti 1995, s 82.

⁷² Ulbricht 1988, s 116f, 132.

⁷³ Barnadrapen utgjorde i genomsnitt en procent av det dödliga våldet på 1980- och 1990-talen, Rying 2000, s 77, 80.

bidrog till att situationen för ogifta mödrar förändrades så att incitamentet till barnamord gradvis försvann.

Även de till synes grävsta brotten - och barnamord sågs som särskilt grovt eftersom en moder dödade sin avkomma och bröt mot myten om moderligheten - är inte naturligt givna och kan därmed ses som resultat av sociala och politiska faktorer, snarare än som resultat av en speciell människotyp. Barnamord verkar vara ett särskilt tydligt exempel på detta, en i åtskilliga fall politisk och social produkt snarare än en naturlig.

8. Litteratur

Otryckta källor

Stockholms stadsarkiv

Norra förstadens kämnärsrätts arkiv (1720-1765)

Norra förstadens västra kämnärsrätts arkiv (1720-1765)

Norra förstadens östra kämnärsrätts arkiv (1720-1765)

Stadens kämnärsrätts arkiv (1720-1765)

Stockholms rådhusrätts arkiv (1920-1939)

Södra förstadens kämnärsrätts arkiv (1720-1765)

Tryckta källor

Brottsbalken jämte förklaringar. Del I: Brotten mot person och förmögenhetsbrotten m. m. (1968)

Stockholm: P. A.: Norstedt & Söners förlag.

Magnus Erikssons stadslag (1966)

I nusvensk tolkning av Åke Holmbäck och Elias Wessén. Serien i rättshistoriskt bibliotek, sjunde bandet. Stockholm: AB Nordiska bokhandeln.

Stockholms stadsböcker från äldre tid. Andra serien tänkeböcker. Ny följd. Utgivna av J. A. Almqvist, Stockholm: P. A. Norstedt & Söner

- Stockholms stads tänkeböcker 5. 1576-1578, 1943.

- Stockholms stads tänkeböcker 6. 1578-1583, 1945.

- Stockholms stads tänkeböcker 7. 1584-1588, 1947.

- Stockholms stads tänkeböcker 8. 1589-1591, 1948.

Stockholms stads tänkeböcker från år 1592. Stockholm: Utgivna av Stockholms Stadsarkiv.

-Del I 1592-1595, red. Daniel Almqvist, 1939.

-Del II 1596-1599, red. Daniel Almqvist, 1953.

-Del III 1600, red. Folke Sleman, 1954.

-Del IV 1601-1602, red. Folke Sleman, 1957.

-Del V 1603-1604, red. Folke Sleman, 1959.

-Del VI 1605-1608, red. Nils Staf, 1963.

Sweriges Rikes Lag. Gillad och antagen på Riksdagen år 1734. Utgiven av Johan Gabriel Carlén, Stockholm: P. A. Norstedt & Söners Förlag.

1864 års strafflag, SFS 1864:11.

Bearbetningar

Andersson, G. (1998): *Tingets kvinnor och män. Genus som norm och strategi under 1600- och 1700-tal*, Uppsala: Studia Historica Upsaliensia 187.

Anners, E. (1965): *Humanitet och rationalism*, Stockholm: Skrifter utgivna av institutet för rättshistorisk forskning, vol. 1:10.

Antell, H. (1895): *Om dråpsbrotten IV. Barnamordsbrottet och därtill sig anslutande förbrytelser*, Lund: Lindstedt.

Beattie, J. (1986): *Crime and the Courts in England 1660-1800*, Oxford: Clarendon Press.

Björnfot, B. och Sjöberg, M. (1980): "Ensamma med skammen. Barnamörderskor i Västernorrlands län 1861-1890", *Historisk Tidskrift*, Årg. 100, s 320-337.

- Ervasti, K. (1995): "Barnamordsbrotten i Finland under 1800-talet", *Historisk Tidskrift för Finland*, Årg. 80, s 64-84.
- Gowing, L. (1997): "Secret Births and Infanticide in Sveneteenth-Century England", *Past & Present*, nr 157, s 87-115.
- von Hofer, H. (1990): "Homicide in Swedish Statistics", *Scandinavian Studies in Criminology*, vol. 11, s 29-45, Oslo: Universitetsforlaget.
- Jackson, M. (1994): "Suspicious infant deaths: the statute of 1624 and medical evidence at coroners' inquests", s 64-86 i Clark & Crawford (red.) *Legal Medicine in History*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Jackson, M. (1996): *New-born Child Murder. Women, illegitimacy and the courts in eighteenth-century England*, Manchester: Manchester University Press.
- Jakobsson, S. och Jakobsson, S. W. (1990): *Oron och förtvivlans gärningar. Ogifta kvinnors vånda för havandeskaps och barnsörds skull, Stockholm 1887-1901*, Stockholm: Tidens förlag.
- Jansson, A. (1998): *From Swords to Sorrow. Homicide and Suicide in Early Modern Stockholm*, Acta universitatis Stockholmiensis, Stockholm Studies in Economic History nr 30, Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Laurence, A. (1994): *Women in England 1500-1760. A Social History*, London: Phoenix Giant.
- Lindstedt, M. (1994): "Barnamordsplakatet - en straffrättsreform med oanade konsekvenser", *BRÅ Apropå*, nr 1, s 24-29.
- Lindström, D. (1995): "Kvinnor, våld och vardagskriminalitet. Teman inom tysk kriminalitetsforskning", *Scandia*, band 61, s 135-157.
- Lövkrona, I. (1999): *Annika Larsdotter barnamörderska. Kön, makt och sexualitet i 1700-talets Sverige*, Lund: Historiska media.
- Meumann, M. (1995): *Findelkinder, Waisenhäuser, Kindsmord. Unversorgte Kinder in der frühneuzeitlichen Gesellschaft*, München: R. Oldenbourg Verlag.
- Nielsen, B. G. (1980): 'Letfærdige qvindfolk' - fosterdrab og fødsel i dølgsmål i retshistorisk belysning, Köpenhamn: Kriminalistisk Institut.
- Nielsen, B. G. (1982): *Letfærdige qvindfolk - om Gisle Nielsdatter og andre barnemordersker*, Köpenhamn: Delta.
- Persson, B. (1972): "Att vara ogift mor på 1700- och 1800-talet", s 123-136 i Westman Berg (red.) *Könsdiskriminering förr och nu*, Stockholm: Prisma.
- Rying, M. (2000): *Dödligt våld i Sverige 1990- 1996*, filosofie licentiatuppsats, Stockholm: Kriminologiska institutionen, Stockholms universitet (stencil).
- Ulbricht, O. (1988): "Infanticide in Eighteenth-century Germany", s 108-140 i Evans (red) *The German Underworld. Deviants and Outcasts in German History*, London and New York: Routledge.
- Ulbricht, O. (1990): *Kindsmord und Aufklärung in Deutschland*, München: R. Oldenbourg Verlag.
- Wessling, M. N. (1994): "Infanticide trials and forensic medicine: Würtembergs 1757-93", s 117-144 i Clark & Crawford (red.) *Legal Medicine in History*, Cambridge: Cambridge University Press.

Patterns of Criminal Homicide in Finland 1960-1996

By Janne Kivivuori

There is a wealth of information about the annual number and rate of homicides, but there is a shortage of information about the more specific patterns and contents of lethal interpersonal conflicts. Because of this situation, the National Research Institute of Legal Policy has recently started a research program the purpose of which is to describe patterns of criminal homicide in Finland. In other words, the general phenomenon of criminal homicide is disaggregated by describing what kind of conflicts, situations and persons constitute the aggregated category of criminal homicide.

This report is based on two time periods. The main period starts in the year 1960 and ends in the year 1974. The two years 1988 and 1996 comprise the comparison period, which represents in this report “more recent homicide”. I will shortly describe these data more closely. At this point I would like to point out that the main period from 1960 to 1974 was a period of large-scale social transformation in Finland. In a relatively short period, a largely agricultural society was transformed into an industrial and service society. At the same time, people moved from rural to urban areas. Hundreds of thousands of people migrated to Sweden. Social dislocations such as these form the general background of the present research on patterns of Finnish homicide since 1960.

During the period between 1960 and 1974, the Finnish homicide rate rose from the lowest level of the 20th century to its present level of about 3 victims per 100 000 persons (Appendix). In the future, one of the aims of the project is to analyse, and possibly even to explain, the rise of homicide rate that took place in the early 1970's.

In this first report, I will simply describe broad changes in homicide patterns between the main and comparison periods. To use a clichéd expression, I will try to locate certain “megatrends” of homicide patterns in Finland. I concentrate on three aspects of homicides: (1) the age structure of victims, (2) the place of the offence, and (3) the victim-offender relationship. I have chosen these aspects of homicide because the general social change described above is likely to influence, or be reflected in, such patterns of homicide.

I emphasize that all following findings describe homicide patterns as *proportional distributions of victims in a given period*. For example, in the main period, 28 per cent of the victims were females. In the more recent comparison period, 31 per cent of the victims were females. As such these figures contain no information about the absolute number of female victims or the risk of female homicide victimisation.

The time periods and data sources

The present research is based on two data blocks corresponding to two data sources. These are described in Table 1.

Table 1 The Data: Periods and Sources

	Main Period 1960-1974	Comparison Period 1988 and 1996
Years	15	2
Victims ^a	1503	323 ^b
Victims ^a per year	100.2	161.5
Victims ^a per 100 000 population	2.2	3.2
Data Source	Annual reports of the - National Bureau of Investigation (NBI)	Crimes reported to the police (RIKI)

a) Victims who were at least 1 year old at the time of death.

b) Concerning the special features of the comparison period data⁷⁴.

⁷⁴ In the 1988 data, one homicide category (“assault and involuntary manslaughter”, or AIM) was missing. The number of missing victims (33) was estimated on the basis of Police Statistics. The characteristics of these

The end of the main period in 1974 reflects the decision of the National Bureau of Investigation (here: NBI) to discontinue the publication of its detailed annual reports on all homicides. This decision was fateful from the point of view of criminological investigation. Since 1975, it has become difficult and extremely labour-intensive to create detailed data files. This explains why the two years 1988 and 1996 stand for “more recent homicide situation”. These years were relatively “normal” in terms of the number of homicides, so that there is no reason to suspect that there is some kind of systematic bias. In the future, more recent years will be incorporated into the datafile.

The validity of the data was cross-checked by comparing it with cause of death statistics (Fig. 1). The cause of death statistics can be regarded as the most reliable source of information on the number of victims who died as the result of interpersonal violence.

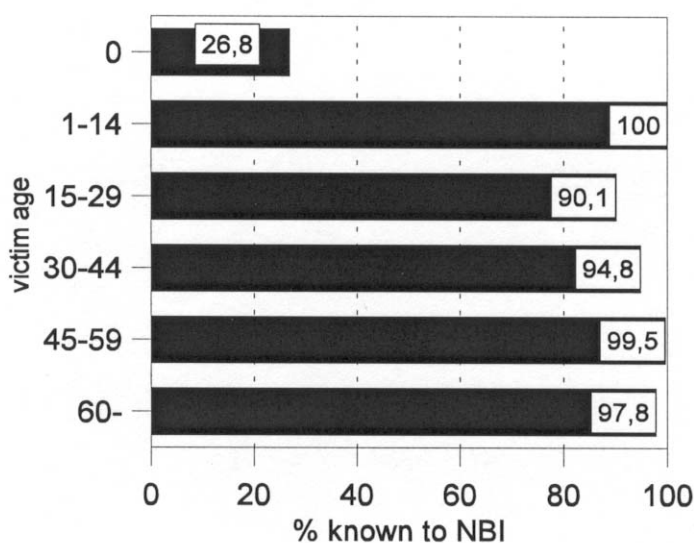

Figure 1: The percentage of homicide victims known to the NBI source, of homicide victims known to the cause of death statistics, by age. Period 1960-1974.

As shown in Fig. 1, the annual reports of NBI are not a very reliable source when it comes to describing the extent of homicides committed against persons under one year of age (infanticide⁷⁵). In other victim age groups, the NBI data includes all or most of the victims known to cause of death statistics. In the comparison period, the age group of victims less than 1 year old was also the most problematic. Consequently infanticides are *excluded* from the following analyses.

There is an additional reason to exclude infanticides from the analysis of trends in homicide patterns. These offences have decreased radically (Fig. 2) and independently of the general homicide rates. There are at least three possible explanations for this unique development. First, the availability and use of contraceptives reduced the number of unwanted pregnancies. Second, abortion was made easier. Third, single parenthood became less stigmatizing. This is culturally reflected in the disappearance of the word “bastard” from everyday language. These developments suggest that infanticide is a separate phenomenon from the general homicide, and should be described and explained separately.

incidents were estimated on the basis of the characteristics of the AIM incidents of 1996. Since the AIM category represents a special kind of interpersonal lethal conflict, this estimation is likely to be fairly reliable. Altogether, 10 per cent of the comparison period victims were given estimated values on variables describing the incident.

⁷⁵ I use the concept “infanticide” as a shorthand expression for all homicides *committed against victims under 1 year of age*, irrespective of who the offender was. (In Finnish criminal law, infanticide refers to the killing of the child by the mother immediately after the child is born.)

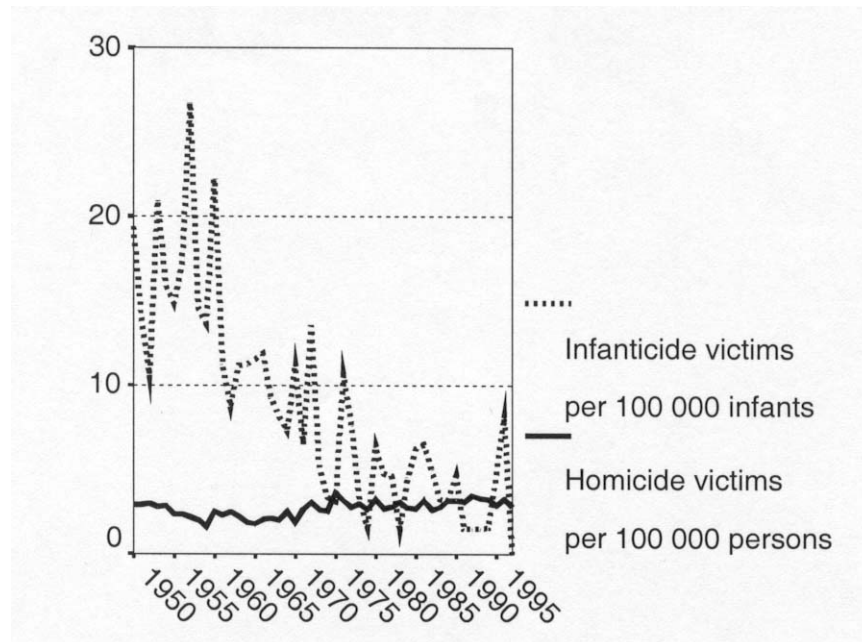

Figure 2: Infanticide and homicide victims per 100 000 persons 1950-1997.
Note: Infanticide=victim under 1 year old. Infant=person under 1 year old. Based on cause of death statistics, Statistics Finland.

The **clearance rate** of homicide has traditionally been very high in Finland, well above 90 per cent of the offences. Since the following analyses are mostly about the victims, the clearance rate is, however, of secondary importance. The missing data typically reflect other problems (such as sloppy reporting by the relevant police officer, etc.) which can be assumed to be more random than the selection of uncleared offences.

The proportion of female victims and offenders

The Finnish criminologist Veli Verkko hypothesized that the higher the homicide rate, the lower the percentage of female victims and offenders. He suggested that this was a quasi-natural scientific “law” (Verkko 1951, 50-57). This law could not be verified in the present data. Of the main period victims, 27.9 per cent were females while the corresponding figure in the more recent comparison period (with higher rate of homicide) was 30.7 per cent. The percentages of females of offenders were 6.4 and 6.7 per cent, respectively (in multiple offender cases, the first offender mentioned in the source).

Age distribution of homicide victims

There have been changes in the age structure of homicide victims. The age distribution of male victims has become more concentrated on middle aged persons (Fig. 3). The percentage of youngest and oldest age groups has decreased.

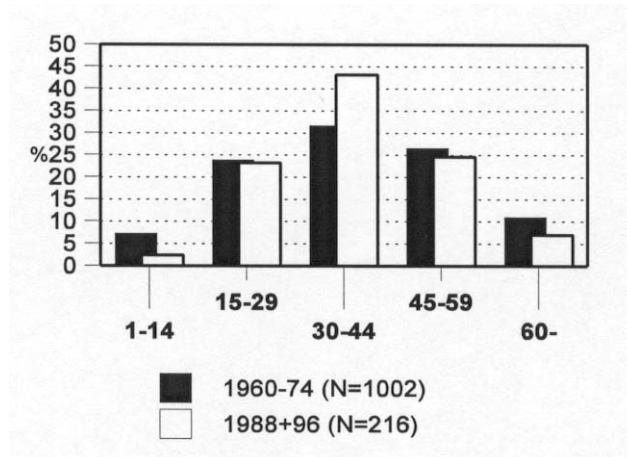

Figure 3: The age distribution of **male** victims, by period.

The typical female homicide victim has become older than she used to be in the main period 1960-74 (Fig. 4).

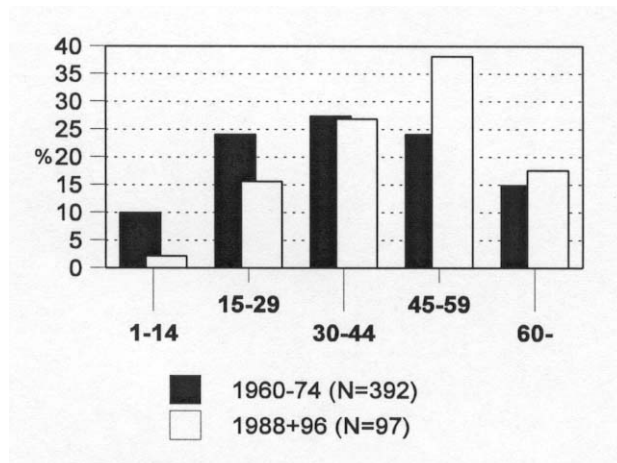

Figure 4: The age distribution of **female** victims, by period.

One of the most interesting changes is the diminishing percentage of young victims of 1 to 14 years of age. (The absolute numbers of these victims in the four periods of Figures 5 and 6 were 43, 39, 34 and 7, corresponding to annual averages of 8.6, 7.8, 6.8 and 3.5 victims). One relevant factor may be the diminishing average number of children in families. Since homicidal parents tend to kill all or most of their children (and possibly the spouse too), a large part of the young victims are killed in multiple victim situations (Fig. 6). This suggests that the reduction of typical family size (Fig. 7) may contribute to the reduction in the number (and percentage) of child victims.

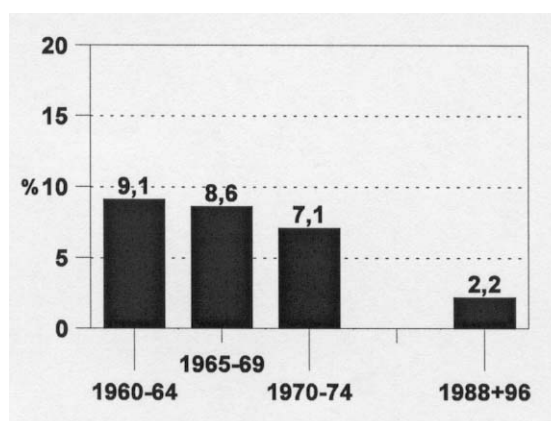

Figure 5: Young (1-14 year old) homicide victims, of all victims.

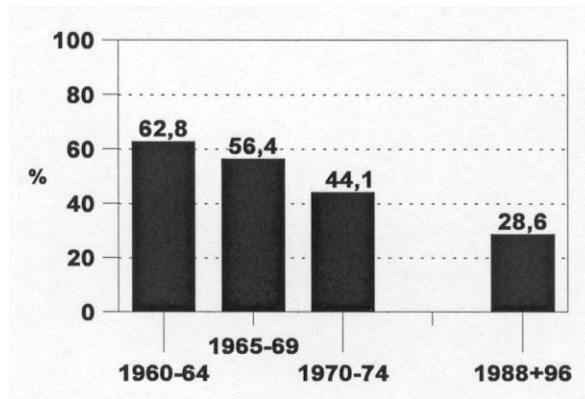

Figure 6: Young (1-14 year old) homicide victims killed in multiple victim situations.

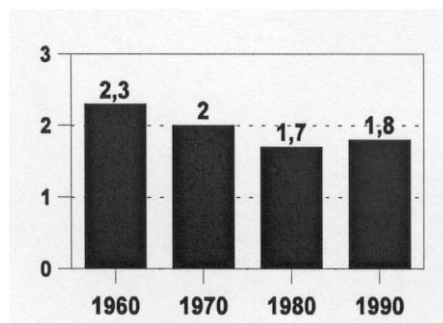

Figure 7: Average number of children in family.
Source: Statistics Finland.

Place of death

Places of death were classified into three categories: private, semipublic and public places. Private places include private apartments and houses, including holiday dwellings. Public places include fully public places such as city streets, restaurants and shops. Semipublic places include places that fall in between fully private and fully public areas, such as dormitories, forests, outdoor recreation areas, working places, jails, hospitals, etc.

The typical places of death are different for male and female victims. About three in four female victims were killed in private areas, and this situation remained fairly stable over the years. The places where males are typically killed are more evenly distributed (Fig. 8). There has been a trend away from public and semipublic places, so that the percentage of males killed in private locations has increased quite significantly.

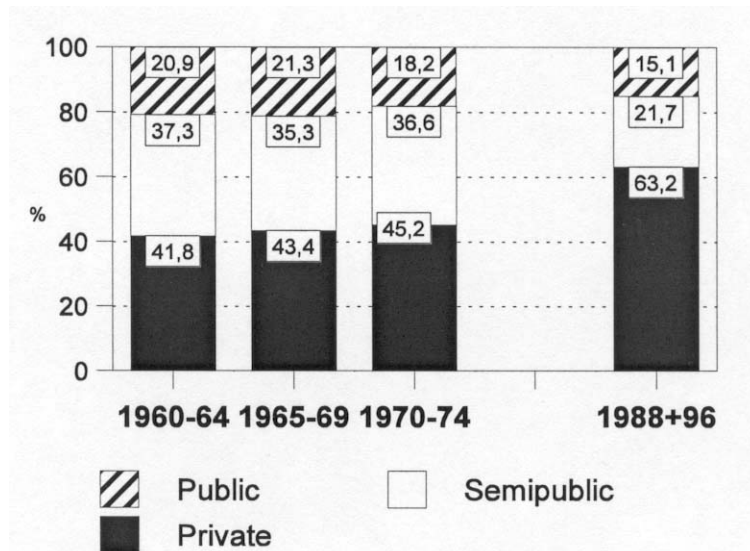

Figure 8: Place of homicide against males, by period (%)⁷⁶.

It is quite evident that aspects of social and economic history are reflected in the places where homicides take place. The increasing share of private places as homicide sites probably reflect the generally improved housing conditions, and, ultimately, the rise of the Finnish welfare state. Even the marginalised males quarrelling in their drinking groups are more likely to include at least one person who has an apartment and can consequently invite his friends and acquaintances to his place.

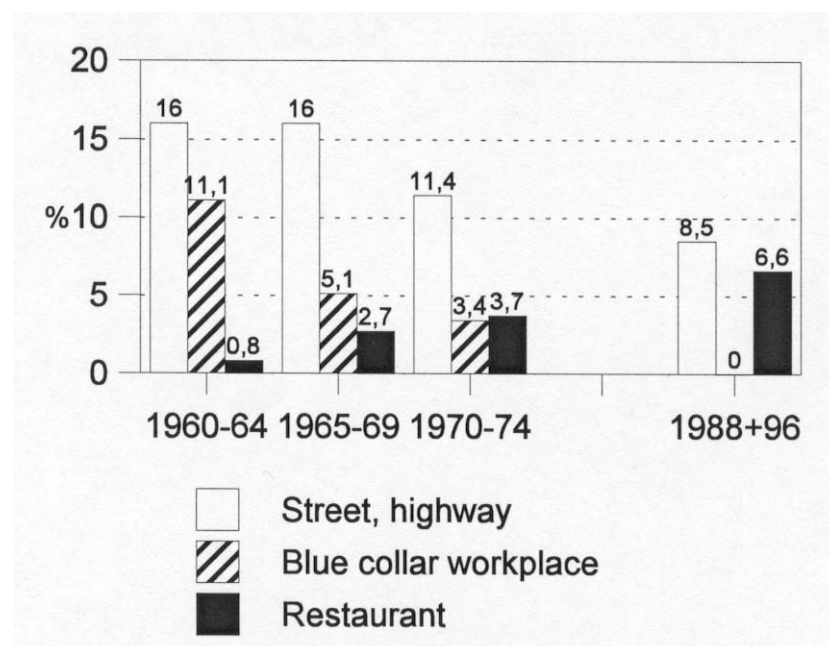

Figure 9: The percentage of male victims killed in streets/highways, blue collar workplaces, and restaurants (see note 3).

Blue collar workplaces such as factories, construction sites and lumbering areas in the forests have vanished as places of homicide (Fig. 9). This is likely to reflect the decreasing number of people working in such sites. Furthermore, modern blue collar work requires higher qualifications, for example the few remaining lumberjacks need to master complicated forest harvester machines. Finally, blue collar work no longer takes place in sites where the men have to live together in

⁷⁶ Absolute numbers of male victims with known places of death in the four periods were: 225, 286, 374 and 212.

temporary housing. In the 1960's this was quite frequent and many homicides took place in such collective housing units.

The percentages of male victims killed in streets and highways have decreased. At the same time, the percentage of male victims killed in restaurants has increased steadily. This may reflect changes in alcohol policy and consequent changes in leisure time routine activities.

Victim-offender relationship

In the analysis of victim-offender relationship, missing data posed a problem. The percentage of victims whose relationship to the offender was not known to the sources ranged from nine in the beginning of 60's to 23 per cent in the comparison period. An attempt was made to deal constructively with the problem of missing data (see Williams and Flewelling 1987).

Three methods of dealing with missing data were used in the analysis of VO relationship. First, the category of missing information was kept as a separate category. Second, the missing data were estimated by assuming that their distribution within each period was the same as the distribution of the known values in the same period. Third, conditional allocation was used. This method allocates missing data to VO categories based on how the victims with missing VO values were distributed in terms of another variable. Location of offence was used for this purpose, because there is a strong link between VO-relationship and place of offence.

Having calculated three different estimations of VO distributions for each period, the highest and the lowest estimates of each category were selected as a "confidence interval". The results are shown in Fig. 10 in which the "tubes" represent such intervals.

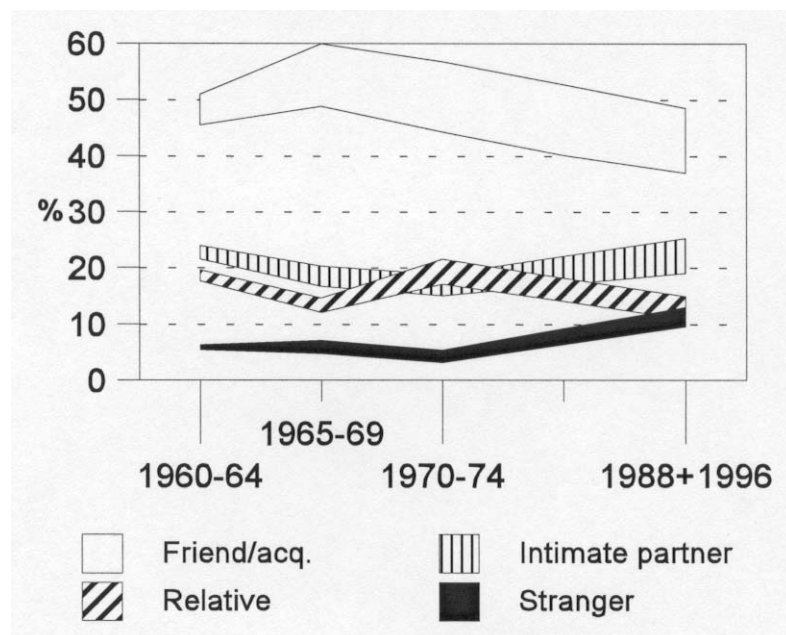

Figure 10: Victim-offender relationship of homicide victims aged 15 or more. The "tubes" represent different methods of allocating missing data.

Note that the Fig. 10 is based on victims who were at least 15 years old at the time of offence. I chose to exclude the youngest victim age group (1-14 year olds) because they are practically never killed by intimate sexual partners. If this age category is kept in the analysis, the drop in the percentage of victims killed by relatives would be more drastic.

Second, the period between the main and comparison periods is interpolated by a straight line. Note also that the vertical time axis is too short, meaning that the differences between the main and comparison periods are visually exaggerated. On the other hand, previous research comparing the years 1988 and 1996 indicates that the changes between these years are consistent with the overall trend shown in Fig. 10 (Kivivuori 1999).

The main findings of the analysis are as follows. The percentage of victims killed by friends or acquaintances and by relatives has decreased. Correspondingly the percentage of victims killed by intimate partners⁷⁷ and by strangers has increased.

It needs to be noted that the stranger category refers to people who do not know each other prior to the interaction episode that leads to the homicide. For example, if two people meet in a bar, quarrel for an hour and then one of them kills the other, this victim is classified as killed by a stranger. In fact, most of the stranger killings resemble this example.

In the main period, the percentage of victims killed by relatives was higher than the percentage of victims killed by strangers. This no longer seems to be the case.

How should these changes be interpreted? Although the main purpose of the present research is purely descriptive, I will next suggest certain preliminary explanations of the trends. My point of departure is that the changes in the patterns of homicide reflect changes in social interaction patterns and social structure⁷⁸.

The importance of, and interaction with, relatives outside the nuclear family has probably decreased in the process of modernization and urbanization. For example, it has probably become rarer that adult siblings live together. At the same time, the likelihood and frequency of encountering strangers in leisure time activities has probably increased. The rise of the restaurant as the place of death of male victims (Fig. 9) is likely to be related to this trend which in turn reflects changes in alcohol policy.

The decrease in the percentage of victims killed by friends and acquaintances is the other side of the rise of stranger and intimate partner cases. Moreover, the victims killed by workmates are included in the friend/acquaintance category. The above noted disappearance of blue collar workplace homicides is thus one explanation of the relative decrease of the "friend/acquaintance" category in Figure 10. As noted above, the disappearance of blue collar workplace homicides reflects at least two factors: first, the disappearance of lumbering and construction sites in which the workers live together in temporary housing, and, second, the rise in the qualification criteria of blue collar labour.

Although I have focussed on the changes in the VO relationships in homicide, an emphasis on *stability* would have been equally warranted if not more so. As noted above, the time axis of Fig. 10 exaggerates the changes between the main and comparison periods. Moreover, offences committed by a friend/acquaintance have remained by far the most typical type of incident.

Literature

Kivivuori, Janne (1999). *Suomalainen henkirikos. Teonpiirteet ja tekojen olosuhteet vuosina 1988 ja 1996*. Oikeuspoliittisen tutkimuslaitoksen tutkimuksia 159, Helsinki. Includes an English Summary.

Verkko, Veli (1951). *Homicides and Suicides in Finland and Their Dependence on National Character*. Scandinavian Studies in Sociology 3. G. E. C. Gads Forlag, Koebenhavn.

Williams, Kirk R. & Flewelling, Robert L. (1987). Family, Acquaintance, and Stranger Homicide: Alternative Procedures for Rate Calculations. *Criminology* 25:3, 543-559.

⁷⁷ All types of intimate-sexual relationships, including ex-partners.

⁷⁸ Note that I will comment changes in the *percentages* of VO categories over time. In principle it is possible that just one or two categories have changed and the changes in the proportion of other categories simply reflect this causally effective change. This possibility will be checked in further research.

Appendix

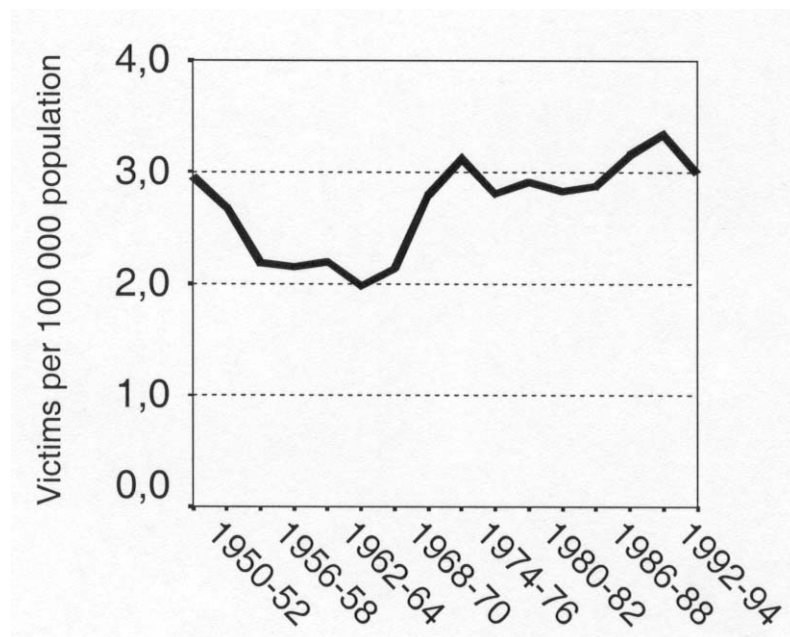

Figure 11: Homicide victims per 100 000 population, three-year periods 1950-1997.

Note: victims less than 1 year old are excluded.

Source: Cause of death statistics, Statistics Finland

Adolescent girls' experiences on sexual harassment and violence

By Päivi Honkatukia

In Finland, violence against women has been recognised as a social problem only recently. Feminist researchers have explained this long silence by referring to a cultural myth of a strong Finnish woman and a somewhat unfounded belief in gender equality, which have silenced women's experiences as victims of male violence and thus the need to study them. In political level women have taken actively part in the formation of the welfare state and gained a lot: for example a maternity leave, state supported child care etc. However, this "gender contract" has implicitly included that issues that could have endangered the gender harmony (like violence against women) have been avoided. (Nousiainen 1998; Nenola 1999.)

However, during 1990's Finnish women's experiences as victims of different forms of male violence have been studied more (Varsa 1994; Husso 1997; Heiskanen and Piispa 1998). Still, we know very little about how adolescent girls experience these issues. Also the theoretical understanding on sexual violence encountered by this group derives mainly from Anglo-American studies. Our gender system and sexual culture is, however, in many respects different from these countries. Hence, the results and conceptualisations of foreign studies may not be generalised to our culture as such.

In my research project I have wanted to find out how girls themselves make sense of their experiences as targets of sexual harassment and violence. These meanings are of course subjective and thus they vary according to situations and persons engaged. However, some meanings appeared quite often in my empirical material, which I believe tells about something more general – maybe about culturally shared understandings related to violations of girls' bodily integrity.

The basic concepts I will deal with in my presentation are the gender and sexuality as well as sexual violence. Next I will describe shortly how I understand and have used these concepts in my study.

Sexual violence

Sexual violence is a very broad concept. It is seen to refer to a large range of experiences, which include for example sexual harassment, rape perpetrated by unknown persons, rape in wars, rape and sexual exploitation in intimate relationships, genital mutilation as well as many forms of structural and cultural violence. Hence, sexual violence is a complex phenomenon which causes difficulties in attempts to define it. It is troublesome to bring up both the complexity and the features shared by many forms of sexual violence in the same definition.

A feminist researcher Liz Kelly (1987) has proposed a concept "continuum of sexual violence" to understand women's experiences of different forms of sexual violence. This concept covers different forms of both sexual harassment and sexual violence. It refers to the fact that different incidents have many features in common: Victims are mostly women or girls, whose experiences are often minimized and regarded as private issues. These occasions often occur in intimate relationships and they are rarely reported to the police. Furthermore, there exist cultural beliefs that blame the victims for their victimisation: she may be accused of provocation or even false reports (*ibid.*, 48, 52 – 54).

The continuum also refers according to Liz Kelly (*ibid.*, 48, 54 – 58) to a continuous flow of events in one situation. It is easier to find a continuum which includes pressurising, threatening and violent behaviour than to tell where exactly lies the boundary between normal heterosexual conduct and violence.

I have utilised this concept in analysing girls' descriptions of the situations where their sexual integrity has been violated. I am aware that this concept is limited in taking into consideration the intensity of the experience: it may difficult to see anything common between sexual harassment and rape, for example. Despite this, I have used this concept since it helps in making visible that sexual violence can be

connected to heterosexual interaction which is regarded normal. I do not claim that rape and sexual harassment should be seen as similar experiences, but they do share some common features.

Gender

Another basic concept in my study has been “gender” by which I mean perceptions and meanings related to our understanding of ourselves as males and females. These meanings are produced and reproduced in our every day life. According to my understanding gender organises social life in a fundamental fashion: all our action is affected by our gender, even though it is sometimes so implicit that we do not even recognise it. The interpretations of gender are made constantly in the interaction between people, in personal relations, in politics, law, labour market, media etc.

One of the most fundamental divisions to which gender difference is linked to the one between public and private spheres of life. The first one is more connected to men, latter to women. In addition, public activity like participation to labour market is seen more valuable than reproduction – like taking care of children and elderly in private sphere, for example.

The division between private and public affects to the ways how violence gets interpreted; physical violence between men in the public sphere is often seen to be a crime whereas domestic violence or sexual harassment, for example, are more easily regarded as private matters and thus not crimes. In Finland, it has been only in the 1990’s that violence in private sphere and rape in marriage have really been defined as crimes. Still, the perception of violence in the private sphere as not a crime or at least something less serious than public violence is probably still reflected in the attitudes of authorities, perpetrators as well as victims.

Perceptions of men and women, girls and boys, are not static but they are constructed in connection with other social divisions, like age, ethnic origin, social class and sexual orientation. Consequently, we can talk about different masculinities and femininities which are situationally constructed instead of there existing only one and stable male and female role. In the analysis of my empirical material I have been interested in what kind of masculinities and femininities are constructed when adolescent girls make sense of their experiences as targets of sexual harassment and violence. I understand that by doing this they both describe and construct social reality they are themselves part of.

Sexuality

Sexual harassment and violence can also be seen to be sexual activity. I understand sexuality as conduct, which includes erotic feelings as well as meanings given to these feelings. The concept of sexuality also covers ideological perceptions regulating that kind of behaviour which are presented in the media, education and law, for example. Each society is said to have certain sexual scripts which regulate appropriate sexual behaviour (Simon and Gagnon 1987). Also sexual violence is connected to these sexual scripts and cultural institutions that regulate sexual behaviour. For example, in the American literature a so called "date rape" appears very often when sexual violence against young women is referred to (Koss et al. 1987). Date rape is perpetrated against a female by her dating partner. Based on the research thus far it seems as if we in Finland lack this kind of sexual violence. Here I refer to a study on phone calls to the Rape Crisis Center in Helsinki during years 1993 – 1998 conducted by a sociologist Sari Näre (2000). In her data date rape – as it is understood in Anglo-American literature – was almost non-existent.

Sari Näre interprets that the absence of date rape cases may be an indication of the Finnish dating culture where sexual intercourse is a very integral part from early on. In the United States, by contrast, sexual intercourse often happens later and the cultural institution of dating regulates sexual interaction between the partners. She suspects that in the American dating culture there may be a greater expectation for the female to be a kind of gate keeper of male sexuality than is the case in the Finnish sexual culture.

According to Sari Näre’s study instead of date rapes Finnish women and girls experience sexual violence more often in situations where they had met a male for example in restaurant and left with him to get to know him better. The cultural sexual script in these situations is based on female’s trust on that nothing

bad will happen to her. However, the phone calls to the Rape Crisis Center reveal that sometimes (young) women's trust is betrayed in these situations⁷⁹.

During 1990's our sexual culture has experienced some changes. Prostitution and commercial sex have become more visible at least in the urban space partly because of the collapse of the Soviet Union, the gap in living standards between Finland and Russia as well as the increased globalisation process in general. At the same time the sexualisation of the female bodies – especially young girls' bodies – has increased: they are provided with sexy outlook by fashion industry from very early age onwards. And quite a few of them seem to have adopted sexy outlooks for themselves. These developments may have increased sexual harassment encountered by young girls as well as feelings of vulnerability and fear in women as well as restricted their use of public domains.

Sexuality has gender specific features in young people's lives. In their everyday lives young people learn sexual codes which are also under constant negotiation. Various studies among young girls have revealed that despite the sexual revolution since 1960's, girls' concern for their sexual reputation, for instance, still restricts their conduct in a powerful manner; they monitor and restrict their own and each others' conduct at the same time they are aware that a bad sexual reputation can follow from even minor transgressions of expected female conduct, which are not necessary sexual in nature (Honkatukia 1998, 162—173). A Swedish study on adolescents' perceptions on rape conducted by Stina Jeffner revealed that boys' are often expected to be the active and assertive party in sexual interaction. Hence, pressurising a girl to a sexual intercourse, for example, may be regarded as normal male behaviour in some situations (Jeffner 1997).

Next I will turn to my own data in the analysis of which I have been interested in what kinds of sexual scripts are visible in the girls' accounts on sexual harassment and violence they have experienced. What masculinities and femininities are constructed when they describe these incidents? What consequences these constructions have to girls?

Prevalence of the experiences of sexual harassment and violence

I have studied these questions with the aid of a survey which was conducted among 9th graders in Finnish comprehensive schools in 1998. For the survey a random sample was selected in the whole country, and it was answered by almost 4500 pupils of which over 2 000 were girls. Most respondents in the survey were 15 years old. The survey was conducted together with Janne Kivivuori (1999), who studied adolescents' delinquent behaviour. Thus, the questionnaire included questions on respondents' delinquent behaviour, their attitudes towards criminality and their victimisation to it. Only the girls were asked a following question: "Has any man or boy you know/do not know, made advances, touched you or tried to kiss you without you wanting it?". In case a girl had experienced something like this, she was asked to describe shortly what had happened.

Usually the empirical material of the studies on violence against women and girls is collected as in-depth-interviews with females who are willing to talk about their experiences. The survey method enables to collect material from a statistically representative group. It also gives a possibility to voice their experiences to those who do not want to take part in personal interviews. However, I am aware that the data is qualitative speaking rather limited. It is based on only one question. In addition, the picture it gives of the meanings girls relate to their experiences is rather static; it lacks the negotiation and ambiguities which often characterise data gathered by doing in-depth-interviews, for example. Despite these limitations, I hope my analysis will generate ideas and thoughts for future research.

41 % of the girls admitted having experienced different forms of sexual harassment or violence. Many of the respondents named their experience. The answers revealed a continuum of sexual violence from

⁷⁹ It is interesting that according to Sari Näre's study 40 percent of these cases the perpetrator has been a foreign male, usually coming from cultures of a strong gender segregation. Hence, sexual violence sometimes includes collisions of sexual scripts that exist between different sexual cultures.

verbal harassment to rape and sexual exploitation (5 % of the respondents had experienced intensive forms of harassment and violence like incest, sexual exploitation, attempted rapes and rapes).

Quite a few also told about the circumstances of the events and their own feelings and actions in the situations. Those who had experienced the most common forms along the continuum of sexual violence described their experiences more often than those who admitted having been victims of sexual violence, for example. Thus, the following analysis tells more about experiences of sexual harassment than violence.

Girls' descriptions expose a variety of the contexts and relationships where they encounter sexual harassment or violence. Scenes of harassment include street, bus stop, shop, swimming hall, library, bar, disco, home, forest, school and car, for example. The perpetrators are both known and unknown males representing different age groups. They include boyfriends, friends, school mates, acquaintances, relatives, family members and couches.

I will take up two themes I found while analysing girls' accounts on their experiences. These themes are:

- 1) What girls thought about their experiences?
- 2) How they described their coping strategies in these situations?

Meanings of harassment and violence

From previous research we know that women's and girls' experiences of different forms along the continuum of sexual violence are very subjective and thus ambiguous. What is harassment or violence for one person may be normal conduct for the other. In addition, the interpretations depend very much on the situations and contexts in which they occur. And even one person's interpretation of the events may change over time.

Despite this, some trends were visible in girls' accounts: most of those who described their feelings in harassment situations regarded the course of events as nothing serious. Many thought that harassment is an ordinary experience in their everyday life and should not be paid any particular attention to. Some said it is common and they have used to it. This kind of male conduct was neutralised by referring most often either to alcohol or male sex drive as explanations to the situations. This was so especially in cases where the male had been young. I will comment shortly both these explanations.

Meaning of alcohol in the harassment situations

Being drunk is a common cultural explanation for rule breaking behaviour. Transgressions of different norms are not seen that serious if they are committed while being drunk. For example, in popular understanding male violence against his female partners is very often explained by referring to the man's use of alcohol.

Also girls described how sexual harassment usually occurs in situations where people are drunk, in parties, discos or restaurants. Quite a few mentioned that the perpetrator had been intoxicated. Sometimes this condition of his justified his conduct in girls' accounts. "It is common that guys beg kisses when they are drunk", explained one of the girls. Another said: "It was not too serious, it is just a bad habit of some men who are drunk". And a third commented: "He was little bit drunk, he didn't want to do any harm".

By contrast, situations where a girl herself was drunk, were more often constructed as risky situations. For example, one of the girls wrote: "A man made advances and suggested that we should have sex. He thought that I was loose since I was very drunk". This statement reflects girls' role as a kind of gate keepers in heterosexual interaction which is also visible in the Finnish sexual script. Some of the girls even explained that they had been raped while they had been intoxicated. In some foreign studies it has been reported how boys use alcohol as tool to break the girls' resistance in heterosexual interaction (Yancey and Hummer 1998).

Recent studies have revealed an increase in adolescent girls' use of alcohol which has raised worried attention in Finland. If the cultural attitudes are gendered the way I just described this pattern may have increased girls' experiences as targets of sexual harassment and violence. On the other hand alcohol is an integral part of youth culture and situations where boys and girls get to know each other and dating relationships may begin. Hence, alcohol poses contradictory expectations to girls: on one hand it gives courage to get to know boys but on the other hand getting drunk may be a risk for a girl.

Male sex drive

Girls regarded the harassment they had encountered as not so serious also by referring to male sex drive or to the expected male activity in heterosexual interaction. One of the girls' statement was revealing. She wrote: "It is understandable that pubescent guys have a kind of mating time. I have personally experienced only grabbing which has been nothing serious." In the same survey all the respondents were presented a statement: "It is common that males have difficulties in constraining their sex drive" – and 55 percent of the girls and 44 percent of the boys agreed with it. Some girls even regarded themselves responsible for what had happened. One of the girls explained: "I was in town and was wearing miniskirt and some guys made advances...". Another wrote: "A man tried to rape me, but it was my own fault, since I had followed him to his place..." These girls seemed to think that it had been their responsibility to define the limits of male sexuality in these situations.

Contemporary ideal young femininity presented in media, fashion magazines etc. puts quite a lot of emphasis on how to please the male gaze, even though sexy appearance can for some girls be also a way to resist traditional, virtuous femininity. A sexy appearance and the attention received by men or boys by that may be flattering for a girl since it is seen as a sign of one's femininity being approved. However, at the same time the cultural belief in the strong male sex drive reminds girls of possible risks of this kind of appearance. These contradictory meanings related to sexually attractive femininity may lead girls to use a strategy which is called "active passivity" where they make themselves desirable but not too eager (Näre 1994, 41).

Not all the girls described the situations as nothing serious. Some regarded them as annoying and some admitted having been afraid. Based on girls' accounts it seems that they condemn easily an unknown, foreign and adult male harasser and label him "sick". He represents a kind of despised masculinity who has improperly transgressed the border of gender as well as the border of generations according to which sexual interaction should happen between males and females representing approximately the same age groups⁸⁰.

The girls' accounts I have been analysing were usually short descriptions of their experiences. As such they are snap shot like glimpses of the meanings girls relate to the unwanted advances. These accounts do not tell adequately about different and sometimes ambivalent feelings which may be related to one sole event. A girl may be flattered but at the same time she has to think what the male has in mind. According to Elisabeth Stanko young women learn to evaluate the potential risks in each situation by experiencing harassment which is often regarded harmless by women themselves (Stanko 1990). Thus, women are not afraid to go around in public places, but they are somehow prepared to encounter sexual violence. These skills are often seen to be self-evident for every woman. Thus, it seems as if sexual harassment is a normal part of female socialisation. Next I will describe what the girls told about the coping strategies in the situations.

Coping with harassment

Girls reported having used a variety of strategies by which they had escaped the situation or changed the nature of it. Some said they had negotiated and demanded the male to stop. Others told how they had managed to run away. Quite a few had pushed the male, hit him or threatened to do so. Some had

⁸⁰ Also continuous harassment from the same male, even if young, was defined annoying or displeasing. Maybe this kind of conduct is against the shared sexual script in Finnish sexual culture which gives women and girls power to define the nature of sexual interaction. The male who acts against this script is then despised.

got angry at the male, laughed at him or ridiculed him. Girls told about these occasions often with bride:

“My ants’ boyfriend touched my breasts and grabbed me but did not kiss. I threatened to kick him between his legs if he continued. And he stopped”

“In parties it often happens that some disgusting blokes touch me. After that I have usually kicked and hit them”.

“I was about to call to my parents from a phone box. A guy who was about 24 years old came from the back and started to grope me. I beat up his face with the earpiece”

Ability to cope with in difficult situations, strength and independence are features that have often been connected to Finnish women in public discourses. For example, the editors of a recent book on Finnish women start their book as follows:

“We Finnish women have had full-time-occupations more then our sisters in Europe. We are top-educated and politically active. Female individualisation is characteristic to Finnish women; we have our own voice, own salary and an own room, at least mentally. ...etc... We are strong women, of what we are to thank for our mothers and their mothers, our role models...” (Setälä and Lipponen, foreword 1999, translated by PH.)

By telling proudly about their coping girls resist the justification of sexual harassment they have experienced. However, at the same time they reproduce the cultural view of a kind of a “strong girl” who is able to cleverly handle difficult situations. These girls do not see themselves as victims but clever survivors. In addition, many regard these situations as normal heterosexual interaction – so the question of victimisation may be absurd to them.

The hegemonic ways to describe one’s experiences of unwanted sexual advances seem to define them as something not serious or portray oneself as an active and clever girl who is able to handle these situations. On the other hand, the girls who had experienced sexual violence did not reveal much of their experience(s) in the questionnaire. It may be shameful to be a victim which easily results to self blame and silence (Boney-McCoy and Finkelhor 1995). Perhaps the expectation to cope with is one factor in silencing some of the girls’ experiences.

References:

BONEY-McCOY, S. ja FINKELHOF, D. (1995) Psychosocial Sequaele of Violent Victimization in a National Youth Sample. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, Vol. 63, No. 5.

HEISKANEN, M. ja PIISPA, M. (1998) *Usko, toivo, hakkaus. Kyselytutkimus miesten naisille tekemästä väkivallasta*. Tilastokeskus, Oikeus 1998:12; Tasa-arvoasiain neuvottelukunta. Helsinki.

HONKATUKIA, P. (1998) Sopeutuvat tytöt? Sukupuoli, sosiaalinen kontrolli ja rikokset. *Oikeuspoliittisen tutkimuslaitoksen julkaisuja 152*. Helsinki.

HUSSO, M. (1997) Heikkouden hetkiä parisuhdeväkivallassa. In Jokinen, E. (ed.) *Ruumiin siteet. Tekstejä eroista, järjestyksistä ja sukupuolesta*. Tampere, Vastapaino.

JEFFNER, S. (1997) *Liksom vådtäkt, typ. Om betydelsen av kön och heterosexuallitet för ungdomarnas förståelse av våldtäkt*. Doktorsavhandling för filosofie doctorsexamen in sociologi framlagt vid Uppsala universitet. Uppsala.

KELLY, L. (1987) The Continuum of Sexual Violence. In Hanmer, J. and Maynard, M. (eds.) *Women, Violence and Social Control*. Explorations in Sociology 23. Hampshire and Lontoo, MacMillan Academic and Professional Ltd.

KIVIVUORI, J. (1999) Nuorten rikoskäyttäytyminen 1995 - 1998. *Oikeuspoliittisen tutkimuslaitoksen tutkimuksia 161*. Helsinki.

KOSS, M. P. , GIDYCH, C.A. ja WISNIEWSKI, N. (1987) The Scope of Rape: Incidence and Prevalence of Sexual Aggression and Victimization in a National Sample of Higher Education Students. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, Vol. 55, No. 2.

LIPPONEN, P. and SETÄLÄ, P. (eds.) *Suomalainen nainen*. Keuruu, Otava.

NENOLA, A. (1999) Suomalainen naistutkimus. In Lipponen, P. ja Setälä, P. (eds.) *Suomalainen nainen*. Keuruu, Otava.

NÄRE, S. (2000) Loukattu luottamus ja tunnetalous. In Honkatukia, P. , Niemi-Kiesiläinen, S. and Näre, S. *Lähentelyistä raiskauksiin. Tyttöjen kokemuksia häirinnästä ja seksuaalisesta väkivallasta*. Nuorisotutkimusseura. Helsinki.

NÄRE, S. (1994) Pornografiakeskustelusta bordellikeskusteluun. Kaupallinen seksi vietti- ja rakkauseetoksen taistelulentänä. In Heinämaa, S. and Näre, S. (ed.) *Pahan tyttäret. Sukupuolitettu pelko, viha ja valta*. Tampere, Gaudeamus.

NOUSIAINEN, K. (1998) Kielletty uhri. In Kiviaho, P. (ed.) Puheenvuoroja naisiin kohdistuvasta väkivallasta. Sosiaali- ja terveystieteiden tutkimuskeskus. *Tasa-arvojulkaisuja 3/98*. Helsinki.

SIMON, W. ja CAGNON, J. S. (1987) Sexual Scripts: Permanence and Change. *Archives of Sexual Behaviour*, Vol. 15, No. 2.

STANKO, E. (1990) *Everyday Violence. How Women and Men Experience Sexual and Physical Danger*. Glasgow, Pandora.

VARSA, H. (1994) Sukupuolinen häirintä ja ahdistelu työelämässä. In Heinämaa, S. and Näre, S. (eds.) *Pahan tyttäret. Sukupuolitettu pelko, viha ja valta*. Tampere, Gaudeamus.

YANCEY MARTIN, P. and HUMMER, R.A. (1998) Fraternities and Rape on Campus. In Daly, K. and Maher, L. (ed.) *Criminology at Crossroads*. New York, Oxford University Press.

Konge, tinglag og individ som rettshåndhevere i norsk senmiddelalder og tidlig nytid.⁸¹

Af Ferdinand Linthoe Næshagen

Temaene.

I det som følger, skal jeg ta for meg to temaer. Jeg skal for det første beskrive hvordan rettshåndhevelsen foregikk i en stat med en atskillig dårligere økonomi og derfor et langt mindre utbygd administrasjonsapparat enn dagens, og dernest skal jeg, som en avledning av dette, vise hvordan rettshåndhevelsen på enkelte viktige punkter likevel fungerte bedre enn dagens.

Økonomien er sentral: Bruttonasjonalproduktet per capita i dagens Norge er vel 27.000 dollars, og stat og kommune tar omkring 13.000. Bruttonasjonalproduktet per capita i høymiddelalderens Norge var omkring 450 nåtidsdollars, omtrent som i England, og kongen tok mellom 15 og 20 dollars. Her, i kongemaktens dårlige økonomi (målt med vår tids målestokk), har vi årsaken til at administrasjonen var dårlig utbygd, og at man ikke hadde muligheter til å håndheve retten som i dag – selv om man hadde villet.

Nok et viktig poeng: Det er ikke tale om noen uformell rettshåndhevelse – den uformelle rettshåndhevelsen som ikke trekker inn rettsapparatet, hører til en senere tid, seksten- og syttenhundretallet. Tvert imot var, som jeg skal vise, mørketallene, i det minste for vold, lavere, det vil si at den tidens rettsapparat behandlet en større del av konfliktene enn dagens. Rettshåndhevelsen foregikk innenfor rettsapparatet og i samsvar med loven. (Det er av den grunn jeg tok ut bygd av den opprinnelige titelen og satte tinglag i stedet.)

Konge, rettshåndhevelse og økonomi.

Rettshåndhevelsen var én av statens viktigste inntektskilder – norske middelalderhistorikere har anslått bøteinntektene⁸² til mellom 25 og 45 prosent av statsinntektene. Til begynnelsen av 1500-tallet ble bøteinntektene delt mellom kongen og hans lokale tjenestemann, sysselmannen, senere lensherren, på en måte som svarer til skillet mellom høy og lav justis som vi finner på kontinentet – kongen tar de få store bøtene for alvorlige forbrytelser, og den lokale tjenestemannen tar som del av sin lønn de mange små og middelsstore bøtene for mindre alvorlige forbrytelser (medregnet det vi nå kaller forseelser). Gitt tidens dårlige kontrollmuligheter – primitiv regnskapsførsel og liten kjennskap til det som skjedde i lokalsamfunnet - var dette en høyst rasjonell måte å dele inntektene på, og samtidig var bøtene en belønning som sørget for tjenestemannens vilje til å få sakene inn i rettsapparatet.

På begynnelsen av 1500-tallet finner man de første tegn til en ny form for deling – at kongen skal ha del av alle bøter. Man kan se dette som tegn på et mer selvsikkert kongedømme, og mye tyder på at endringen ble gjennomført under Christiern II, stattholder i Norge 1507 til 1513 og konge 1513 til 1523. 1530-årene er i denne henseende en *terminus ante quem* – i 1525 avla Vincens Lunge, høvedsmann på Bergenshus, regnskap for bøtene (sakøret) til kongen (NRR I: 8) og i 1530 får Mogens Gyldenstjerne, høvedsmann på Akershus, lensbrev på det vilkår at bøtene skal deles mellom ham og kongen (NRR I: 24, jfr. DN XXII 176 og 180).

Denne delingen forutsetter regnskapsførsel slik at det kan kontrolleres at den lokale tjenestemannen ikke underslår det kongen skal ha. Nå må det også tidligere ha vært ført et slags bøteregnskap (sakefallslist): På midten av 1300-tallet må det ha vært ført regnskap slik at den nye sysselmannen eller lensherren kunne se hvilke bøter som ikke var betalt til den forrige, og så inndrive disse restansene (DN V 174, 175), og fogdene har ført et slikt regnskap for sin lensherre slik man ser i

⁸¹ Dette innlegget bygger hovedsakelig på artikler publisert i Norsk Politihistorisk Selskaps årsskrift (Næshagen 1995, 1996, 1997, 1998 og 1999). Det har i sammenligning mer av et fugleperspektiv, og jeg har dessuten benyttet anledningen til å korrigere eller utfylle noen av mine synspunkter der. Min tidligere kollega, arkivar Halvor Kjellberg, og min nåværende kollega, høyskolelektor Harald Kippe, har bidratt med råd.

⁸² Jeg har brukt moderne terminologi: Etter gammel språkbruk fikk offeret boten og kongen fikk sekten, men jeg skriver at offeret fikk erstatningen og oppreisningen (det som gikk utover det taptes verdi), og kongen fikk boten. Angående verdier: Én mark var åtte øre og fireogtyve ørtuger. Daglønn for en vektor i middelalderens byer var en halv eller én ørtug.

et brev fra 1474 (DN X 246), og så i atskillige brev fra 1500-tallet (DN VIII 572, IX 463, XXII 106, 152, 310, 367, 376, 430, 435, 523) - men det fullstendige regnskapet som ble oversendt til kongen, hører 1500-tallet til. Noen slike tidlige regnskap foreligger fra 1520-årene – de er klønete ført og kan ikke ha vært til stor hjelp for kongens rentekammer som skulle revidere dem (NRJ I 33-52, 73-128). Noe annet er det når vi kommer frem til midten av 1500-tallet, bøteregnskapene fra den tiden er ført på en kompetent måte, og må ha vært greie å revidere (NL passim).

Man kan gå ut fra at bøteinntektene var hovedårsaken til kongens interesse for rettshåndhevelsen. Utviklingen forut for dette kan rekonstrueres som følger: Erstatning i stedet for hevn dukker opp på et tidlig trinn i den økonomiske utviklingen, sannsynligvis ved overgangen fra jeger- og samlersamfunn til det mer velstående jordbrukssamfunn (Schwartz and Miller 1964). I noen tilfeller måtte erstatningen nødvendigvis inndrives fra en uvillig debitor, som kanskje også var mektigere enn kreditor. Man kan anta at kreditor til å begynne med fritt kunne velge inndriver, men det finnes ingen spor etter slikt i de gamle norske lovene. Likevel, av de tre mulige rekonstruksjonene er dette den eneste troverdige – det er vanskelig å tro at boten til kongen kom før erstatningen til offeret, og det er vanskelig å tro at de kom samtidig, det vil si at kongen var obligatorisk inndriver fra det øyeblikk samfunnet tok i bruk erstatning i stedet for hevn. Altså – først fritt valg av inndriver, dernest stadig oftere bruk av kongen til denne i prinsippet fikk monopol på inndrivningen og honoraret for den, boten.

En annen, eldre og formodentlig mindre tillokkende, grunn, ligger i de tjenester som samfunnets store mann kunne yte når de andre medlemmene av samfunnet trengte hjelp til å bli kvitt et individ som var en trusel mot mange eller alle. Som sosialantropologen Keith Otterbein har vist i boken *The Ultimate Coercive Sanction* (1986) har nesten alle førindustrielle samfunn en rudimentær strafferett med en dødsstraff som blir tatt i bruk mot ulike typer forbrytere – noen ganger menn som begår mange og vilkårlige drap, andre ganger tyver eller gudsbespottere – og denne dødsstraffen fullbyrdes av én eller flere behjertede menn. Slike menn, må man anta, vil vinne de andres lojalitet, ikke så mye på grunn av tjenesten de har ytt som på grunn av de tjenester av dette slaget de kan komme til å yte.

Denne rollen som pågriper og bøddel har sikkert hatt sin politiske verdi, men først og fremst må det ha vært rollen som torpedo, med torpedoens økonomiske belønning, som lokket kongen inn i rettshåndhevelsen. I germanske samfunn får vi først kjennskap til en slik ordning omkring år 100 etter Kristi fødsel – Tacitus nevner det i sin *Germania* (12) – men ordningen er sannsynligvis mye eldre og mer utbredt. Med institusjonaliseringen av kongen som rettshåndhever, blir private forlik i straffesaker forbudt – de er underslag av inntekter som kongen eller hans lokale tjenestemann skal ha. En annen sak er at de må ha forekommet, ellers ville ikke kong Håkon Håkonsson ha utstedt sitt forbud mot private forlik i Frostatingsloven (Innledning 21). I bøteregnskapene fra midten av 1500-tallet finnes det et par eksempler på brudd på denne meldeplikten – de gjelder forholdsvis trivielle voldsforbrytelser og synes å være straffet med halvparten av boten for selve forbrytelsen (NL). Landsloven setter straffen for private forlik i tyverisaker til fire mark sølv (IX 3).

Forutsetningen for at kongen skulle påta seg den landsomfattende oppgaven som inndriver av erstatninger var at hele landet var dekket av et nettverk av kongelige tjenestemenn, om aldri så vidmasket. På begynnelsen av 1300-tallet har Norge en ny og mer systematisk ordning enn før – da var landet delt opp i omtrent like mange sysler som det i dag er politidistrikter, vel femti. Hver sysle var ledet av en sysselmann, tatt fra kongens håndgangne menn, det vil si adelen, og som sin nestkommanderende hadde han én eller to lensmenn, tatt fra bøndene. Sysselmannen hadde dessuten sin stab, sine huskarer, som senere ble kalt svenner, og lensmannen hadde trolig også en huskar eller to. Hva lensmannen angår var det først i løpet av en utvikling som vi kan følge fra begynnelsen av trettenhundretallet til slutten av femtenhundretallet, at han ble til en lokal tjenestemann, og hele landet fikk det vi har i dag, nemlig omtrent én lensmann i hver bygd eller kommune (Nordstoga 1992).

Rettshåndhevelsen i de få og små byene med et visst selvstyre – Oslo, Tønsberg, Bergen og Nidaros - foregikk på en noe annen måte. Kongens tjenestemann der var gjaldkeren, senere kalt byfogd, som ble tilsatt av byrådet med sysselmannens samtykke (NgL III 78). Gjaldkeren hadde sine svenner, og dessuten et lite korps av vektere (*varðmenn*) som patruljerte nattes tider – etter bolken om byordning i Magnus lagabøtes bylov skulle det være seks mann i Bergen, Oslo og Nidaros, fire i Tønsberg, som skulle patruljere faste ruter, tre og tre eller to og to sammen (Byloven VI 3). De skulle

ha en halv eller én ørtug hver natt, noe som ga dem en etter måten brukbar årslønn – omtrent tilsvarende mellom 5.000 og 10.000 av vår tids kroner hvis de tjenestgjorde i 240 netter i året.

Byene kan ha vært et forbilde for den landsomfattende bøtedelingen med regnskap – etter byloven av 1276 skal bøtene deles etter nøkkel – kongen alene skal ha bøtene for særlig alvorlige forbrytelser, men av de andre skal byen ha tredjedelen, med unntak av et par som tilfaller gjaldkeren (Byloven IX, sluttkapitlet, jfr. I 4). Ordningen blir nevnt i en kongelig retterbot for Tønsberg i 1312 – byen skal ha tredjedelen, sysselmannen to tredjedeler, og det skal foretas avregning hver uke (NgL III nr. 33 og 35). Så også i retterbøter for Oslo i 1346 og 1358 – det skal hver måned avlegges regnskap både for kongens sysselmann og byrådet, og byen skal ha tredjedelen av bøtene (NgL 3 78 og 89). Etter en retterbot for Bergen i 1320 skal inndratte varer fordeles med én tredjedel til kongen, én tredjedel til sysselmannen og én tredjedel til byen – noe som er gjentakelser av kongelige bestemmelser fra slutten av 1200-tallet og begynnelsen av 1300-tallet (NgL III 64). Grunnen til at ordningen ble innført i byene to hundre år før den ble innført i resten av landet, har uten tvil vært kontrollmulighetene, forholdene i byene var oversiktlige, det var minst to parter – sysselmann og byråd – som hver skulle ha sin del, og det skulle regelmessig foretas avregning.

Tinglaget som rettshåndhever.

Gitt det svakt utbygde administrasjonsapparatet falt mange av oppgavene i rettshåndhevelsen på tinglagets egne folk – ikke på uformelt vis men i samsvar med loven og etter kjennelse på tinget som var domstolen i første instans. I tvistemål kunne den vinnende part peke ut tingmenn som da var pliktige til å bistå ham overfor en vrangvillig tapende part – under trusel om bot på én øre sølv. Slik var det når det gjaldt å fjerne en ulovlig jordleier (Landsloven VII 11), når det gjaldt å ta tilbake bufe som noen har beholdt etter ulovlig beiting (VII 33), når man skulle jage bort dyr som beiter ulovlig (VII 40), når man skulle bryte ned en ulovlig fiskegard (VII 48) eller det skulle inndrives gjeld (VIII 3). Om den tapende part gjorde motstand med våpenmakt, var han og hans følge ugilde og uhellige dersom de falt (det vil si at det ikke skulle betales erstatning, oppreisning og bot for dem) mens rettshåndheverne som var utpekt for anledningen, var fredhellige, det vil si at det skulle betales for drapet på dem etter loven (VII 33 og VIII 3). I noen tilfelle sies det at kongens ombudsmann skal være med (VII 11) men om han ikke vil, taper han retten til kongens bot på en halv mark sølv (VIII 3). Det forutsettes også at kongens tjenestemann kunne trenge hjelp av tinglaget: Hvis sysselmannen krevde mannshjelp for å ta en drapsmann, var straffen én mark sølv for nekting (IV 16).

Den viktigste rollen spilte likevel tinglaget som håndhever av utlegdstraffen. Utlegden må man normalt se som en subsidiær straff som ble brukt når forbryteren ikke oppfylte betingelsene for å sone sin forbrytelse med erstatning og bot, og da kunne alle drepe vedkommende uten å betale for det, mens det var ubotamål å ta hevn for forbryteren. Det var også straffbart å bistå utlege – den som huset en utleg, skulle bøte én mark sølv første natt, to annen og åtte ørtuger og tretten mark tredje natt (Landsloven IV 8). Man kan se utlegden som et ris bak speilet, som sjelden ble brukt – bøtelistene fra midten av 1500-tallet har vel tyve drap og atskillige grove seksualforbrytelser og mange tyverier som kunne ha kvalifisert for utlegd eller dødsstraff, men de har bare én inndragning etter utleg enda utleges løsøre skulle inndras, og noen ganger jorden og (NL passim).⁸³

Individet som rettshåndhever.

Det var først og fremst i egenskap av offer at individet hadde oppgaver og rettigheter i rettshåndhevelsen. I så måte har det ikke vært store endringer fra landskapslovene til Landsloven: Etterforskning, i den grad man kan tale om noe slikt, synes å ha vært offerets sak (men se nedenfor om meded), slik man ser fra dokumentene som er bevart om et tyveri i Råde på midten av 1500-tallet: En ku er stjålet og mannen som leide kua, lyser etter den, og får vite hvem tyven er (DN XVI nr. 637). Slik er det også med ransaking – offeret foretar ransakingen etter bestemte regler som skal forhindre ”planting” av bevis (Landsloven IX 6, Byloven VIII 8). Likeså er pågripelsen normalt en oppgave for offeret slik man ser av tyverisaken i Råde (DN XVI nr. 637) som er i samsvar med Landsloven (IV 19, IX 2), men offeret kunne be kongens lokale tjenestemann om hjelp (Landsloven IV 16).

Som offer hadde man også visse rettigheter når det gjaldt fullbyrdelse av straffen – det vil si at offeret hadde en viss rett til å ta hevn. Når Landsloven sier at menn som later sitt liv for en rekke

⁸³ Gruter and Masters' Ostracism (1986) gir verdifull bakgrunnskunnskap.

forbrytelser – landssvik, snikmord, tyveri og røveri, bortførelse av kvinner med mer - er ubotamenn, det vil si utlege (IV 3 og 4), må det bety at de ustraffet kunne drepes til de hadde fått avgjort saken med erstatning og bot slik det i virkeligheten ofte skjedde. Forutsetningen for dette må være at de har blitt tatt på fersk gjerning – hevn i ettertid er bare tillatt når forbryteren ikke vil betale erstatning og kongens tjenestemann ikke vil inndrive den – og da forutsettes det at hevnen ikke er hardere enn forbrytelsen: Er den det skal offeret ha et halvt ”mellomlag” fra hevneren og et fjerdedels ”mellomlag” fra kongens tjenestemann, mens kongen skal ha et fjerdedels ”mellomlag” fra tjenestemannen (Landsloven IV 20).

På noen punkter kan det vises at retten til hevn blir begrenset – Håkon Håkonsson forbyr i 1260 blodhevn i en bestemmelse som blir tatt inn i Landsloven (X 1) og retten landskapslovene ga til å drepe menn for seksuell omgang med ens slektninger, ble sterkt begrenset. Etter både Gulatings- og Frostatingsloven hadde menn rett til å drepe menn som de fant oppe på, som Gulatingsloven sier, deres kone, søster, datter, mor, stemor, brorkone og sønnekone (G 160, F IV 39). Landsloven begrenser i en tilsvarende paragraf antallet kvinnelige slektninger til kone, mor, datter og søster, og innfører betaling av erstatning i slike situasjoner – hel mannsbot for kone, halv for mor, søster og datter. Det kan tas som en oppfordring til å nøye seg med bot, men er bare et betinget forbud mot drap – om man drepte en som lå med kona, kostet det ingenting, men om man drepte en som lå med ens ugifte mor, søster eller datter, måtte man betale halv erstatning til mannens etterlatte (Landsloven IV 5).

Drapsaker skiller seg ut på en interessant måte – her var det ikke offerets etterlatte men drapsmannen selv som drev saken gjennom rettsapparatet. Nesten alle drap kunne sones med erstatning til offerets etterlatte og to bøter til kongen forutsatt at man var villig til å strekke loven en tanke – og det var man, det forteller blant annet standarduttrykket *ufyrirsynju*, uforsettlig, som alltid blir brukt, selv der hvor andre opplysninger forteller om et klart forsett. Først måtte drapsmannen bekjentgjøre sitt drap – lyse det – på lovbestemt vis. Dernest måtte han dra til kongens kansler i Oslo for å få kongens *gridsbrev* som vernet mot hevn fra offerets etterlatte til saken var avgjort, og dessuten var et pålegg til kongens lokale tjenestemann om å foreta avhør for å klarlegge bestemte forutsetninger for fastsettelsen av bøter. Avhøret skjedde på et rettsmøte der følgende spørsmål ble besvart i et *provsbrev*: Viste drapslysningsvitnenes erklæringer at drapsmannen hadde lyst drapet slik det var fastsatt i Landsloven (IV 11)? Viste øyenvitnenes erklæringer at det forelå formildende eller skjerpene omstendigheter (Landsloven IV 18) – skjedde det for eksempel i selvforsvar eller hadde drapet skjedd i en fredhellig tid (som julen) eller på et fredhellig sted (som offerets eget hjem)? Hadde drapsmannen på rettsmøtet stilt sikkerhet for erstatning og bøter? Med provsbrevet i hånden dro drapsmannen nok en gang til kongens kansler der han fikk kongens *landsvistbrev* som fastsatte bøkene til kongen og ga ham permanent vern mot hevn forutsatt at han betalte bøter og erstatning og gjorde kirkelig bot. Etter dette dro drapsmannen igjen til hjemstedet hvor kongens tjenestemann oppnevnte en seksmannskommisjon som fastsatte erstatningen (Landsloven IV 12)⁸⁴, og betalingen av bøter og erstatning etterlot seg spor i form av *kvitteringer* for det som ble betalt – henholdsvis til kongen og offerets etterlatte.

Effektiviteten i rettshåndhevelsen.

Om man tar utgangspunkt i at rettsvesenets hovedoppgave er å sørge for at offeret, eventuelt offerets etterlatte, får en fullt ut tilfredsstillende erstatning og oppreisning, er det liten tvil om at senmiddelalderens og tidlig nytds justis var langt mer effektiv enn dagens. Nesten alle forbrytelser ble straffet med erstatning, oppreisning og bøter, og den subsidiære straffen – utlegd, eventuelt dødsstraff – ga forbryteren god grunn til å anstrenge seg det han kunne for å oppfylle det han hadde blitt pålagt, sikkert ofte med familiens hjelp.⁸⁵ I dette ble han dels hjulpet av loven, dels av lokalsamfunnet. Loven påbød at ved fastsettelse av erstatningen for drap, som ble foretatt av en lokal seksmannskommisjon oppnevnt for anledningen (Landsloven IV 12), skulle det tas hensyn til drapsmannens økonomi, og den samme kompromissviljen finner man også når det gjelder mindre

⁸⁴ I andre voldssaker kunne øyensynlig erstatningen avtales mellom forbryter og offer, for hvis forbryteren ikke ville betale (nok), skulle sysselmannen oppnevne en tolvmannskommisjon som fastsatte erstatning med oppreisning og terminer (IV 20).

⁸⁵ Andre alternativer: Debitor kunne arbeide for kreditor (Landsloven VIII 5), eventuelt andre, som i saken fra Råde (DN XVI 637), og fattige tyver kunne dømmes til pryl og fratas klærne (Landsloven IX 9).

alvorlige forbrytelser. Til dette kommer presset fra lokalsamfunnet som nok ugjerne så at selv en annen gangs tyv endte i galgen – det viser både tyverisaken i Råde (DN XVI nr. 637)⁸⁶ og det faktum at det synes å ha blitt eksekvert få dødsdommer på denne tiden (se nedenfor) – men flere senere.

Det finnes ennå flere trekk som viser at hensynet til offeret fremdeles var det viktigste – rettens håndhever skal inndrive erstatningen til offeret før han tar bot til kongen (Landsloven IV 20). I tvistemål skal sysselmannen først inndrive erstatning, og dernest oppreisning og bot – én mark sølv til vinneren og fire mark sølv til kongen (Landsloven I 8, jfr. IV 20).⁸⁷ Nok et viktig trekk er at offeret frem til innføringen av eneveldet har en selvstendig myndighet til å benåde eller ikke benåde forbryteren (Meyer 1980) – i tyverisaken i Råde spør kongens tjenestemann (som for øvrig var en kvinne) om offeret vil ha forbryteren hengt eller erstatning (DN XVI nr. 637), og om ofret hadde ønsket å få forbryteren hengt, ville hun vært pliktig til å sørge for henrettelsen (Landsloven IX 1 og 2, som også for drap - IV 8).

Så var det spørsmål om mørketallene – hvor stor del av forbrytelsene som ikke ble trukket inn i rettsapparatet. Her kan man for det første peke på at i denne tiden lønte det seg økonomisk for alle parter, unntatt forbryteren, å få saken behandlet for retten: Kongen eller hans tjenestemann skulle ha bot, og offeret skulle ha erstatning og oppreisning foruten at han ble straffet dersom han unnlot å anmelde forbrytelsen eller forseelsen (for å bruke det moderne skillet). Ser man på forbrytelsene slik de blir beskrevet i bøtereignskapene fra midten av 1500-tallet, finner man også at et betydelig antall av forbrytelsene er så bagatellmessige at de neppe ville blitt anmeldt i dag, og hadde de blitt anmeldt, ville de blitt henlagt. For eksempel utgjør hårdrag (lugging) ni prosent av voldsforbrytelsene, og andre er like ubetydelige, så som å spille øl på offeret eller slå ham med en fisk.

Nok en indikator finner man i forholdstallene mellom dødelig og ikke-dødelig vold. Gitt tidens dårlige medisinske hjelp (ingen rask transport til sykehus med deres apparatur, en medisinsk kunnskap som trolig gjorde mer skade enn gagn, og ingen antibiotika) skulle man vente at en større del av volden endte med døden – men det motsatte er tilfelle. Om man tar med uaktsomme drap (som vi er nødt til ettersom tidligere tiders data sjelden gir mulighet til å skille), får vi i dag toogtyve tilfeller av ikke-dødelig vold for hvert drap mens femtenhundredetallet kunne vise mellom treogtyve og toogsytti tilfeller av ikke-dødelig vold for hvert drap. Nå kan det hende at uaktsomme drap er atskillig vanligere i vår tid enn den gang (man kan tenke på bildrapene) – de utgjør omtrent halvdel, men kan ha utgjort så lite som tiendedelen før. I så fall får man nå vel fireogførti tilfeller av ikke-dødelig vold for hvert drap mot mellom seksogtyve og åtti den gang – nok en indikator om enn usikker på at tidligere tiders rettsapparat sopte med seg en større andel av voldsforbrytelsene enn dagens.

Nå tar sakfallstallene selvsagt bare med pådømte forbrytelser. Man kan spørre om ikke et antall skyldige har skjult sin forbrytelse – for eksempel kløvet skallen på en uvenn og dyttet liket ned i et myrhull – men gitt tidens lov var dette en lite hensiktsmessig fremgangsmåte. Om den savnedes slektninger da anla sak mot en mistenkt, ville han bli pålagt å sverge seg fri for anklagen med elleve mededsmenn som var ustraffet for mened og falsk vitnesbyrd – syv som han valgte fra tolv naboer retten hadde oppnevnt, og hverken var slekt eller uvenner, og dessuten fire selvvalgte menn – og om bare én av disse nektet å sverge, falt eden og den tiltalte ble kjent skyldig. Fremgangsmåten var den samme ved tyveri og andre forbrytelser, men da var mededsmennene færre, fem eller to (Hamre 1980).

Noen har hatt vanskelig for å tenke seg at tidligere tider kan ha hatt lavere mørketall enn vår tid. Det skyldes trolig en overvurdering av hvor mye man kan oppnå med tekniske bevis og organisasjon sammenlignet med menneskets rasjonelle egennytte. Politiforskeren David Bayley har i boken *What Works in Policing* pekt på at bare et meget lite mindretall forbrytelser blir oppklart dersom politiet ikke får opplysninger fra publikum, både i form av anmeldelser og annen informasjon. (1998: 71-74). Skal man, skriver både Greenwood og Petersilia (1998), og Skogan og Antunes

⁸⁶ Lagrettemennene eller tingallmuen ber offeret for tyvens liv (DN XVI 637) enda han må ha stjålet før - ellers kunne han ikke blitt dømt til døden. I tillegg er noen av bygdas folk villige til å stille sikkerhet for at tyven skal betale boten (DN XVI 639, 640, 641, 642, 643). Nok en indikasjon på at middelaldermenneskene ikke var så blodtørstige som noen vil ha det til, vises i både Magnus lagabøtes landslov og hans bylov som setter en forholdsvis høy bøtestraff for bønder eller bymenn som ikke vil overvære henrettelser (Landsloven IV 8, IX 2, Byloven IV 8).

⁸⁷ Boten til kongen blir også prioritert etter forbryterens lovlige gjeld og det barna hans trenger til forsørgelse (Landsloven IV 12, X 2).

(1998), øke oppklaringsprosenten, er økning av tilgang på informasjon fra publikum den eneste brukbare fremgangsmåten, og dette kan man formodentlig bare oppnå ved å sørge for at det lønner seg å komme med slik informasjon, for eksempel å anmelde forbrytelser – og det henger i sin tur sammen med spørsmålet om erstatning.

Et tredje fortrinn som man kan anta tidligere tiders samfunn hadde fremfor vårt eget, lå i den forebyggende virkningen som mededen trolig har hatt. Det må ha vært viktig å ha et godt ord på seg for troverdighet i tilfelle man skulle bli tiltalt for en forbrytelse og trengte mededsmenn – hvis ikke ville mededsmennene nekte å sverge, og da ville man bli kjent skyldig. Den forebyggende virkningen finner man trolig helst når det gjelder skjulte forbrytelser som tyveri. Åpenlyse forbrytelser, det vil helst si vold, var en annen sak, blant annet fordi man langt fra tapte godtfolks respekt av slike grunner – det kostet, men kunne betraktes som en form for Veblens *conspicuous consumption*.

Den subsidiære straffen.

Bak inndrivningen av erstatning og bøter ligger den harde subsidiære straffen – utlegd eller dødsdom. Likevel, i praksis ser det ut til at den sjelden har blitt eksekvert på denne tiden – selv om den trolig ble vanligere senere. Sakefallslistene fra midten av femtenhundretallet har godt over tyve drap, alle straffet med erstatning og bot, og omtrent like mange grove seksualforbrytelser, det vil si blodskam, og mange ganger flere tyverier, men vi finner ikke mer enn seks eller syv tilfeller av henrettelser. Om man forutsetter at brenning var straff for grove seksualforbrytelser, har tre eller fire blitt henrettet for slikt (NL I s. 8, s. 37, V s. 232), og om man forutsetter at henging var straff for tyveri, har to har blitt henrettet for tyveri (NL I s. 55, IV s. 24), mens én har blitt henrettet av ukjent grunn (NL I s. 54).

Man kan innvende at mange forbrytere kan ha rømt fra dødsstraffen, slik tilfelle var i England på en noe tidligere tid, men de samme bøtere regnskapene fører også opp inndragning, slik det skulle foretas etter bortrømte forbrytere, og tilfellene av dette er få.⁸⁸ Én har rømt som utleg (NL IV s. 195), men de andre har alle sammen rømt fra forbrytelser som i praksis kunne utsones med erstatning og bot: Tre menn har rømt med en annens kone eller fra sin egen (NL II s. 41, s. 59, VI s. 171) én har rømt etter knivstikking (NL I s. 112), én etter tyveri av øks (NL VI s. 173).⁸⁹ Skal man dømme etter de omhyggelige oppføringene som tar med verdier ned til fem av dagens kroner, tilsvarende en halv kilo mel (NL IV s. 24), er det god grunn til å tro at man bare har forbigått de tilfellene da forbryteren, enten han ble henrettet eller rømte, ikke etterlot noe av verdi.

Middelalder og nåtid.

Ingen med forstanden i behold og litt kjennskap til historie ville ønsket seg tilbake til fortiden, men middelalder og femtenhundretall hadde likevel noen fortrinn fremfor vår egen tid, slik jeg har vist her. Det kan være grunn til å tenke nærmere over hvordan man skal kunne oppnå det tidligere tider oppnådde – få lagt hovedvekten på offerets velferd og redusert mørketallene. Om man i dag kan oppnå en større forebyggende virkning med å legge mer vekt på tiltaltes generelle troverdighet, slik mededen gjorde, er en annen sak.

Litteratur:

Bayley, David H (ed.). 1998. *What Works in Policing*. New York: Oxford University Press.

Byloven – Den nyere Bylov eller Bjarkö-Ret udgiven af Kong Magnus Haakonssön. *Norges gamle Love* 1 II: 179-290.

DN - Diplomatarium Norvegicum. I - . 1847 - . Christiania/Oslo: Kommisjonen for Diplomatarium Norvegicum/Riksarkivet.

Erichsen, Bodil Chr.. 1994. "Privat påtale i norske straffesaker på 1600 og 1700-tallet." *Rettspraksis* 1: 94 (Tingbokprosjektet.)

⁸⁸ Én grunn kan være at Landsloven pålegger sysselmanen å etterlyse drapsmenn (og rimeligvis også andre bortrømte grove forbrytere) på landskapstinget (Gulating, Frostating og så videre – I 5), en annen at den truer med straff for å ta i sin tjeneste folk uten at man vet at de har uplettet vandel (I 6).

⁸⁹ I tillegg til dette kommer så én inndragning etter selvmord (NL IV s. 195) og én etter en mann som var dødt uten arvinger (NL V s. 221.)

- F- Den ældre Frostatings-Lov.* 1846. Norges gamle Love I: 119-258. Christiania. Oversettelse: *Frostatingslova.* 1994. Omsett av Jan Ragnar Hagland og Jørn Sandnes. Oslo: Det Norske Samlaget.
- G – Den eldre Gulatingslova.* 1994. Utgitt ved Bjørn Eithun, Magnus Rindal og Tor Ulset. Oslo: Riksarkivet. Oversettelse: *Gulatingslovi.* 1981. Umsett av Knut Robberstad. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Greenwood, Peter W. And Joan Petersilia. 1998. "The Criminal Investigation Process: Volume I: Summary and Policy Recommendations." Side 75-107 i David H. Bayley, (ed.). *What Works in Policing.* New York: Oxford University Press.
- Gruter, Margaret, and Roger D. Masters. 1986. *Ostracism. A Social and Biological Phenomenon.* New York: Elsevier.
- Hamre, Lars. 1980. "Edgårdsman – Norge." *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* bd. 3: 492-99.
- Landsloven – Den nyere Lands-Lov,* udgivet af Kong Magnus Haakonssön, *Norges gamle Love II:* 1-178. Oversettelse: *Magnus Lagabøters Landslov,* oversat av Absalon Taranger. 1915. Kristiania: Cammermeyers Boghandel.
- Meyer, Poul: "Benådning". *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* bind 1 (1980): 464-66.
- NgL – Norges gamle Love.* 1 (første rekke) I-V. 1846-1895. 2 (annen rekke) 1912 - . Christiania/Oslo.
- NL - Norske Lensrekneskapsbøker* 1548-1567. I-VI. 1537-1539. Oslo: I kommisjon hjå Jacob Dybwad.
- Nordstoga, Olav. 1992. *Lensmenn i 800 år. Jubileumsbok Norges Lensmannslag 1893-1993.* Oslo: Leseselskapet.
- NRJ - Norske Regnskaber og Jordebøger fra det 16de Aarhundrede I (1514-1521).* 1887. Christiania: Udgivne for Det norske historiske Kildeskriftfond ved H. J. Huitfeldt-Kaas.
- NRR – Norske Rigs-Registrarer tildeels i Udvalg.* I-XII. 1861-1891. Christiania: Udgivne for Det norske historiske kildeskriftfond.
- Næshagen, Ferdinand Linthoe. 1995. "Kriminell ikke-dødelig vold fra 1500-tallet til i dag." *Norsk Politihistorisk Selskap,* årsskrift 1995: 22-44.
- Næshagen, Ferdinand Linthoe. 1996. "Hvem var tidligere tiders politifolk?" *Norsk Politihistorisk Selskap,* årsskrift 1996: 7-20.
- Næshagen, Ferdinand Linthoe. 1997. "Rettsåndhevelse ifølge Gulatingsloven." *Norsk Politihistorisk Selskap,* årsskrift 1997: 7-23.
- Næshagen, Ferdinand Linthoe. 1998. "Rettsåndhevelse i høy- og senmiddelalder." *Norsk Politihistorisk Selskap,* årsskrift 1998: 17-31.
- Næshagen, Ferdinand Linthoe. 1999. "Rettsåndhevelse i draps- og tyverisaker i senmiddelalder og tidlig nytid." *Norsk Politihistorisk Selskap,* årsskrift 1999: 32-52.
- Otterbein, Keith F. 1986. *The Ultimate Coercive Sanction: A Cross-Cultural Study of Capital Punishment.* New Haven, Connecticut: HRAF Press.
- Schwartz, Richard D., and James C. Miller. 1964. "Legal Evolution and Societal Complexity". *American Journal of Sociology,* vol. 69: 159-69.
- Skogan, Wesley G., and George E. Antunes. 1998. "Information, Apprehension, and Deterrence: Exploring the Limits of Police Productivity." Side 108-37 i David H. Bayley, (ed.). *What Works in Policing.* New York: Oxford University Press

Krisekriminalitet i Danmark - En undersøgelse af domsudskrifter fra Københavns Byret- 1939-1944.

Af Claus Bundgård Christensen

Selv om der i Danmark ikke findes en periode, der er forsket så meget i som årene fra 1940-1945, er emnet besættelse og kriminalitet stort set ubehandlet. Det gælder ikke mindst, hvis man ser nærmere på den såkaldte krisekriminalitet, der udsprang af brud på rationerings, pris og varelovene. Grunden er, at der har ikke eksisteret nogen forskningstradition vedrørende kriminalitetshistorie. Rets- og politiarkiver er næsten udelukkende blevet udforsket i forbindelse med undersøgelser af 1600 og 1700-tallet. Især 1600-tallet hekseprocesser har været gjort til genstand for undersøgelser med udgangspunkt i kilder, som normalt anvendes i forbindelse med kriminalitetshistorie. Ellers har kriminalitetshistorie primært været overladt lokalhistorikere, som typisk har taget udgangspunkt i spektakulære og sære hændelser i lokalsamfundet.⁹⁰

Forskningen i besættelsens kriminalitetsbillede har man overladt til kriminologerne. Her tænkes først og fremmest på Karl O. Christiansens artikel fra 1951 om kriminalitet i Danmark fra 1937 til 1948.⁹¹ Christiansen artikel, som er en statistisk baseret undersøgelse behandler dog ikke krisekriminaliteten. En vigtig årsag til dette er, at overtrædelser af kriselovgivning ikke optræder i kriminalstatistikkerne i denne periode. En anden forklaring er, at kriminalitet af denne karakter blev opfattet som værende af mindre interesse for kriminologerne, på grund af den snævre kobling til krig. Krisekriminaliteten bliver i denne kontekst opfattet som en parentes. Tilsyneladende har man ikke haft øje for, at brud på kriseloven kan fortælle om almindelige menneskers og erhvervslivets respons på statens forsøg på at kontrollere marked og økonomi.

Denne præsentation tager udgangspunkt i en undersøgelse af 1750 domsudskrifter afsagt ved Københavns Byret mellem september 1939 og januar 1944. Formålet er at redegøre for de vigtigste typer af kriselovovertrædelser, der blev behandlet ved retten i denne periode, samt at undersøge de dømtes sociale og erhvervsmæssige baggrund. Ligeledes vil myndighedernes og befolkningens syn på kriseovertrædelser blive behandlet.

Krisekriminalitetens baggrund

Krisekriminaliteten udspringer af brud på loven om "Ekstraordinære foranstaltninger til sikring af landets forsyning med varer. m.v", der blev vedtaget den 2.september 1939. Loven blev under krigen og et godt stykke ind i efterkrigsårene, en af de love, som i moderne tid har haft størst indflydelse på borgernes dagligdag. Loven, der i realiteten, resulterede i en statslig regulering af erhvervslivet og befolkningens forbrug, gav ret til at rationere varer, at begrænse og regulere forbruget, samt at fastsætte maksimalpriser på varer. Brud på loven kunne straffes med bøde, konfiskation, hæfte og fængsel indtil to år.

Fra og med 1940 blev kriselovgivning forvaltet udpræget decentralt, og denne struktur bevarede frem til rationeringens ophør i 1953. De overordnede beslutninger og retningslinier blev taget i et samarbejde mellem Justitsministeriet, Handelsministeriet og Udenrigsministeriet, mens den "daglige" forvaltning blev varetaget af det nyoprettede Direktoratet for Vareforsyning samt Prisdirektoratet og en række tilknyttede nævn og råd.

Anklagemyndigheden blev udøvet af politimestrene, da sagerne blev behandlet som politisager og ikke som straffelovsager. Dette var dog ikke et udtryk for, at man så mindre alvorligt på disse sager, men dikteret af sagernes antal og ønsket om en hurtig behandling.⁹² Kriseloven gav

⁹⁰For en oversigt over den kriminalitetshistoriske forskning i Norden se, Eva, Österberg, "Gender, Class, and the Courts: Scandinavia" i Clive Emsly og Louis A. Knafla (Red), "Crime History and Histories of Crime", London, 1996.

⁹¹Christiansen, Karl O., "Kriminalitet i Danmark fra 1937 til 1948". Artiklen er senest genoptrykt i Takala, Hannu og Henrik Tham (Red), "Krig og Moral: Kriminalitet og kontroll i Norden under Anden Verdenskrig", Oslo, 1987.

⁹²Rigsarkivet, Rigsadvokaten, jr.5681/43, Om anklagemyndighedens strafpaastande i krisesager, marts 1942.

adgang til brug af de samme retsmidler, der ellers kun stod til rådighed for politiet i forbindelse straffesager, som anholdelse, ransagninger, beslaglæggelser, telefonaflytninger osv.

Kriseloven kom, som tidligere nævnt, til at præge store dele af befolkningens dagligdag på en række forskellige måder. Den mest mærkbare konsekvens for borgerne var naturligvis rationering, der var rette mod forbrug. Denne havde et tredobbelt sigte. I starten af krigen spillede det en stor rolle at få de oversøiske lagre til at strække længst muligt. Hertil kom en social dimension, da sigtet med rationeringssystemet, også var en ligelig fordeling af varer, uden hensyn til forbrugernes købekraft. Hensynet til eksporten spillede dog også en stor rolle. En del af rationeringerne blev således indført for at frigøre varer, der så kunne eksporteres til udlandet.⁹³

Selve systemet blev, som i de fleste andre lande, bygget op omkring rationeringsmærker. I Danmark blev en række væsentlige varegrupper underlagt dette system allerede i 1939, hvor der krævedes mærker for at købe sukker, kaffe og benzin. I løbet af 1940 blev gruppen af rationerede varer udvidet betydeligt, idet der blev iværksat rationeringer af en række vigtige fødevarer som rugbrød, smør, margarine og gryn. Samme år indførtes ligeledes rationering af brændsel. En række andre varer som tobak og kød blev ikke en del af rationeringsordningen, men blev i stedet reguleret gennem forskellige købeordninger. Mens købeordningerne fungerede meget dårligt, så blev der aldrig tale om et sammenbrud af selve rationeringssystemet. Eksempelvis blev der ikke på noget tidspunkt udsendt mærker, der ikke var dækning for, og samtidig var forsyningerne så gunstige, at borgerne heller ikke blev tvunget ud på det sorte marked for at supplere deres forbrug af livsvigtige fødevarer. Det var muligt at opretholde en rimelig levestandard, alene ved indkøb gennem de mærker staten udsendte.⁹⁴

For erhvervslivet fik kriseloven en endnu større effekt end blandt de almindelige forbrugere. Stort set alle niveauer og grene af erhvervslivet blev underlagt regler, der greb ind i alt fra produktion til salg. Producent, grossist og detaillerede blev underlagt i hundredvis af cirkulærer, bekendtgørelser og tillæg til bekendtgørelser. Producenterne blev underlagt strenge regler for tildeling og anvendelsen af råvarer, hvilket var dikteret af rationering og ønsket om at sikre mod vareforringelse. I detaillerede var det først og fremmest loven maksimalpriser, der spillede en rolle. Ud fra et ønske om at sikre sig mod voldsomme kriserelaterede prisstigninger, blev der indført strenge regler for avancer og priser.⁹⁵ I 1943 eksisterede der over 3.300 maksimalpriser fordelt på 108 varegrupper.⁹⁶

Krisedomme ved Københavns Byret 1939-40

Krisesagerne udgør en særdeles sammensat gruppe af overtrædelser. Sagerne strækker sig sortbørshandel til erhvervskriminalitet.⁹⁷

I min undersøgelse af domsudskrifter har det af denne grund været nødvendigt at inddele overtrædelserne i en række grupper. Alle dommene blev afsagt ved Københavns Byrets 3. Afdeling, den såkaldte "krisedomstol" mellem september 1939 og januar 1944.⁹⁸

Dette materiale, der er samlet i såkaldte domsbøger, kan give et ret præcist billede af den krisekriminalitet, der blev behandlet ved retten. Materialet har dog også sine begrænsninger. Dommene kan ikke give et totalbillede af periodens krisekriminalitet, da det i sagen natur kun er de lovovertrædelser, der er kommet til myndighedernes kendskab, der blev behandlet ved retten. Hertil

⁹³Rigsarkivet, Direktoratet for Vareforsyning, Beretninger 1939-1951, Bemærkninger om til direkte forbrugerrationering samt rationering med hensyn til anvendelse af visse råvarer, d. 10.4 1940.

⁹⁴Om forsyningssituationen generelt se, Jensen, Sigurd, "Levevilkår under besættelsen", København, 1971 samt "Vareforsyning og Varefordeling under den tyske Besættelse", Udg. Direktoratet for Vareforsyning, København, 1948.

⁹⁵Om prislovene se "Vejledning til Prisudvalgene", Udg. Priskontrolraadet, København, 1941.

⁹⁶Krag, Jens O., "Byerhvervene og Krigsøkonomien" i Frisch, Hartvig (Red), "Danmark Besat og Befriet", København, 1947, s.76.

⁹⁷ For en definition af krisekriminalitet som erhvervskriminalitet se Clinard, B. Marshall, "The Black Market-A Study of White Collar Crime", New Jersey, 1969, s.226 ff. I denne fremstilling har jeg valgt at erstatte "White Collar Crime" med betegnelsen erhvervskriminalitet. Se også Greve, Vagn, "Kriminalitet i erhvervslivet", Gylling, 1989, s.12 ff.

⁹⁸Domsudskrifterne befinder sig på Landsarkivet for Sjælland, Københavns Byret: Afdeling for "krisesager", Afdeling 3, 1939-1944.

kommer, at en stor del af sagerne, slet ikke kom for en domstol, men blev afsluttet med en advarsel. Selv om de grupper af overtrædelser, der kom for retten, kan sige en del om krisekriminalitetens karakter i denne periode, kan undersøgelsen kun i mindre omfang siges at være dækkende for tendenserne efter september 1944, hvor det danske samfund var uden politi. Efter at den tyske besættelsesmagt havde fjernet politiet steg antallet af sortbørssager voldsomt, mens de erhvervsrelaterede overtrædelser faldt. Det skyldtes først og fremmest, at de eneste, der derefter kunne foretage efterforskning i erhvervsagerne, var direktoraternes kontrollører, hvis antal var begrænset i forhold til politiets ressourcer. Efter befrielsen ændrede sagerne markant karakter. Dels involverede sagerne ofte betydeligt større beløb i efterkrigsårene, end det var tilfældet under krigen, og samtidig var sagerne i vid udstrækning relaterede til brud på import, eksport og valutalovene.⁹⁹ Sådanne sager optrådte kun i begrænset omfang ved Københavns Byret mellem 1939-44.

Sagerne der indgår i undersøgelsen, kan heller ikke sige at udgøre et repræsentativt udsnit af krisekriminaliteten på landsplan, idet byretten primært behandlede lovovertrædelser, som blev begået i hovedstadsområdet. Overtrædelser begået i provinsen er således kun repræsenteret i ret begrænset omfang i det undersøgte materiale. En undersøgelse af tilsvarende domme i provinsen, ville sandsynligvis resultere i et noget andet krisekriminalitetsbillede end det, sagerne fra byretten tegner. Særligt lovbrud knyttet til landbrugsproduktion vil optræde oftere end det var tilfældet i København. Her tænkes først og fremmest på overtrædelser af den såkaldte kornordning, ulovlig slagting, forringelse af råvarer o.lign. Imidlertid vil en undersøgelse af domme afsagt i provinsen sandsynligvis kunne påvise, at handlen med cigaretter og mærker på den sorte børs ikke havde den samme fremtrædende plads, som det var tilfældet i København.¹⁰⁰

For at kunne danne sig et meningsfyldt billede af krisekriminaliteten, har det, som tidligere nævnt, været nødvendigt at inddele krisesagerne i en række grupper. Det vil komme for vidt med en gennemgang af de over 20 grupper her, så kun de hyppigst optrædende sager skal behandles.¹⁰¹ De mest almindelige sager, der blev behandlet ved byretten, var relateret til *sortbørshandel*. Disse optræder i 19,5% af samtlige sager. Betegnelsen sortbørs kan i nogen grad vække forvirring, da man særligt i efterkrigstiden har anvendt dette udtryk om stor set alle sager knyttet til krisekriminalitet. Imidlertid blev der ved domstolene skelnet mellem sortbørssager og andre typer af overtrædelser. Således blev udtrykket "at drive handel på sort børs" anvendt i domsudskrifterne. Ligeledes var sortbørshandlen geografisk koncentreret til bestemte områder i den indre by. Fra og med 1942, hvor antallet af disse sager stiger på grund af en forstærket indsats fra politiets side, henvises der i reglen til bestemte værtshuse, kaffebarer og folkekøkkener, hvor handel var særligt udbredt. De mest almindelige varer, der blev omsat på den sorte børs var rationeringsmærker, men i løbet af 1943, hvor der skete en kraftig nedskæring af tobaksforbruget, blev cigaretter den dominerende handelsvare. De anklagede, som blev dømt for sortbørshandel, udviser signifikante forskelle i forhold til de øvrige grupper, der optrådte ved byretten. I denne gruppe finder man således det største antal tidligere straffede (44,4%) og samtidig en overrepræsentation af dømte fra arbejderklassen. Det mest almindelige erhverv, der blev opgivet i disse sager, var således arbejdsmand. I en stor del af sagerne blev der ikke opgivet erhverv, hvad der formodentlig skyldtes arbejdsløshed. Aldersmæssigt ligger gruppen også markant under gennemsnittet for dømte i krisesager. Gennemsnitsalderen for de dømte i sortbørssagerne var kun 33 år imod sætning til det generelle gennemsnit på 39,6 år. Retssagerne vedrørende sortbørshandel varierede noget. De største sager omhandler således salg af flere tusinde mærker og cigaretter, der i reglen var fremskaffet gennem indbrud. I disse sager er det tydeligt, at der var en direkte forbindelse til et kriminelt miljø. Det generelle billede af sortbørshandlerne er dog knap så dramatisk. I reglen var der tale om personer, der opkøbte nogle få mærker og cigaretter med videresalg for øje. Disse sager syntes at dele sig i to grupper af handlende. De, som solgte for at opnå en biindtægt, og de som havde gjort sortbørshandel til en levevej. Dette knytter an til spørgsmålet om,

⁹⁹Rigsarkivet, Straffelovs kommissionen 1950-60, pk.17 "kriserager", Københavns Politi vedr. kriserager, 1955.

¹⁰⁰Denne vurdering er baseret på en gennemgang af kriserager behandlet af Roskilde Politi i perioden 1939-1953. Landsarkivet for Sjælland, Roskilde Politi: Krisejournaler med tilhørende sager, 1943-1953 og sammesteds: Aktjournaler med tilhørende straffeakter, 1939-1953.

¹⁰¹ Af sager der ikke behandles her kan nævnes, forringelse af varer, ulovlig produktion, hamstring og ulovlig udførsel af varer til udlandet.

hvor meget man egentlig kunne tjene på sådanne handler? De anklagede var naturligt nok tilbøjelige til at underdrive indtægten, men en overbetjent ved Københavns Politi vurderede, at det ikke er "særligt svært for dem at tjene en dagløn".¹⁰² Dette forekommer da også sandsynligt, hvis man ser på prisen for de mærker, der blev omsat: Kaffemærker 2,5 kroner pr. stk, suktermærker 50 øre pr. stk. De dyreste mærker var koksmærker, der blev forhandlet til 10-12 kroner pr.stk. Til sammenligning var den gennemsnitlige timeløn for en ufaglært arbejder i København 1,67 krone i 1941. I flere af de domme, der blev afsagt ved byretten, fremgår det da også, at den anklagede har opgivet sit arbejde, for at drive handel på den sorte børs. Et forhold, der indikerer, at det var muligt at tjene til dagen og vejen på denne måde.

Efter sortbørshandel er *overtrædelser af prislovgivningen* de mest almindelige sager, der optrådte ved byretten. Disse sager udgør 19 % af det samlede antal. Med hensyn til de anklagede har man at gøre med en gruppe, der adskiller sig radikalt fra de mistænkte i sortbørssager. Således var kun 9% tidligere straffet, mens den gennemsnitlige alder (42 år) var 9 år højere end det var tilfældet med sortbørshandlerne. Forskellen skal først og fremmest findes i, at der i denne gruppe findes et meget stort antal selvstændige (70,9 %). De kom fra alle grene af erhvervslivet, men næringsdrivende som slagtere, købmænd og grønthandlere var i klart overtal. De varer der blev solgt til overpris, udgør et meget bredt spektrum, dog med fødevarer som den største varegruppe. Sagerne varierer fra det nærmest ubetydelige, til omfattende erhvervskriminalitet. Eksempelvis finder man en sag, hvor retten idømte en garnhandler, der have taget overpris for en rulle sytråd, en konfiskation på 87 øre samt en bøde på 100 kroner. I den anden ende af skalaen finder man en fabrikant, der blev idømt en konfiskation på 200.000 og en fængselsdom på 60 dage, for i en længere periode, at have taget overpriser for de tekstilvarer, han producerede.

Den tredje hyppigste sagsgruppe har ikke noget med den mere traditionelle kriminalitet eller erhvervskriminalitet at gøre. Disse sager, der omhandlede *uforsvarlig omgang med rationeringsmærker*, udgør 8,5% af sagerne. I forhold til uforsvarlig omgang med rationeringsmærker må det i nogen grad antages, at der i en række tilfælde ikke foreligger brud på loven. Disse sager opstod, når borgere mistede deres rationeringsmærker. I de fleste tilfælde kunne det ikke bevises, at mærkerne var solgt på den sorte børs, men alligevel blev der i disse sager idømt bøder. Bøderne blev udregnet i forhold til mærkernes anslåede værdi på den sorte børs. Når bøden var betalt, blev der i reglen udleveret nye rationeringsmærker. I disse sager er det umuligt at sige, hvor ofte der var tale om illegalt salg. Dommene kan dog indirekte sige noget om det sorte markedes omfang idet man ved retten ligefrem kunne udregne bøder i forhold til en sort økonomi. Disse sager er især interessante i forhold til kvinders repræsentativitet i krisesager. I det samlede antal sager udgør kvinder 11,6 %, men i sager om uforsvarlig omgang med rationeringsmærker udgør de hele 51,3%. Grunden hertil skal findes i samtidens familiestruktur. Det var husmoderen, der forvaltede familiens indkøb og dermed også rationeringsmærkerne.

Den fjerde største gruppe af sager er også relateret til rationeringsmærker, og udgør 7,5% af sagerne. I modsætning til den forrige gruppe, er der i sådanne sager ingen tvivl om, at der var begået ulovligheder. Sagerne opstod, når borgere meldte sig til det Kommunale Brændselsudvalg, der forvaltede uddelingen af brændselsmærker, og oplyste at deres bolig blev opvarmet af brændeovne. I en række tilfælde viste det sig, at dette ikke var tilfældet, og dermed havde de dømt *uberettiget modtaget rationeringsmærker*, der kunne gøres til genstand for videresalg. Mange af de dømte var pensionister, der supplerede deres indkomst ved at sælge brændselsmærker til de sortbørshandlerne. Disse sager knyttede tydeligvis an til den sociale nød i hovedstadens arbejderkvarterer.

Gruppe fem, *Salg uden om rationeringssystemet*, udgør 7,1% af sagerne. Sagerne knytter i lighed med brud på prisloven an til erhvervskriminalitet. Således var ulovlighederne i hovedparten af tilfældene foregået i forbindelse med den anklagedes erhverv. At det forholdt sig således fremgår, hvis man ser på de dømtes baggrund. Hele 53% var selvstændige, mens 17,6% af dem var funktionærer.

Gruppe seks, vedrørende *køb uden om rationeringssystemet*, udgør i lighed med gruppe fem 7,1% af sagerne. Imidlertid beror dette sammenfald på en tilfældighed. Sammenfaldet opnås således ikke, fordi man i alle disse sager har retsforfulgt både sælger og køber. Faktisk var de anklagede ofte uvillige til at angive eventuelle medskyldige, så sætninger som: "købt af en ham ubekendt mand", optrådte meget ofte i domsudskrifterne. I sager vedrørende køb uden rationeringsmærker optræder

¹⁰²Politiet-Tidsskrift for Politivæsen", nr.29, d.8/1 1943.

selvstændige i 44%, og fungerer i 35,2% af tilfældene. De sager, der involverede selvstændige, var dog ofte af en noget større omfang end de tilfælde hvor den anklagede var funktionær. Således foretog erhvervsfolk, ofte grosserer, ulovlige køb med videresalg for øje. I funktionærens tilfælde var der i reglen tale om køb til eget forbrug. I sager om salg og køb uden om rationeringssystemet blev der omsat varer af vidt forskellig karakter. Dog var der en klar tendens, at de hårdest rationerede varer som, dæk, sukker, smør, benzin og kaffe er overrepræsenteret.

Gruppe syv, der omhandler *kædehandel*, er også relateret til erhvervskriminalitet og udgør 5,1% af sagerne. Forbudet mod kædehandel var indført for at undgå prisstigninger og opstod, når en person optrådte som et unødvendigt og fordyrende mellemlid. Kædehandel var således kun tilladt, når det foregik uden avance eller indenfor brancher, hvor der allerede før krigen havde været tradition for dette. Domme vedrørende kædehandel omhandler også et bredt udsnit af varer. Dog er mangelvarer som tekstil, dæk, kaffe, spiritus og cigaretter repræsenteret i vid udstrækning. Den erhvervsmæssige baggrund udgøres primært af selvstændige og funktionærer, der optræder i 62,2 % af alle sager. Gruppe otte, *urigtige erklæringer over for myndighederne*, udgør 4,6 %. Disse sager opstod som følge af de fordelingsordninger, som myndighederne etablerede. Varer, der var underlagt rationering, blev fordelt mellem de enkelte virksomheder på basis af det sidste års forbrug før rationeringens indførelse. Det viste sig dog hurtigt, at en række virksomheder overdrev deres forbrug, for at få tildelt en større mængde, end de var berettiget til. I disse sager blev 74% af overtrædelserne begået af selvstændige. Disse sager er dog særligt interessante ved, at de i høj grad var knyttet til en enkelt branche. Således udgjorde bagermestre hele 65,4% af de dømte. Det skyldtes først og fremmest, at de opgav et for højt forbrug af smør, margarine og sukker.

Krisekriminalitet og straf.

Under krigen skete der en generel skærpelse af den strafferetlige reaktion.¹⁰³ De undersøgte domsudskrifter viser også den samme tendens. I løbet af 1942 og 1943 blev der stigende omfang krævet frihedsstraffe af anklagemyndigheden. En linie der også blev fulgt ved domstolen. I alt blev 15,6% idømt fængselsstraf, mens 25,6% fik hæfte. Vedrørende de erhvervsrelaterede krisesager, vedblev bødestraf dog at være normen, selv om der også her i højere grad blev idømt frihedsstraf. I alt modtog 58,8% af de dømte kun bødestraf. Under skærpende omstændigheder blev der anvendt både friheds og bødestraf. Konfiskation blev altid anvendt, når det var muligt, uanset sagerens karakter. Domstolene fulgte generelt de af Rigsadvokatens og Justitsministeriets udarbejdede retningslinier for strafudmåling i krisesager. Kravet til bødernes størrelse var, at de skulle være 10 gange så høje som fortjenesten. I den forbindelse er der ingen tvivl om, at især mindre næringsdrivende blev økonomisk hårdt ramt af de store bøder, der hyppigt lå mellem 500 til 10.000 kroner. Til sammenligning kan det nævnes, at en detailhandlers gennemsnitlige årsindkomst i 1940 lå på omkring 3900 kroner. En grossist tjente gennemsnitlig lidt over 15.000, og i den anden ende af skalaen finder man faglærte arbejdere med en gennemsnitlig årsindtægt på ca. 3300 kroner. Vedrørende udmåling af bødens størrelse, argumenterede anklagemyndigheden for, at man anvendte omvendt bevisførsel. Var den anklagede blevet kendt skyldig, skulle man automatisk gå ud fra, at der var blevet indtjent et højere beløb, end det var muligt at finde bevis for.¹⁰⁴ Dette princip blev især fulgt i prissager, og i vid udstrækning accepteret af domstolene.

Selv om bødestraffen var høj, finder man dog store forskelle afhængig af sagstype. Bøderne i sager vedrørende urigtige oplysninger til myndighederne var høje. Således varierede de mellem 2000 til 15.000 kroner og bøderne overskred ofte et helt års indtægt. Hertil kom konfiskation af fortjeneste og varelager. Betydeligt mindre bøder blev der givet i sager om mistede rationeringsmærker. Her lå niveauet på 50-100 kroner. Frihedsstraf optræder kun i de få tilfælde, hvor det kunne bevises, at mærkerne var solgt på det sorte marked. At bøderne generelt var små afspejler, at der i de fleste tilfælde var tale om ret få mærker, som indgik i den anklagedes privatforbrug. I den samme lave ende af bødeskalaen finder man sagerne vedrørende uberettiget udlevering af brændselsmærker, hvor bøder generel lå omkring 50 kroner. Dog blev der i disse sager i stigende grad anvendt frihedsstraffe. I reglen 10 dages hæfte. Grunden til anvendelse af hæfte afspejler den generelle skærpelse, men også

¹⁰³Christiansen, Karl O., "Kriminalitet i Danmark fra 1937 til 1948", s.29.

¹⁰⁴Rigsarkivet, Rigsadvokaten, jr.5681/43, Om anklagemyndighedens strafpaastande i krisesager, marts 1942.

det forhold, at flere af de anklagede formodentlig ikke var i stand til at betale selv relativt små bøder. De absolut laveste bøder finder man i sager vedrørende sortbørshandel. Her ligger niveauet på omkring 20 kroner. Dette skyldtes, at der i disse sager primært blev idømt frihedsstraffe. I løbet af 1942 gik tendensen i retningen af, at domstolen så bort fra hæfte og i stedet idømte fængselsstraffe på 30 dage og derover.

Af samtlige de undersøgte domme resulterede kun 1,8% af sagerne med en betinget dom. Denne tendens afspejler også myndighedernes generelle holdning i krisesager. Sager, der blev bragt for retten, skulle afsluttes med en ubetinget dom. De domme, hvor der ikke var tale om pensionister, eller andre åbenlyst formildende omstændigheder, blev da også anket af anklagemyndigheden til Landsretten, hvor man generelt fik medhold. I det hele taget var myndighederne meget følsomme over for betingede domme, og således blev det fra Rigsadvokaten side flere gange indskærpet, at sagerne meget nødtigt skulle ende på denne måde, idet man frygtede, at dommenes præventive virkning dermed ville forsvinde. Det samme var tilfældet, når eksempelvis fabrikanter tilbød at ordne sagerne i mindelighed. Således havde Prisdirektoratet i flere tilfælde accepteret, at virksomheder kunne nøjes med at indbetale en passende sum til velgørende formål. Dette udløste en meget skarp reaktion fra Rigsadvokaten, idet offentligheden, gennem pressen, derved ikke fik mulighed for at få indsigt i sagerne.¹⁰⁵ Den danske presse, der trods den tyske besættelse kunne skrive relativt frit om kriminalsager, var et vigtigt redskab for myndighederne i bekæmpelsen af kriselovovertrædelserne. Således blev domme relateret til overtrædelser i erhvervslivet ofte omtalt i de lokale aviser.

Blandt de mange sager med tilknytning til næringsdrivende, optræder der ret få butiksansatte. Det skyldtes, at det altid var den pågældende ejer af virksomheden, der blev retsforfulgt. Dette skete ud fra en betragtning om, at ansatte kunne bestikkes eller presses til at påtage sig skylden. Dette forhold blev også opretholdt i andre typer af krisesager. Eksempelvis blev en gårdmand, der sendte sin medhjælper til København for at købe smørmærker på den sorte børs, dømt 30 dages hæfte, mens medhjælperen, der havde købt mærkerne, blev straffet med 20 dages hæfte. De personer der købte varer til overpris i butikker o.lign, blev sjældent retsforfulgt. I princippet kunne sådanne sager forfølges, men ud fra en betragtning om, at køberen i mange tilfælde ikke kunne overskue prislovene, valgte man i det fleste tilfælde ikke at forfølge sådanne sager. Ligeledes kunne Rigsadvokaten indgå en aftale med købere om "frit lejde", hvis de indvilgede i at vidne.

Synet på krisekriminalitet

Politikken over for kriselovbryderne var præget af ambivalens. På den ene side var der hos myndighederne en konstant frygt for et sammenbrud af rationeringssystemet, hvilket resulterede i strenge domme og stigmatisering af lovbyderen gennem fyldige avisrepotager i de mere alvorlige sager. På den anden side ønskede man heller ikke at lamme erhvervslivet og overbebyrde retsmaskineriet ved at bringe alle sager for en domstol. Det fremgår af de mange sager, der endte med en advarsel fra politiet eller Direktoratet for Vareforsyning. Et eksempel på dette, er de mange tusinde "manko-sager". Disse opstod, når den handlende sendte poser med modtagne rationeringsmærker tilbage til direktoratet. Gennem stikprøvekontroller viste det sig i mange tilfælde, at poserne indeholdt for få mærker. Når de handlende blev konfronteret med dette, hævdede de i reglen, at der var tale om "tællefejl", eller at de "ikke forstod systemet". Selv om der i flertallet af disse sager med stor sikkerhed var tale om at rationeringsmærkerne var blevet omsat endnu engang endte de i reglen med en advarsel.¹⁰⁶ En række sager blev ligeledes henlagt eller endte med advarsler, fordi de var så omfattende, at det ikke var realistisk at bringe alle for retten. I de meget store sager nøjedes anklagemyndigheden i reglen med kun at rejse tiltale mod nogle få af de involverede.¹⁰⁷

¹⁰⁵Rigsarkivet, rigsadvokaten, Jr. 5681/43, Vedr. udenretlige forlig i krisesager og sammesteds, Om anklagemyndighedens strafpaastande i krisesager, marts 1942. Her udtrykker statsadvokat ved Højesteret H. Olafsson det således: "*For en ordens skyld skal jeg fremhæve, at ingen, overhovedet ingen sager af denne art afgøres i mindelighed*".

¹⁰⁶Landsarkivet for Sjælland, Roskilde Politi: Krisejournaler med tilhørende sager, 1943-1953 og Rigsarkivet, Direktoratet for Vareforsyning, Juridisk afdeling, Mancosager.

¹⁰⁷Et eksempel på dette var en sag fra sommeren 1941. Det var kommet frem, at en gruppe møllere og landmænd havde overtrådt reglerne for indlevering af korn. De fleste af møllerne stod til frihedstraf og landmændene, flere hundrede, stod til bødestraf. Man valgte dog på grund af sagens omfang, kun at straffe

For de dømte, hvis lovovertrædelser var relateret til erhvervskriminalitet, er en tilbagevendende forklaring, at overtrædelserne skyldtes det udviklede pris- og rationeringssystem. Der var med andre ord tale om uagtsomhed eller uvidenhed. De anklagede der hævdede dette, erkendte altså ikke, at der var tale om et kriminelt forhold. Selv om der vel i nogle tilfælde var tale om uagtsomme overtrædelser, kan man dog ofte se bort fra denne forklaring, da bl.a. de respektive brancheblade forklarede de udviklede regler over for deres medlemmer. Hertil kom en ret omfattende oplysningskampagne i radioen og den skrevne presse. De som erkendte, at der havde fundet en forsætlig lovovertrædelse sted, forsvarede sig i flere tilfælde med, at deres handlinger var udtryk for en normativ handling. Eksempelvis forklarede en grossist, (der i 1941 blev anklaget for at have solgt over 42 tons kul uden om rationeringssystemet, til et sted mellem 300-400 kunder), at han *“ikke tog det så nøje med bestemmelserne, for det var der jo heller ingen andre, der gjorde”*. Grossisten blev idømt 5 måneders fængsel og frataget sit næringsbrev for bestandigt.¹⁰⁸ Et lignende, men noget senere eksempel, finder man i en sag, hvor en direktør stod anklaget for i tiden 1950-55, at have foretaget en ulovlig import af blomsterløg for over 350.000 kroner. Vedkommende erkendte at have foretaget noget ulovligt, men forsvarede sig med, at *“man arrangeret sig på lignende måder i andre løgimportfirmaer”*.¹⁰⁹ I et interview fra 1941 udtalte politiinspektør Carsten Arbøl, at *“Jeg overdriver ikke, når jeg nævner, at der har været undersøgelse hos flertallet af københavnske bagere og adskillige restauratører, hvis opgørelse til Direktoratet for Vareforsyning har vist sig ikke at være korrekt”*.¹¹⁰ Som både Arbøls udtalelse og domsudskifterne påviser, var der blandt de københavnske bagere en udbredt tendens til at bryde kriseloven. At det ikke var små beløb, det drejede sig om, fremgår af, at politiet gennem 400 undersøgelser der blev foretaget i 1940, kunne konstatere, at der alene i disse sager, var blevet omsat 500 tons smør uden om rationeringssystemet. Udbredelsen af krisesager tegner et mønster af, at det inden for denne branche blev socialt acceptabelt at bryde kriseloven. Selv om flere af de anklagede forsvarede sig med lovovertrædelsernes udbredelse, findes der kun få eksempler, hvor de anklagede greb til et ideologisk forsvar af overtrædelserne. Selv om der i erhvervslivets forskellige brancher var utilfredshed med statens indgreb, blev dette argument næste ikke anvendt overfor politi eller domstole.

En mulig kilde til at undersøge befolkningens reaktion og syn på kriselovovertrædelser, findes i politiets sagsmateriale. En gennemgang af de krisesager, der blev undersøgt af Roskilde Politi i perioden 1939-1951, kan pege på nogle tendenser. Hovedparten af de krisesager, der handlede om urigtige oplysninger overfor myndighederne, blev rejst når Direktoratet for Vareforsyning konstaterede uregelmæssigheder. Ligeledes blev en række sager vedrørende overtrædelse af prislovgivningen rejst på grund af priskontrollanter eller ved politiets mellemkomst. En del af sager blev dog også rejst, når borgerne anmeldte forskellige forhold. Sagerne, hvor der indgik anmeldelser, er forskellige, men to grupper optræder ret ofte. Den første gruppe er overtrædelser af prisloven, der i reglen opstod, når anmelderen mente at have betalt for meget for en vare. Den anden gruppe omhandler salg af varer, der ikke levede op til de foreskrevne kvalitetskrav. Til tider kunne disse anmeldelser give sig udslag i noget barokke situationer som da en anmelder i august 1945 kom op på politistationen med en halv flaske limonade han lige havde købt, og forlangte at indholdet blev undersøgt, idet han hævdede at limonaden ikke levede op til de gældende kvalitetskrav.

De anmeldte krisesager var ofte ret små men illustrerer, hvordan der i nogle tilfælde blev reageret over for ulovligheder, der ramte den enkelte forbruger. Undersøgelse af sagerne fra Roskilde peger i det hele taget på, at det lokale politi i vid udstrækning blev anvendt af borgerne som et slags “forbrugerråd” og “kvalitetskontrol”. Borgernes anmeldelser peger dog også på en anden tendens. De næringsdrivende, som blev anmeldt, havde i reglen kun et sporadisk forhold til anmelderen. Således er det sjældent, at kunder anmeldte deres slagter, købmand og tobakshandlere. Myndighedernes var da

nogle af de involverede. Rigsarkivet, Handelsministeriet, notits d.8.6.1941 og sammesteds Advokatmødet d.9.6.1941.

¹⁰⁸Landsarkivet for Sjælland, Københavns Byret: Afdeling for “krisesager”, Afdeling 3, 1941, Domsbog nr.1,31.01.1941-30.12.1941.

¹⁰⁹Rigsarkivet, Straffelovsskommisionen, Krisesager, Københavns Byrets afdeling for Krisesager, d.28 september 1956. Den anklagede havde formodentlig ret i denne antagelse. Hos Københavns Politi vurderede man således at mens der var givet tilladelse til indførsel af blomsterløg for en værdi af 10 millioner kroner var der i virkeligheden indført for 20.Sammesteds, Københavns Politi vedr.krisesager, 1955.

¹¹⁰“Politiet-Tidsskrift for Politivæsen”, d.22.4 1941.

også bevidst om dette forhold. Da det i 1941 blev overvejet at få forbrugerne til at angive de handlende, blev dette opgivet ud fra den betragtning, at kunderne næppe ville være indstillet på dette, idet det ville besværliggøre fremtidige indkøb.

Blandt befolkningen synes der generelt ikke at have været nogen sympati eller forståelse for sortbørshandel. Det kom tydeligst til udtryk under de sidste syv måneder, hvor Danmark var politiløst. Denne periode blev præget af en omfattende selvtægtsbølge, der først og fremmest manifesterede sig i de store byer. Disse overfald var ofte rette mod sortbørshandlere, og i flere tilfælde må det formodes, at ofrene kun slap fra overfaldene med livet i behold, fordi vagtværn eller andre myndigheder greb ind.¹¹¹

Befolkningens forhold til sortbørshandlen var dikteret af flere forhold. En af grundene skal findes i det stigende antal tyverier. Varer som eksempelvis dæk, fødevarer og tekstiler, der blev solgt på det sorte marked, var i reglen hælervarer. I denne kontekst skal forholdet til denne type kriselovovertrædelser ses som en reaktion på det generelle kriminalitetsbillede. Hertil kom, at besættelsestidens kriminalitetsdebat, i vid udstrækning fokuserede på sortbørshandel. Debatten udlagde sortbørsen som en af de farligste faldgruber for unge mennesker.

Opsummering

Da Direktoratet for Vareforsyning i 1948 udgav en beretning hed det om kriselovovertrædelserne, at det "ejendommelige" ved disse sager er: "*At de i vidt omfang er begået af personer, såvel erhvervsdrivende som private forbrugere, der ikke iøvrigt kan antages at ville gøre sig skyldige i strafbare handlinger*".¹¹² Denne iagttagelse bekræftes når man ser på fordelingen mellem statusgrupper. Faglærte arbejdere optræder kun i 5% af sagerne, mens ufaglærte optræder i 17,4%. Af de dømte var de 12,6% funktionærer, mens selvstændige udgjorde den største gruppe (39,5%). I 25,5% af sagerne fandtes der ikke oplysninger nok til at indplacere dem i statusgruppe.¹¹³ Det billede, der tegner sig gennem domsudskifterne stiller spørgsmål om i hvor høj grad krisesagerne var "normale", i forhold til det kriminalitetsbillede der fremtræder, hvis man ser nærmere på Christiansens undersøgelse? Ser man på fordelingen mellem køn er der forskelle. I 1943 var 16,9% af de, der optrådte i kriminalstatistikken som skyldige, kvinder. I de undersøgte domme er kun 11,6% kvinder, hvoraf størstedelen modtog bødestraf, fordi de havde mistet deres rationeringsmærker. Dette peger i retningen af, at kriseovertrædelser først og fremmest blev begået af mænd. Christiansen konkluderer, at aldersfordelingen ikke undergik den store forandring i perioden, og den største gruppe af skyldige var således mænd under 21 år. Hvis man ser på de undersøgte domsudskifter, er det tydeligt, at aldersfordelingen er anderledes. Kriselovovertræderen var markant ældre (39,6 år). En stor del af lovovertræderne havde således gjort karriere og havde etableret sig først og fremmet som forretningsdrivende.

Undersøgelsen peger på to hovedgrupper af overtrædelser. Den første gruppe, sortbørshandlen, er den type af overtrædelse, der minder mest om den almindelige kriminalitet. Det var også her man fandt den tydeligst kobling til et kriminelt miljø. Først og fremmest på grund af, at hælervarer i vid udstrækning blev omsat på det sorte marked. Et stor del af sortbørshandlerne havde da også tidligere været i konflikt med loven. Den anden og måske mest interessante gruppe falder ind under definitionen erhvervskriminalitet. Overtrædelserne, der ofte omhandlede meget store beløb, blev især begået af personer fra middelklassen og i forbindelse med udførslen af deres erhverv. Det er

¹¹¹For eksempler på overgreb på sortbørshandler se Bondesen, Peter og Steen Noer Madsen (Red), "Randers i besættelsestiden", Randers 1983. Her er gengivet en række samtidige avisreportager. I den jyske provinsby Randers organiserede arbejderne fra to af byens største virksomheder, ligefrem afstraffelserne.

¹¹²"Vareforsyning og Varefordeling", Udg. Direktoratet for Vareforsyning, København, 1948.

¹¹³Metoden til indplacering i statusgruppe er taget fra Malene Djursaa undersøgelse af danske nazister. Djursaa, Malene, "DNSAP", Gylling, 1981, bind 1, s.188 ff.

karakteristisk ved disse krisesager, at personer man normalt ikke forbinder med kriminalitet, nu optrådte i retssalen. Dette er vel nok det mest interessante ved krisekriminaliteten generelt. Selv om disse sagers omfang ikke er kendt, er der næppe tvivl om, at det kan konkluderes, at dele af erhvervslivet i vid udstrækning responderede på statens kontrol med lovbrud.

Trust in the history of cities.

By Nicolay Borchgrevink Johansen

In this paper I will make an attempt to ask, and suggest an answer to, the question "how are cities possible?". The assumption is that cities consist of a heap of strangers, and that this organization cannot prevail unless the strangers mingle in some kind of orderly fashion. In public space, they are everywhere, and one has to associate with them to use the facilities offered. The question is about the problem of order in cities.

According to Tönnies, there has been an evolution from the clan as the organizing unit, through the village, to the town being the most complex and highly developed form. From the town emerged the city, and further the metropolis.¹¹⁴ With the development of cities, the significance of the stranger has increased vastly.

The association with strangers stands in contrast to the tribal and clan-based organization of human beings, prior to the formation of villages, towns and cities. For the clan members, non-clan-members were treated distinctively different from "their own" people. In Webers terminology, internal norms operated within the group, while external norms operated in interaction with strangers. There did not exist normative obstacles against plundering and use of violence toward strangers, as was the case with individuals belonging to the group.¹¹⁵ In tribal societies, strangers were perceived as enemies, the categories of enemies and strangers would overlap and the distinction blurred. Today city dwellers mingle freely among each other as strangers. To be sure, robberies, rape and violence do occur in public places. But not to such an extent that people move out of the city, or withdraw from public places in general. To some extent inhabitants of cities do fear and avoid certain places at certain times. But this is mostly based on exaggerated accounts of probabilities for victimization. The fact is that urban public space is safe, despite the presence of strangers, these potential robbers and rapists. And in practical life, city dwellers act according to this.

Gellners model of the tribal society.

There are numerous texts on the origin of cities, focusing on the structure of, and the underlying forces behind their development. But whether cities are a result of increasing trade, religious or political administration, is not the topic here. Still, my impression is, that those who occupy themselves with cities and their origin, are less concerned with order, than with the reason why cities was formed in the first place.¹¹⁶ The following hypothesis of the development of cities, will be based on Gellner, Tönnies and partially Weber.

In the clan, individuals were organised around a unit based on kinship relations or under a common leadership. This is the "family", the "house" or the "clan". The clan protected its productive assets (which could be workforce as well as land, fortune or tools), and if relating to other clans, did so suspicious of the other. Trading and interaction was a precarious activity. And no independent authority was present to secure any kind of "justice". We find a local example in the Viking-period. The killing of people from other clans was only punished as far as the insulted party would respond, and an equilibrium would be restored when an individual of similar worth was killed in the clan within which the perpetrator belonged. How then, could this "original state of affairs" produce a village? The clustering of the clans is illuminated by Gellners model of shepherds on the hoof.¹¹⁷ The shepherds were working with huge fortunes, entire stocks of sheep. All alone they wandered about on the hoof, vulnerable of attacks. Any person, marginally equipped with arms, or any group of two or more persons, could easily rob the shepherd of his lot.

"Pastoral work is not labour intensive. Looking after 400 sheep is not much harder than looking after 200 sheep. But pastoralism is defence intensive. What the shepherd does is

¹¹⁴ Ferdinand Tönnies: Community and Association, Routledge and Kegan Paul, London, 1974, page 265.

¹¹⁵ See for example Lyn H. Lofland: A World of Strangers, Basic Books New York 1973.

¹¹⁶ See for example S. N. Eisenstadt and A. Shachar: Society, Culture and Urbanization, Sage Publications 1987.

¹¹⁷ Ernest Gellner: Trust, Cohesion and the Social Order, in Diego Gambetta (ed.): Trust – making and breaking cooperative relations, Basil Blackwell 1988.

protect flock from jackals, hyenas, wolves, and above all from other shepherds. And the prospect of economic growth are very remarkable: all a shepherd needs to do in order to double his wealth is ambush another shepherd."¹¹⁸

This state of vulnerability was of course unstable, and probably unbearable. In Gellners version, it was resolved by one, and only one strategy: That of ganging up in a group and committing oneself to retaliation. Like the Nato doctrine, an attack on one of the members in a group, was considered an attack on the whole group, and it would without consideration be answered by counterattack. This, Gellner says, was an intrinsic part of the pastoral muslim culture, manifest in the code of honour familiar to all, - the obligation of feud.

An equilibrium between groups was reached, and peace restored. Occasional attacks did occur, treason filled a necessary function in this kind of society, according to Gellner, in making new equilibria when power relations were altered. But that is another story, and on the whole, shepherds could rely on being left alone when conducting their business.

To avoid retaliation, the group had to police itself. The threat of retaliation forced the group to abstain from robberies of shepherds from other groups, however tempting it might have been, considering their immediate and valuable presence. This effect was also working within the group, the group divided into subgroups, and so on. The effect of all this was a cohesive society, which in Gellners terms implies trusting "kinsmen".

In Gellners opinion, trust works on all levels in the clan-society. The gangs consisted of several shepherds, forming smaller sections within, while the gang as a whole made coalitions with other gangs in the broader field. Thus, there was internal control with co-members within the units on all levels, as well as external threats on all levels.

Gellners main point was that trust and cohesion evolves from anarchy, contrary to the ideas identified with Hobbes' name, that trust and cohesion results from government. The shepherds on the hoof are a part of the model (as well as being historically, as well as more or less presently real) which Gellner used to underpin this proposition. The model contains two main assumptions: An absence of government, and ecological conditions forcing large proportions of the population to pastoralism. From this point one finds the emergence of tribes, or groups of shepherds, ganging up to protect themselves.

Gellners article contains one main problem, a confusing use of the terms "trust" and "cohesion". Cohesion implies trust, he says. It was a matter of fact, that this society was working, experienced kinds of equilibria and stable condition. If the shepherds on the hoof, could not trust other shepherds to not rob them, they could not exercise their work. Pastoralism would be impossible. Similarly, no society can persist, which do not have a minimum level of cohesiveness This is an a priori condition for labelling something as a "society". So when he says that this society is cohesive and based on trust, he hasn't really said anything else than that this is a society. Gellner himself admits using these concepts tautologically.

To solve this problem, we need to divide the concepts trust and cohesion. Gambetta has made a famous definition:

*"[T]rust (or, symmetrically mistrust) is a particular level of the subjective probability with which an agent assesses that another agent or group of agents will perform a particular action, both before he can monitor such action (or independently of his capacity ever to be able to monitor it) and in a context in which it affects his own actions".*¹¹⁹

Trust then, is something that makes actions possible, which were otherwise too risky. In this context, shepherds would not lead their stocks on the hoof, if they didn't consider the probability that their co-shepherds left them alone, big enough to risk it. Trust takes place as a relation where one depends on another, and one person dares to do something, in a belief that the other will not take advantage of this situation. Cohesion on the other hand, is something being orderly. A population of groups and

¹¹⁸ Ibid. page 144.

¹¹⁹ Diego Gambetta: Can we trust trust? In Diego Gambetta: Trust – making and breaking cooperative relations, Basil Blackwell 1988, page 217.

individuals trusting each other, will constitute a society with a high level of cohesion. We might then say that trust produce cohesion, but it is not the same thing. Cohesion is what is to be explained. What Gellner has done then, is to explain trust (which in turn might explain cohesion). Trust in his view, is a result of two similarly working processes, the fear stemming from the other groups "obligation to feud", and the internal control executed by fellow groupmembers. Perhaps Gellners model makes more sense, if we use the terminology developed by Ferdinand Tönnies?

The clan as Gemeinschaft.

The clan is also an example of what Tönnies terms "gemeinschaft".¹²⁰ A gemeinschaft is characterized by "natural will", and "natural will" is based on tradition. Love, understanding and dignity are concepts used to illuminate this particular attitude. The will is the primary part, means and ends are seen together. Relations between mother and child, between spouses and between siblings are common examples.

Toward outsiders, members of other clans, the attitude can be characterized with Tönnies concept "rational will". "Rational will" prevails when one divides between means and ends, where ends determine what means are employed, and leaving the means with a lower moral status. The will is a result of thoughts, and ends are sought instrumentally, existing norms are no hindrance. Rational will constitutes a kind of relation, or more precisely, a way of "being bound together", which in Tönnies terminology is called "gesellschaft".

It is with the terminology of Tönnies, meaningful to talk about the relations inside the clan as gemeinschaft, and relations between clans as gesellschaft. However, these categories are overlapping in Gellners model, as subgroups can be opposed to each other in some situations, and together inside a coalition in other. In other words, they relate to each other sometimes with natural will, and sometimes with rational will. Sometimes they pose threats to each other, at other times they collectively pose threats to others and act as a unit.

Trust it seems, is a result of both the threat in the gesellschaft relation, and the reciprocity of the gemeinschaft relations. The threats leads to a power based equilibrium. This in turn, calls forth a culture of self-imposed restraint when it comes to robberies, maintained internally inside the clan.

Trust in the "types of real community life".

To what extent does Gellners model illustrate the social experiment which the formation of a village must have been? The model is meant to show that trust can emerge from anarchy, and show how order is produced on the hoof, where there is no independent authority. But what about cities? As the clans moved together, forming villages and later towns, we can picture this as gemeinschafts exposing themselves more intensively to gesellschaft. This had both advantages and disadvantages. Increased trade meant increasing prosperity. On the other hand, the vulnerability for robberies increased as well. Two problems seems obvious if we want to use Gellners model to illuminate a foundation of clustering, and implicitly the formation of cities. The first is that there might have been a third party present. Cities were among other things built around political centres. Public surveillance was probably not something to rely on. Still some authority has been present. Lofland tell a story about "strangers", merchants from outside the city, who needed special escorte to carry out their business in tenth/eleventh century Constantinople¹²¹. Although the military was primarily directed against non-residents of the cities. And the public space reached far wider than any public authority can ever hope to bring under continuous surveillance. Not even with present day technology.

A hint of sources for surveillance in this society might have been given by Sandmo¹²², with his combination of the concepts "honor" and "honest". People (probably men) with their honor intact were believed to be honest. Their testimony would be believed to be honest, their observations would have legal or similar implication in case of a dispute (or legal procedure). Thus in a way most people present in the public space constituted the presence of the authority, inasmuch they were "honorable" (which might have been those being patras familias in landowning families or the like). This, however

¹²⁰ Tönnies 1974.

¹²¹ Lofland, page 44.

¹²² From his oral presentation at this seminar, hopefully included in this volume.

speculative proposition, is underpinned by the fact that the clans in Gellners study shared the same religion. They were all seen by gods.

The second problem is the absence of "effective cousins" (in the terminology of Ibn Khaldun, the source and inspiration for Gellner). In the city, the clan, and further the "house" and family-life has deteriorated. There were no cousins or other kin-members to rely on, to make up counterpower, to make truce based on mutual threats. But this problem didnt arise before the village was well established, and had evolved into a town and further into a city. This is not really a problem, rather it points to the fact that strangers keep trusting each other after the coercive mechanism of the threat has disappeared. Despite the loss of a military sanction against strangers transgression of our intimacy-sphere, strangers still keep trusting each other not to rob and plunder. This fact points to the peculiarity that strangers could mingle without an obligation to feud, an oath given by an entire clan.

We will return to the last point. The important thing here is that Gellners model is a model. It refers to a sociological point between organization through clans and cities. The absence of authority then comes as an analytical element. If we find that there was actually some authority present, then we havent found the right historical example. Similarly, "effective cousins" constitute a part of the model, and if there has never been such a social organization that Gellner has modelled, then the model is of no use. But this is not an empirical study (even if Gellners study was).

From village to city.

As the "effective cousins" disappear, the coercive mechanism toward trust loses its force. Thus Gellners model loses its explanatory power. Sejersted¹²³ has described the process from clan based units, to cities, as a gradually colonization by external and internal norms, of each other, making a space-between, a grey-zone between the sphere of intimacy and the others, the enemies. With reference to Weber¹²⁴, he points to a

"sketch of a kind of original state of affairs, where there is a sharp demarcation between internal and external relations. On the one hand one is attached to the "pietistic relations of fellow members of tribe, clan, and house community", that is, a tight communicative community. On the other side one has external relations characterized by hostility, "every foreigner being originally an enemy in relation to whom no ethical restriction apply". Since then, a kind of mutual colonialization of the external and internal relations has occurred. This implies the emergence of a grey-zone between the original tribal community and the enemies outside has emerged. This grey-zone has brought with it forms of intercourse and communications disconnected from the sphere of intimacy, and at the same time making the new arena a place for peaceful interaction, and thus making communication possible with the former "outsiders"".¹²⁵

There is of course no starting point in history (and Weber is certainly not supposed to be interpreted in that direction), but what is here termed a kind of "original state of affairs", closely resembles the process from clan based societies to the formation of villages. The rest of the quotation describes a possible development from village to city, where a space is opened up between friends and enemies, maybe even between gemeinschaft and gesellschaft? This space is in some contexts termed the public space.

What is proposed in this quotation, is also a movement from the coercive basis of trust, to a culturally based trust. In his book "the city", Weber formulates this proposition in more detail.¹²⁶ The citys main components are the market (a square) and the fortress. The market institutionalize the economic elements, and the fortress the political-administrative dimension of the origin of cities. However, the "urban community" depends on other features as well (and is only found in the Occident). An independent court and legislation, and similarly to some extent political autonomy in

¹²³ Francis Sejersted: Teknologipolitikk, Universitetsforlaget, Oslo 1998.

¹²⁴ Sejersteds quotations are from Webers "General Economic History", New Brunswick 1981, page 356. It should be added that Weber in the quoted passage actually discuss the emergence of the capitalist spirit, not the city as such.

¹²⁵ Sejersted, page 89. My translation.

¹²⁶ Max Weber: The City, The Free Press, New york 1966.

which the "burghers" participate, are necessary elements constituting the city. Weber also has a fifth (actually the fourth) element in what he calls "a related form of association". This might be interpreted as a cultural corollary of the burghers participation, and that the mentioned institutions demonstrate real and internalized authority from the burghers point of view.¹²⁷ Whether this is actually Webers meaning is of lesser importance in this context. What matters is that the constituting elements in urban culture presupposes that the burghers relate to each other in their capacities of roles, not as familiar members of the same cult or clan. In other words they were strangers.

The "strangeness" of people in cities has not always been the same. In antiquity, as an example of the ancient city, Webers holds that membership in a city (polis) was given on basis of another membership in a religious cult or clan.¹²⁸ Membership was kin-based. On the other hand, the medieval city granted membership, or "took the oath" of the burgher, as a single person. Identity was personal. One could even find that merchants were granted citizenship who were not only strangers to the place, but also strangers culturally, belonging to other tribes. This was supposed to be most prevalent in the north of Europe (Germany).¹²⁹

From the ancient to the medieval city something has happened to the way inhabitants regarded each other when they were strangers. In the ancient city a stranger met in the public area would be a person belonging to the same clan or religious cult. Thus the stranger would be someone in which one had common views of the world, common norms, and a god that punished the same sins. In short, the stranger has somehow been trustworthy. Even if many of the same characteristics might have been dominant for the stranger in the medieval city, no similar guarantee was given. The stranger then, might have been someone with "strange" ideas too. Thus, a person whose actions were not predictable to the same extent as the similar stranger being a tribesfellow. Trust based on kinship is, as we saw, partially replaced by trust based on roles and positions.

What Weber termed a cautious approach between clans, has not only implications for the formation of the village, but also for the entire development of the city. It describes the development from burghers mingling with strangers within the same clan, to burghers mingling with both locally and culturally "strangeness". Our trust in strangers has reached more and more "strange" people. People considered trustworthy has increased from nobody outside the clan, perhaps the family, to people from other tribes.

If we interpret Lofland¹³⁰ in a friendly way, it might be argued that a further development has occurred in the same direction. She hints that trust between strangers today are based on where strangers are seen, and that this to some extent has replaced a trust based on how they were dressed. Movement in the public sphere presupposes a trust in other peoples friendly wills in general. In public, we are fundamentally vulnerable, just like the shepherds on the hoof. In the cities, then and now, citydwellers carry valuable items (these days even the clothes are estimated as such among the young people). As the people meeting in the public areas, are strangers to one another, and not part of the same household, they have immediate interests on robbing each other, especially if they can get away with it, without being caught or having to pay back the stolen goods. (The possibilities to accomplish this should be quite good, if one is willing to be seen by the public and use excessive force.) Every day we demonstrate our trust in the mass of strangers, by using the public facilities of the city. To what extent this trust is based on Loflands categories is an open question. But it might be the case that the circle of trustworthy people is now including those who are seen in the right places.

Trust is a common denominator in the development of cities. Trust was based on coercive threats in the original, perhaps cautious, formation, if we are to accept the use of Gellners model. Then a gradual and mutual "colonization" of the internal and external norms, has established a "grey-zone", neither black nor white, between the clan and the strangers. In this grey zone, strangers are treated not with the attitude of *gesellschaft*, and not with the embrace of *gemeinschaft*. Strangers are to some extent trusted, even if the "effective cousins" have become indifferent relatives, and the threat of the clan has diminished.

¹²⁷ Ibid, page 81.

¹²⁸ Ibid, page 101.

¹²⁹ Ibid, page 102.

¹³⁰ Lofland 1973.

According to Tönnies, trust prevails through the evolution of towns, but diminishes with the emergence of cities. Like Khaldun¹³¹, he claims that trust cannot prevail in cities. This corresponds poorly with modern individuals daily experience with large cities. We see that even modern cities, however detached and atomized the burghers, however instrumental in the relations to each other and raising crime rates proclaimed like announcements of judgement day by the media, still the city works as a social unit. Still the city dwellers live, work and thrive in the urban environment. There can be little doubt that this is a description of a population still trusting each other in public praxis.

Again we are left with the problem of trust used as a description of a society, and at the same time as a mechanism producing this state of affairs as a result. Here it suffices to conclude that trust probably played a major part in the formation of villages, and that it still plays a major role in the functioning of cities, if however this is another kind of trust. Maybe this trust, depending on how we conceptualize it, can describe the relations among strangers in the twilight between *gemeinschaft* and *gesellschaft*?

¹³¹ In Gellners article.

The heteronormativity of the Finnish criminal law in 1889 and 1999.

By Antu Sorainen

Historical approaches to the study of crime are rather recent, according to British criminologists Andrew Davies and Geoffrey Pearson (1999, 1). History and criminology remained strangers to each other until a sudden change in the intellectual shift twenty years ago, in the mid 1970s. Detailed historical studies on crime began to appear in a flurry. The most important reasons behind this shift were, firstly, new approaches at the field of history: the new history writing and microhistory (or the history from below), secondly, the influence of Michel Foucault's book *Discipline and Punish* (1977), and thirdly, the rise of the feminist critique of criminology. At the moment, however, postmodern discourses offer the most current dilemma and challenge for both history and criminology.

Feminist criminologists – for example Carol Smart in her *Women, Crime and Criminology* from the 1976 and in her later researches on criminology, history and women - started to criticise the subject of the modern Western legal system. Smart and other feminists argued that the legal subject was founded in an abstract, neutral, gender-blind individual, developed from Enlightenment thought. Certain categories of people by such criteria were almost *ipso facto* outside the law, and to a certain extent therefore deprived of the status of legal subject – such as women, homosexuals, transsexuals and the poorly educated (Harris 1996, 2). They were, in a sense and to a certain degree, made outlaws. The feminist critique has been taken seriously in the field of criminology and criminal law since 1980s and 1990s. For example, the right of the husband to force his spouse for intercourse was criminalized in Finland in the 1994, after a long and strenuous debate on the issue. However, the professor of Women's Law at the University of Helsinki, Kevät Nousiainen (1999, 8), has recently argued that researchers working on issues of gender-neutrality and law are still seen as working outsider of the law and legal discourse.

The feminist critique of law in the 1970s and 1980s was primarily focused on the gender-blindedness of the criminal law. In the 1990s, queer studies were established in the Academy, and queer researchers of the law began to focus on the outlaw status of the non-heterosexual subjects. Sexuality was put on the centre of the study of legal subjects, and often this has been done with an historical approach. The main concern in the queer studies lies in the deconstruction of heteronormativity. Criminal law and criminological discourses are seen as hierarchical social and cultural textual practices, that produce and affirm heteronormativity.

Heteronormativity is a concept distinct from heterosexuality. By heteronormativity is here meant "the institutions, structures of understanding, and practical orientations that make heterosexuality seem not only coherent – that is, organised as a sexuality – but also privileged...Its privilege can take several (sometimes contradictory) forms: unmarked, as the basic idiom of the personal and social; or marked as a natural state; or projected as an ideal or moral accomplishment. It consists less of norms that could be summarised as a body of doctrine than of a sense of rightness produced in contradictory manifestations – often unconscious, immanent to practice or institutions. Contexts that have little visible relation to sex practice, such as life narrative and generational identity, can be heteronormative in this sense, while in other contexts forms of sex between men and women might not be heteronormative" (Berlant and Warner 1998, 548). As an example of the production of heteronormativity in law I am studying the criminalization of sexual acts between persons of the same sex in Finland. My aim is to discuss the different forms of legal argumentation that have produced and affirmed heteronormativity in the history of criminal law.

A Canadian queer theorist of law, Carl F. Stychin, has argued in his book *Law's Desire: Sexuality and the Limits of Justice* (1995, 140)) that "legal discourse often inscribes sexuality in a queer fashion and, in the process, legal reasoning itself becomes a queer phenomenon." Stychin plays with the different connotations of the concept of "queer" in the English language. Although the term "queer" refers to

queer-studies and rebellious non-heteronormative queer sexualities and identities, it also refers to something suspicious, odd, doubtful or shady. From the queer theory's point of view, criminal law is often seen as very dubious. The law, which insults, slanders, suspects and convicts queer sexualities by force, is itself queer in the negative meaning of the word. Legal reasoning is suspicious, because its arguments are often weird and its relationship to homosexuality is ambiguous in many ways. In my research I am analyzing such moments of "suspicious" legal reasonings in the history of the Finnish criminal law. Suspecting or queering the criminal law works as a tool for the deconstruction of the public and veiled meanings of the legal reasoning. According to Stychin, criminal law needs and desires homosexual bodies and produces these in its discourse as an other for heterosexuality, in order to affirm the heteronormativity of the law. "Natural" and "normal" sexuality is produced in the legal discourse through construction of the "perverse" and the "abnormal", and by defining and making some bodies criminals as sexual outlaws.

In the history of the Finnish criminal law the production of heteronormativity has taken various forms from the 1889 onwards, when the law was put on force. Different schools of the science of criminal law have produced different discourse on homosexuality, but they all have produced homosexual bodies as others for heteronormative heterosexual bodies.

In the 1889 Finnish criminal law same-sex fornication between men and between women was criminalised. Legislators' argument to justify this criminalisation was purely moralistic. According to the principles of the classical criminal law school and the moral ideology of the legislators, the sexual criminal law was primarily seen as a protector of marital and reproductive sexuality. Other forms of sex were seen as acting against nature and the proper moral order of the society. The need to protect morals was the publicly declared aim of the law, although it was not explained what exactly made some things moral and others not. The correct morality was defined by that which was uncorrect - by example, homosexual acts were out of place.

From the 1920 onwards the influence of the new sociological school of criminal law science took forth in Finland. Legal reasoning on homosexual acts developed new arguments. Professor Allan Serlachius, in his proposition for a new Criminal Law in 1920, argued that homosexuality should not be criminalised. His proposition was, however, not based on less suspicious reasoning than that of the 1889 law's legislators'. Serlachius pointed out that the criminalisation of homosexuality was not the "best means" to attack homosexuality. He thought of homosexuality as a sick and abnormal phenomenon that threatened the health of the society. Serlachius argued that the law should be silent on homosexuality to not progress the vice. According to his view homosexual bodies should be "cured" outside of the field of criminal law. In Serlachius' reasoning, thus, homosexuality was needed to mark and affirm the borders of the function and the place of the criminal law system in society. By offering abnormalities for the medical field, the criminal law system sought to announce and confirm its own validity as the specialist in other, "normal" areas of social order and human behaviour.

Serlachius' proposition to decriminalize same-sex sexual acts was not put forth, and from the 1940s onwards legal arguments that were used to justify the criminalization of same-sex acts were formed anew. The famous professor of criminal law, Brynolf Honkasalo, argued for healthy and objective thinking on the question sexual morals. In his criminological view only those deeds that derived from appropriate, culpable and functional mind were punishable. Even though homosexuals were psychopathological in some cases, according to Honkasalo, they were not acting according to proper and functional sexual morals. For Honkasalo, homosexual bodies were those that marked the borders of different degrees of culpability. Their thoughts and personality could be measured for the ends of producing parallels of proper and improper morals and borders between culpable and pathological legal subjects.

Same-sex sexual acts were decriminalised in Finland in the 1971, during the period when the liberalist approach took place in criminological thought in all over Europe. Even then, some symbolist marks of old moralist and functional concerns were left in the law. The age of consent was still higher in the homosexual relationships than in the heterosexual ones, and the promotion of homosexuality in public

was criminalised. The law's hesitation to take a step from its public role as the guardian of morals and proper order in society to the role of protector of individual objects and their self-autonomy was symbolically condensed in the homosexual bodies.

In the 1999's reform of the sexual criminal law this step has been declared as to be taken fully and consciously (Nuutila 1999). In the new law, all crimes are defined as gender-neutral and also neutral in the sense of the sexual orientation. The legislators' public concern was to build the law to protect individuals and their sexual autonomy, to the degree it is not assaulting others. In my view, the heteronormativity of the new law is still there, but again it has taken a new form. The law knows only two sexes and sexuality is seen from such a point of view, where acts and deeds are in the centre (Niemi-Kiesiläinen 1998). Copulation and penetration are those deeds which the law takes in concern. Other forms of sexuality are less protected. Even though the law claims to be neutral in the sense of sexual orientation, there are blind legal spots, where the heteronormativity of the law can still be seen. In my ongoing PhD research I am analyzing in detail why and in which ways the homosexual body has been and is still needed and even desired in the sexual criminal law.

Bibliography:

Aspegren, L.- Saxen, E. 1917: *Anteckningar enligt professor Jaakko Forsmans föreläsningar öfver de särskilda brotten enligt strafflagen af den 19 december 1889. Andra afdelningen. Brotten mot det medborgerliga samhällets rättsgebit*. Juridiska Studentefakultetens Förlag, Helsingfors.

Berlant, Laven ja Michael Warner 1998: Public Sex. *Critical Inquiry* (Winter), 547-566.

Davies, Andrew and Pearson, Geoffrey 1999: Introduction. Histories of Crime and Modernity. *The British Journal of Criminology*, Special Issue 39; 1, 1-9.

Foucault, Michel 1975: *Discipline and Punish: The Birth of Prison*. London: Penguin Books.

Harris, Olivia (ed.) 1996: *Inside and Outside the Law. Anthropological Studies of Authority and Ambiguity*. London and New York: Routledge.

Honkasalo, Brynolf 1960: Suomen rikosoikeus, erityinen osa II. Helsinki: *Suomalaisen Lakimiesyhdistyksen julkaisuja*. B-sarja nro 104.

Niemi-Kiesiläinen, Johanna 1998: Naisia, miehiä vai henkilöitä: seksuaalirikokset ja sukupuoli. *Oikeus* 27:2, 4-19.

Nousiainen, Kevät 1999: Equalizing Images? Gendered Imagery in Criminal Law. *Suomen Antropologi* 24:3, 7-24.

Nuutila, Ari-Matti 1999: Rikosoikeus, prosessioikeus ja julkisoikeus. *Johdatus Suomen oikeusjärjestelmään* 2. Helsinki: Lakimiesliiton Kustannus.

Serlachius, Allan 1920: *Ehdotus uudeksi rikoslaiksi I, yleinen osa*. Helsinki: Valtioneuvoston kirjapaino.

Serlachius, Allan 1922: *Förslag till ny strafflag, II och III delen*. Helsingfors: Justitieministeriet.

Smart, Carol 1976: *Women, Crime and Criminology: a Feminist Critique*. London: Routledge and Kegan Paul.

Smart, Carol 1989: *Feminism and the Power of Law*. London: Routledge.

Smart, Carol 1995: *Law, Crime and Sexuality: Essays in Feminism*. London, Thousand Oaks and New Delhi: Sage.

Sorainen, Antu 1998: The power of confession. The Role of criminal law and courtpractices in the production of knowledge concerning sexuality between women: Finland in the 1950s. In Löffström, Jan (ed.) *Scandinavian Homosexualities: Essays on Gay and Lesbian Studies*. New York: Harrington Park Press, 117-138.

Sorainen, Antu 1999: Foreign Theories and Our Histories: The Emergence of the Modern Homosexual and Local Research on Same-Sex Sexualities. *Suomen Antropologi – The Finnish Anthropologist* 24; 3, 61-74.

Stychin, Carl F. 1995: *Law's Desire: Sexuality and the Limits of Justice*. London and New York: Routledge.

Why Women? Legislation Criminalizing Same-Sex Sexual Acts at the Turn of the 20th Century and the Inclusion and Exclusion of Women - The Case of Finland

By Kati Mustola

Throughout Western history same-sex sexual acts between women have mostly not been legally forbidden. The reason for this is that the Western, Judeo-Christian view of sexuality was closely connected to procreation. Outlawed were, according to the Mosaic Law of the Old Testament, sexual acts which did not lead to procreation, and procreation of course should take place only within marriage. The main concern in prohibited sex acts was the waste of male semen. Consequently, male masturbation, heterosexual anal intercourse, homosexual sex and bestiality were all forbidden forms of sexual activity. Same-sex sexual acts between women were unthinkable in terms of this discourse. Yet medieval and early modern people did not consider women non-sexual, on the contrary. According to the historian Judith Brown,

*in premodern Europe women were thought to be much more lustful than men and easily given to debauchery. (...) Consequently, criminal accusations against women on the grounds of sexual misconduct were rather frequent. Yet in virtually all cases the object of women's sexual desires was said to be men, for Europeans had long found it difficult to accept that women could actually be attracted to other women. Their view of human sexuality was phallogentric - women might be attracted to men and men might be attracted to men, but there was nothing a woman could do that would long satisfy the sexual desires of another woman. In law, medicine, and in the public mind, lesbian sexuality was therefore ignored. Among the hundreds if not thousands of cases of homosexuality tried by lay and ecclesiastical courts in medieval and early modern Europe, only a few involved sexual relations between women. Several prosecutions took place in Spain. Four sketchily known cases occurred in France, two in Germany, one in Switzerland, and one in Italy.*¹³²

As the handful of court cases on women show, there was, however, another although a much weaker strand running through Western history which included the unthinkable. In his epistle to the Romans I, 26, St. Paul referred to pagans who rejected the one true God, and stated: "... God gave them up unto vile affections: for even their women did change the natural use into that which is against nature".¹³³ Some church authorities have, following Saint Paul, included female same-sex acts in their list of sins. The most influential of them was Saint Thomas Aquinas (1225-1274), who in his book *Summa Theologiae* subsumed under the rubric of lust four categories of vice against nature: masturbation, bestiality, coitus in an unnatural position (meaning heterosexual anal and oral sex) and "copulation with an undue sex, male with male and female with female".¹³⁴

Occasionally also secular laws included references to what we nowadays call lesbian sexuality. One of these token mentions of sexual acts between women can be found in the Constitution of the Holy Roman Empire, promulgated by the German Kaiser Charles V in 1532, *Constitutio Criminalis Carolina*: "if anyone commits impurity with a beast, or a man with a man, or a woman with a woman, they have forfeited their lives and shall, after the common custom, be sentenced to death by burning".¹³⁵ It has been suggested that Scandinavian legislation has been influenced by the *Carolina*,

¹³² Brown 1990, 67-68.

¹³³ Brown 1990, 68.

¹³⁴ St. Thomas Aquinas *Summa Theologiae* II.ii.154:11-12, ref. Brown 1990, 68, 496.

¹³⁵ Crompton 1980/81, 18; Brown 1990, 69; Bleibtreu-Ehrenberg 1978, 297-298; Greenberg 1988, 303, 485. "So ein Mensch mit einem Viehe, Mann mit Mann, Weib mit Weib vnkeusch treibet, die haben das Leben verwircket, vnd man soll sie, der gemeinen Gewohnheit nach, mit dem Feuer von Leben zum Todte richten." Träskman 1990, 256.

and that the criminalization of female homosexual acts in Sweden and in Finland in the 19th century can be traced back to the legacy of *Carolina*.¹³⁶ This applies to Austria also.¹³⁷ On the other hand, many Central European countries which were under the direct rule, or within the more immediate sphere of influence of the Habsburg Dynasty during the 16th century did not follow the *Carolina* tradition of criminalizing female same-sex acts.

The Prussian law followed the *Carolina* tradition until 1847 when a mention of unnatural impurity between women suddenly and without any discussion disappeared from a bill during the revision of penal code. The bill was passed and came into force in 1851. Gisela Bleibtreu-Ehrenberg claims that this decriminalization of acts between women in Prussia was an inadvertent omission due to mistranslation, and not a deliberate decision. In an earlier proposal of 1843 the penal offence was described as "unnatural gratification of sex instinct through sodomy". In the next proposal drafted in 1846 the passage was condensed simply into "sodomy". When this was back-translated into German in the final version, it came to read "unnatural fornication between persons of the male sex or between men and beasts".¹³⁸ The loanword "sodomite" ("Sodomit") was understood in everyday German to mean "boy-molester" ("Knabenschändler"). There had been so few trials for female sodomy, that the legislators forgot that the former law had actually included both sexes. The last one of the two known German cases of female sodomy had taken place more than 100 years earlier, in 1721.¹³⁹ The first German case had been tried in 1477.¹⁴⁰ If decriminalization of sexual acts between women had been intentional, there would exist some evidence of discussion on whether or not women ought to be excluded from the scope of the law. Yet instead of any such records there is just silence.¹⁴¹

The Section 143 of Prussian Penal Code of 1851 was reinstated in unchanged form as the Section 175 of the 1870 Penal Code of the unified German Empire. It may have served as a model for the 1884 bill in the Grand Duchy of Finland as the resemblance in wording indicates: "If a person of the male sex fornicates with another of the same sex".¹⁴²

There were five European countries where criminalization of sexual acts between women was newly established or retained in new criminal codes of the middle and late 19th century: Austria (1852), Sweden (1864), Greece (year unknown to me), most of the Swiss cantons (1844-1899) and Finland (1889).¹⁴³ In addition, in the Netherlands homosexual acts with persons under 21 were punishable from 1911 to 1971 and the law also applied to women. Only the adult party was punished. Consensual homosexual acts between adults were not illegal in the Netherlands.¹⁴⁴ In all countries where women were included, there were considerably fewer lawsuits taken against women than against men. In Finland the proportion of women of all convicted persons between 1894 and 1971 was less than 5 %. In Sweden the proportion of women was 0.5 % between 1913 and 1972 (0.6 % between 1913 and 1944, when adult consensual homosexual acts were included in the law), in the Netherlands 1 % between 1911 and 1971.¹⁴⁵

This list of six European countries where sex between women was criminalized does not follow any logic except that the Roman Catholic countries of Central and Southern Europe are missing because also male same-sex acts had been decriminalized there since *Code Napoléon* in the beginning of the 19th century.

¹³⁶ Forsman 1899, 652, ref. Månsson 1983, 3; Träskman 1990, 256.

¹³⁷ Bleibtreu-Ehrenberg 1978, 307-310.

¹³⁸ "Die widernatürliche Unzucht, welche zwischen Personen männlichen Geschlechts oder von Menschen mit Thieren verübt wird, ist mit Gefängnis von sechs Monaten bis zu vier Jahren, sowie mit zeitiger Untersagung der Ausübung der bürgerlichen Ehrenrechte zu bestrafen." ? 143 des preussischen Strafgesetzbuches von 1851. Bleibtreu-Ehrenberg 1978, 312.

¹³⁹ Crompton 1980/1981, 21-22.

¹⁴⁰ Brown 1990, 495.

¹⁴¹ Bleibtreu-Ehrenberg 1978, 312-314.

¹⁴² "Öfvar någon af manligt kön otukt med annan af samma kön" Komitemietintö-Kommittébetänkande 1884:12.

¹⁴³ Hirschfeld 1914, 841-854.

¹⁴⁴ Hirschfeld 1914, 844; Schuyf 1994, 105-111.

¹⁴⁵ Official Statistics of Sweden. Serie Brottsligheten 1913-1966, Serie Kriminalstatistik 1967-1972; Schuyf 1994, 117.

One could argue that women's inclusion in or exclusion from sodomy laws, or later antihomosexual legislation, is haphazard, based on pure chance. In spite of this, I try to find some logic or reason behind the criminalization, using the case of Finland as an example.

Women and fornication with a person of the same sex in Finland

According to the criminal code of the Grand Duchy of Finland from 1889, "[i]f someone fornicates with a person of the same sex, both shall be sentenced to prison for not more than two years. If someone practices bestiality or tries it, shall be sentenced to prison for not more than two years."¹⁴⁶ The law was kept on the statute books till 1971, and also practised until its repeal.

Since the wording of the law is gender-neutral, it does not in itself reveal whether the legislators of the four estate Diet had intended it to include also women, or only meant to criminalize sex between men but unintentionally formulated the paragraph so that it could be applied to women too. The Finnish historian Jan Löfsröm has studied the minutes of the Penal Law Committee and of the estates, and found out that in the year 1888 the Committee did indeed pass a resolution stating that "unnatural fornication will become punishable also when a woman fornicates with another person of the same sex".¹⁴⁷ The minutes do not reveal whether there was any wider discussion on the topic though.¹⁴⁸

When the Criminal Code of 1889 was under preparation there were three bills, drafted in 1875, in 1884 and 1888. The two first bills proposed to criminalize sexual acts between men only as well as bestiality. But when the four estates of the Diet gathered in 1888, the committee on laws extended the bill also to include sexual acts between women.¹⁴⁹

Several explanations have been put forward as to why sex between women became criminalized in Finland in 1888/1889. In my opinion the conducive factors were twofold. Firstly, the influence of modern medicine, sexology and psychiatry played an important role. Secondly, other elite discourses, especially fiction and Scandinavian debates on sexual morals made the legislators more inclined to include women in the new law.

Within the late 19th century European medical discourse on sexual inversion, several of the published case histories on this new diagnosis were about female patients. Members of the Finnish committee on criminal laws - or at least some of them - were familiar with European sexological theories, launched by writers like the German psychiatrist Carl von Westphal, who in 1869 published the first case history of sexual inversion (a woman), and the German neurologist Richard von Krafft-Ebing, with his sexological "Bible", *Psychopathia Sexualis* from 1886, and his earlier published works. Carl von Westphal had been appointed an honorary member of the Finnish Medical Society in 1881, which indicates that he was probably well-known among Finnish physicians.¹⁵⁰

Another indication of the Finnish learned profession's familiarity with European sexological discourse on sexual inversion is the first Finnish case study which was published as early as 1882. It was written about a female patient by Johan Backman, an assistant physician in a Helsinki mental hospital, and printed in a Swedish language medical journal. Swedish was still the language of the upper classes at the time, a legacy from the period of Swedish colonial rule. Backman refers to Westphal, Krafft-Ebing and to ten other European sexologists who by that time had published altogether 17 case studies on sexual inversion. He proudly added his 18th case history of Miss X.Y.Z. to this international body of knowledge.¹⁵¹

Backman also quotes the pioneering German homosexual rights activist Karl Heinrich Ulrichs, and is upset about Ulrichs' proposal of same-sex marriages and other rights for homosexuals.

¹⁴⁶ "Öfvar någon otukt med annan av samma kön; straffes hvardera med fängelse i högst två år. Gör sig någon skyldig till tidelag eller försök dertill; straffes med fängelse i högst två år." FL 20:12.

¹⁴⁷ "Utskottet har ansett 1 mom. i denna ? böra utvidgas sålunda, att naturvidrig otukt äfven då den utöfvas af person utaf qvinkön med annan person af samma kön varder straffbar." Strafflagsutskottets betänkande N:o 1, 58.

¹⁴⁸ Löfström 1991a, 17-18; Löfström 1991b, 18; Löfström 1998, 56.

¹⁴⁹ Träskman 1990, 263.

¹⁵⁰ Löfström 1991b, 20; Löfström 1998, 58; Uimonen 2000.

¹⁵¹ Backman 1882, Uimonen 2000.

The most influential figure behind the Finnish Penal Code of 1889, who has also been named the father of the new code, was Jaakko Forsman, Professor in Criminal Justice at the University of Helsinki and the chair of the Committee drafting the new Criminal Code. Forsman ordered Krafft-Ebing's book *Psychopathia Sexualis* for the Library of the University of Helsinki in spring 1887.¹⁵²

Besides scientific texts Forsman was also interested in Scandinavian debates on radical ideas on sexual morals which had been aroused by August Strindberg's collection of short stories *Giftas (Getting Married)*, published in two volumes in 1884 and 1886. Forsman asked a friend in a 1884 letter to lend him the book, as he wanted to see what was "too much even for the Swedish tastes nowadays".¹⁵³ *Giftas* was debated and discussed widely in Scandinavia, also in Finland.¹⁵⁴

The first volume of *Giftas* includes a short story on an intensive and romantic female friendship, though evidently a non-sexual one, "Ett dockhem" ("A Doll's House"). The title intertextually divulges the story's mocking relationship to the Norwegian author Henrik Ibsen's play bearing the same name (*Et dukkehjem* 1879). Strindberg strongly disagrees with Ibsen and his "pro-feminist" views.

The second volume of *Giftas* includes a short story on male homosexuality, "Den brottsliga naturen" ("Nature the Criminal"), where female homosexuality is also mentioned in one sentence. Strindberg wrote in a letter to his publisher that this short story "deals with pederasty and tribadry".¹⁵⁵

In 19th century French poetry and fiction representations of lesbian women were popular.¹⁵⁶ August Strindberg, who wanted to gain literary reputation in France and wrote several works in French, was well-acquainted with French fiction. It is likely that lesbian themes became first familiar in Scandinavia through his works. Strindberg was obsessed with homosexuality, especially the female one, and the lesbian motif comes up repeatedly in his works.¹⁵⁷

The first Finnish fictional portrayals of homosexual men appeared early. Adolf Paul's play "Man säger att..." ("People tell that..."), written in Swedish, was published in 1892, Elvira Willman's play *Kellarikerroksessa (In the Cellar)*, written in Finnish, was published in 1907. Aino Malmberg's short story "Ystävyttä" ("Friendship"), written in Finnish and published in 1903, is the first Finnish piece of fiction representing lesbian women that I am aware of. Representations of lesbians and homosexual men in these works are rather 'Strindbergian', which gives the impression that the Finnish authors knew Strindberg's works. Definitely this is the case with Adolf Paul, who was a personal friend of Strindberg.

All these pieces of Finnish literature appeared after 1889 when the decision on the Penal Law was made, so they could not have affected it. But they show that the debate on sexual morals and homosexuality which originated in 1880s, continued in the next decades.

In the 1880s new ideas dealing with sexuality, both in medical discourse and in belles-lettres seem to have reached Finland. Beside the ancient and medieval concept of the male pederast there emerges the beginnings of a new concept and discourse, that of the modern homosexual. The

¹⁵² Löffström 1991b, 20; Löffström 1994, 118.

¹⁵³ Löffström 1994, 118; Löffström 1998, 58.

¹⁵⁴ Boëthius 1982, 331, 346.

¹⁵⁵ Boëthius 1982, 340. Strindberg did not use modern medical vocabulary, like 'sexual inversion' or 'homosexuality' in his texts. In the short story "Nature the Criminal" Strindberg used poetic euphemisms like 'shady sides to a sailor's life that are decidedly not healthy'. In the autobiographic novel *A Madman's Defence* he used expressions like 'sexual perversity', 'unnatural vice' and 'forbidden love'. He referred to homosexual women with the terms 'tribadry', 'virago' 'man-woman' and 'lesbian'. Strindberg wrote *A Madman's Defence* in French in 1887-88, and it was published first in German in 1893, and in French in 1895. The Swedish translation was published officially in 1914, but the novel had been published before as a pirate copy in a journal in 1893-94. Aurell 1962; Levander 1976.

¹⁵⁶ Classical depictions of 'the lesbian woman' in French 19th century *belles-lettres* are Denis Diderot's *La Religieuse* (1796), Honoré de Balzac's *La fille aux yeux d'or* (1835), Théophile Gautier's *Mademoiselle de Maupin* (1835), Charles Baudelaire's *Les fleurs du mal* (1857), Émile Zola's *Nana* (1880), Guy de Maupassant's *La femme de Paul* (1881).

¹⁵⁷ Meyer 1982.

modern homosexual was mostly male but in some cases, especially in fiction, this new species could also be female.¹⁵⁸

These new medical and fictional discourses may well have influenced the Finnish Penal Committee to extend the law, which in the early 1888 formulation was still concerned with fornication between men only, to also include women. The amendment was obviously passed with little discussion if the surviving minutes of the proceedings at the Estates are any indication, or then such records have gone lost.¹⁵⁹

Another explanation

Jan Löfström has recently argued for another explanation for the criminalization of sexual relations between women in Finland in 1889, besides the new impulses within medical and other educated discourses. He explains the reason to be in the Finnish gender-system, which was premodern in the sense that the polarization of male and female gender roles was weak. Women and men were not considered radically different from each other in their potential for sexual subjectivity and autonomous sexual desire; nor was there yet a strict separation into the public sphere of the man and the private sphere of the woman. As a result, it was not difficult for the male legislators to present women with a kind of sexual citizenship, in other words, to consider women having autonomous sexuality not dependent on men.¹⁶⁰

Apart from sexual subjectivity and, in a way, criminal citizenship, women were also granted political citizenship in Finland at the turn of the 20th century. In 1906 Finnish women were the first women in Europe to receive universal and equal franchise, and the first women in the world to become eligible for parliamentary elections. As a consequence of women's participation and visibility in the public sphere, their autonomous sexuality was largely taken for granted.¹⁶¹

Löfström's thesis on the Finnish gender-system might explain the franchise and the political rights of women in Finland, but in my opinion it does not explain the change in Penal Code in 1889. In the former bills, from 1875 to 1888, the intention was to criminalize only sexual acts between men besides bestiality, until in 1888 the committee on laws extended the bill to include sexual acts between women. A pre-modern gender system cannot in my opinion explain the change the mens' minds in one year. I would rather emphasize the significance of modern sexological thought and of the new ideas within elite discourses like literature and the debate on sexual morals in changing the Committee's mind about women having sex with each other.¹⁶²

Scandinavian comparisons

In drawing comparisons between Scandinavian histories it is important to consider the time when the laws were made. In our comparative research project we have not yet studied whether there were any discussions on sex between women in Sweden and Denmark in the 1860s, when new penal codes were enacted there. If such discussions did take place it could not have been inspired by sexology and new medical conceptions since these had not yet developed at the time. Sweden did criminalize women's same-sex acts in 1864, Denmark didn't in 1866.

In Finland and in Norway there were debates on female sexuality in general and to some extent on female homosexuality in the 1880's. Finland did criminalize in 1889, Norway didn't in 1905. This is probably related to the "fathers" of the Criminal Codes in Finland and in Norway. Professor Jaakko Forsman in Finland represented the classical school in criminal thought and believed in punishment, while professor Bernhard Getz, the father of the new Norwegian Penal Code, represented the most modern views on criminal law of his time in Europe. He did not want to criminalize homosexual acts at all, and least of all those between women.¹⁶³

¹⁵⁸ According to Walter Benjamin's interpretation of Charles Baudelaire's poetry, the lesbian woman actually belongs to the *flâneurs*, to the heroes of the modernity. Benjamin 1969, 163; Wilson 1992, 106.

¹⁵⁹ Löfström 1991a, 56-59.

¹⁶⁰ Löfström 1998.

¹⁶¹ Löfström 1994, 120; Löfström 1998.

¹⁶² Jan Löfström has himself in his earlier work (1991a, 1991b, 1994) stressed the importance of the medical discourse and the role of Strindberg.

¹⁶³ Halsos 1999, 56-61.

To conclude: On the one hand, the time period in question with its debates, and on the other hand, criminological schools of thought behind individual influential lawmakers seem best to explain why women were included in paragraphs forbidding homosexual acts in some countries but excluded in others. Coincidences undoubtedly also play a role here.

Litterature

Aurell, Tage (1962) Förord till Strindberg, August *En dåres försvarstal*. Stockholm: Bonniers.

Backman, Johan Alarik (1882) "Ett fall av konträr sexualkänsla". *Finska Läkaresällskapets Handlingar* 24, 151-160.

Benjamin, Walter (1969) "Centralpark". In collection: *Bild och dialektik*. Uddevalla: Cavefors.

Bleibtreu-Ehrenberg, Gisela (1978) *Tabu Homosexualität. Die Geschichte eines Vorurteils*. Frankfurt am Main: S. Fisher.

Boëthius, Ulf (1982) Kommentarer till *August Strindbergs Samlade Verk*, del 16. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Brown, Judith (1990) "Lesbian Sexuality in Medieval and Early Modern Europe". In: Duberman, Martin & Vicinus, Martha & Chauncey, George Jr (eds.) *Hidden from History: Reclaiming the Gay and Lesbian Past*. New York: Meridian.

Crompton, Louis (1980) "The Myth of Lesbian Impunity: Capital Laws from 1270 to 1791". *The Journal of Homosexuality* 6:1/2, 11-25.

Forsman, Jaakko (1889) *Anteckningar enligt professor Jaakko Forsmans föreläsningar öfver de särskilda brotten enligt strafflagen af den 19 december 1889*. Med tillstånd af föreläsaren, men utan hans medvärkan utgifna af L. Aspegren och E. Saxén. Andra afdelningen: Brotten mot det medborgerliga samhällets rättsgebit. Helsingfors.

Greenberg, David F. (1988) *The Construction of Homosexuality*. Chicago & London: The University of Chicago Press.

Halsos, Martin (1999) ? 213 i *Almindelig Borgerlig Straffelov av 1902. Homoseksualitet i Norge og rettslige sanksjoner mot den fra slutten av 1800-tallet til 1972*. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Oslo. (Unpublished).

Hirschfeld, Magnus (1914) *Die Homosexualität des Mannes und des Weibes*. Handbuch der gesamten Sexualwissenschaft in Einzeldarstellungen. Band III. Berlin: Louis Marcus Verlagsbuchhandlung.

Levander, Hans (1976) Efterskrift till Strindberg, August *En dåres försvarstal: Oslomanuskriptet*. Lund: Forum.

Löfström, Jan (1991a) *Naisten homoseksuaalisuuden kriminalisointi Suomen 1800-luvun rikoslainuudistuksessa*. Suomen historian sivututkielma. Helsingin yliopisto. (Unpublished).

Löfström, Jan (1991b) "'...Silloinkin kun sitä naispuolinen henkilö harjoittaa...'. Naisten homoseksuaalisuuden kriminalisointi Suomessa 1888-1889" *Naistutkimus-Kvinnoforskning* 4:3, 18-26.

Löfström, Jan (1994) *The Social Construction of Homosexuality in Finnish Society, from the late Nineteenth Century to 1950's*. A thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy. Department of Sociology, University of Essex. (Unpublished.)

Löfström, Jan (1998) "A Premodern Legacy: The 'Easy' Criminalization of Homosexual Acts Between Women in the Finnish Penal Code of 1889". *Journal of Homosexuality* 35:3-4, 53-79.

Meyer, Olle (1982) "Strindberg, psykoanalysen och homosexualiteten". *Horisont* 29:5-6, 57-64.

Månsson, Ulf (1983) *Homosexuella, rätt och rättvisa*. Avhandling för juris kandidat-examen. Helsingfors universitet. (Unpublished.)

Schuyf, Judith (1994) *Een stilzwijgende samenzwering: Lesbische vrouwen in Nederland 1920-1970*. Proefschrift ter verkrijging van de graad van doctor aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

Strafflagsutskottets betänkande N:o 1 i anledning af Hans Kejslerliga Majestäts Nådiga proposition till Finlands Ständer om antagande af allmän strafflag för Storfurstendömet Finland. *Handlingar tillkomna vid Lantdagen i Helsingfors år 1888*. Helsingfors: J. Simelii arfvingars boktryckeri-aktiebolag 1889.

Strindberg, August (1972) *Getting Married*. New York: The Viking Press.

Strindberg, August (1968) *A Madman's Defence*. London: Jonathan Cape.

Träskman, P.O. (1990) "Om 'menniskior som af sathan och sin onda begiärelse låter förföra sigh'". *Historisk Tidskrift för Finland* 75:2, 248-263.

Uimonen, Minna (2000) "Man or Woman? A case of Contrary Sexual Feeling in 1882 Finland" Paper presented to the Conference *Sex, State, and Society - Comparative Perspectives on the History of Sexuality*, Umeå, December 10-13, 1998. (Forthcoming).

Wilson, Elizabeth (1992) "The Invisible Flâneur". *New Left Review* 191, 90-110.

Why Women? Legislation Criminalizing Same-Sex Sexual Acts at the Turn of the 20th Century and the Inclusion and Exclusion of Women - The Case of Finland.

Between Men and Animals: Homosexuality, Bestiality, and Criminal Law in Sweden 1864-1978

By Jens Rydström

In the Scandinavian countries, legislation against discrimination of homosexuals – in most of them followed by the establishment of registered partnership – was enacted at about the same time (1987-1999). The abolition of the laws that previously prohibited all homosexual acts, however, took place over a more extended period, from 1933 to 1972.¹⁶⁴ This time in history is inextricably linked to the creation of the Scandinavian welfare state. An obvious question is then to what extent the Scandinavian model of integration of homosexual citizens is connected to the project of the welfare state.

There is a wide array of research on the Scandinavian welfare states, their history, typology, structures and institutions. In this highly politicised and polarised research field, historians, sociologists and others battle over how to understand and explain the welfare state. Much depends then on how "welfare state" is defined. A narrow definition of the concept, meaning only a set of social insurance systems created after the second world war, leads of course to a quite different focus than a broader definition. Likewise, a structure-oriented approach gives other results than an actor-related approach. The Danish historian Klaus Petersen has discussed possible implications of these different focuses. He has also singled out a group of researchers studying the connections between the welfare state and modernity, a kind of approach that can not easily be situated either in the actor-oriented field or in the structure oriented field of research. The importance of science and rationality, the processes of bureaucratisation and higher levels of professionalism are structural factors in modern western societies, but the researchers who inscribe themselves in this tradition also emphasise the role of groups of professionals, carriers of these new ideals.¹⁶⁵

For the purposes of this article, I intend to define "welfare state" as a professionalised society, characterised by political consensus about the possibilities to solve social problems scientifically, in conjuncture with a striving for equality and a faith in a regulating and interventionist state. Among the many problems that the welfare state should solve there was also the question how to deal with different forms of "deviant" sexuality, but the basis for decisions in these questions was depending on which explanations medicine and psychology could provide.

Perhaps changes in sexual habits and in the regulation of sexuality are best explained as effects of the process of modernisation, and should not be viewed as direct effects of the political and economic project of the welfare state. The practice which created new sexual categories and the methods of medical diagnostics were in the first place the result of new scientific discoveries and of the scientific *weltanschauung* of the late 19th century and not of any political decisions. But the question how to handle the new categories is always a political issue, and the solutions used in Sweden are insolubly connected with the type of interventionist welfare state that was created in the Scandinavian countries. From a criminological point of view, the period between the wars represents a rupture and a final abandoning of a pre-modern view of sexuality as codified in the Swedish Penal Codes of 1734 and 1864.

¹⁶⁴ The last laws that proscribed a higher age of consent for homosexual acts were abolished in Sweden in 1978, which marks the end of this study.

¹⁶⁵ Klaus Petersen, "Fra expansion til krise. Udforskning af velfærdsstatens udvikling efter 1945" *Historisk Tidsskrift*, København, vol 97, no 2 (1997), 356-375. The researchers he places within this tradition are Carl-Axel Gemzell, *Om politikens förvetenskapligande och vetenskapens politisering. Kring välfärdsstatens uppkomst i England. Del I Teoretisk inledning, Del II: Ställföreträdarna, Del III: Föreningen av motsatser*, København 1989, 1993, 1989; Anne-Lise Seip, *Veiene til velfærdsstaten. Norsk sosialpolitikk 1920-1970*, Oslo 1994; Yvonne Hirdman, *Att lägga livet tillrätta*, Stockholm 1989. See also the discussion on the connection between the welfare state and sterilisations in Mattias Tydén, *Från politik till praktik. De svenska steriliseringslagarna 1935-1975*, Stockholm 2000 (SOU 2000:22), 73-187.

Bestiality

There was no concept of homosexuality in traditional Swedish society, but the crime of bestiality – sexual intercourse with animals – was a well-known and established practice. In the Law of 1734 only bestiality, not homosexuality, was explicitly outlawed, and the Penal Code of 1864 prohibited both bestiality and “fornication against nature” in its chapter 18, section 10. The Swedish word for bestiality, *tidelag*, seems to lack any corresponding words in the other Scandinavian languages, even though it is inherited from Old Norse, which indicates that bestiality was a matter of more concern in Swedish society than in the neighbouring countries.¹⁶⁶ In the 17th and 18th centuries, there was a virtual moral panic concerning bestiality in Sweden, with more than 1500 persons prosecuted and over 600 executed for sexual acts with animals in less than 200 years. Bestiality was still the most common sexual crime in Swedish courts around the turn of the century 1900. Out of 353 prosecutions for violation of c. 18 sec. 10 between 1880 and 1910, 252, or more than 70 percent, concerned bestiality. Crimes involving forbidden heterosexual fornication were not at all that common. In the beginning of the 1930's the number of prosecutions for “unnatural fornication” between men exceeded for the first time the number of prosecutions for fornication with animals.

The problem remains how to interpret these figures. Do they indicate that bestiality was a comparatively common behaviour in Sweden, or are they rather a result of an especially high level of intolerance when it came to this crime? Given the traditionally high concern for this crime in Sweden, it seems safe to interpret them as the result of an effort from the part of the authorities to thwart this practice. The rate of court cases in the formerly Danish provinces of Skåne, Blekinge and Halland is not lower than in the rest of the country, which would probably have been the case if the statistics were proof of a more deeply lying difference in sexual habits between the two countries. However, Sweden was a rural country in which a large part of the population lived close to their animals, and this closeness of course resulted in many sexual contacts, especially since other sexual outlets were surrounded by forceful taboos. Masturbation was both morally and medically banned and sexual intercourse with women was connected with high risks, such as unwanted pregnancy or sexually transmitted diseases. There were mainly two categories of people who engaged in bestiality: young boys and older men. The difficulties of getting close to women – and the urge to do so – were probably at their heights in these two age spans, when the sexual feeling was awakening and when it was weakening.

Bestiality was an almost exclusively male crime. Even if the idea of women having intercourse with animals has existed for a long time, both as a mythological motive and as a male sexual fantasy, in the 20th century no women were prosecuted for bestiality in Sweden. The imagery around this particular form of sexuality prevailed, at least in the minds of men, which is shown by a recent inquiry sent out to informants born before 1945. The answers to this inquiry report several cases of rumours about women having had sex with dogs, and one informant reports of a rumour in the beginning of the 1930's that a girl in a neighbouring village had born puppies.¹⁶⁷

If one compares court cases from the turn of the century concerning “unnatural fornication with another person”, with cases from the same time concerning “fornication with animals” there seems to be very little difference in how the two kinds of crime is treated by the court. The acts are punished in the same way and are not considered to be the result of an inherent character. It is true that the perpetrators of both these crimes could be regarded as recidivists and it seems that some people had a reputation in their local community to be interested in animals. In many cases the perpetrator is

¹⁶⁶ The word “tidelag” (first recorded in print 1538) is derived from an Old Swedish word, *tidhas*, which meant to have intercourse and was used when referring to animals. The perpetrator of the crime was called “tidelagare” a word which is first recorded in print in 1755. (Archive of the *Swedish Academy's Dictionary*). Moreover, when the Vatican sent out letters banning the *crimen contra natura* in the 13th century, Swedish clergy interpreted this Latin notion as referring to fornication with animals whereas in the rest of Europe it was taken to mean sexual acts between men, Kari Ellen Gade, “Homosexuality and Rape of Males in Old Norse Laws and Literature” *Scandinavian Studies*, vol 58, no 2 (1986), 124-141

¹⁶⁷ Nordiska Museet, Kulturhistoriska undersökningen. Specialfrågelista Sp 226, “Otillåten sexualitet” Spec. KU 18122. Cf. Jens Rydström, “Otillåten sexualitet. Attityder till homosexualitet och tidelag” *Självbiografen* (1999), 38-44.

caught because he is suspected beforehand and people from the farm have followed him to see what he did in the stables.¹⁶⁸

Still, the court generally refrains from trying to explain the motives for the crime by referring to a certain sexual orientation, even if some cases could easily be understood that way. A rural worker from Närke in central Sweden was sent to a forensic psychiatric examination in 1894 because of his many crimes of bestiality. The psychiatric report stated among other things that "his long time slavery under the vice of self pollution, together with his low intelligence, has made him indifferent to the demands of the moral instinct" and thus, it concluded, he could not control his urges. But he is nevertheless considered in possession of his full faculties. This type of crime is often explained by excessive masturbation, or by that the perpetrator was under bad influence, drunk or feeble minded. The common denominator for these different explanations is that the self-control of the perpetrator has been weakened or destroyed. But no one advanced the idea in court that this crime was the result of a distinct sexual orientation.¹⁶⁹

In the medical literature, however, there were many explanations to this phenomenon. Krafft-Ebing had described bestiality as a sexual drive already before 1900, but this sexual aberration, or *Zoerastie*, was never established in the field of forensic medicine in Sweden.¹⁷⁰ Of 72 forensic psychiatric statements pronounced in cases of sodomy between 1934 and 1945 only one got the diagnosis zoophilia. The diagnoses given were most often about lacking intellectual ability: "imbecilitas" (26), "lacking mental development" (8), "*dementia senilis*" (8), "old age" (2), "mental insufficiency" (2), "*oligophrenia*" (2).¹⁷¹ In 43 of these cases the defendant was considered insufficiently intelligent or senile. Schizophrenia is used as a diagnosis in 7 of the cases and in the remaining 10 cases the patient was considered mentally normal. But only one thus got the diagnosis "zoophilia".¹⁷² As a contrast to this, homosexual acts were increasingly seen as the result of a sexual drive in its own right, and many people were diagnosed as suffering from "homosexuality" in forensic reports from the same time.

This is not to say that the interpretation of bestiality did not change over time. There is a marked tendency to see it less as a crime against property and more as a crime against moral order. It had always been both, but this crime was earlier almost always accompanied by damage claims. As late as 1904, one farmer tried in vain to get a reimbursement for his horse because nobody wanted to buy it after it had been defiled by a farm hand.¹⁷³ Over time it seems that the wife of the perpetrator, not the owner of the cow, was seen as the injured party. In 1928, a woman in Barsebäck in Skåne, whose husband had been accused of bestiality, wrote a letter to the police, asking them to give her husband a mild treatment, partly blaming herself:

I did not believe such wretchedness existed, let alone that my own husband would be capable of such a thing. It is awful and at the same time fatal for me. I have to add that I may be to blame because I have kept him from me for a long time. I was so ill and I even went to the doctor. We had such a heavy

¹⁶⁸ Sundsvalls tingsrätts arkiv. Sköns tingslags häradsrätt (HR), urtima ting 11 Aug 1920 §1; Riksarkivet (RA) Medicinalstyrelsens äldre arkiv (MSÄ). Utgående handlingar. Konceptserie B1A dnr 1906-2962; B1A dnr 1904-4276.

¹⁶⁹ Stockholms Stadsarkiv (SSA). Stockholms Rådhusrätt (RR) Prot i brottmål avd 3 1902 nr 370; "hans långvariga slafveri under sjelfbefläckselasten i förening med hans klena begåfning, gjort honom likgiltig för vad sedlighetskänslan bjuder" RA. MSÄ. B1A dnr 1894-4119.

¹⁷⁰ *Zooreastie* is to be distinguished, according to Krafft-Ebing, from *Zoophilie*, which is a kind of animal fetishism. Krafft-Ebing, *Psychopathia sexualis, mit besonderer Berücksichtigung der conträren Sexualempfindung*, 15. Aufl, Stuttgart 1918, 211, 397-403.

¹⁷¹ "imbecilitas" "bristande psykisk utveckling" "dementia senilis" "ålderdomssvaghet" "psykisk undermålighet" "oligophrenia". All diagnoses are taken from the register of the Central Forensic Archive (RCA).

¹⁷² "abnorm /zoofili/". Rättspsykiatriska Centralarkivet (RCA). RCA was founded in 1934 and contains all forensic psychiatric reports that have been sent to the Royal Medical Board (later the National Board for Health and Social Affairs) for evaluation since 1934. Cf. Lars Lidberg & Nils Wiklund, "Kriminologiska Centralarkivet. Ett unikt svenskt forskningsarkiv" *Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskab* (1988).

¹⁷³ Enköpings tingsrätts arkiv. Enköpings RR 2 May 1904 nr 106.

daily milk quota, we were two and had over 250 litres of milk each day. I am just a woman, I am 46 years old and have always worked /and had eight children/.¹⁷⁴

It was not uncommon that men blamed their crime on their wife's unwillingness to engage in intercourse, nor that the wife took the blame on her. In this letter it seems clear that the woman not only blamed herself, but also personally feared the consequences of her husband's infidelity. This could lead to a very interesting discussion of who is the victim in this case: the animal, its owner, the perpetrator's wife or the general moral sense. We will not go into this regarding bestiality, but instead discuss these aspects regarding homosexual acts.

Courtroom Practice

There were more than 2,400 men prosecuted for violation of c. 18 sec. 10 between 1864 and 1944, when the law was changed. About a third of the cases between 1880 and 1944 concerned fornication with animals and until the beginning of the 1930's this was the most common crime judged under this section. It can be said that male homosexuality gradually replaced bestiality as the male sexual deviance that was perceived of as most problematic.

The construction of the homosexual is closely connected to the new, medicalised way of perceiving sexual aberrations. The few men who were prosecuted under c. 18 sec. 10 for homosexual acts before the 1930's for the most part had engaged in sexual acts with children or had done it in public. A turning point was a court scandal in 1907, the Santeson case. According to Greger Eman, it was at this time that the word and the concept of homosexuality became spread outside a narrow circle of biologists and physicians, and new articles and pamphlets on the subject appear in the years to come. The number of court cases increase after 1907, which may have something to do with the new way of dealing openly with the concept.¹⁷⁵

If the court declared someone insane according to chapter 5, section 5 of the Penal Code (5:5), the question immediately presented itself what to do next. Before 1929 there was no law regulating what to do with insane criminals. According to a Royal Decree from 1826 the court could decide to hand him over to the King's governor (landshövdingen) if he was regarded as dangerous for others, asking the governor to "take care of him so that he is not dangerous to the general security".¹⁷⁶ From 1929, however, there was a dramatic change in the letter of the law. The grounds for forced custody were no longer to be the culprit's potential danger to general security but whether he was "in need of treatment". The Insanity Act (Sinnessjuklagen) of 1929 states that it is the examining doctor's decision whether the defendant is "in need of treatment" or not. The decision whether to regard him as insane or partly insane (chapter 5 sections 5 or 6) was entirely the court's. But once sentence was passed it became a purely medical problem.

Table 1. Convictions for violation of chapter 18 section 10 of the Penal Code 1915-1944

Year	5:5	Perc. 5:5	Sentences	Punishment
1915-19	4	12,5	28	11,4
1920-24	0	0	46	8,1
1925-29	5	5,7	82	8,1
1930-34	20	15,5	109	7,8
1935-39	67	34,5	127	4,1
1940-44	93	27,7	243	3,8

¹⁷⁴ "Ja trodde allri att här var sådan uselhet till långt mindre ja trodde min egen man till en sådan sak det är ju hemskt alldeles och på sama gång lifsfarligt för mig själf. Ja får ju också tilläga att kanske ja har själf vatt skuld för ja hålt han mycket ifrån mig en lång tid ja var så sjuk ja var också hos läkare vi hade ju dels å ett strängt mjölke vi var 2 vi hade vars 250 liter mjölk o över på de varje dag ja är ju inte mer än en kvinna ja är 46 år o har arbetat alltid med /o haft 8 barn". Landskrona tingsrätts arkiv. Rönnebergs, Onsjö och Harjagers domsagas HR 29 Oct 1928 HT § 319 (AIa:110).

¹⁷⁵ Greger Eman, "Nils Santessons femtioåriga helvete" in Göran Söderström (ed) *Sympatiens hemlighetsfulla makt. Stockholms homosexuella 1860-1960*, Stockholm 1999.

¹⁷⁶ "att om honom taga vård, så att han ej bliver vådlig för den allmänna säkerheten". Kungl brev 9 mars 1826.

Note: The table does not include those convicted to reformatory schools, prison or other alternative forms of punishment. 5:5 = number of persons declared not accountable for their deeds according to chapter 5 section 5. Perc. 5:5 = percentage declared not accountable out of the total number of those found guilty. Sentences = number of persons sentenced to hard labour. Punishment = average length of sentences of hard labour, in months.

Source: Court records in rural and urban courts.

As seen by the table, the middle of the 1930's was a turning point. The percentage of cases in which the defendant was declared insane increased from around 15 percent to around 30 percent; the average length of punishment was decimated from about 8 months to about 4 months; and the percentage of suspended sentences rose from about 40 percent to about 70 percent. This development is obviously the result of a wish to find other, more modern ways of dealing with homosexuality. It was still a crime, but the courts increasingly dealt with it as an illness that could be diagnosed.

From Homophobia to Acceptance 1944-1978

When homosexuality was decriminalised in 1944, a higher age of consent was imposed on homosexual acts – 18 as opposed to 15 for heterosexual intercourse. And it was the fears that young people would be corrupted by homosexuals, combined with a belief that homosexual networks constituted a danger to national security that sparked the homophobic campaigns of the 1950s. In many countries this decade when the Cold War grew in intensity also represented a period of harsh persecutions of homosexuals. In the United States, the authorities persecuted communists and homosexuals and hundreds of civil servants were dismissed on grounds of homosexuality. In Europe there was also a wave of homophobia, sparked by the Kinsey report and fuelled by the political climate during the Cold war.¹⁷⁷

Also in Sweden the 1950s were characterised by homophobia. Conservative forces, but also large parts of the political left stood behind the demands for more moral authorities, and they helped paint a gloomy picture of a morally corrupt society. Actors like the anarcho-syndicalist newspaper *Arbetaren*, and leftist writer Vilhelm Moberg formed an unholy alliance with forces like the Association of Swedish Mothers and other conservative and Christian lobby groups. According to these new moralists, homosexuals could ruin the lives of young boys without risking any punishment, since a homosexual free masonry protected the interests of its members and obstructed the due course of justice. Traditionally, a strong opposition to homosexual emancipation is attributed to the political right, but in Sweden at this time of moral panic, right and left co-operated to fight what was called the “rot of justice” (rättsröten). A leftist conceptualisation of homosexuality as an upper class phenomenon, or indeed as an integrated part of fascism is not new, but is mostly a purely theoretical concept with little ground in reality.¹⁷⁸ What makes it more difficult to dismiss such an analysis in the Swedish case are the evidence of two major scandals in the beginning of the 1950s. A former restaurant owner named Haijby revealed that the Royal Court had paid him over 100 000 crowns between 1934 and 1947, asking him not to make public his claims that he had had a homosexual affair with King Gustaf V, who had died in 1950. There was never any concrete evidence of any sexual affair between the two men but the rumours about the King's homosexuality were widely spread at that time. And apparently the Court was sufficiently disturbed by them to buy Mr. Haijby's silence for a sum corresponding to more than thirty year's salary for a manual worker. In order to explain the homophobic stance of the political left during the 1950's, one has to understand that they were under

¹⁷⁷ David Johnson, “Homosexual Citizens' - Washington's Gay Community Confronts the Civil Service” *Washington History*, (Fall/Winter 1994-1995), 45-64; Jacques Girard, *Le mouvement homosexuel en France 1945-1980*, Paris 1981, 18-30; Jeffrey Weeks, *Coming Out. Homosexual Politics in Britain from the Nineteenth Century to the Present*, London 1977; Hans-Georg Stümke and R. Finkler, *Rosa Winkel, rosa Listen. Homosexuelle und "Gesundes Volksempfinden" von Auschwitz bis heute*, Reinbeck 1981; Hans Warmerdam & Peter Koenders, *Cultuur en ontspanning. Het COC 1946-1966*, Utrecht 1987.

¹⁷⁸ Randall Halle, “Between Marxism and Psychoanalysis: Antifascism and Antihomosexuality in the Frankfurt School” in Hekma, Oosterhuis & Steakley (eds) *Gay Men and the Sexual History of the Political Left*, Binghamton 1995, 295-319.

the impression that the authorities tried to protect the King and other high-ranking officials from being exposed as homosexuals.¹⁷⁹

But the Haijby affair was only the culmination of a long series of homosexual affairs, sprung from a growing anxiety in the media. During the debate on homosexuality in the 1940s, those who opposed or were reluctant to support decriminalisation voiced mainly two concerns. It could lead to more sexual activities in the open, which would be offending to a general sense of decency, or it could encourage homosexuals so that they became more active and hence would ruin the lives of many young people. One activity seemed to combine the worst fears of the homophobes, and that was boy prostitution. Already in 1947 there were a number of articles about it in Swedish newspapers, and the publication of the Kinsey report resulted in a growing concern in the matter.¹⁸⁰

In March of 1950, Birger Sjödén, principal of a reformatory school for boys near Stockholm, published an article in *Dagens Nyheter*, which warned for the effects of homosexual prostitution. Many boys from his school escaped and went to Stockholm from time to time. In the city they had an easy way of making money by selling sex to homosexuals, but it was a way which led to disaster. Through this activity, their sexual life became permanently damaged, Sjödén argued, and they were also introduced to drugs and criminality. Boy prostitution was a growing social scourge, and society had to take firm action against it.¹⁸¹

Shortly after Sjödén's article, the so-called Kejne-affair became public. A pastor, engaged in social work, accused a colleague of sexually exploiting young boys. He complained that the police investigation of the matter took unacceptably long time, and accused the judicial system of being corrupted by homosexuals on high positions. The affair grew and popular indignation over what was perceived as a homosexual conspiracy soon forced the government to appoint a commission to look into the matter. The Kejne commission was immediately accused of consisting of homosexuals, and a second commission had to investigate the sexual orientation of the members of the first. After a period of rumours and accusations, the minister of Ecclesiastic affairs, Nils Quensel, had to resign. He had been publicly exposed as a pervert and a homosexual, something which he denied, and his political career was damaged beyond repair.¹⁸²

The moral panic around homosexuality in the 1950s resulted in commissions, newspaper headlines, political meetings and a sharp increase in the numbers of prosecutions for homosexual acts with persons under 18. It did not, however, result in any concrete legal measures – only in a tightened control of homosexual activities. In July of 1950, the Governor of Stockholm (överståthållaren), invited representatives for the police and social workers to discuss the problem of boy prostitution. The committee proposed a number of measures, which for the most part were not carried out. One lasting effect of its work was a register of homosexuals, and the police was also accused of photographing homosexual men at their meeting places.¹⁸³

Given the fears of the harmful effects of homosexuality on young people, there was, needless to say, a general consensus about the need of a higher age of consent for homosexual acts. The new law from 1944 prohibited all homosexual acts with persons under 18 and stipulated a conditional ban of such acts with persons between 18 and 21. If a person over 21 committed fornication with a person

¹⁷⁹ According to the memoirs of Prime Minister Tage Erlander, the delicate matter was presented to the Government in December of 1947 by the Minister of the Interior who bluntly declared: "The King is a homosexual!" In the astounded silence that followed, the meek voice of the Minister of Finance Wigforss was heard saying: "At his age... how vigorous?!" The King was at that time 89 years old. Tage Erlander, *1949-1954*, Stockholm 1974, 207.

¹⁸⁰ "Ungdom på farliga vägar i Stockholm" *Expressen* 7 Feb 1947; "Hälften av alla män bryter mot sexuallagarna" *Mellersta Skåne*, 3 Dec 1947; "95 procent av USA:s män bryter mot sexuallagarna" *Morgon-Tidningen* 21 Dec 1947; "De homosexuella och deras offer" *Örebro Dagblad* 17 Jan 1948; "Homosexuella trafiken i Humlegården tilltar" *Afton-Tidningen* 10 Mar 1948.

¹⁸¹ Birger Sjödén, "Den homosexuella prostitutionen" *Dagens Nyheter* 8 Mar 1950.

¹⁸² For a description of the scandals of the 1950s, see Göran Söderström, "'Homosexaffärernas' och 'Rättsrötans' tid" in *Sympatiens hemlighetsfulla makt*.

¹⁸³ In 1964, the register consisted of 312 persons. It is not known for how long the register existed or what has happened with it since. Stig-Åke Petersson, *Bara bögförtrycket blomstrade. Samhällets åtgärder mot den s.k. kriminella homosexualiteten i Stockholm under 1950-talet*, Stockholm 1983, 35-59, 137; "Tumult på sexkonferens. 'Polisen smygfotofererar homosexuella!'" *Expressen* 11 Oct 1964.

of his own sex between 18 and 21 and took advantage of the younger person's inexperience or dependent situation, he could be sentenced to a maximum of two years of hard labour. These age limits were challenged in 1951 by a private bill to parliament by left wing social democrat Ture Nerman. In view of what he perceived as a growing problem of boy prostitution, he proposed to raise the absolute ban for homosexual intercourse to 21 and make the conditional ban applicable regardless of age. This bill was rejected, but only because a committee was already working on a revision of the penal code.

The new penal code of 1965 kept the age limits 18 and 21 (*Brottsbalken*, chapter 6 section 4). More importantly, it added something, which had not been in the Swedish law before, namely a prohibition to buy "temporary sexual liaisons" with a person under 18, if it was heterosexual prostitution, and 21 if it was a homosexual contact. In the debate in the Riksdag on the proposed penal code, this new provision (c. 6 sec. 8 *Brottsbalken*) was one of a handful of matters that were discussed more thoroughly. Lisa Mattsson, social democrat in the Penal Code Committee, entered a reservation to it, and it was criticised both in the Upper and the Lower Houses of the Riksdag. Elisabet Sjövall, social democrat in the Lower House said that through the law "we give these antisocial boys a possibility to live on blackmailing for another three years". Several other members of parliament also spoke against this new law, both from the political left and the political right, and it was carried by a feeble majority of 6 votes in the Lower House and a more stable majority of 53 votes in the Upper House.¹⁸⁴ The new crime was entitled "seduction of youth" and was defined as follows.

A person, who, by promising or giving compensation, obtains or tries to obtain a temporary sexual relationship with some one under eighteen years of age or, if he is of the same sex, under twenty-one years, shall be sentenced for *seduction of youth* to pay a fine or to imprisonment for at most six months.¹⁸⁵

This new law was severely criticised even before it came into force in 1965. In the debate on free sexuality, which shook Swedish society during the first half of the 1960s, many people pointed out that the new law would only make worse the already difficult situation for homosexuals. It was compared to the Danish "Ugly Law" which was in force only between 1961 and 1965 and which was severely criticised as a convenient tool for blackmailers.¹⁸⁶ Unlike the Danish law, however, its Swedish counterpart was never widely used. Between 1965 and 1977, the period during which the law still contained a higher age limit for homosexual prostitution, only 33 persons were sentenced according to it.¹⁸⁷ It is difficult to find an answer to the question why the Swedish authorities chose to use the law so little compared to how it was used in Denmark. "For some reason, the Swedish police has refrained from fighting street prostitution among young people with the help of c. 6 sec. 10" says Nils Jareborg in his commentary to the new penal code, but offers no further explanation.¹⁸⁸

¹⁸⁴ "ger vi dessa asociala pojkar möjlighet att ytterligare under tre år leva på utpressning" 1962 RD AK Nr 33, s 64.

¹⁸⁵ "Den som genom att utlova eller giva ersättning skaffar eller söker skaffa sig tillfällig könsförbindelse med någon som är under aderton år eller, om han är av samma kön, under tjugo[ett] år, dömes för *förförelse av ungdom* till böter eller fängelse i högst sex månader." (6:8 BrB, [from 1984 6:10 BrB]). In 1969, the higher age for the ban of same sex prostitution was lowered from 21 to 20, in connection with a lowering of the general age of majority. Engl. trans. in *The Swedish Penal Code. The American Series of Foreign Penal Codes*, New York 1972.

¹⁸⁶ Alvar Nelson, "Brottsbalken och sexualmoralen" i *Sex och samhälle*, Stockholm 1965; Henning Pallesen, *De avvikande*, Stockholm 1964; Lena Lennerhed, *Frihet att njuta. Sexualdebatten i Sverige på 1960-talet*, Stockholm 1994, 160-161; cf. Aksel Christensen, *Et seksuelt mindretal*, København 1961.

¹⁸⁷ Number of persons convicted for violation of c. 6 sec. 8 of the penal code: 1965:1, 1966:5, 1967:5, 1968:3, 1969:3, 1970:3, 1971:0, 1972:1, 1973:1, 1974:4, 1975:5, 1976:1, 1977:1 (Sources: 1965-1972: *SOU* 1976:9, 153; 1973: *Kriminalstatistik*. Del 2; 1974-1977: *Rättsstatistisk årsbok* 1975-1977).

¹⁸⁸ In 1984, chapter 6 of the present penal code was completely revised and renamed from "Crimes against morals" (*sedlighetsbrott*) to "Sexual crimes" (*sexualbrott*). The revised chapter kept the section prohibiting "seduction of youth" but renumbered it to section 10. By then the inequity between homosexual and heterosexual offences against this had long been gone. Since 1978 it prohibits only buying sexual favours from youth under 18, regardless if these favours are of a homosexual or heterosexual nature. "Av någon anledning har svensk polis

In 1969 the general age of majority was lowered from 21 to 20 years, and consequently, the age limit for illegal homosexual prostitution and for homosexual acts with a person in a dependent position was also lowered. When this was dealt with by the Riksdag, there were no attempts to abolish or further lower the higher age limit for homosexual acts. However, Minister of Justice Kling wrote in the Government's proposal in the matter: "In my opinion it is questionable whether there will be any reason in the future to keep the distinction between homosexual and heterosexual acts in the Penal Code".¹⁸⁹

The first initiative to abolish the unequal ages of consent was by a private bill from the conservative MP Alf Wennerfors in 1971. He explained that the suffering inflicted by the law on an already weak group in society concerned him. Before he presented the bill he had discussed it with members of the lesbian and gay association, and when it was debated in the Riksdag, he revealed that several colleagues had told him it would be political suicide to present such a bill. He was also aware, he said, that it would lead to "strange and even for me personally unpleasant reactions". Nevertheless he wanted to do this for the many homosexuals in society. His bill was rejected by the Riksdag, but it was the first initiative to finally abolish the partial criminalisation of homosexuality that still prevailed in Sweden.¹⁹⁰

It may seem odd that the first initiative came from a conservative MP, but it is but another example how political action around homosexuality sometimes depends on personal beliefs rather on a party line or a conscious ideology. The overall picture, however, is that the political left and the liberals have had the initiative in these questions in the post war period, with the exception of the homophobic 1950s. In the 1980s, when the anti-discrimination laws and the law on registered partnership were prepared, it was liberal MP Barbro Westerholm, formerly Director-General of the National Board for Health and Social Affairs (Socialstyrelsen), who was the most active in these questions. In the 1970s, however, when the last remnants of the anti-gay legislation were abolished, it was without doubt the communist party and its MP Jörn Svensson who had that role.

In a party bill, the communists in 1973 argued that the proposed new Marriage Act would only perpetuate stale and petty bourgeois structures. Marriage ought to be replaced by an act of civil registration, open for heterosexual couples as well as for groups of people who wanted to live collectively. "It should also be possible for the sexually deviant to use the registered cohabitation as a legal form for a relation between two people" was one of their demands.¹⁹¹ The Law Commission rejected the motion, but in a wording which would become a lever for the future strivings for legal equality. "The Commission nevertheless wants to emphasise that from society's point of view, a relation between two persons of the same sex is a fully acceptable form of living together." This statement was accepted by 271 votes against a more conservative minority of 34, who instead voted for a wording according to which society "did not object" to such relations – indeed a change of political context from the 1950s!¹⁹²

The sexual and political radicalism of the 1960s resulted in extensive efforts to reform society in the 1970s. Perhaps as a result of this radical discourse the Sexual Crime Commission, chaired by the President of the Court of Appeal Björn Kjellin, proposed changes that were too radical to go through the parliamentary process. Its proposal involved the decriminalisation of incest as well as the removal of all laws especially referring to homosexuality.¹⁹³ It was presented in 1976, when Sweden

avstått från att med hjälp av 6:10 bekämpa gatuprostitution bland unga" Nils Jareborg, *Brotten. Första häftet. Grundbegrepp. Brotten mot person*, Stockholm 1984, 318.

¹⁸⁹ "Enligt min mening kan det ifrågasättas om det i fortsättningen finns anledning att i brottsbalken skilja mellan homosexuella och heterosexuella handlingar" (1969 prop 25 s. 79). Stefan Gadd-Karlsson, *Homosexuell frigörelse – en fråga om kunskap. Regeringens och riksdagens behandling av frågor som rör homosexualitet och homosexuella 1945-1986/87*, C-uppsats, Department of History, Göteborg University 1995, 23.

¹⁹⁰ "märkliga och även för mig personligen obehagliga reaktioner" (1971 RD 121 s 124). Quoted from Gadd-Karlsson, 24.

¹⁹¹ "Även de sexuellt avvikande bör ges möjlighet att använda den registrerade samlevnaden som en rättslig form för en tvåpartsrelation" (1973 mot. 1793, p 2) Quoted from Gadd-Karlsson, 53.

¹⁹² "Utskottet vill dock betona att en samlevnad mellan två parter av samma kön är från samhällets synpunkt en fullt acceptabel samlevnadsform" (1973 LU:20 s. 116). "har intet att erinra" Quoted from Gadd-Karlsson, 54.

¹⁹³ *Sexuella övergrepp. Förslag till ny lydelse av brottsbalkens bestämmelser om sedlighetsbrott avgivet av sexualbrottsutredningen*, Stockholm 1976 (SOU 1976:9).

for the first time since the early 1930s had a non-socialist government, consisting of conservatives, liberals, and agrarians. The Minister of Justice, Sven Romanus, appointed a new commission, which soon presented a less controversial proposal, withdrawing the proposed decriminalisation of incest. The lowering of the age of consent for homosexual relations to 15 was kept in the new proposal, and in the parliament only a handful of speakers opposed it. To compensate for that, they often had a more sulphuric style when they discussed the matter. “The heterosexual harbours life, development and future. The homosexual harbours sterility, barrenness and death” said Gunde Raneskog, one of those from the agrarian party who most vehemently opposed the equal age of consent. Despite this opposition, the abolition of the higher age of consent for homosexual acts was carried by a vote of 210 for and 37 against.¹⁹⁴

The establishment of an equal age of consent of 15 for both homosexual and heterosexual acts from the 1st of April 1978 marked the end of a long period in which homosexual acts had been banned or discriminated against by the penal code. In January of the same year the government appointed a commission with the task to “compile and give an account of available scientific documentation about homosexuality” and to “propose measures which are needed in order to remove any remaining discrimination of homosexuals”.¹⁹⁵

It was the work of this commission, which eventually led to a set of laws protecting the interests of homosexual citizens, such as the anti-discrimination law, the homosexual cohabitation law and the law on registered partnership. This marks a new phase, in which the homosexual is increasingly integrated in the legal fabric of the welfare state as a citizen with minority status and minority rights, but also with important limitations to these rights. During this phase focus has changed so that it is no longer the right to free sexuality which is emphasised but the right to form family units on the same conditions as the rest of society.

¹⁹⁴ “Det heterosexuella har livet, utvecklingen och framtiden inbyggda i sig självt. Det homosexuella har steriliteten, ofruktsamheten och döden i sig.” 1977/78 RD 93 p 52, vote p 83.

¹⁹⁵ “sammanställa och redovisa tillgänglig vetenskaplig dokumentation om homosexualitet” ”föreslå åtgärder som behövs för att undanröja kvarvarande diskriminering av homosexuella” *Homosexuella och samhället. Betänkande av utredningen om homosexuellas situation i samhället*, Stockholm 1984 (SOU 1984:63), 30.

The construction and deconstruction of a victim - The discourse on age and homosexuality and §213 in the Norwegian Penal Code of 1902 from the end of the nineteenth century to 1972.

By Martin Skaug Halsos

Introduction

The Norwegian Penal Code of 1902 was the first of the Nordic countries to abolish the general ban on homosexuality. The section prosecuted only sex between men, which was in the interest of the public to punish. From the beginning of the last century until the upheaval of section 213 in 1972 the interest of the public meant mostly to prevent the spread of homosexuality through sexual experience. Hence section 213 worked as a higher age of consent for homosexuality in Norway, even though in theory the age of consent was the same. In 1925 the State prosecutor even sent a letter to the local police to only investigate and prosecute cases where young men under the age of 21 were involved.

Denmark and Sweden went through the same development in law when the ban on homosexuality in both countries was replaced with a higher age of consent. This happened in Denmark in 1932 and in Sweden in 1944. When section 213 of the Norwegian Penal Code was abolished in 1972 the age of consent was kept the same for homosexual acts as for heterosexual (16 years). In 1976 the age of consent became equal in Denmark, and the same happened in Sweden two years later in 1978 (15 years in both countries). In Finland homosexuality was punished as in every case until 1970 when it was replaced with a higher age of consent which was repealed in 1999 (16 years).

To understand this common development in all the four studied Nordic countries we have to look on these societies understanding of homosexuality, and why or why not it should be punished in the end of the nineteenth and twentieth century. Most prominent is the development connected to what I have called "the discourse on age and homosexuality". I will use the debate on homosexuality and §213 in Norway between 1887 - 1972 as an example on this, and use cases from the courts of Kristiania/Oslo in the same period to enrich the material. The discussions in the other three Nordic countries are almost identical.

The discourse on age and homosexuality is connected to both a common belief and a scientific discourse on the reasons of homosexuality that at least some young people are in a state of sexual disorientation and have to be lead into heterosexuality. This belief constructed a new victim, when the modern society rejected an angry God as a reason to punish homosexuality because the biological view of an inborn homosexuality was introduced in the end of the nineteenth century. Eventually also this victim was deconstructed, and the last laws who discriminated homosexuality to heterosexuality was repealed.

Age, homosexuality and the motives to section 213; the construction of a victim

In 1887 professor Bernhard Getz, the chairman of the royal commission, which had been established to make a new penal code for Norway, proposed to abolish punishment against homosexuality because it was "...*strong and rooted*".¹⁹⁶ Hence the threat of punishment would have no effect on the offender. This changed the discourse on why homosexuality should be punished in Norway. Homosexuality was not longer an act of an evil and corrupted but free mind, but of a sick nature. Bernhard Getz explained the cause of homosexuality to be

*"... based in part on some kind of special mental deformity, in part sickly condition, which causes abnormality in passion and inclinations,"*¹⁹⁷

¹⁹⁶ Getz 1887 p.10. "...sterk og rodfestet."

¹⁹⁷ Getz 1887 p.10. "...synes at have sin Grund i dels i enslags særlig psykisk Misdannelse, dels i sygelig Tilstand, der fremkalder Abnormiteter i Drifter og Tilbøieligheter,"

This meant that the act itself did not longer justify punishment. For a homophobic society, as the Norwegian society was in the beginning of the last century, this was a problematic view. To keep the ban on homosexual acts between men a new reason to punish homosexual acts was to be constructed.

In his motives from 1887 Getz also wrote of other reasons for homosexuality. In the proposals he mentioned “corruption” as a reason for homosexuality, and unlike the act itself it was a reason to punish homosexuality because it was “...an offence against the rights of others.”¹⁹⁸ The government had to protect its citizens to not become a homosexual. The new reason to punish homosexuality would from then on be to prevent a spread to the rest of the population.

In the motives from 1887 Bernhard Getz did not mention youth as especially venerable to become homosexuals. This would change. In the last proposal to the Norwegian Penal Code of 1902 from 1896 the royal commission wrote that they wanted to punish sex between men to “...prevent a class of male prostitutes...” to occur through “...a seduction of young people.”¹⁹⁹ This was in their view the very reason for section 213, and the only reason to punish homosexuality because it was in the public interests that male prostitution “...in any case is prosecuted.”²⁰⁰ According to the motives for section 213 it was surprisingly not because boys were “corrupted” into homosexuality, or because of a risk for homosexuality to spread that the section was made. It was to prevent prostitution in the streets.

On the other hand the main reason to punish homosexuality was already connected to the seduction of youth. Hence the discourse on age and homosexuality was established in Norway and a new victim was constructed.

Age, homosexuality and the proposals to change §213 in 1925 and 1953; the victim is fixed.

Early on people wanted to change section 213 because it was felt insufficient and old fashioned. Section 213 was proposed repealed and replaced with a higher age of consent for homosexuality in 1925 and 1953. Both proposals saw section 213 as discriminate to homosexuals because the section made such acts a crime, and it was seen as old fashioned because sex between women was excluded from the paragraph. At the same time they both stressed to protect both girls and boys to become homosexuals, and to thereby hinder the threat of a spread of homosexuality in the society.

The scientific background for the two proposals was change in the discourse on the reasons for homosexuality from a mostly biological view to a psychological one in the beginning of the twentieth century. The psychiatrist Sigmund Freud established the notion that sexuality was formed during a person childhood, and that homosexuality was a result of a halt in the development to become a heterosexual. Another important reason to this stress was the development of the Norwegian Welfare State in the same period. The state became more and more responsible for the well being of its subject. Dealing with homosexuality, which was seen as something negative and unwanted, the state had a responsibility to hinder that possible heterosexual to become a homosexual, and at the same time protect those who already were homosexuals.

For example wanted the Committee of Penal Law in 1925 to protect young people under 21 years to lead “...their emotions be led in the right (heterosexual) direction,” so that they would get “...a normal sex life.”²⁰¹ The medical expert on homosexuality in the commission; Professor Ragnar Vogt, was well aware that a special homosexual inclination was not the only reason for sex between boys or men. As examples he noted

¹⁹⁸ Getz 1887 p.10 “...en Krænkelse af andres Ret,”

¹⁹⁹ Straffelovskommisjonen 1896 p.198 “...en Stand mandlige Prostituerede fremales...”, “...en Forførelse af unge Mennesker.”

²⁰⁰ Straffelovskommisjonen 1896 p.198 “...i ethvert Tilfælde paatales.”

²⁰¹ Straffelovskomiteen 1925 p.39 “...deres følelser ledet i rigtig (hetero-seksuel) retning,” “...et normalt kjønsliv.”

*"...homosexual habits in boarding schools, ships on long distant voyages, isolated military camps..."*²⁰²

And he pointed toward other researchers who stated that homosexuality

*"...in origin is actually bisexuality with a future possibility to develop in both the normal and the abnormal direction."*²⁰³

Because of this the state had a responsibility to protect the young against becoming homosexuals.

At the same time the commission wanted to protect the true homosexuals. The commission wanted to repeal section 213 because

*"To punish the satisfaction of inborn homosexual sexdrive will for these persons mean the same as if the law by the threat of punishment forbade intercourse between the sexual normal man and woman."*²⁰⁴

The Council of Penal Law used much of the same arguments in 1953 when they also proposed to abolish section 213. The council saw it *"...unjust to punish a person(...)because of an inborn ability..."*, and it meant that the threat of punishment was not needed because of the very negative view in public opinion of homosexuality.²⁰⁵ Instead of section 213 they wanted a higher age of consent for homosexuality. In their proposal they wrote

*"...homosexual experiences for a person under 18 years could be contributory to his sexual life takes on a constant homosexual direction."*²⁰⁶

The council went further to protect the citizens against the threat to become homosexuals. According to the council also mature people were in danger to become homosexuals. As the Commission of Penal Law, the Council of Penal Law had an appointed member with a scientific knowledge of homosexuality; Professor in psychiatry Ørnulf Ødegård. He was a pupil of Professor Ragnar Vogt, but unlike Vogt he did not believe any homosexuality to be caused by biological reasons. In an attachment to the proposal he wrote

*"...all our knowledge until present are against the hypothetical homosexual inclination to be based in the hormones."*²⁰⁷

He was very worried over the many latent homosexuals who Alfred Kinsey had reported on in 1948 and 1953.²⁰⁸ They were so many that it would be a serious problem for the society if they became homosexuals, especially because Ødegård believed that homosexuality itself led to alcoholism and

²⁰² Straffelovskommisjonen 1896 p.198 *"...homoseksuelle uvaner i skole-interner, skibe paa langfart, avsondrede militær-leire..."*

²⁰³ Straffelovskommisjonen 1896 p.198 *"...oprindelig dreier sig om biseksualitet med mulighet for fremtidig utvikling i baade normal og abnorm retning."*

²⁰⁴ Straffelovskomiteen 1925 p.39 *"Å sette straff for tilfredsstillelse av medfødt homoseksuell kjønnsdrift vil da for disse personer bety det samme som om loven ved straffetrussel forbød den seksuelt normale manns og kvinnes kjønnslige omgang."*

²⁰⁵ Straffelovrådet 1953 p.11 *"..urettferdig å straffe en person(...)som følge av en egenskap ved ham."*

²⁰⁶ Straffelovrådet 1953 p.12. *"...homoseksuelle opplevelser for en person under 18 år kan være medvirkende til hans seksuell liv tar en vedvarende homoseksuell retning."*

²⁰⁷ Straffelovrådet 1953 p.19 *"Overhodet taler vår viten inntil i dag bestemt imot at den hypotetiske homoseksuelle konstitusjon skulle være hormonelt forankret."*

²⁰⁸ Straffelovrådet 1953 p.20.

other social problems.²⁰⁹ According to professor Ødegård homosexuality was a revolt against the society, and one example was the need in homosexuals to propaganda for homosexuality as a biological and social equivalent and equal in rights.²¹⁰ The council had been contacted by the newly founded Norwegian organisation for homosexual emancipation; *Det norske forbundet av 1948* (DNF-48), and to the council and others showed a new and aggressive homosexuality. What the council and professor Ødegård probably did not know was the fact that DNF-48 had started the discussion to repeal section 213 by a letter to the Minister of justice. On this background the council proposed to change section 937, which punished unmarried heterosexuals living together in a sexual relationships, into a law which punish announcement for meetings or gatherings for homosexual in the public to prevent

*“...persons who are not homosexuals, but could possibly be influenced to a homosexual inclination in company with homosexual persons.”*²¹¹

to become homosexuals. The proposal also made it very difficult for an organisation like DNF-48 to exist. Not only because it could not announce its meetings, but also because it had to see to it that youngster under the age of 21 was not allowed into a meeting, and/or was kept away outside the building where such a meeting was being held all according to the proposed §397.

The views of professor Ødegård and the Council of Penal Law, on age and the possibilities to become homosexuals were met with reactions. The Director of Health Karl Evang did not agree.²¹² In a letter to the Department of Justice he was against the proposed changes in §§213 and 397 he wrote that *“...conditions which fixes the individual in the homosexual direction, in the essential happens earlier than puberty.”*²¹³ Because of this there was no need for a higher age of consent or to secure others from homosexual influence. High court lawyer Johan Bernhard Hjort wrote on the behalf of DNF-48 to the Department of Justice that section 213 was unjust because

*“...homosexuality is mostly presumed to be inborn, or acquired in the childhood,”*²¹⁴

To support his view he had a number of Scandinavian scientists and professor in criminology at the University of Utrecht G. TH. Kempe behind him, which DNF-48 had contacted for scientific statement against the proposals for change of section 213 and section 397.²¹⁵

Because of the conflicting views on age, homosexuality, and section 213 the Government decided to send the proposal back to the Department of Justice to rest in its vaults until 1970.

Age, homosexuality and the repeal of section 213; the deconstruction of a victim

²⁰⁹ Straffelovrådet 1953 p.20.

²¹⁰ Straffelovrådet 1953 p.20. *“...å gjøre propaganda for det syn at denne form for seksualitet er biologisk, psykologisk og sosialt likeverdig og likeberettiget.”*

²¹¹ Straffelovrådet 1953 p.17 *“...personer, som ikke er homoseksuelle, men som det kan tenkes ville påvirkes i homoseksuell retning i samvær med homoseksuelle personer.”*

²¹² Karl Evang (1902-81) was a doctor of medicine and Director of Health in Norway from 1938-72. He is considered a pioneer in health education, and in the thirties he was editor of *Populært tidsskrift for seksuell vitenskap* a popular magazine on sexual education.

²¹³ Ot.prp.nr.41 (1954) p.15. *“...forhold som fester individet i homoseksuell retning, i alt vesentlig finner sted tidligere enn i pubertetsårene.”*

²¹⁴ Letter to Department of Justice from Hjort dated March the 8th 1954 p.1. *“...homoseksualitet oftest antas å være et medfødt, eller i barneårene ervervet anlegg.”*

²¹⁵ Halsos 1999 p.155. DNF-48 got in contact following scientists: In Norway: psychologist Ingjald Nissen and Doctor of the police in Oslo and psychiatrist Irmelin Christensen. In Denmark: professor in medicine H. Helweg, Lawyer of the police in Copenhagen Aage Lothinga, , lecturer at the university of Copenhagen Karl O. Christensen, professor in medicine Georg Stürup. In Sweden professor Einar Sjøvall, doctor in medicine Torsten Jåanson Frey, and a doctor in medicine with the name Torstensen.

The proposal and the views of the Council of Penal Law had thought DNF-48 that a repeal of section 213 could only happen when the theory of seduction did not longer have any effect. The discourse on age, homosexuality and section 213 was used by DNF-48 to abolish section 213. After the proposals of the Council of Penal Law had been sent back to the Department of Justice, DNF-48 continued to collect scientific statements and studies that spoke against the belief of homosexuality through seduction. The turning point was two juridical reports on age, homosexuality and the penal code; the British *Wolfenden Report* from 1957 and the Dutch *Speijer Report* from 1969. Both concluded against the belief that young people could be seduced to become homosexuals.²¹⁶ The major threat for DNF-48 was not section 213, but an introduction of a higher consent of age because it lacked section 213 flexibility through its amendment that a prosecution should be in the interests of the public.

The repeal of section 213 was discussed in the Parliament in 1971. In December 1970 the leader of DNF-48 Kim Friele had delivered a translation of the *Speijer Report* to the members of Parliament and asked for an abolishment of section 213. Because of this action from DNF-48 Member of Parliament Arne Kielland asked the Parliament for repeal of section 213. Friele contacted him, and he was literately speaking introduced to the discourse on age and homosexuality by her. In his speech Member of Parliament Arne Kielland therefore warned against replacing section 213 with “...*a new and perhaps even worse statute of discrimination.*”²¹⁷ By this Kielland meant a higher age of consent.

A minority of the Parliament wanted a higher age of consent. The results of the *Speijer Report* did not change everybody's views on the subject, even though it was highly regarded as a scientific report. The Member of Parliament Egil Endresen of the conservative “Høyre” party wanted a special protection for people over 16 years, because even though the arguments of the *Speijer Report* were “...*rather solid*” it were still debatable in his opinion.²¹⁸ Professor Ørnulv Ødegård was again asked to make a statement. In a letter to the Department of Justice Ødegård could not show scientific evidence for the possibility of “...*young boys in the age of 16-18-21...*” to become homosexuals through seduction, but he thought there was reason to believe so.²¹⁹ As an argument he compare homosexuality with the misuse of narcotic drugs which seemed “...*to have a visible maximum in this age.*”²²⁰

However most of the members of Parliament, the Department of Justice and the Government thought differently, and agreed with Arne Kielland and DNF-48, that there was no need for a higher age of consent or any special protection for this group. The Department of Justice claimed that there were no medical reasons for any special protection of youths, based on the two former mentioned reports and a statement from the Directory of Health which concluded that the sexual orientation was “...*fixed in general before the age of 16.*”²²¹ According to the Department of Justice it was often “...*the grown homosexual who needed protection...*” against seductive youths who wanted to use them for financial purposes.²²² On these reasons section 213 was abolished without any special protections for youths. The victim had been deconstructed.

Age, homosexuality and the Courts of justice in Kristiania/Oslo 1905 - 1950; the reality

Between 1905 - 1950 a number of 16 men were convicted for homosexuality and crimes against section 213 in Kristiania/Oslo.²²³ The documents from the court show clearly that section 213 functioned in as a higher age of consent.

²¹⁶ Friele 1970 p.81-92, Weeks 1989 p.239.

²¹⁷ Forhandlinger i Stortinget nr.369 (1970/71) p.2947 “...*en ny kanskje enda verre diskrimineringsregel.*”

²¹⁸ Forhandlinger i Stortinget nr.369 (1970/71) p.2950 “...*ganske bastante,*”

²¹⁹ Letter to the Department of Justice from Ørnulv Ødegård dated April the 15th 1971.

²²⁰ Letter to the Department of Justice from Ørnulv Ødegård dated April the 15th 1971 “...*å ha et tydelig maksimum i denne aldersgruppe.*”

²²¹ Ot.prp.nr.5 (1971/72) p.9, 10 “...*festet seg i hovedtrekkene før fylte 16 år.*”

²²² Ot.prp.nr.5 (1971/72) p.10 “...*den voksne homoseksuelle som trengte vern...*”

²²³ Halsos 1999 p.106 -107.

In nine out of the six convictions the offender had engaged in sex with one or more partners boys under the age of 18 years. Of these convictions three included, but mostly the boys were between 16 and 18 years. In the record the reasons to convict in every case were documented, because section 213 demanded it, and it clearly show how at least the courts feared the possible corruption of boys into homosexuality. In one case from 1919 the court wrote "...such a treatment could have the most fatal impact on the mistreated boys."²²⁴ On the other hand, if the boy was already known to be "corrupted" the offender could get suspended sentence even though the boy was a minor of 15 years. This happened in a case from 1930.

Conclusion

The discourse on age and homosexuality was important to understand the history of section 213, and why or how to punish homosexuality when biblical reasons was not longer enough to make a crime out of an act without a victim. The main reason for section 213 pointed out by its makers was the threat of male prostitution through seduction of young men. The later proposals to change section 213 were all made to secure young people from becoming homosexuals through same sex experience. On the other hand the proposals wanted to spear the already homosexuals from section 213, which was seen as discriminating because it could in theory be used on consenting adults. The Norwegian Welfare State of the twentieth century had responsibilities to both parts. But as long the scientific discourse on homosexuality supported a higher age of consent and claimed that there was substantial risk of young people to become homosexuals through seduction section 213 was kept. When it not longer believed in the seduction theory the section was abolished. The only victim left was the homosexual living under the threat of section 213.

Literature

Halsos, Martin Skaug 1999; *§213 i Almindelig borgerlig Straffelov Homoseksualitet i Norge og rettslige sanksjoner mot den fra slutten av 1800-tallet til 1972*, unpublished dissertation in history, University of Oslo
Friele, Karen-Christine 1970; *§213; Onde eller nødvendighet?*, Oslo
Weeks, Jeffery 1989; *Sex, politics and society. The regulation of sexuality since 1800*, second edition, London

Published sources

Getz, Bernhard 1887; "Professor Getz Udkast til forskjellige Kapitler i Straffelovens specielle Del", *Stortingets forhandlinger 1889*, Kristiania
Ot.prp.nr.5 (1971/72), *Stortingets forhandlinger 1971/1972*, Oslo
Straffelovkommisjonen 1896; "Udkast til Almindelig borgerlig Straffelov for Kongeriget Norge", *Stortingets forhandlinger 1898/1899*, Kristiania
Straffelovskomiteen 1925; "Innstilling fra den av Justisdepartementet 11. Mai 1922 oprettede komitee til revisjon av straffeloven", *Stortingets forhandlinger 1927*, Oslo
Straffelovrådet 1953; "Innstilling fra straffelovrådet (det sakkyndige råd for strafferettslige spørsmål) om forandring i straffelovens §§213 og 397", *Stortingets forhandlinger 1954*, Oslo

Unpublished sources

Archives of the Law unit - Department of Justice: J.D.J.nr.03400/1.12.70 *Proposisjon om endring i straffeloven m.v.*, Letter to the Department of Justice from Ørnulv Ødegård dated April the 15th 1971.
Private archive of Arne Heli; Letter to the Department of Justice from Johan Bernhard Hjort dated March 8th 1954.

²²⁴ Halsos 1999 p.85 "...en saadan behandling kan ha den mest skjæbnesvangre følge for de gutter som behandles."

Politiets skøn – diskrimination i praksis?

Af Lars Holmberg

Mit indlæg i dag handler om politiets diskrimination. Diskrimination betyder iflg. Nudansk Ordbog forskelsbehandling, og jeg vil hævde, at politiet forskelsbehandler borgerne på flere måder. Men jeg vil også hævde, at en del af denne forskelsbehandling er uundgåelig, den er så at sige indbygget i politiets arbejde, idet politiet efter bedste evne søger at skelne mellem mistænkelige og ikke-mistænkelige borgere.

Indledningsvis skal jeg sige, at dette indlæg bygger på min afhandling, udkommet som bog med titlen ”Inden for lovens rammer”. Jeg har foretaget deltagerobservation i Glostrup politikreds lige uden for København i 8 måneder, og her særlig beskæftiget mig med de faktorer, der påvirker politiets skøn.

Jeg vil i det følgende fremlægge en række resultater vedr. politiets diskrimination, med udgangspunkt i en beskrivelse af politiets skønpraksis. Herefter behandles nogle overordnede aspekter i denne forbindelse, og indlægget afsluttes med nogle betragtninger om mulige fremtidsudviklinger.

Politiets forskelsbehandling af borgerne på to niveauer, nemlig dels i graden af overvågning, der udøves over for den enkelte, dels i de konkrete afgørelser, betjentene træffer. Dette hænger nøje sammen med de to former for magt, som indgår i politiets skøn, således som Koch (1978) har påvist.

Det drejer sig for det første om definitionsmagten, dvs. magten til at definere bestemte personer eller forhold som mistænkelige, og dermed legitime mål for politiets kontrol.

For det andet drejer det sig om procesmagten, retten til at indlede, eller undlade, retsforfølgning, hvis en konkret lovovertrædelse konstateres.

Disse to aspekter, udvælgelse og afgørelse, er centrale for politiarbejdet. Det er ikke kun borgernes konkrete handlinger, men nok så meget deres typologiske karakteristika, som spiller ind, når politiet vurderer sagerne. På begge niveauer sker en forskelsbehandling på baggrund af borgernes type.

Forskelsbehandling i udvælgelse

Lad mig indlede med definitionsmagten, det vil sige politiets udvælgelse af mistænkte til kontrol. Når der sker en forskelsbehandling her, som ikke udelukkende er begrundet i en konkret mistanke, skyldes det, at det ikke er al kriminalitet, der er umiddelbart synlig.

Når man patruljerer med politiet, bliver det hurtigt klart, at én bestemt type lovbrud, nemlig færdselslovsovertrædelser, dominerer gadebilledet. En aktiv politipatrulje kan næsten altid finde overtrædelser af denne type at gribe ind overfor. Sådanne indgreb sker som hovedregel fordi betjentene direkte har observeret overtrædelsen. Politiet ser en handling, fx fremkørsel for rødt lys, manglende lys på cyklen eller lign. og tager umiddelbart kontakt til gerningsmanden²²⁵. Der er kun sjældent tale om anmeldelser (og i så fald typisk for spritkørsel), og det er langt fra alle observerede overtrædelser, politiet griber ind overfor.

Ser vi i stedet på straffelovskriminalitet, ser billedet anderledes ud. Straffelovsovertrædelser som indbrud og hærværk observeres sjældent direkte af politiet. De opdages af ofret eller andre og anmeldes et stykke tid efter gerningstidspunktet. Kontakt til gerningsmanden etableres typisk gennem efterforskning. Efterforskning er både tids- og ressourcekrævende, og en meget stor del af de anmeldte sager henlægges uden egentlig efterforskning, fordi der ikke er brugbare spor at gå efter.

Ordenspolitiet søger til gengæld på anden vis at komme i kontakt med gerningsmænd til straffelovskriminaliteten, nemlig gennem patruljering. Når betjentene patruljerer, sker det ofte i det udtalte håb at ”finde en tyveknægt”. Da de som nævnt kun sjældent træffer indbrudstyre eller andre

²²⁵ Ordet gerningsmand er i denne sammenhæng ganske dækkende: Stort set alle de borgere, politiet af egen drift tog kontakt til, var mænd. Viste det sig, at en bil, der havde tiltrukket sig betjentenes opmærksomhed, blev ført af en kvinde, var dette oftest i sig selv grund til at opgive en nærmere undersøgelse.

straffelovsovertrædere på fersk gerning (med undtagelse af biltyve), er de henvist til at lede på anden vis. Og her bliver der tale om forskelsbehandling.

Betjentene holder nemlig udik efter mennesker, der ligner ”typiske kriminelle”, og kontrollerer disse nærmere, når de træffes. Der foretages selektive kontroller af personer, hvis påklædning, opførsel og bilvalg for betjentene tyder på, at de kunne være involveret i kriminalitet. Her tages udgangspunkt i en bedømmelse af folks type; betjentene vurderer, hvilken slags borger, de står overfor. Ud fra en sådan kort vurdering kan borgerne rubriceres i to kategorier, nemlig de ”typiske kunder”, dvs. potentielle eller kendte lovoertrædere, og så de ”gode danske borgere”. Ligner personen en typisk kunde, vil betjentene ofte standse vedkommende og foretage et check i Kriminalregistret for at få be- eller afkræftet deres formodning. De pæne borgere, derimod, får i vid udstrækning lov at være i fred.

Den indledende typebedømmelse tager sit udgangspunkt i den sociale information, der er til rådighed for betjentene i det ofte korte tidsrum, de observerer personen. Da betjentene selv for det meste er i bil, har de i reglen kun ganske kort tid til at danne sig et indtryk af en person, og deres vurdering må derfor bero på temmelig stereotype tegn og signaler, fx et typisk rockerskæg, en omvendt baseballkasket eller en persons etniske karakteristika. Mennesker, der på denne baggrund ”ligner” de kriminelle, politiet har kontakt med til daglig, bliver ofte kontrolleret.

En sådan praksis er selvsagt udtryk for forskelsbehandling: Nogen mennesker bliver udvalgt som kontrolemner på baggrund af deres fremtoning, og udsat for en tættere overvågning fra politiets side, end den, der bliver andre borgere til del. Mistanken tager her ikke udgangspunkt i et konkret forhold, men alene i folks type. Politiet skelner på baggrund af den tilgængelige sociale information, og leder først og fremmest efter mennesker, der tidligere er straffede.

Forskelsbehandling i afgørelser

Når det gælder politiets afgørelser i sager, hvor en lovoertrædelse *er* konstateret, spiller forholdets alvorlighed naturligvis en rolle for skønnet: Jo alvorligere en lovoertrædelse, jo mindre råderum for politifolkene. De følgende bemærkninger knytter sig derfor først og fremmest til mindre alvorlige lovoertrædelser. Her gælder det til gengæld, at politifolkene har et meget vidt råderum, når valget står mellem påtale og sanktion. Der forekommer forskelsbehandling i afgørelser, som ikke altid er begrundet i overtrædelsens faktuelle omstændigheder, men derimod i gerningsmandens person.

For det første gælder det, at en lovoertræders *optræden* overfor politiet har stor betydning for, om der bliver indledt retsforfølgning eller ej. I mindre, proaktive sager, typisk færdselsager, er politifolkene i Glostrup generelt meget eftergivende. 4 ud af 5 sager, som kunne resultere i bøder, ender med en påtale²²⁶. En af de faktorer, der kan få politifolkene til at vælge den hårde linje, er, hvis borgeren ikke ”viser respekt” for politiet. Bemærkninger som ”har I ikke andet at lave”, eller ”hvorfor fanger I ikke nogen kriminelle i stedet for”, vil ofte udløse en bøde, der kunne være undgået ved en mere afdæmpet opførsel. ”Kan vi ikke tale sammen, så må vi skrive sammen”, lyder en fast vending på politigården, og jeg har flere gange overværet episoder, hvor betjentene har givet bøder ud fra den begrundelse, at den pågældende brokkede sig over politiets indsats.

Den samme overtrædelse bliver altså behandlet forskelligt, afhængig af gerningsmandens optræden overfor politiet.

Af og til tager politiet også gerningsmandens *type* i betragtning i et konkret skøn. Er der tale om en god dansk borger, er der større chance for en mild behandling, end hvis det drejer sig om en typisk kunde. De fleste politifolk hævder, at opførsel og type er snævert forbundne, og at det først og fremmest er folks opførsel, de ser på, men jeg har oplevet eksempler på, at folks type, vurderet ud fra deres baggrund, spiller en selvstændig rolle.

²²⁶ Det er dog væsentligt at bemærke, at de pågældende politifolk tilhørte det almindelige ordenspolitiet, og derfor ikke havde færdsel som deres specielle område. Tallene vil se ganske anderledes ud for færdselspolitiet.

En Ford Escort svinger ud foran patruljevognen i et lyskryds, oven i købet for rødt lys. Der er to unge mænd med omvendte baseball-kasketter på i bilen. A, der kører patruljevognen, svinger ind foran Escorten for at forhindre den i at slippe væk, hvis den f.eks. er stjålet, og B går ud for at få generalia på føreren. Da B kommer tilbage for at checke føreren i politiets register, siger A: "Er han kendt, så skal han have en stift! (dvs. et bødeforlæg)"

B: "Han er helt ukendt."

A: "Så skal han ikke have noget".

Derved bliver det, de unge mænd, der opfører sig meget korrekt, får en påtale og får lov at køre, på trods af at der var tale om en klar overtrædelse af færdselsloven.

Her er det den unge mands manglende kriminelle fortid, der er afgørende: Fordi han ikke er registreret som tidligere straffet, bliver han heller ikke straffet nu. Dette eksempel demonstrerer to væsentlige ting i forskelsbehandlingen: For det første, at den i høj grad tager udgangspunkt i folks fortid, for det andet, at der i udgangspunktet er tale om en form for positiv særbehandling. Jeg har kun en enkelt gang oplevet at politifolk – *alene* på baggrund af borgerens type – misbrugte deres magt til at sanktionere hårdere, end det konkrete forhold berettigede til²²⁷, men til gengæld ofte, at de udviste mildhed netop med henvisning til, at der var tale om en god dansk borger²²⁸.

Forskelsbehandlingen tager altså først og fremmest form af ulige distribution af milde afgørelser.

Politifolkene selv giver tre hovedforklaringer på, at de tager hensyn til gerningsmandens person i disse afgørelser: For det første, at de gode danske borgere er dem, politiet skal have oplysninger fra en anden dag, og at det derfor ikke går an at genere disse mennesker alt for meget med småsager. For det andet, at pæne borgere oftest godt ved – og demonstrerer – at de har gjort noget forkert. De viser kort sagt tegn på dårlig samvittighed, og behøver derfor ikke yderligere påmindelse i form af sanktion. Den tredje forklaring er omvendt, at den kendte kriminelle netop gennem sin fortid har bevist, at vedkommende ikke forstår en advarsel, og at man derfor bør slå hårdt ned.

Sammenhængen mellem politiets skøn og diskrimination kan opsummeres som følger:

- Politiets mistanke er i mange tilfælde baseret på folks fremtoning og type frem for på et konkret, mistænkeligt forhold.
- Personer, der for politifolkene ligner stereotypen af en rigtig kriminel, vil oftere blive kontrolleret end personer, der af politiet opfattes som "gode danske borgere". Denne form for diskrimination kan forstås som skelneevne.
- Personer, der opfører sig respektfuldt og udviser tegn på dårlig samvittighed vil ofte blive mildere behandlet end folk, der stiller sig på bagbenene – uanset at den faktiske lovovertrædelse er den samme.

Ligeledes vil personer med en ren straffeattest have større chance for en lempelig behandling end tidligere straffede mennesker – igen selv om forseelsen er den samme.

Forskelsbehandlingen opfattes af mange politifolk som en form for positiv særbehandling, og derfor ikke egentlig diskriminerende, fordi man i alle tilfælde kun retsforfølger mennesker, der har begået en lovovertrædelse.

Så vidt beskrivelsen af politiets praksis. Det næste skridt i denne sammenhæng vil være at overveje, om denne praksis bør ændres, og i givet fald hvordan det kan ske. Her bør man efter min mening igen skelne mellem diskrimination i udvælgelsen af mistænkte og diskrimination i sanktionsmønstret.

Er diskrimination uundgåelig?

Det forhold, at nogen mennesker er mere udsatte for politiets kontrol end andre, hænger, så vidt jeg kan se, uløseligt sammen med politiarbejdets organisering. Politiarbejde er i høj grad baseret på erfaring og intuition, og så længe de udfører opsøgende patruljevirkosomhed, vil betjentene naturligvis

²²⁷ Dette kan dog hænge sammen med min tilstedeværelse.

²²⁸ For eksempler, se Holmberg 1999a.

lægge deres indsats der, hvor der er størst chance for, at den bærer frugt. Når man samtidig betænker, at mistanke er i høj grad knyttet til personer og fremtoning, og at det såkaldt ”rigtige politiarbejde” (Van Maanen 1978) først og fremmest er rettet mod straffelovsovertrædelser, må der uundgåeligt forekomme forskelsbehandling i udvælgelsen af emner til nærmere kontrol.

Denne form for politiarbejde må derfor vurderes ud fra en afvejning af, hvorvidt kränkelsen af borgernes frihed opvejes af de politimæssige resultater. Dette af natur retspolitiske spørgsmål vil jeg ikke komme nærmere ind på her, ud over en konstatering af, at denne form for indsats godt kan føre til opklaring af sager, der ellers ville være blevet henlagt. Det væsentlige er at understrege, at proaktivt, opsøgende politiarbejde, når det gælder straffelovsovertrædelser som indbrud mv., i praksis *må være* baseret på en form for forskelsbehandling/skelnen.

Hvad sanktionsfordelingen angår, mener jeg til gengæld ikke, at den tjener noget rimeligt formål, den må snarere ses som en form for afstraffelse af politiets faste kunder²²⁹. Her gælder det tillige, at politiet udmærket kunne udføre deres arbejde uden at diskriminere, ved i højere grad at basere deres skøn på det faktiske forhold end på lovovertræderens opførsel og fremtoning.

Konklusionen er, at diskrimination i *udvælgelse* er uundgåelig, mens personbaseret forskelsbehandling i *afgørelser* kan og bør undgås.

Konsekvenser af politiets praksis

Selv om en vis form for diskrimination er uundgåelig, kan der dog alligevel være god grund til at overveje konsekvenserne af den. Her gælder 3 forhold.

For det første må man sige, at politiets praksis i høj grad er selvbekræftende. Overvåger man en bestemt type mennesker meget intensivt, mens man lader andre i fred, vil det naturligvis være i den overvågede gruppe, man finder flest beviser på lovovertrædelser. Dermed har denne udvælgelse vist sin berettigelse, og bliver på en måde sin egen begrundelse. Politiets praksis er dermed medvirkende til at cementere afstanden mellem den lovlydige borger og lovovertræderen, ligesom atypiske lovovertrædere, eller gode danske borgere, der forstår at optræde ”korrekt”, vil have forholdsvis let spil.

For det andet er det klart, at *oplevelsen* af at være udsat for diskrimination kan virke meget kränkende. En af grundene til, at politiets praksis er blevet mere synlig, er den øgede andel af etniske minoriteter i gadebilledet. Den forskelsbehandling, som særlig unge mænd af anden etnisk afstamning mener sig udsat for, er næppe væsensforskellig fra, hvad andre grupper i Danmark har oplevet, men den forstås i en anden kontekst, nemlig i sammenhæng med den øvrige diskrimination, de etniske minoriteter oplever sig udsat for.

Hovedparten af de politifolk, jeg har diskuteret sagen med, har dog ikke den store forståelse for de etniske minoriteters klager: Når politiet går særlig efter unge mænd i denne gruppe, skyldes det jo netop en viden om, at sådanne unge mænd er særlig sandsynlige som mistænkte; en viden som dels baserer sig på kriminalstatistik (Det kriminalpræventive Råd 1998), dels på den enkelte betjents erfaringer. Som én sagde: ”Når 7 ud af 10, der fremstilles i Dommervagten, er 2g’ere (andengenerationsindvandrere), så er det da klart, at vi holder særligt øje med dem.”

Når det gælder påklædning har jeg flere gange hørt politifolk udtale, at folk jo bare kunne klæde sig anderledes, så ville de ikke blive standset. Det er med andre ord de mistænkte egen fejl, at de bliver mistænkt. Denne holdning overføres på de etniske minoriteter, hvor realiteterne imidlertid er anderledes: Man kan jo fx ikke skifte hudfarve for at undgå at tiltrække politiets opmærksomhed.

Den diskrimination, som jeg hævder er en uundgåelig følge af politiets praksis, har altså eksisteret langt tilbage i tiden, men er blevet mere synlig nu, hvor nye grupper udsættes for den; grupper, der

²²⁹ For en nærmere diskussion af dette aspekt, se Holmberg 1999b.

fortolker politiets handlinger i en anden sammenhæng, end andre har gjort. Man kan her frygte, at politiets praksis – uden at dette er tilsigtet – øger modsætningsforholdet mellem de etniske minoriteter og politiet selv. Dette kunne være en anledning til at overveje, om der er noget at stille op i denne sammenhæng, om forskelsbehandlingen kan mindskes?

Diskrimination er kommet for at blive.

Én mulighed kunne være, at der blev stillet større krav til politiets mistanke, således at der kun måtte udføres kontrol af personer, hvis politiet havde nogle konkrete forhold at gå ud fra. Denne model ses i dag i USA, hvor politiet mange steder kun må standse bilister på baggrund af en konkret observeret lovovertrædelse. Modellen har dog langt fra elimineret diskriminationen, idet det viser sig, at politiet i praksis anvender en form for selektiv håndhævelse. Det er stadigvæk først og fremmest personer, der i kraft af deres udseende eller etniske baggrund er interessante for politiet, der bliver standset for færdselslovsovertrædelser²³⁰. Krav i denne retning vil samtidig være en opfordring til politifolk om at finde en god forklaring i de tilfælde, hvor de fandt en indgriben påkrævet, uden at de havde formelle grunde til en sådan.

Man kunne alternativt tænke sig, at der blev udfærdiget mere detaljerede regler for, hvilke grader af mistanke der berettiger indgreb. Igen kan vi vende os til USA, hvor noget sådant er forsøgt flere steder, blandt andet New York (Sack 1991). Her viser det sig dog, at mistanke er et meget flygtigt begreb, og ofte baseret på en form for intuitiv opfattelse, der kan være meget svær at beskrive og graduere, hvorfor domstolene har ikke den store indflydelse på politiets arbejde.

Endelig kunne man, i hvert fald teoretisk, forestille sig helt at forbyde politiet at engagere sig i selektivt, proaktivt arbejde. Et sådant forbud ville dog næppe være realistisk at få gennemført. Blev en sådan regel fulgt i praksis, ville det alt andet lige betyde, at færre straffelovsovertrædelser blev opklaret. Eksempelvis oplevede jeg, at en ret tilfældig kontrol af en ung mand førte til opklaring af mindst 9 indbrud.

Ser man på den generelle udvikling i politiarbejdet, viser det sig, at de generelle krav om mere proaktiv og mere målrettet indsats i visse sammenhænge betyder en mere eksplicit diskrimination. Initiativer som Top 20-liste (hvor særligt kriminelle overvåges tæt, således at de kan anholdes i samme øjeblik, de igen begår kriminalitet), Nul-tolerance (hvor udvalgte grupper behandles mere restriktivt end resten af befolkningen) og målrettet patruljering (hvor fx alle mistænkelige biler og personer i et indbrudsplaget område kontrolleres nøje), er alle eksempler på forskelsbehandling, de to første endog en form for tilstræbt diskrimination på baggrund af de mistænkte tidligere gerninger. På denne baggrund tror jeg næppe, det er praktisk gennemførligt hverken at forbyde selektiv, opsøgende indsats eller at eliminere forskelsbehandlingen i politiets arbejde.

Harm reduction?

Afslutningsvis vil jeg derfor foreslå en anden løsningsmodel, som kunne kaldes ”harm reduction”. Den går i korthed ud på 3 ting:

For det første en mere bevidst stillingtagen hos politiet selv til den faktiske forskelsbehandling, der foregår. Her tænker jeg i særlig grad på en eksplicit skelnen mellem definitions- og procesdiskrimination, således at det ene ikke retfærdiggør det andet. Der ville som allerede nævnt ikke være nogen praktiske vanskeligheder forbundet med at lade det konkrete forhold være afgørende, når valget mellem sanktion og påtale træffes.

For det andet en anden optræden overfor de mennesker, der bliver udsat for kontrol. Som før nævnt er mange politifolk tilbøjelige til at mene, at det er folks egen ”skyld”, de bliver kontrolleret. Her gælder det i høj grad, at den enkelte betjent bør tage ansvaret for egne skøn, og dermed også behandle mistænkte som uskyldige, til det modsatte er bevist, snarere end som potentielt skyldige.

²³⁰ For en nærmere behandling af amerikanske forhold, se Glantz (1997), Harris (1997) og McGary (1996).

For det tredje en intern synliggørelse af, hvordan politiet arbejder. Man kunne forestille sig, at betjente på patrulje førte en intern log over, hvem de standsede, og hvad udfaldet var, som en form for modvægt til de ikke særlig systematiske erfaringer, de fleste politifolk tager udgangspunkt i. Det ville betyde, at der i højere grad var viden bag handlingerne. En sådan politik føres – netop på minoritetsområdet – allerede i England.

En sådan politik ville ikke påvirke politiets muligheder for at arbejde i synderlig grad, men kunne måske i det lange løb forbedre forholdet mellem betjentene og så de borgere, der i særlig grad ”rammes” af den selektive indsats. Forudsætningen er dog, at man fra begge sider anerkender, at en vis forskelsbehandling er uundgåelig.

Referencer:

Det Kriminalpræventive Råd (1998): *Etniske Grupper. Kriminalitet og forebyggelse*. Rigspolicehens trykkeri, København.

Glantz, C. M. (1997): "Could" This Be the End of Fourth Amendment Protections for Motorists? *The Journal of Criminal Law & Criminology* vol. 87, 3.

Harris, D. A. (1997): "Driving While Black" and All Other Traffic Offenses: the Supreme Court and Pretextual Traffic Stops. *The Journal of Criminal Law & Criminology* vol. 87, 2, s. 544-582.

Holmberg, L. (1999a): *Inden for lovens rammer*. Gyldendal, København.

Holmberg, L. (1999b): *Politiets skøn i rettsociologisk belysning*. Det samfundsvidenskabelige Fakultets Reprocenter, København.

Koch, H. (1978): *Politiet og Retssikkerheden. En analyse af den juridiske politistatsteori*. Stencil, København.

McGary, H. (1996): Police Discretion and Discrimination. i Kleinig, (ed.): *Handled with Discretion. Ethical Issues in Police Decision Making*. Rowman & Littlefield Publishers, Inc. Maryland.

Sack, E. J. (1991): Police Approaches and Inquiries on the Streets of New York: The Aftermath of *People v. De Bour*. *New York University Law Review*, vol. 66, 2, s. 512-562.

Van Maanen, J. (1978): The Asshole. I Manning & Van Maanen (ed.): *Policing: A View From the Street*. Goodyear Publishing Company, Santa Monica.

Normalisering av det exceptionella - ett led i den sociala kontrollens expansion²³¹

Af Janne Flyghed

”Makt betyr bare én ting: adgang til å påføre andre smerte.”

Jens Bjørneboe

Första gången begreppet social kontroll kom på pränt var sannolikt i den serie artiklar Edward Ross skrev i *American Journal of Sociology* i slutet av 1800-talet. Med social kontroll syftade han på ”formandet av individens känslor och önskningsar så att de överensstämmer med gruppens behov” (Ross 1896,514). Främst var han intresserad av de reglerande institutioner som ser till att individens beteende är i samklang med gruppkraven (Cosser 1982,13). Under det dryga sekel som gått sedan dess har det vid upprepade tillfällen påtalats att social kontroll är samhällets mest centrala problem. Möjligen är det också därför social kontroll blivit ett av de mest omdiskuterade begreppen vars innebörd skiftat karaktär genom åren. Utan att göra någon djupdykning i den debatten ska jag i det här kapitlet skissera några möjliga förklaringar till den sociala kontrollens förändring. Eller rättare sagt ett led i denna expansion. Jag har kallat det för *normaliseringen av det exceptionella*.

Makt och kontroll

Vad är social kontroll? Vem styr den sociala kontrollen? Hur upprätthålls den sociala kontrollen? Svaren på dessa frågor kan variera, men ett förhållande alla debattörer varit rörande eniga om är att social kontroll är intimt förknippad med makt. Maktens betydelse är särskilt påtaglig i förhållande till tvångsmedel, det vill säga statsmaktens möjligheter att begränsa medborgarnas frihet med hjälp av tvång. Syftet med dessa ingrepp är dels att förhindra att oönskade beteenden uppstår (förebyggande), dels att vidta åtgärder om sådana beteenden trots allt skulle förekomma (reaktion). Enligt Max Weber betecknar makt förmågan att få order åtgärdade, särskilt i situationer där de som beordras är av en annan uppfattning. Makt har den som får sin vilja igenom trots motstånd (Weber 1975). Maktutövningen kan ske i huvudsak på två sätt. Antingen genom positiva sanktioner i form av belöningar (moroten) eller genom negativa sanktioner i form av påtvingat obehag (piskan). Dessa båda sanktionsformer hänger intimt samman och utgör ett nästintill oundgängligt komplement till varandra. I de fall där moroten inte leder till önskat resultat är det nödvändigt att i sista hand ha tillgång till piskan.

Stanley Cohen har noterat fyra huvudtyper av social kontroll: straffande/repressiv; kompenserande, förlikande och terapeutisk (Cohen 1994,67). Kompenserande social kontroll fokuserar på att offret ska återupprättas genom att förövaren kompenserar (ekonomiskt eller på annat sätt) den skada som offret åsamkats. Den förlikande varianten syftar till att de inblandade parterna (vilka inte nödvändigtvis behöver definieras som offer-förövare) i samförstånd förhandlar fram en acceptabel överenskommelse. Terapeutisk social kontroll inriktar sig inte primärt på relationen gärningsperson-offer, utan på att hjälpa den avvikande att ändra sitt beteende så det blir möjligt att återgå till ett ” normalt ” liv. Här kommer vi dock att koncentrera oss på den förstnämnda formen av social kontroll, den straffande/repressiva.

Normalisering av det exceptionella

Vad är det som gör att tillämpningen av tvångsmedel expanderar? Den tyske juristen Thilo Weichert menar att det finns stora brister i forskningen om orsaker, bakgrund och lämpliga motmedel kring säkerhetsrisker. Därför har det uppstått ett stort utrymme för ”populister och praktiker” (Weichert 1995,301). Genom att inte utreda hotbildernas relevans och motmedlens effektivitet, har fältet till stor del lämnats fritt för den exekutiva makten, främst polisen, och den politiska makten att definiera hotbilderna och sätta dagordningen. Detta riskerar att leda till vad jag i ett annat sammanhang benämmt

²³¹ Denna framställning utgör en starkt förkortad version av kapitel 3 i Flyghed, J: ”Brottsbekämpning – mellan effektivitet och integritet. Kriminologiska perspektiv på polismetoder och personlig integritet”, som utkommer på Studentlitteratur september 2000.

normalisering av det exceptionella (Flyghed 1998a). Jag ska här utveckla detta begrepp. Mycket tyder på att såväl tvångsmedelsarsenalen som tillämpningen av dessa tvångsmedel tenderar att utvidgas. De inrättas först för att användas mot grov och mycket ovanlig brottslighet, och ofta vid exceptionella situationer. Men när de väl introducerats glider de längs ett sluttande plan för tillämpning mot allt lindrigare brottslighet. Den grävsta brottsligheten blir därmed trendsättande när det gäller nya tvångsmedel. Det går sällan åt andra hållet, det vill säga att ett tvångsmedel tas ur bruk därför att den ursprungliga hotbilden försvunnit. Ett undantag är när krig tar slut eller när hela system – ofta totalitära - faller samman, t.ex. Nazitysklands eller Sovjetunionens sammanbrott. Istället riktas uppmärksamheten mot nya mer eller mindre påtagliga faror som kan rättfärdiga fortsatt användning av det specifika spaningsmedlet.

Det är viktigt att observera att jag här inte syftar på en generell expansion av den samlade samhällsliga repressionen, utan endast syftar på den straffprocessuella tvångsmedelsutvecklingen. Till exempel talar avskaffandet av dödsstraff, stympning, lösdriverilagstiftning, tvångsvård samt avkriminalisering av homosexualitet mot att repressionen ständigt expanderat. Men straffens verkställighet och polisens efterforskningsmetoder har inte utvecklats simultant. Även om det skett en humanisering beträffande verkställigheten av straff, är det tveksamt om de straffprocessuella tvångsmedlen förändrats på samma sätt. Det förefaller rimligare att anta att tillämpningen av dessa tvångsmedel ständigt expanderat. Gary Marx har hävdad att denna expansionsbenägenhet är särskilt påtaglig när det gäller så kallade okonventionella metoder (Marx 1995,190). Till dessa metoder räknas bland annat utnyttjandet av dolda mikrofoner och övervakningskameror, brottsprovokation och användandet av infiltratörer. Dessa typer av företrädesvis dold övervakning har i allt större utsträckning, främst sedan andra världskriget, kommit att komplettera och i vissa fall ersätta den öppna övervakningen. Enligt Stanley Cohen har det formella sociala kontrollsystemet expanderat sedan början av 1970-talet. ”Fler områden av det sociala livet blir föremål för organiserade former av kontroll, prevention, övervakning och formella kategoriseringar; fler former av konflikt och avvikelser hamnar i ’nätet’; en allt större del av befolkningen hamnar under dessa instansers tillsyn/kontroll” (Cohen 1994,71). Det är expansionen av den del av kontrollnätet som gäller de formella, lagreglerade, tvångsmedlen som står i fokus här.

Normaliseringen av det exceptionella kan delas in i två huvudtyper: *hotbildsnormalisering* och *medelnormisering*. Den sistnämnda, som syftar på metoderna i polisarbetet, kan i sin tur ske på två sätt. Tillämpningen av ett inrättat medel kan på lagstiftarnas initiativ expandera utöver de ursprungliga intentionerna. Den andra varianten är att polisen i sin praktik tänjer på gränserna för det tillåtna. I det sistnämnda fallet riskerar lagstiftningen att komma på efterkälken, vilket i sin tur kan leda till legalisering i efterhand, d.v.s. en rättslig anpassning till en praktik som etablerats i den gråzon som polisens tvångsmedelsanvändning bedrivs i.

Det kan tilläggas att normalisering av det exceptionella ofta är en ad hoc-process. Expansionen betraktas som en tillfällig nödlösning motiverad av ”stundens allvar”, för att i efterhand framstå som en nödvändig åtgärd som bör bli permanent. Detta ad hoc-förfarande är en länk mellan exceptionellitet och normalitet, som gör att det extrema och icke representativa blir normalt. De extrema händelserna fungerar i denna process som utlösande faktor, d.v.s. som händelser som förstärker hotbildsnormaliseringen. I vissa fall kan det bli den händelse som blir den direkta (åtminstone manifest) anledningen till att åtgärder vidtas, t.ex. i form av utvidgade befogenheter för polisen.

Hotbildsnormalisering

Den första typen av normalisering av det exceptionella har sin grund i ovanliga och spektakulära händelser. Sådana händelser har stort sensationsvärde och får därmed stor massmedial belysning. Den så kallade vardagsbrottsligheten, den absolut vanligast förekommande brottsligheten, blir i det enskilda fallet sällan intressant ur mediasynpunkt. Den grova brottsligheten, i synnerhet våldsbrottslighet med extrema inslag, har däremot en dramatik som passar utmärkt för löpsedelsformatets korthuggna formuleringar och mittuppslagens fotografiska estetik. Politiska terroråd utgör ett annat exempel på spektakulära händelser som ofta exploateras i diskussioner om hotbilder. Det finns en växelverkan mellan medias exponering av extraordinära händelser och polisens lansering av hotbilder. De spektakulära händelserna kopplas samman med ospecificerade och diffusa

hotbilder. Även de objekt som hoten skulle rikta sig mot är ofta av svårdefinierad art. Till dessa hotobjekt hör "rikets säkerhet", "nationell säkerhet" eller "allmän ordning och säkerhet"; begrepp vars innebörd och räckvidd kan variera beroende på den politiska situationen (Sjöholm 1978,23f.). Med såväl oklara hot som oklara hotobjekt skapas förutsättningar för att genom ständiga upprepningar av dessa spektakulära händelser skapa ett hotmedvetande. För betraktaren konstrueras på så vis en bild som förespeglar en självklarhetens logik. Att på bristfälligt underlag framställa hotnivån som ständigt hög, leder till den första typen av normalisering av det exceptionella, *hotbildsnormaliseringen*. Det etableras en uppfattning om ett skyddsunderskott som slutligen leder till acceptans av utökade kontrollmöjligheter. De politiskt ansvariga kan visa handlingskraft genom att vidta tydliga men kortsiktiga åtgärder. I kriminalpolitik är det omedelbara och okomplicerade lösningar som visar på politisk vilja, åtgärder som högst undantagsvis når bortom symptombehandlingens korta perspektiv. Det tydligaste budskapet, och därmed politiskt bäst gångbara, är ökad repressivitet. Ofta får ny lagstiftning symbolisera handlingskraft. Lagförslag om "fler poliser", "längre straff", "nya polismetoder" är enkla och lättförmedlade budskap.

Det finns en uppenbar risk för att politiker och andra aktörer som önskar få maximal exponering av sitt budskap, anpassar sig till medias tidigare beskrivna logik. För att lyckas måste de förpacka sina budskap i ett mediavänligt format. I den växelverkan som uppstår mellan media och övriga aktörer lär de sistnämnda sig att de måste förenkla och dramatisera. Risken för en självförstärkande spiral som leder till allt större förflackning och förenkling är uppenbar.

Internationellt har brottsligheten – i synnerhet "organiserad internationell brottslighet" – vuxit fram som främsta arvtagare till det kalla krigets frostiga hotbilder. Lag och ordningsfrågor har blivit en av de viktigaste politiska arenorna när det gäller att profilera sig som parti eller enskild politiker. Tydligt exempel utgör "the New Labour" i England. "We are now the party of law and order", som de uttryckte det i 1995 års policydokument "Safer Communities, Safer Britain: Labour's Proposals for Tough Action on Crime" (Bowring 1997,104). Den svenska socialdemokratin har utvecklat ett liknande förhållningssätt (Tham 1999). Det som talar emot långsiktiga åtgärder med relevans för de faktiska problemen är att de oftast sträcker sig längre än en mandatperiod. Eftersom resultaten dröjer, är sådana lösningar lätta att exploatera i debatten av politiska motståndare. Politiker som går till val med kriminalpolitiska silkesvantar riskerar att drabbas av "Dukakis-effekten". I det amerikanska presidentvalet 1988 försökte Dukakis mjuka upp dödsstraffets användning i USA, vilket omedelbart och skoningslöst utnyttjades av hans rival George Bush. Sedan hjälpte det inte att Dukakis gjorde vad han kunde för att överträffa Bush i viljan att verkställa dödsstraff.

Medelnormaliseringen

Normaliseringen av exceptionella medel kan ske på två närbesläktade sätt. Dels när tvångsmedel införs mot en mycket ovanlig och grov typ av brottslighet för att sedan utvidgas till att omfatta även lindrigare former, dels när polisen tänjer på gränserna för det tillåtna och detta i efterhand legaliseras. I det första fallet är lagstiftaren den starkaste aktören och i det andra fallet är det polisen som går i bräschen.

Den första typen av medelnormalisering kan äga rum när nya tvångsmedel har införts mot ett specifikt, väl avgränsat, hot. Inskränkningen görs av rättssäkerhetsskäl för att förhindra ett omfattande bruk. Trots att det ursprungliga hotet många gånger fallit bort, fastnar det nya tvångsmedlet emellertid ofta efter hand i medelarsenalen och permanentas. Tillämpningen sprider sig till andra områden och beteenden. Därefter är det snarare regel än undantag att det successivt används mot lindrigare brottslighet, och därmed mot allt fler personer. Som internationellt exempel kan nämnas de oftast tidsbegränsade speciallagar av undantagskaraktär som inrättades i Italien och Tyskland under 1970-talet mot den politiska terrorismen. Flertalet av dessa har såväl utvidgats i sin tillämpning som förlängts i giltighet och vissa har blivit permanenta. Den tyska lagstiftningen om bestraffning för bildande av och medlemskap i kriminell förening utgör ett gott exempel på detta. Från början riktade den sig mot 1970-talets politiska terrorister. Men den utmönstrades aldrig ur lagstiftningen och används idag främst mot kriminellt belastade MC-gäng. Nästa steg i expansionen är att den står modell för de diskuterade förslagen till EU-lagstiftning på området. EU:s justitieministrar har enats om att

göra det straffbart att delta i kriminella organisationer. Själva medlemskapet ska inte förbjudas, däremot blir det straffbart att aktivt delta i en kriminell organisation. Vilken grad av aktivitet som ska krävas framgår inte av ministrarnas handlingsplan (Joint Action on making it a criminal offence to participate in a criminal organisation, draft approved by the JHA Council on 19.3.98, Doc 13174/97 (Annex)).

Även den brittiska terroristlagstiftningen, *Prevention of Terrorism Act*, utgör ett internationellt exempel på medelnormalisering. Den var tidsbegränsad när den infördes 1974 men har sedermera blivit permanent. Under åren har lagen förändrats till sitt innehåll så att den nu kan tillämpas i avsevärt större omfattning och ger polisen i princip "unfettered power to cordon off areas and carry out blanket searches of houses and people" (Statewatch, no.2 1996,17). Redan 1983 påtalade Joe Sim och Philip Thomas att denna lagstiftning "sänker tröskeln för repressionen genom att normalisera det extraordinära" (Sim & Thomas 1983,72). Risken för expansion finns även vid vad de flesta troligen betraktar som mer positiva exempel, t.ex. inskränkningar i tryckfriheten för att komma åt barnpornografi. Har en sådan inskränkning väl brutit igenom, är det därefter lättare att katalogisera ytterligare kategorier av oönskade skildringar.

Ett svenskt idealtypiskt fall utgörs av lagen om särskilda bestämmelser om tvångsmedel i vissa brottsmål från 1952 (SFS 1952:98). Syftet med lagen var att "möjliggöra en intensifiering av polisverksamheten för hindrande och uppdagande av spioneri m.m." (Prop. 1952:22,4). Bland de mest betydelsefulla åtgärderna var att vidga möjligheterna till telefonavlyssning och förlänga anhållningstiden. Enligt de dåvarande bestämmelserna fick detta "företas blott i vissa strängt begränsade fall" (ibid.13). Men i början av 1950-talet krävde det utrikespolitiska läget att dessa begränsningar revs upp. Med tanke på "den försämring som det världspolitiska läget de senare åren undergått hade man tyvärr att räkna med som en praktisk möjlighet att vårt land kunde komma att bli indraget i krigiska förvecklingar eller att i vart fall landets säkerhet kunde bli hotad" (ibid.22). Statspolisintendenten hade sommaren 1950 fått i uppdrag av regeringen att utarbeta en promemoria i frågan. Den överlämnades den 1 februari 1951 och kom att ligga till grund för propositionen. Där föreslog han att man snarast införde en lagstiftning som i huvudsak överensstämde med 1940 års tvångsmedelslag. Denna lag, som infördes under stor brådska, medgav mycket stora befogenheter för den allmänna säkerhetstjänsten under andra världskriget. Möjligheterna att post- och telefonkontrollera samt gripa och anhålla personer som på minsta vis kunde misstänkas vara inblandade i varje form av statsfientlig verksamhet utvidgades dramatiskt (se vidare Flyghed 1992,293ff). Departementschefen påtalade också att man vid utformningen av förslaget tagit hänsyn till erfarenheterna från tillämpningen av tvångsmedelslagarna under andra världskriget (prop.1952:22,43). Advokatsamfundets styrelse var den enda remissinstans som hade ett flertal kritiska anmärkningar ur rättssäkerhetssynpunkt rörande lagstiftningens konsekvenser för den enskildes integritet. Departementschefen menade sig till fullo förstå advokatsamfundets betänkligheter och beklagade att tidsläget krävde inskränkningar i reglerna till skydd för den enskildes intressen, i synnerhet som dessa just upptagits i den nya rättegångsbalken (1948 års). "Hänsynen till rikets säkerhet väger emellertid så tungt att visa enskilda intressen nödgas vika därför." (prop. 1952:22,43). Men om "en väsentlig avspänning i det utrikespolitiska läget skulle inträda, bör dock återgång ske till den för normala förhållanden avsedda regleringen i rättegångsbalken" (prop.1952:22,44). Då det handlade om en exceptionell åtgärd, skulle lagens giltighet som en rättssäkerhetsgaranti begränsas till att gälla ett år i taget. Riksdagen skulle med andra ord varje år fatta nytt beslut om förlängning. Något som säkerligen bidrog till att lagen infördes var två mycket spektakulära och uppseendeväckande spionerifall som löpte parallellt med lagarbetet. Hilding Anderson, den s.k. marinspionen, greps i september 1951 och dömdes till livstid två månader senare (Stockholms Rr 8.avd, dom 14/11 1951). Det andra fallet gällde "Enbomsligan", vars medlemmar anhölls i början av 1952. Domarna föll på sommaren samma år.

Sedan införandet 1952 har riksdagen år efter år förlängt lagens giltighetstid. Detta har skett i princip utan debatt. Men någon reell debatt har heller inte varit möjlig då inte ens lagstiftarna får tillräcklig information utan hänvisas till att fatta beslut på grundval av för dem hemligstämplat material. Lagen har med andra ord stått utanför parlamentarisk kontroll. Efter den senast gjorda förlängningen gäller

den till utgången av år 2000 (SFS 1999:1536). Denna tvångsmedelslag har således varit i kraft i närmare 50 år, trots den ettåriga rättssäkerhetsgarantin. Någon "väsentlig avspänning" har uppenbarligen inte inträtt som skulle kunna motivera dess avskaffande och därmed en återgång till rättegångsbalkens grundstadgande. Dessutom omfattar detta i avlyssningssammanhang flitigt använda lagrum inte längre enbart de spioneribrott m.m. som den inrättades för. Under åren har lagen kommit att omfatta även andra brottstyper, framför allt grova narkotikabrott. Lagen har dessutom fungerat som paraply för andra tvångsmedel. T.ex. finns lagen (1995:1506) om hemlig kameraövervakning i 1952 års tvångsmedelslag (SOU 1998:46,72).

I samband med förslaget att legalisera buggning 1998 gjorde lagstiftarna en grundlig genomgång av 1952 års tvångsmedelslag. Bland annat inhämtades Säkerhetspolisens synpunkter.

Vid dessa kontakter har utredningen övertygats om att, även om det skett en betydande avspänning i Sveriges närområde, polisen alltjämt har ett mycket stort behov av lagens bestämmelser vid bekämpningen av brott som rör landets yttre och inre säkerhet. Bestämmelserna bör därför i huvudsak behållas. (-) Bestämmelserna bör därför nu ges permanent karaktär (SOU 1998:46,448-449).

Säkerhetspolisen yttrade vidare för utredningen att man vid en intern undersökning kunnat konstatera "att 1952 års tvångsmedelslag fyllde ca 80-90 procent av Säkerhetspolisens behov av hemlig teleavlyssning" (SOU 1998:46,285). Buggningsutredningens förslag att göra denna tvångsmedelslag permanent är inte så förvånande med tanke på att detta ingick i dess direktiv (ibid,13).

1952 års tvångsmedelslag utgör med andra ord ett gott exempel på hur en dramatisk skärpning av tvångsmedelsbestämmelserna införs under en mycket specifik situation (utrikespolitiska förhållanden som hotar rikets säkerhet) mot en mycket allvarlig och ovanlig brottslighet (spioneri), för att sedan efter hand expandera. Man skulle till och med kunna påstå att redan 1940 års tvångsmedelslag utgör grunden för denna normalisering av det exceptionella. Den ytterst dramatiska situation som rådde vid andra världskrigets utbrott motiverade ett brådskande arbete för att få fram nya tvångsmedelsbestämmelser, vilka trädde i kraft i januari 1940 (Flyghed 1992,292ff). När kriget tog slut upphörde lagen att gälla (30/6-45), men den levde kvar i medvetandet hos de poliser och politiker som var aktiva under kriget. När sedan det kalla kriget började ta form i slutet av 1940-talet föll det sig helt naturligt för polisen att föreslå en återgång till krigets tvångsmedel, något som politikerna uppenbarligen godtog. 1952 års tvångsmedelslag kan därför sägas vara en normalisering av det exceptionella läge som rådde under andra världskriget. En normalisering som successivt förlängts under ett halvt sekel för att nu slutligen bli permanent.

Den andra typen av medelnormalisering uppstår företrädesvis i den del av polisens arbete som befinner sig i svårkontrollerade gråzoner. Om det inte klart framgår vad som är tillåten respektive otillåten verksamhet, finns det risk för att polisen tänjer på gränsen till det tillåtna. Men det kan också handla om ett medvetet gränsöverskridande. I synnerhet torde detta aktualiseras vid proaktivt polisarbete, det vill säga sådan verksamhet som främst säkerhetspolis och underrättelsetjänst sysslar med. Thomas Wittke har beskrivit detta i sin bok om tysk terrorismbekämpning (Wittke 1983). Han menar att det till och med finns risk för att exekutivmakten, i det här fallet polisen, framprovocerar ett kvasi-nödläge för att legitimera exceptionella metoder. En upparbetad olaglig praxis hos exekutivmakten kan i förlängningen resultera i ex-postlegalisering, det vill säga att lagstiftarna godkänner den retroaktivt. Om den politiska kontrollen är bristfällig är det lätt hänt att dessa metoder inte går att bli av med när de väl brutit igenom och etablerats. Den situation som uppstod vid RAF:s kidnappning (och sedermera likvidering) av den tyske arbetsgivarchefen Hans-Martin Schleyer anger Wittke som exempel på en sådan situation. Det tyska anti-terrorpaketet från 1978 är enligt honom till stor del ett resultat av en ex-postlegalisering av den orättfärdiga exekutiva praxis som inträdde under kidnappningen av Schleyer. En sådan acceptans av polisens gränsöverskridande åtgärder leder till den andra typen av normalisering av exceptionella medel. Olagligheterna legaliseras och tvångsmedlens tillämpning expanderar.

Fyra betydelsefulla aktörer

Vi har kunnat urskilja fyra huvudsakliga aktörer i tvångsmedlens expansionsprocess: Polisen, politikerna, kontrollindustrin och media. I stor utsträckning styrs deras agerande utifrån en målrationalitet. För politikernas del finns det även inslag av värderationalitet. Det som utmärker samtliga är att de har en faktisk påverkan på brottsbekämpningens utformning. De tre förstnämnda har som uttalat syfte att uppnå en effektivare kontroll av brottsligheten. Massmedia har främst en kommunicerande roll. Men som framgått handlar det inte enbart om effektiv brottsbekämpning när nya kontrollmetoder införs. Här finns såväl uttalade (extern rationalitet) som outtalade intressen (intern rationalitet), där det förstnämnda inte alltid sammanfaller med det sistnämnda. Förhållandet mellan aktörernas externa och interna rationalitet kan sammanfattas med följande tabell.

Tabell 1: Aktörernas externa och interna rationalitet

Aktör	Extern rationalitet	Intern rationalitet
Politiker	Bekämpa brott	Lag som symbol för handlingskraft
Polis	Bekämpa brott	Organisationsexpansion, mer resurser
Kontrollindustri	Effektiv kontroll av brott och brottsling	Öka branschens betydelse, profitmaximering
Media	Förmedla information	Lösnummerförsäljning, profitmaximering

1. Politikernas uttalade syfte med kriminalpolitiken är att bekämpa brott. Målet är att minska brottsligheten och öka människors trygghet. Men politikerna använder också lagstiftningens symbolfunktion för att visa sina väljare att de besitter handlingskraft. Kriminalpolitiken är en arena som uppfyller de nödvändiga rekvisiten för sådana manifestationer. Detta har fått ökad aktualitet i samband med välfärdsstatens omdiskuterade legitimitetskris. Ett sätt att minska detta legitimitetsbortfall är att förflytta det offentliga samtalet ”till arenor där legitimitetsvinnande handlingskraft är möjlig att påvisa” (Estrada 1999,133). Reaktionsförändringen kring ungdomsbrottsligheten kan till exempel ha sin förklaring i detta (Estrada 1999,135). Ett annat exempel är de brottsbekämpande åtgärderna inom EU som har använts för att göra folk mer positivt inställda till medlemskapet i den Europeiska unionen.

2. Till polisen huvuduppgifter hör att bekämpa brott och upprätthålla allmän ordning och säkerhet. Detta utgör den externa rationaliteten. Den interna rationaliteten är att de av organisationsegoistiska skäl ständigt ligger på för att expandera verksamheten och få mer resurser. Det uppstår lätt en växelverkan mellan åtgärder för att bekämpa brott och bevarande av den organisation som uppstått i denna kamp. För att legitimera organisationens fortlevnad hänvisas till nya hotbilder som kräver mer tvångsmedel. Denna organisationsrationalitet är inget unikt för polisen utan gäller alla byråkratier. Det ställs också krav från omgivningen på organisationen, för polisens del oftast krav på bättre effektivitet. Detta kan utvecklas till en växelverkan mellan organisation och omgivning, där organisationen kan exploatera omgivningens krav för sin egna syften. Polisen är också en betydelsefull aktör i konstruktionen av brottsligheten samt vilka åtgärder som är bäst lämpade för att bekämpa den. De kan driva sina frågor som experter och sakkunniga i utredningar, författandet av PM m.m. Som specialister i sitt fack – brottsbekämpning - har de ofta tolkningsföreträde vid diskussioner om motåtgärders effektivitet och nödvändighet, vilket gör dem till en tung påtryckningsgrupp. Detta är särskilt tydligt i den allt starkare internationaliseringen av polisarbetet. Polisen deltar i internationella träffar med kollegor och tar från dessa interna diskussioner med sig ny kunskap och nya argument. Inom det polisiära samarbetet inom EU har sådana diskussioner förts bl.a. inom Schengensamarbetet samt i den tidigare s.k. TREVI-gruppen. Därmed får de ett starkt inflytande på vad som ska upp på dagordningen i de nationella diskussionerna. Samma personer återkommer sedan ofta som experter i olika nationella utredningar.

Jerome Skolnick har påtalat att polisorganisationens hierarkiska uppbyggnad samt en stark känsla för lydighet påverkar den enskilde polismannens uppfattning av ”ordning” i rigid riktning. Polisen har en tendens att se sig själva som ”arbetare”. Som sådana är de mer intresserade av effektiva verktyg än integritetsfrågor (Skolnick 1994,11). Detta berördes i den svenska Polisrättsutredningens slutbetänkande när man visade att det från polishåll fanns kritik ”mot att de nuvarande

tvångsmedelsreglerna i tillämpningen i vissa fall fått en alltför restriktiv tolkning, vilket enligt polisen varit till men för en effektiv brottsbekämpning” (SOU 1995:47,75). Kravet på den enskilde polisen att kunna fatta snabba beslut på stället - ingripa eller inte ingripa och i så fall hur - leder dessutom till att det ”utvecklas stereotyper om människor och situationer som skapar problem och uppfattas som farliga” (della Porta & Reiter 1998,15). Med åren tenderar de att få en alltmer svart-vit syn på verkligheten, vilket förenklar möjligheterna att skilja ”goda” från ”onda”.

3. Den privata kontrollindustrins externa rationalitet grundar sig i intresset att effektivt kontrollera brott och brottslingar. Men den har också stort intresse av att maximera sina marknadsandelar samt expandera betydelsen av att allt fler områden i samhället övervakas och kontrolleras. I affärsidén ligger att göra profit även på individens och institutioners rädsla för brott. Dessa interna intressen sammanfaller inte alltid med att uppnå effektiv kontroll av brottsligheten. Kontrollindustrin, i synnerhet övervaknings- och informationsteknologin, har en tendens att fokusera på de olika produkternas tekniska effektivitet. De presenterar produkter som ger polisen, men även politiker, förhoppningar om att den tekniska effektiviteten även ska kunna effektivisera brottsbekämpningen. Enligt Gary Marx har utvecklats av ”highly intrusive and easily hidden surveillance technology encouraged undercover work” (Marx 1982,168). I synnerhet finns det i denna process en växelverkan mellan polis och industri, där det ofta är de sistnämnda som är pådrivande med ständigt nya tekniska möjligheter till kontroll och övervakning. Detta framkommer om inte annat på de många polis- och kontrolltekniska mässorna samt i branschtidningarna.

4. Medias externa rationalitet ligger i att förmedla information. Men dess intresse att sälja lösnummer (för radio och TV att samla många lyssnare och tittare) och därmed öka intäkterna, leder till en fokusering på dramatiska och exceptionella händelser. Denna selektion av det extrema leder till en skevhet i bilden av brottsligheten. Mellan media och de tre övriga aktörerna finns vidare ett ömsesidigt beroende. Media är i behov av information och de övriga aktörerna behöver nå ut med sina respektive budskap. Media är således såväl aktör som arena.

De fyra aktörernas agerande kan betraktas som strukturella/bakomliggande förklaringar till normaliseringen av det exceptionella. Främst är det aktörernas interna rationalitet som bidrar till detta. Det förekommer också att enstaka exceptionella händelser exploateras och driver utvecklingen vidare. Dessa för brottsligheten icke representativa händelser normaliseras till att bli ständigt överhängande hot. Många gånger sker nästintill en demonisering av hoten, något som inte bara framkommer tydligt i media utan även i kontrollindustrins rika flora av branschtidskrifter. Det mycket onda (”terrorister”, ”organiserad narkotikabrottslighet” e.dyl.) legitimerar expansionen av kontrollen. Det brukar framhållas att endast ett mycket litet antal personer kommer att drabbas. ”Vi”, det stora flertalet, måste skydda oss mot ”dem”, de fåtaliga men mycket onda brottslingarna. Vidare hävdas att tillämpningen av rättssäkerhetsskäl kommer att vara mycket restriktiv. Men när motmedlen väl är inrättade sker ofta en successiv expansion. Eventuella tidsbegränsningar förlängs och kan i sista hand leda till att det aktuella tvångsmedlet blir permanent samt att tillämpningen utvidgas till att gälla även lindrigare typer av brottslighet. ”Nu när det ändå finns där, varför inte utnyttja det?” Den som ifrågasätter detta kritiserar utifrån ett effektivitetsperspektiv med starka emotionella inslag. Den som ifrågasätter polisens behov av nya metoder anklagas gärna för att skydda brottslingar och för att i förlängningen sakna empati med brottsoffren - en anklagelse som det kan vara svårt att försvara sig mot.

Det är i sammanhanget viktigt att understryka att ovan beskrivna samband inte kan förklaras med hjälp av konspirationsteorier. Verkligheten är sällan så enkel att det går att hitta lösningen till komplicerade samhälleliga processer i en allomfattande grundkonspiration. Snarare är processen en naturlig följd av att tvångsmedlet introducerats, där resonemang av typen ”nu när det ändå finns där” inte är helt ovanliga. De olika aktörerna (främst politiker, polis och kontrollindustri) drar åt samma håll utifrån sina respektive organisationsegoistiska utgångspunkter. Det uppstår en växelverkan där de ofta förstärker varandra utan att det för den skull finns någon gemensam bakomliggande plan.

Källförteckning

- Bowring, Bill (1997): Law and order in the "New" Britain. I: Hall, S; D Massey & M Rubin (red.), *The Next Ten Years. Key issues for Blair's Britain*, s.100-110. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cohen, Stanley (1994): Social Control and the Politics of Reconstruction. I: Nelken, David (red.): *The Futures of Criminology*. London: Sage.
- Coser, Lewis (1982): The notion of control in sociological theory. I: Gibbs, JP (ed): *Social Control: Views from the Social Sciences*. Beverly Hills: Sage.
- della Porta, Donatella & Herbert Reiter (1998): Introduction. The Policing of Protest in Western Democracies. I: della Porta, Donatella & Herbert Reiter (eds.): *Policing Protest. The Control of Mass Demonstrations in Western Democracies*, ss.1-32. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Estrada, Felipe (1999): *Ungdomsbrottslighet som samhällsproblem. Utveckling, uppmärksamhet och reaktion*. Stockholm: Kriminologiska institutionen.
- Flyghed, Janne (1992): *Rättsstat i kris. Spioneri och sabotage i Sverige under andra världskriget*. Stockholm: Federativs.
- Flyghed, Janne (1998): Gränser utan kontroll – eller kontroll utan gräns? I: Hörnqvist (red), *Gränslös kontroll. Schengen, Europol och det europeiska polissamarbetet*, ss.16-60. Stockholm: Federativs.
- Marx, Gary T. (1995): The Engineering of Social Control. In search for the Silver Bullet. I: Hagan & Peterson (ed.) *Crime and Inequality*. Stanford: Stanford University Press.
- Park, Robert (1921): Sociology and the social sciences: The social organism and the collective mind, *American Journal of Sociology*, nr.1, vol.21, ss. 1-21.
- Proposition 1952:22 med förslag till lag med särskilda bestämmelser om tvångsmedel i vissa brottsmål.
- Sim, Joe & Philip Thomas (1983): The Prevention of Terrorism Act: Normalising the Politics of Repression, *Journal of Law and Society*, nr.1, vol.10, ss.71-84.
- Sjöholm, Erik (1978): *När och hur får polisen ingripa? Polisrättens allmänna grunder*. Stockholm: Norstedts.
- Skolnick, Jerome H. (1994): *Justice Without Trial. Law Enforcement in Democratic Society*. Third edition. New York: Macmillan.
- Statewatch. Monitoring the state and civil liberties in UK and Europe.*
(<http://www.poptel.org.uk/statewatch/>)
- SOU 1995:47 *Tvångsmedel*.
- SOU 1998:46 *Om buggning och andra hemliga tvångsmedel*
- Tham, Henrik (1999): Lag & ordning som vänsterprojekt? Socialdemokratin och kriminalpolitiken. I: *8 reflektioner om kriminalpolitik*, BRÅ-rapport 1999:9, ss.96-117. Kristianstad: Brottsförebyggande rådet.
- Weber, Max (1975, orig. 1922): *Makt og byråkrati*. Oslo: Gyldendal.
- Weichert, Thilo (1995): Eurosicherheit. I: Gössner R (red.): *Mythos Sicherheit. Der Hilflöse Schrei Nach dem Starken Staat*, ss. 291-307. Baden-Baden: Nomos.
- Wittke, Thomas (1983): *Terrorimusbekämpfung als rationale politische Entscheidung*. Frankfurt am Main: Peter Lang.

Confidence in Courts in Finland

By Timo Ahonen

Introduction

In this paper I will shortly present some main results of an empirical study that was made in the University of Turku for the Department of Justice (H. Niskanen, A. Laitinen, T. Ahonen; Suomalaisten luottamus tuomioistuimiin, 2000). Here I will concentrate on few main questions.

The few findings presented in this paper are based on a questionnaire containing more than a fifty questions about the courts and the court system. This questionnaire was presented to a randomly selected sample of Finnish people. The size of the sample was 2000 people and the survey took about 15 to 20 minutes to complete. The survey was done by phone. The response rate was high 85% and a representative sample of Finnish people.

The aim of the study was to evaluate the courts as a whole as seen by the people and at the same time specifically ask opinions about the courts and judges, fairness of the courts and sentences, readiness to use the court system and opinions about the goals of the courts and the realization of those goals. Also was asked opinions about lay members of the courts of first instance (District Courts), legal aid and experiences when using courts. We also studied extraordinary channels of appeal and appeals to the Ombudsman as a reflection of confidence and did a parallel study with an identical questionnaire to a customers of Turku District court, but those findings are not discussed in this paper.

The Finish court system

In practice almost all civil and criminal cases the District Court functions as the court of first instance. There is a total of 68 District Courts in Finland, each with its own jurisdiction. These vary greatly in size, both in terms of population and of land area. In addition to judges, the District Courts also have lay members. They are elected by the municipal councils for terms equaling those of the councils themselves, i.e. four years. The goal is to have a representative sample of the inhabitants of the jurisdiction of the Court. The lay members take part in the hearing of criminal cases and certain disputes under family law. The District Courts hear cases relating to divorce, adoption and guardianship. In a criminal case the composition of the District Court varies in accordance with the offence in question; cases of petty infractions are heard by one judge and those of more serious offences by a panel of one judge and three lay members. The procedure is oral and the judgment is based on the factual circumstances that the parties have personally brought to the knowledge of the Court. All evidence is received in the main hearing. The judgment of a District Court indicates how the case has been resolved and contains a statement of reasons. In most cases the judgment is pronounced to the parties immediately at the conclusion of the main hearing. In extensive or otherwise complicated cases the judgment can, however, be reserved for at most two weeks and handed down in writing from the Court Registry.

District Court judgments are subject to appeal in one of the six Courts of Appeal. Courts of Appeal are located in Turku, Vaasa, Eastern Finland (located in Kuopio), Helsinki, Kouvola and Rovaniemi. An appeal must be lodged within 30 days of the judgment. The procedure in a Court of Appeal has until recently been predominantly written but the use of oral hearings is increasing; to ensure a fair trial, the Court of Appeal has to arrange an oral hearing when a party so requests.

An appeal to the Supreme Court is in Finland subject to leave. The Supreme Court may give leave to appeal in cases where a precedent is necessary for purposes of the correct application of the law, where a serious error has been committed in proceedings before a lower court or where there is another special reason in law. Leave is granted by the Supreme Court itself. The Supreme Court is the court of final instance in the country. Its most important task is to hand down precedents, thus giving directions to the lower courts on the application of the law. The Supreme Court consists of a President

and at least 15 Justices of the Supreme Court. The procedure in the Supreme Court is usually written. Oral hearings can, however, be held if this is deemed necessary.

The Administrative Courts, Land Courts, the Market Court, the Labour Court, the Insurance Court and the High Court of Impeachment were not studied in this research.

In the survey the courts were not separated in the general questions about the court system if specific questions about the District Courts were not asked.

General trust in the activity of the courts as a whole

When asked directly as many as 68 % of the respondents considered the activities of the courts in general successful.

	At least one experience (N=735)	No experience (N=988)
Considers the courts as "successful"	65,9	68,9
Considers the courts as "not successful"	22,3	13,4
Can not say	11,8	17,7

Table 1: Answers to the question: "Do you consider that the courts are successful in their work as a whole?" (%)

A slight difference can be seen between people who have experience with courts (i.e. have themselves been in a trial as plaintiff, witness, accused etc.) and those who do not have such experience. In this question the word "successful" (onnistunutta, lyckad) was not defined in any way.

Impartiality

The majority of those who replied considered the decisions of the courts not to be impartial, "fair". As many as 57 % of the respondents believed that the decisions were in general partial or "unfair". Only less than one-third was of the contrary opinion.

	Have experience (N=737)	Have not experience (N=992)
Courts' decisions are impartial	27,3	32,0
Courts' decisions are partial	64,6	51,4
Can not say	8,1	16,6

Table 2: Are courts' decisions impartial? (%)

This was an interesting result, particularly when compared with the question about the general success of the court system. It seems that the respondents do not require the courts decisions to be impartial in order to consider the whole system as successful?

As to the question "What do you think causes this partiality" slight majority (54%) felt that both the legislation and the courts were to blame. 15 % thought the reason was the legislation and about 10 %

considered that the courts alone were the reason behind this “injustice”. Of course it is hard, if not impossible, to distinguish between those two, but in any case this question indicates that people do not think that only the courts are to blame for partial decisions.

	Have experience (N=737)	Have not experience (N=992)
Legislator	16.0 %	14,3 %
Courts	10,7 %	8,4 %
Both	55,9 %	52,5 %
Other	12,4 %	10,2 %
Can't say	5,0 %	14,5 %

Table 3: What is the reason behind the partial decisions? (%)

Obstacles for using the court system

One of the questions asked explored the obstacles for using, utilizing the court system (access to justice). The majority of the respondents claimed that the access to courts should be easier. The main obstacle was considered to be the expenses and the lack of proper knowledge. However, it was interesting to notice that even if the expenses were mentioned as one of the main problems and 78 % of the respondents thought that starting a legal process was too expensive over 60 % of the respondents answered "yes" when asked if they would go to court for a dispute over a sum of money less than 2000 Euros. Only 9 % had ever abandoned his/hers case because of the Also one of the problems seen was the bureaucracy surrounding the trial.

	Have experience (N=737)	Have not experience (N=992)
Yes	73,8 %	69,6 %
No	15,9 %	11,7 %
Can not say	10,3 %	18,8 %

Table 4: Should the use of the court system be easier? (%)

“Customer satisfaction”

Also few questions about “customer satisfaction” was asked. These questions were put to the questionnaire to get a general idea of how citizens who have actually visited the courts felt they were being treated. Here it is good to know that District Courts act also as registration authorities in matters relating to real estate, marriage licenses, divorce papers etc.

Visit to the court was...	
...pleasant	50,1
...unpleasant	33,6
Can not say	16,3
Service was...	
...good	74,5
...bad	12,2
Can not say	13,3
"Doing business with the court" was...	
...slow	60,9
...fast	31,1
Can not say	8,0
"Doing business with the court" was...	
...flexible	43,6
...bureaucratic	44,9
Can not say	11,5
The officials of the court were...	
...helpfull	65,5
...not helpfull	10,0
Can not say	24,4
The officials of the court were...	
...polite	76,9
...unpolite	9,6
Can not say	13,4

Table 5: Opinions of customers i.e. people who had visited a courthouse on official business (% , N=737)

Other observations

The general knowledge that the citizens had of the courts and the court system in Finland was alarmingly superficial. Less than 2/5 of the respondents knew which court would be the proper forum in his/hers civil or criminal case and the composition of the court was not clear to most of the respondents. For example many thought that a jury system is used in a Finland. The picture that citizens have about the personnel of the courts (judges, clerks etc.) is generally quite good. Also the level of public legal aid was considered quite good and the knowledge about it was quite high.

How Part-Time Working Relates to Problem Behaviour among School Children?

By Anne Kouvonen

1. Introduction

The aim of this paper is to discuss the question "How Part-Time Working Relates to Problem Behaviour among School Children". The discussion will draw upon some basic points of my preliminary results of the self-report survey called "FSRD", Finnish Self-Report Delinquency Study. The surveys were carried out three times, in 1995, 1996 and 1998, as part of a process of developing and establishing a standardized indicator system on juvenile delinquency and school safety. The target population consisted of Finnish pupils in the final (9th) grade of comprehensive school, and who are 15 - 16 years old. In my study I analyze only the newest survey (1998, N = 4 500, response rate 88 %), and that solely from the viewpoint of teenage part-time working.

My study, which is still unfinished, will be published (in Finnish) in 2001 in the publication series of the Finnish Ministry of Labour. I also use this data as one part of my doctoral dissertation, which concerns different aspects of child and teenage work.

2. Background

Child or teenage work in industrialised countries has usually been seen as an innocent phenomenon - it has been thought that it's non-risky pocket money earning, and that it gives young people an opportunity to demonstrate responsibility, achieve autonomy and gain valuable working and "real-world" experience. (Cf. Bachman & Schulenberg 1993:220.) Many people have also seen that child or teenage work eases the transition to adult working life and narrows age segregation. And of course, adolescent part-time work provides employers with a source of needed, relatively inexpensive, unskilled labour (Bachman & Schulenberg 1993:220).

However, in the last two decades some American social scientists have challenged the assumptions about the pure benefits of child or teenage part-time work during school terms, and they have raised the question of possible costs of working. In this discussion it has been repeated that the negative effects of employment are linked to how much work is done (work intensity, the number of hours worked per week), not whether the students work (Steinberg et al. 1993:171, Steinberg & Dornbusch 1991:304). Several studies suggest that working less than 10 hrs per week poses little risk to most high school students (see Steinberg & Dornbusch 1991), but of course it's very difficult to determine exact borderlines. In addition, it's interesting that researchers have noticed that the benefits associated with working could be reaped without intensive employment - not working at all isn't self-evidently a better thing than moderate working -, whereas the costs were directly associated with long hours of work per week (Greenberger 1983, Bahman & Schulenberg 1993).

Many American studies of part-time employment during adolescence have shown that intensive working of over 15 or 20 hrs a week during the school year is associated with many problems, including some school problems, higher rates of drug and alcohol use and more frequent delinquency. (Steinberg et al. 1993:171). It has also been noticed that working isn't necessarily useful at all to adolescent psychosocial development or health (Greenberger et al. 1981, Steinberg et al. 1980). Working may also steal time from other important activities, like getting enough sleep and periodically exercising (Bachman & Schulenberg 1993:228).

In discussing these themes and the possibility of causal effects, American researchers have brought a concept of differential selection. Among researchers there is considerable controversy over whether the negative correlates of extensive working are really caused by young people's labour force participation. Some investigators have argued that young people who work long hours are, for example, less interested in school than other pupils and more inclined to use drugs and alcohol even before they entered the labour force. So, differences between groups are simply reflecting

preemployment differences in orientation. (Steinberg et al. 1993, 171.) Some researchers have suggested on grounds of their longitudinal studies that there is strong differential selection (cf. Gottfredson 1985).

Meanwhile, other researchers talk about differential socialization. There are longitudinal studies of school age employment and its effects which have indicated that some of the negative correlates of employment may indeed be consequences of working (Steinberg et al. 1982, Steinberg et al. 1993).

However, the question of causality is left open. In the majority of previous research one has not been able to distinguish between results caused by differential selection into the workplace and those genuinely caused by the consequences of extensive employment (Steinberg et al. 1993:177).

3. My study: some preliminary results

3.1. Research problem

The key questions of the study are: 1) How common is working among 9th grade pupils, and how does work attendance vary by geographical area and other background variables? 2) How many hours per week do school children work? 3) What kind of connection does working, and especially intensive working, have with i.a. marginalisation phenomena like delinquency and substance use? Does working correlate to increased school absenteeism? 4) What kind of connection does working have with parents' socioeconomic statuses?

In this paper I'll only concentrate on a few examples concerning the connection between working and problem behaviour: the substance use (including cigarette, alcohol and drug use), bullying at school and interpersonal aggression (taking part in a fight and beating up somebody).

3.2. General

In the questionnaire, pupils were asked if they go to work beside school, and if they do, how many hours they approximately work per week. 14 % of the respondents said that they had some job at the moment. Working was more common among females: 15 % of the girls (vs.13 % of the boys) said they had a job. As I expected, working was the most common among pupils who lived in the cities.

Working respondents were working 1- 40 hrs per week, the mean was 7.37 hours. About eight in ten of the working respondents were working less than 11 hrs per school week - so for the most pupils the working hours were moderate. Although more girls than boys were working, boys had more intensive working hours.

For the analysis, I categorized youngsters' weekly working hours in four groups: 1 - 5 hrs, 6 - 10 hrs, 11 - 19 hrs and 20 hrs or more.

Working was most common among pupils whose parents were self-employed. In other socioeconomic groups there weren't big differences in frequency of working. Young people whose parents were unemployed worked almost as often as those whose parents were employed.

3.3. Alcohol, cigarette and drug use

My preliminary results support findings of American studies: youngsters who work use alcohol and smoke cigarettes more often than their non-working peers. Differences in alcohol use increased with work intensity: of those who worked 1- 10 hrs per week, only 7 % (almost the same proportion as of non-workers) said that they drink alcohol at least once a week, but among those who worked 20 hrs or more per week, the comparable figure was 29 %. There were also differences between workers and non-workers in intoxication. Of those pupils who worked, even 79 % told that they have been intoxicated, the figure being 69 % for other pupils.

Regular cigarette smoking was more common among workers: of them, 35 % smoked weekly, of those without jobs, 28 %. However, among those who work only moderate hours (1 - 5), smoking was more rare than among non-workers. But about half of young people who worked over 10 hrs per week were smoking weekly.

There were no noteworthy differences in drug (marijuana/hashish) use or misuse of legal medicine (using legal medicine in order to become intoxicated) between workers and non-workers. Despite this fact, those who worked 20 hrs or more per week have used cannabis twice as often as other youngsters during the past year (16 % vs. 8 %).

3.4. Stealing

The respondents were asked, if they had done shoplifting (stealing from shops or kiosks) or stolen something at school or at home during the past 12 months. Shoplifting was most common among those who worked long hours: when those who worked only limited hours (max 10 hrs per week) have stolen approximately as rarely as those who don't work at all (14 %), about one fourth of intensive workers have done it in the year.

Stealing at school was in all working-hour groups more common than among those without jobs. Of those who worked, 25 % had stolen at school during the past year. In the non-worker group, the corresponding proportion was 19 %. The figures seemed much alike, when considering stealing at home.

3.5. Bullying at school and interpersonal aggression

Working pupils had bullied another kid at school during the past 12 months only slightly more often than their non-working peers (22 % vs. 19 %). However, there were some differences in the form of bullying: those who worked, had more often bullied physically. Of those non-workers who had bullied another kid during the last year at school, 79 % said that last time their bullying had been mental (mockery, name-calling or discrimination); of working respondents, only 69 % said so.

Working pupils had taken part in a fight at some public place slightly more often than non-workers in the past 12 months (16 % vs. 12 %). Among those who worked only 1 - 5 hrs per week, fighting was rare (actually a little bit more rare than among non-workers), but of those who worked 20 hrs or more per week even 39 % told that they have taken part in a fight.

Working respondents had also more often beaten up somebody: 10 % of workers and 6 % of non-workers had done that during the year. Beatings cumulated with those who worked the longest hours. Of those who worked 11 - 19 hrs per week 15 %, and 18 % of those who worked at least 20 hrs per week, had beaten someone in the past 12 months.

3.6. Variety variable

In the questionnaire there were also questions about other offences than the ones I introduced above. Of those questions which were measured in the same question form, it's possible to compose a sum variable, which is a kind of general index of delinquency activity. Values of the variety variable describe how many different offences the respondent has done during the past 12 months. Of the variety variable it is practical to construct a dichotomous variable, which describes if the respondent has taken part in any offence during the past year.

Since those pupils who worked were overpresented in all offences, it's evident that they more rarely than those without jobs get a value 0 (= no participation last year) on the dichotomous variety variable. Of the working respondents, 79 %, and of others 71 %, had been involved at least in one type of offence last year.

Girls who don't work had done offences most rarely: of them, only 68 % had done at least one kind of offence. In the group of non-working boys, the correspondent figure was 73 % and in the working

girls' group it was 77 %. As expected, boys who worked had most often committed some of the offences on the list: 81 % of them had done so.

Differences also appeared according to the amount of weekly working hours, but it's notable that in all working hour groups participation percentages were bigger than among non-workers. Of those who worked 1 -5 hrs per week, 75 %, of those who worked 6 - 10 hrs, 80 %, and of those who worked min 20 hrs, 84 %, had committed some offence. The most common committing was among those pupils who worked 11 - 19 hrs per week: of them almost all, i.e. 91 %, had been involved at least in one type of offence during the last year.

3.7. Conclusions

My preliminary results are in many ways consistent with previous studies: different kinds of problem behaviour, for example substance use, stealing, bullying at school and interpersonal aggression are more common among working school children than among their non-working peers. However, it's not necessarily true that no work at all is always better than 1 - 5 hrs of work per week (cf. Bachman & Schulenberg 1993:231).

Because my study isn't longitudinal, it's practically impossible to say anything about possible causal effects or differential selection or differential socialization. Generally it seems plausible that the operative process is dynamic and reciprocal where youngsters both actively choose and are affected by the environment they encounter (Steinberg et al. 1993:178). This conception is related to notions of children as active agents of their lives and the construction and the reconstruction of childhood (see Prout & James 1990, James et al. 1998).

It's also inevitable that for some pupils part-time employment beside school - even with long working hours - is good. Maybe we should be more concerned about those adolescents who are not interested in school, work or any reasonable activity.

However we shouldn't close our eyes to the figures which tell that especially intensive weekly working hours has many negative correlates. In many cases the differences in prevalence percentages between workers and non-workers are very small, but still the differences are quite consistent. It seems especially as if among the longest working hour groups (at least 10 or 20 hrs per week) committing offences is sometimes clearly more common than among non-workers and among the moderate working hours groups. Thus, my findings don't support the notion that having school children very actively involved with working life beside school will keep them "out of trouble" (cf. Bachman & Schulenberg 1993:227). It's also notable that boys work longer hours and are thus overrepresented in the longest working hour groups. It's possible that some serious problems culminate in the group of those school age adolescents who work the longest hours. Working isn't necessarily the reason for problems, it's more like part of the youth lifestyle which could be called "pseudomaturity", and long hours of part-time work can be at the same time both a symptom and a facilitator of psychosocial difficulties (Bachman & Schulenberg 1993:220). In pseudomaturity, young individuals engage in adultlike behaviours before they have the requisite perspectives and responsibilities that typically come with adulthood (Bachman & Schulenberg 1993:232). Those adolescents who have that kind of lifestyle aim to get different kinds of adulthood symbols, or things which they attach to adulthood - like dating, substance use, delinquency, and working - earlier than their peers.

The modern penitentiary and Denmark - A few notes about Danish prison reform 1835-1842

By Peter Scharff Smith

This paper is about the events that led to the development of a modern prison system in Denmark . The work of the so called “Prison Commission” that was appointed in 1840 and the subsequent reforms of 1842 were decisive factors in this process and are therefore central to this story. Apart from that a number of themes will be addressed in the following, for example the issue of religion and the question of how it influenced the creation of prisons.

One could ask if there was any tension between religious and secular motives in the forming of prison systems during this period? I think not. In my opinion it actually seems that in many cases there was some sort of *unspoken alliance* between, on one hand, the liberal, modern, scientific and rational minded prison reformers, and on the other hand, the religiously motivated philanthropists. Perhaps one could even say that the modern prison system actually rested on a combination of religion and a modern rational attitude. In a time of changing mentalities the fact that the modern prison project - the so called penitentiary - could embrace both religious, puritan, scientific and rational motives, became a significant force in the success of the prison reform movement throughout the western world²³². As we shall see this was, at least to some extent, also the case in Denmark. First, however, we will take a brief look at international prison reform between 1770-1840 - the period Foucault has labeled “the birth of the prison”²³³.

Prison reform 1770 - 1840

Of course there were prisons before late 18th century. For example the well known prison workhouses - the so called houses of correction - in Holland, that were operational already in the 16th century and initiated a wave of imitation in Europe²³⁴. Still there is a general consensus of opinion that during late 18th century and well into the 19th century, the modern penitentiary was developed and incarceration became the punishment that relegated all other alternatives - namely corporal punishment and for that matter transportation of convicts to colonies. Furthermore it is generally agreed upon, that the modern penitentiary was significantly different from earlier forms of incarceration, although for example the Dutch houses of correction clearly were forerunners. Roughly speaking isolation, hard work, observation and extreme discipline were the cornerstones of the modern penitentiary - here these elements were combined in a hitherto unknown fashion and on a much larger scale than previously in the history of incarceration²³⁵.

²³² The historian Michael Ignatieff touches upon this embracing character of the modern penitentiary, in his book “A Just Measure of Pain. The Penitentiary in the Industrial Revolution, 1750-1850” from 1978. Ignatieff describes for example how religious philanthropic circles and scientific societies could work in the same direction when it came to reforming society.

²³³ Michel Foucault “Discipline & Punish. The Birth of the Prison”, 1995 (1977). To be precise Foucault describes the period 1760-1840 as “the great transformation”, p. 15. One could say that Foucault confuses the birth of the modern penitentiary, with the birth of the Prison - see for example Peter Spierenburgs article “From Amsterdam to Auburn” in Journal of Social History, spring 1987.

²³⁴ Concerning the early 16th, 17th, and 18th century prisons one should consult primarily the work of Pieter Spierenburg. See for example “The Prison Experience”, 1991. Concerning the Dutch institutions as models for foreign prisons, see for example Spierenburgs article “From Amsterdam to Auburn” in Journal of Social History , spring 1987, p. 442.

²³⁵ See for example the already mentioned work by Michael Ignatieff. See also David J. Rothman “The Discovery of the Asylum”, 1971, or for example Mark Colvin “Penitentiaries, Reformatories, and Chain Gangs”, 2000 (1997). Pieter Spierenburg also argues that the penitentiary broke through during the first half of the 19th century and constituted a significant change in penal practice, see “From Amsterdam to Auburn” in Journal of Social History , spring 1987, p. 448. Still there are of course differences from country to country and perhaps especially between Europe and the U.S.

Furthermore it was from the late 18th century and onwards an outspoken motivation behind reform, that prisoners were to be, not only deterred from crime, but also reformed through their punishment. Crime was in many circles perceived as some sort of curable disease and therefore reform was possible. One could say, that crime had escaped its strict religious definition of earlier times and was now no longer an inevitable result of original sin - a context that had previously made reform unlikely. In other words, the modern prison system rested on an understanding of criminal behavior, that allowed specific social causes of crime to be identified and then removed in order to make reform of individuals possible. As we will see the basic tool in removing these causes of criminal and immoral behavior was the isolation of prisoners - thereby cutting off the outside world and all the evils that had corrupted the criminal convict.

A fair starting point when looking into the history of the modern penitentiary, would be the work and writings of the English philanthropist John Howard. During the 1770's Howard travelled not only England, but also Europe and visited prisons everywhere - and he did not like what he saw! In his monumental "The State of Prisons" he described his findings in great detail. After visiting Danish Prisons in the 1770's Howard continued to Sweden. In "The State of Prisons" he wrote "*I observed the houses to be much cleaner than those in Denmark; and this led me to hope I should find the same difference in the prisons... But I was disappointed, for I found them as dirty and offensive as those in Denmark*"²³⁶.

Basically Howard found, in Denmark and Sweden as in most of Europe, that prisons were both unhealthy and undisciplined places where inmates lived under horrible conditions

Howards accusations were not entirely new, but his writings had a novel and in fact a very modern quality. They were based on an amazing amount of research and thus had a statistical base which explains the serious impact his work had²³⁷. Throughout the 19th century statistics became an important tool in most studies of nature and society, as the scientific and empirical approach gained popularity.

Howard suggested as remedies mainly isolation and hard work, through which he thought it possible to reform prisoners. Howards work had a certain impact on the 1779 Penitentiary act in Britain, which he actually participated in drafting²³⁸. In England a number of new prisons were therefore built during the late 18th century, where isolation, hard work and reform were keywords. The philosopher Jeremy Bentham's grand design of the so called panopticon prison was also debated on a political level in England, but it was never actually constructed. Still Bentham's panopticon plans inspired many a penitentiary, both philosophically and architecturally.

But in fact it was the United States that was to take the lead of prison development, during the early 19th century. The so called Auburn and Philadelphia models were developed in the 1820's, in New York and Philadelphia, and became the object of world attention - the most celebrated prison systems of the period. In Europe many a nation chose to copy the American designs - an early example of the Americanization to come. Both systems incorporated isolation, hard work and strong discipline - the Auburn model isolated prisoners at night but had them working together during daytime, but under strict orders of silence. The Philadelphia model proscribed total isolation, and prisoners thus had to work alone in their cells. The only possible conversation taking place during rare visits from prison employees. Prisoners would be able to serve their sentences and leave the prison after several years without ever having seen a fellow prisoner! Both models were founded on the belief that a prison sentence had two objectives: Deterrence and reform. In other words, they followed the basic principles laid down by Howard, but with a stronger emphasis on an extreme discipline that regulated prisoners lives in great detail²³⁹.

²³⁶ John Howard "The State of Prisons" 1777, p. 71.

²³⁷ See Ignatieff, p. 52.

²³⁸ Ignatieff, p. 93.

²³⁹ Concerning the two systems, see for example Colvin, p. 80 onwards.

In the United States a very intense and in many ways peculiar debate developed between spokesmen of the two different systems. Prison societies and experts went to great lengths to describe the severe faults of the “other” system and the splendid success of “their own” system. Parts of this debate came very close to regular fraud at points, but still brought forward some of the problems that the new penitentiaries struggled with²⁴⁰. In Philadelphia mainly the fact that a number of prisoners became insane because of the continuous isolation. In New York a major problem was the relatively strong element of corporal punishment that the Auburn system upheld. Keeping order and silence between huge numbers of prisoners working together in factory like halls required use of the whip, which became very intensive for example in the Sing Sing prison.

Nevertheless the American experiments attracted immense attention in Europe and a wave of visitors - several as official representatives of their countries governments - came to inspect the new prisons themselves. The French delegation consisting of Tocqueville and Beaumont being the most famous. The two Frenchmen spoke in favor of the American systems in their now well known report. They concluded: *“It seems to us, that, speaking in the abstract, the penitentiary system of the United States (the superiority of which over every other prison discipline appears incontestable) presents itself to France with all the chances of success which a theory can offer...”*²⁴¹.

In 1841 two Danes followed in the footsteps of Tocqueville and Crawford and went to the U.S. on official business, as members of the Danish Prison commission. Like most of their forerunners the Danish visitors liked what they saw, and a report, written by one of the travelers, spoke in favor of isolation. The report stated that solitary confinement could be applied without risking the mental health of the prisoners and the inmates could learn a trade that would help them after their release. The author furthermore confessed his beliefs in reformation of prisoners and wrote: *“It has become clear to me, that in a Philadelphian prison the basic moral education of the inmate can be taken care of, and he can enjoy the comfort and elevating, which divine service can give, without compromising isolation for this important purpose”*²⁴². Another government representative visiting the U.S., the English prison reformer William Crawford, described the fruits of isolation the Philadelphia way like this: *“Day after day, with no companion but his thoughts, the convict is compelled to listen to the reproofs of conscience. He is led to dwell upon past errors, and to cherish whatever better feelings he may at any time have imbibed ... The mind becomes open to the best impressions and prepared for the reception of those truths and consolations which Christianity can alone impart”*²⁴³. In other words, religion was to play a crucial role in reforming the criminals.

But not everyone enjoyed visiting the modern Philadelphia penitentiary. In 1842 Charles Dickens visited the U.S. and saw several of the famous American prisons during his travels. In his book “American notes” he devoted an entire chapter to the Philadelphia prison on Cherry Hill and although he did not doubt the noble motives that lay behind the design of this institution, he was shocked and wrote:

“I believe that very few men are capable of estimating the immense amount of torture and agony which this dreadful punishment, prolonged for years, inflicts upon the sufferers; and in guessing at it myself, and in reasoning from what I have seen written upon their faces, and what to my

²⁴⁰ See for example, Samuel Gridley Howe “An essay on separate and congregate systems of prison discipline; being a report made to the Boston prison discipline society”, Boston 1846. Howes report (initially made for the Boston Prison Discipline Society whom favored the Auburn system and denied printing Howe’s report) accused the Boston Prison Discipline Society for holding back evidence that favored the Philadelphia system.

²⁴¹ Gustave de Beaumont and Alexis de Tocqueville “On the Penitentiary System in the United States and its Application in France” 1979 (1833), p. 118.

²⁴² C.N. David in “Statsoeconomisk Archiv” 1843, p. 233.

²⁴³ William Crawford “Report of William Crawford, Esq. On the Penitentiaries of the United States Addressed to his Majesty’s Principal Secretary of State for the Home Department”, British Parliamentary Papers. Crime and Punishment _ PRISONS. No. 2, Session 1834, p. 12. Crawford pointed out, though, that the solitary confinement of the Philadelphia “Cherry Hill” prison had been tried in England in Gloucester.

certain knowledge they feel within, I am only the more convinced that there is a depth of terrible endurance in it which none but the sufferers themselves can fathom, and which no man has a right to inflict upon his fellow-creature. I hold this slow and daily tampering with the mysteries of the brain, to be immeasurably worse than any torture of the body”²⁴⁴.

Still the fact remains, that many European countries chose to copy the Auburn and Philadelphia system. In Sweden, Norway, and Denmark the American models were also discussed - for example both a Danish and a Norwegian commission was at work around 1840. In Sweden the prison debate was heavily influenced by the Auburn and Philadelphia models from around 1830, with the latter gaining the most support²⁴⁵. In Denmark the American prison systems reached the media a few years after the development of the Philadelphia model.

Denmark 1830-1850

In 1835 the first voice was raised in public, calling for a Danish prison reform along the lines of the new Philadelphia system. The author C.N. David wrote “*Where the reform system has been introduced in North-America, recidivism is on the decline*”, and he called for prison reforms that sought to both deter and reform prisoners²⁴⁶.

David was a prominent liberal from Copenhagen and involved in among other things the fight for freedom of speech. David wrote several articles on the subject of prison reform and a few others echoed his views in the public debate - at least one critical response was also brought forward. Still it would be unfair to say that prison matters took up much space in the growing press. One could perhaps call it a debate that never really was. But although few raised their voices specifically concerning prison matters, fear of crime was perhaps on the rise in Copenhagen at that time. We know that this was the case elsewhere in Europe - for example in England²⁴⁷.

As mentioned earlier crime - now no longer defined as the natural result of original sin - was perceived as a solvable problem during the early 19th century. Perhaps as a natural result of this interpretation, crime began to attract more public attention and began to be seen as an indication of the morale state of society. When for example the Englishmen thought that crime was on the rise - the only logic conclusion was that society was in danger! C.N. David echoed this anxiety by pointing to an apparent rise of crime in Denmark - a view also found in writings of the official administration. This was of course a good reason for building prisons where convicts were reformed.

Even though a debate over prison reform never became a problem for the authorities in Denmark - as many other issues did during the late days of the absolute monarchy, especially the question of freedom of speech and of course suffrage - it must have been apparent for the administration, that the Danish prisons suffered from serious problems. Three different commissions had since 1806 worked on prison solutions and the question of slavery, but when it came to actual action nothing really happened on the prison front - suggestions got shelved in the Danish Chancellery.

One reason was the economic situation in Denmark. Denmark had supported the wrong side during the Napoleonic wars and paid the price when France fell. In 1813 the National bank declared a bankruptcy and in 1814 Norway was lost to Sweden. The economic situation and the lack of prison reform perhaps even meant worsening conditions for the Danish prisoners, who rioted in the Copenhagen prison on Christianshavn in 1817 - vividly described by the Danish historian Jens Engberg in his book

²⁴⁴ Charles Dickens “American Notes” 1985 (1842).

²⁴⁵ Roddy Nilsson “En välbyggd maskin, en mardröm för själen. Det svenska fängelsesystemet under 1800-talet” 1999, p. 209-210.

²⁴⁶ Actually an earlier Philadelphia Prison - The so called Walnut street prison which was built in 1790 - had experimented with isolation and reform, and already in 1798 a Danish article appeared about this prison - but this did not provoke reform. C.N. David was to have more success in his undertaking in the 1830's.

²⁴⁷ Martin J. Wiener “Reconstructing the Criminal. Culture, Law, and Policy in England, 1830-1914” 1994 (1990).

about the riot²⁴⁸. Harsh and brutal punishment from the authorities restored order, but conditions were not made better. During the 1830's different reports and writings gave plenty evidence of the rough and in many ways dangerous conditions in the Danish prisons. For example an episode in the 1830's, where an inmate killed a prison guard, exposed the lack of control in the Danish prisons - apparently fighting could go on between the prisoners without the guards noticing anything. In the Christianshavn prison a lot of inmates were often without observation.

In the late 1830's the Danish Generalkrigscommisair Dr. Jens Veibel Neergaard published a book about three well known Danish murderers and shortly after a book about the state of the Copenhagen prisons and jails. His writings exposed shocking conditions and was followed by the now well known memoirs of the prisoner Ole Kollerød. Kollerøds memoirs illustrated the same problems that Neergaard pointed out. Neergaard wrote that no part of the state apparatus was as imperfect as the prisons and jails and continued: "*Even our so called houses of correction, are schools for the most abusive vices*"²⁴⁹.

The criminal Kollerød, who awaited execution, wrote about the jails and prisons that he had experienced himself. For example he described how lack of control allowed sexual activities in the midst of everything - often homosexual relations between older and younger prisoners. Kollerød also focused on how one was taught bad behavior - he wrote: "*The damned jails, they have completely corrupted me, since one only hear about who's the best thief and who's the best to explain it away...*"²⁵⁰. In short Kollerød told about an environment that C.N. David and like minded would consider anything but sober and morally giving!

The Danish prisons were old and no big changes had been made during their days. The prison on Christianshavn was from the 17th century and the prison workhouses in Viborg and on Møen were build during the 1740's, as a result of a rise in thefts and a lot of condemned thieves being sentenced to penal servitude²⁵¹.

The Prison Commision

In 1840 the so called Prison commission was appointed and began its work. It consisted of a few clerks from the administration, a number of enlightened citizens, with C.N. David as the most prominent member, and an architect. As things turned out the work of this commission eventually led to a very substantial reform that formed the base of a modern Danish prison system - a reform that we in many ways still can consider as the foundation of the current prison system in Denmark.

The commission was ordered to evaluate the Auburn and Philadelphia model, but also the so called Classification system where prisoners were grouped in different classes with different treatments. It is interesting to note that the commission discounted the Classification system as a possibility already after a few weeks work - they thought it to difficult to implement because it required: too much space, too many buildings and too many employees - to keep different groups of prisoners apart. Therefore only the American alternatives were discussed as a basis for a Danish prison system - it was never an issue whether or not other alternatives were possible. The story of the reforms that brought Denmark a modern prison system, is therefore a story of copying foreign policies with a distinct lack of innovation and creativity - and furthermore without any serious public debate. The seven man commission, a few additional clerks of the administration, and of course the King, were the only people involved in this undertaking. An interesting observation when one thinks of the major importance of such substantial reform of the system of punishment. One could say that prison systems

²⁴⁸ Jens Engberg "Dansk Guldalder. Eller oprøret i Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset i 1817" 1973.

²⁴⁹ Jens V. Neergaard "Bidrag til Kundskab om Landets Straffeanstalter..." 1839.

²⁵⁰ Ole Pedersen Kollerød "Min historie" 1978 (1840), p. 31.

²⁵¹ In 1753 a workhouse in Odense was also build. See Frederik Stuckenbergh "Fængselsvæsenet i Danmark 1742-1839" 1896. Concerning the rise of thefts and the penal servitude sentences, see, Tyge Krogh "Oplysningstiden og det magiske" 2000, p. 266.

had been debated in the U.S. and for that matter in England and France, and the commission relied on the views of prominent foreigners when discussing Danish reforms²⁵².

The members of the Prison commission clearly perceived their task as a scientific rational undertaking. The most prolific and most important member, the already mentioned C.N. David, had already in the 1830's made statistically based arguments concerning the current poor state of the Danish prisons, and the Prison Commission followed this lead. They established that recidivism was high in Danish prisons - between 40 and 60 % in most prisons, including Altona and Glückstadt in Sleschwig-Holstein. These high rates of recidivism were up against claims of less than 10 % recidivism in Philadelphia model prisons²⁵³.

Sickness and mortality in the Danish prisons was also studied. The commission speculated that the high level of recidivism would lead one to think that prisoners lived under good physical conditions in the prisons, but the opposite proved to be the case. The death rate was between 4 and 6 % in the Danish prisons - approximately double the normal death rate among the Danish population in general. Furthermore the Prison Commission complained about the irrational quality of the current prison system. For example it often turned out that the slaves and prisoners sentenced to work on the fortifications - the supposedly harshest punishment - had the easiest time of all prisoners, because they often lacked work and were left to themselves with only minimal observation. Likewise the rations varied in quantity from prison to prison, without rational cause. After having considered all these problems the Prison Commission advised upon reform - in fact in many ways they thought it an absolute necessity.

But the Prison Commission could not agree upon which system they should propose. C.N. David and the majority of the Commission preferred the Philadelphia model, but two members, including Lange who represented the administration, backed a slightly adapted version of the Auburn system.

David and the supporters of the Philadelphia model focused on the uncompromising attitude of the system of total isolation. They, together with most European observers, apparently thought of the Auburn system as some sort of compromise, because the isolation was not total. David and his supporters brought forward that total isolation was at the same time the most deterring and the most reforming alternative. Isolation was extremely frightening and therefore deterring, but also forced the inmates to focus on their crime and confront their inner thoughts and moral wrongdoing, in the loneliness of their cell. The result was supposed to be some sort of rinsing of the soul!

The Auburn supporters on the other hand complained that the Philadelphia model created an artificial environment and were skeptic when it came to isolation - they even wanted to allow prisoners, under the Auburn regime, a limited use of speech. In a - seen from our standpoint today - very modern manner, the Auburn supporters stated that a prison system should aim at creating a more real environment - because reform under artificial circumstances would not last in the real outside world! They also brought forward the only argument made by Commission members that involved considering special Danish conditions - in effect touching upon the question whether or not American systems would fit directly into Danish surroundings. The Auburn supporters speculated that the Danish people were so "phlegmatic" in character, that the isolation of the Philadelphia model would not have a strong enough effect on them. The Danes were seen as relatively passive individuals, in opposition to people from southern Europe. The result would be passive prisoners who did nothing in their cells, because the Philadelphia model was based on the idea that isolation was so unbearable, that the prisoners would urge for work in their loneliness and therefore seek this activity themselves.

²⁵² The papers from the Prison Commission is primarily situated in The Danish National Archive, Danske Kancelli, Fælles afdeling, Fængselskommissionen 1840-48.

²⁵³ See the report from the Prison Commission - which will be used in the following - The Danish National Archive, Danske Kancelli, 3 Dep.

In the end the Prison Commission delivered their report in 1842, without reaching agreement. The Danish Chancellery then went through the report and in their presentation to the King they backed their own representatives in the Commission and suggested the building of Prisons according to the Auburn model. But the King, Christian VIII, did not agree with his clerks and ordered, later in 1842, a compromise between the suggestions of the two factions. An Auburn prison was to be build for long term prisoners, and a Philadelphia prison for short term prisoners²⁵⁴. In 1853 an Auburn institution - The State penitentiary in Horsens - opened, and in 1859 a Philadelphia institution - The State penitentiary in Vridsløselille - opened. Both prisons are still in use.

Basically the Prison Commission had a very secular outlook - still they all favored the American models where religion in fact played a very central part. In the case of the Philadelphia system, religion was the only active element - apart from work - allowed to influence the inmates. Strictly speaking, religion bore a major responsibility for reforming the prisoners. Inmates were cut off from bad influences through isolation and the positive social and spiritual influence was religion - in form of the Bible, personal visits from the Prison Chaplain or Sunday mass - which was thought of as very important and discussed at length also by the Danish Prison Commission.

The secular outlook of the Prison commission and the very liberal and modern force behind the views of C.N. David and other commission members, could therefore be seen as a paradox. But apparently no conflict existed between the secular scientifically based work of the Prison commission and the religious elements of the new prison systems. An episode that took place in 1841, while the Prison commission worked on their report, also suggest that religious forces worked, not in opposition to, but in accordance with the new prison ideals.

Elisabeth Fry and John Gurney - a visit from England

More than 60 years after the visit of John Howard, English philanthropy turned it's eyes on Denmark again. Elisabeth Fry and John Gurney had more than 20 years of experience with prison reform work, when they visited Copenhagen in 1841. John Gurney was well known for his prison reports written in the spirit of Howard, while Elisabeth Fry in fact had a more novel approach. Fry systematically arranged Bible readings for prisoners and established libraries in prisons, in fact even on ships transporting convicts to colonies. Both worked for better treatment of convicts and both hoped to reform inmates. Fry gained reputation as one of the most important European prison reformers and became very esteemed²⁵⁵. The two Englishmen visited the Prison on Christianshavn, the so called Stokhus, the Copenhagen fortifications and the jails of Copenhagen. They also visited the King and Queen several times and received quite an extraordinary treatment. Fry was seated next to the King during dining and did not waste her time with words of traditional etiquette - but made her criticism of the treatment of Danish prisoners very clear. Furthermore Fry and Gurney delivered a detailed request to the King in writing, with an extensive list of problems that demanded prison reform²⁵⁶. Apparently the King took the criticism very seriously. He instigated a full blown research of the accusations, that forced different officials and inspectors of the accused institutions to explain the problems. The case grew and took up a lot of time in the chancellery and involved huge amounts of correspondence, as different officials tried to relieve themselves of responsibility.

To cut a long story short, the whole affair laid open many issues concerning the Danish prisons and jails. Health problems, overcrowding, use of corporal punishments, lack of observation, lack of discipline and, according to Fry and Gurney, a serious lack of religious instruction and guiding! A number of reforms followed, in 1842, directly after this affair - for example a prison association was formed that should help prisoners upon release and who's members should visit prisoners, giving them spiritual and religious guidance. Furthermore every prisoner was to have a bible. Other matters were

²⁵⁴ The Danish National Archive, Danske Kancelli, Resolutions 3 Dep. 1842, Resolution no. 84, 25 June.

²⁵⁵ Concerning Fry's activities, see for example, Janet Fyfe "Books behind bars. The Role of Books, Reading, and Libraries in British Prison Reform, 1701_1911" 1992.

²⁵⁶ The best single source to the events concerning Fry's visit, see, The Danish National Archive, Danske Kancelli, Resolutions 2. Dep. 1842, Resolution no. 146.

also changed and it is interesting to note that everything was in tune with the work of the Prison Commission, that ran parallel to all this!

Conclusion

In a matter of two years the entire Danish prison system had been reformed according to the latest trends, a prison association had been founded and the situation in the old prisons had been overhauled! Of course the actual building of modern prisons and the design of prison rules, schedules etc. remained and the Prison Commission continued to function after 1842 undertaking this and a reform of the Danish jails during the following years. In 1848 a central office for the Danish Prisons was erected, functions centralized, and C.N. David made chief of the Danish Prisons.

The story of the work of the Prison Commission and the visit of Fry and Gurney, is interesting in so far as it shows us how both religious philanthropists and rational liberals could work in the same direction when it came to modern prison reform. It seems that C.N. David was himself more or less aware of this, as he in the free press praised the American prison reforms for being both practical and economical in a material sense, and at the same time being based on a strengthened religious spirit which tried to reform the morally ill. According to David the North-Americans reached out for economic prosperity while religion gained in strength²⁵⁷. In his analysis and choice of words, C.N. David in a way touched upon central issues of the now famous theory conceived by Max Weber in his book about the Protestant ethic and the spirit of capitalism, where he describes how religion influenced and formed modern capitalism. Like Webers work, the rise of the penitentiary tell us a story about religious and rational thoughts merging, as part of the breakthrough of modernity²⁵⁸.

²⁵⁷ Statsoeconomisk Archiv vol. 1 1843, p. 23.

²⁵⁸ In my future work I plan to use Webers "The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism" as a theoretical base/inspiration for describing how religion could play a serious role in the rationalization of western culture - the rise of the modern penitentiary providing the empirical data.

Subjects in Penal Systems: From Foucault to Information Processing

By Katja Franko Aas

For a long time, Foucault's *Discipline and Punish* has provided potent images of offenders and penal strategies. To punish meant to control the 'soul'. The state attempted to get hold of the essence of one's inner life and normalise it. To fight against the state, therefore, meant not only to oppose its violence but also to fight against the individuality it tried to impose. The struggle was essentially a class struggle: a working class individual trying to resist the norms of the bourgeois society. In this article, I will suggest that now we may be seeing contours of a different penal strategy. Control of the 'soul' may no longer be the main objective of contemporary penal strategies, but rather they seem to be eschewing the notion of an individual altogether. I will suggest that they are increasingly being able to bypass directly dealing with offender's individualities. Therefore, the essential problem may no longer be a working class individual who is forced to adjust to the norms of the industrial society²⁵⁹. What seems to be at stake now is *defence of the subject* itself²⁶⁰. This development, I will argue, is partly influenced by the use of information technology and changing cultural perceptions that come with it. As much as computers are tools for expanding human agency, they also appear to be the tools that provide new notions of the self – as well as tools that, in the last instance, are challenging traditional notions of a unified subjectivity.

II. The Foucauldian Delinquent

The objective of a disciplinary regime was to change individual behaviour and motivation; to change an offender's identity through training, moral education and other correctional techniques in order to achieve obedience and conformity. This is why prison was called a reformatory. As Foucault (1979) points out, in the 19th century, the objective of punishment had shifted from inflicting pain directly on a criminal's body to controlling what he terms 'the soul' - which means psyche, consciousness, individuality. In fact, he claims that with the rise of sciences whose task was to normalise 'the soul' (psychiatry, psychology, criminology etc.), modern Western notions of individuality were created for the first time. For Foucault, power relations have a direct, productive effect on people's individualities. Prison's and penal systems' open objective was to change individuals and turn them into responsible citizens. This is also where Foucault finds essential similarity between prisons, schools and psychiatric hospitals - they all share this personality-forming dimension. They are trying to produce 'normal', docile individuals according to the norms of industrial society.

For this reason, offenders' lives became in fact more important than their actual offences. It was their criminogenic lifestyle that was being examined and punished, rather than their crimes. Through biographical investigation about causes of his acts, about circumstances of his life, etc. prison, examines as well as 'produces' a *delinquent*. 'The delinquent is to be distinguished from the offender by the fact that it is not so much his act as his life that is relevant in characterizing him.' (p. 251) Delinquent is submitted to numerous procedures of training and examination in order for the authorities to be able know and to 'cure' his criminality. In Foucault's words,

"The examination as the fixing, at once ritual and 'scientific', of individual differences, as the pinning down of each individual in his own particularity ... clearly indicates the appearance of a new modality of power in which each individual receives as his status his own individuality, and in which he is linked by his status to the features, the measurements, the gaps, the 'marks' that characterize him and make him a 'case'. ... With it are ritualized those disciplines that may be characterized in a word by saying that they are a modality of *power for which individual differences are relevant*". (Foucault: 1979, p. 192, italics added)

²⁵⁹ My intention here is not to deny the class and racial aspects of crime control. However, these issues may perhaps need to be articulated through a different strategy of resistance.

²⁶⁰ See also M. Castells (1996).

A point that I would like to make here is that disciplines' approach to offenders was both individualising and *holistic*, meaning that they took as their objective to know and to control the whole of an individual's life and personality. They provided the penal system with a

“justifiable hold not only on offences, but on individuals; not only on what they do, but also on what they are, will be, may be. ... [T]he judges have gradually ... taken to judging something other than crimes, namely, the ‘soul’ of the criminal”. (ibid.: p. 18, 19)

III. Systems in Focus

However, already in 1983, Bottoms suggested that some recent penal developments, like the increased use of fines and community service, lack the element of ‘soul-training’. And in *Visions of Social Control*, Stanley Cohen describes a notably different reality from Foucault's disciplination:

“[T]he game is up” for all policies directed to the criminal as an individual, either in terms of detection (blaming and punishing) or causation (finding motivational or causal chains). The technological paraphernalia previously directed at the individual, will now be invested in cybernetics, management, systems analysis, surveillance, information gathering and opportunity reduction”. (Cohen, 1985: p.147)

Some other authors have suggested that the focus of penal power had recently shifted from punishing individuals to managing aggregates of dangerous *groups*. They name this new kind of justice actuarial justice. It is

“markedly less concerned with responsibility, fault, moral sensibility, diagnosis, or intervention and treatment of the individual offender. Rather, it is concerned with techniques to identify, classify, and manage groupings sorted by dangerousness. The task is *managerial, not transformative*”. (Feeley and Simon, 1992: p.452, my italics).

Jonathan Simon (1993) writes that now, the logic of the system is at the centre where the subject of punishment once resided and furthermore, that ‘uniformity replaced individualization as the watchword for penal decision making’. For this new type of government, management of systems and control of discretionary judgements is in fact of higher priority than the traditional individualised criminal justice process. Since the 1970s, the problem of discretion has been one of the central themes in crime policy debates. As an answer to the problem, the model of decision-making guidelines was accepted in the USA - not only in sentencing but also f. ex. in bail and parole. Therefore, in order to be able to understand the changing penal strategies and to study the models of individuality incorporated in them, sentencing guidelines can provide us with a useful example.

One of the primary objectives behind the guidelines was to make decision-making more consistent and predictable - one could also say programmable.²⁶¹ The main imperative was that decision-making should be explicit, that rationalities and information behind judges' decisions should be specifiable and tracable. The goal was to make sentencing as *objective* as possible: to make the rationality of the process as little dependant on individual judges' personalities and to create maximum equality among offenders. Most guidelines are designed in the same way, in the shape of two-dimensional grids and decisions are scaled according to crime and criminal record. The strong emphasis on crimes is partly a result of the just deserts rationale, but partly also a result of the fact that crimes can be scaled and calculated. As M. Tonry points out, ‘a grid axis cannot handle factors that are not linear’ (1996: p.22).²⁶²

²⁶¹ Programmability means that machines (or people) will respond with unvarying precision and that their actions will be uniform, because the instructions that guide them have been standardised.

²⁶² He also adds that many ethically important considerations are not linear. They vary from case to case, may be mitigating in some and aggravating in others. (ibid.)

I will not go further into analysing the guidelines system²⁶³. What is interesting for us at this point is that the guidelines represent a shift in cultural perception of sentencing. Guidelines' tendency to see cases as similar and deserving similar treatment represents a radical break with the old ways of thinking which focused on cases being essentially different and requiring an individualised treatment. A concrete, case-oriented and subjective system was thereby replaced by an abstract, rule-oriented and objective one.

IV. Categorical Identity

If we now, compare the 'soul-training' disciplination described by Foucault to the sentencing guideline system, we can observe a number of differences.

Sentencing guidelines represent a step back from the interest in individuality. Here, we can no longer talk about 'power for which individual differences are relevant' and who has 'taken to judging something other than crimes'. Now, it is an offence that is in focus, while individuals' lives and personal narratives become almost irrelevant. Their approach to individuality is, thereby, *componential* instead of holistic. As Michael Tonry points out, in the guideline system, offenders tend not to be treated as whole people, but rather as 'two-dimensional crime and criminal history constructs' (1996: p.6). Multi-dimensional human beings have to be reified into two-dimensional abstractions in order to achieve uniformity of decisions and consistency of the system.²⁶⁴ The result is a fixed and standardised view of human identity.

At this point, Craig Calhoun's description of *categorical identity* may be useful for conceptualising the above mentioned phenomenon. Calhoun (1995) sees categorical identity as a part of a 'pressure towards repressive sameness', and as opposed to 'more complex notions of persons or networks of concrete social relations'.²⁶⁵ He suggests that conceptualising individuals' identities on the basis of their belonging to certain social categories

"allows a kind of abstraction from the concrete interactions and social relationships within which identities are constantly renegotiated, in which individuals present one identity as more salient than other, and within which individuals achieve some personal sense of continuity and balance among their various sorts of identities. ... The abstractness of categories encourages framing claims about them as though they offered a kind of trump card over the other identities of individuals addressed by them. This encourages an element of repression within the powerful categorical identities". (p. 220-221)

Categorising human identity into axis grids is an act of de-construction of subjectivity. It is an act of taking unique, whole individuals apart, and then putting them together according to requirements of the system. The process does not require a narrative, communication or interpretation of social life. We could say that the guideline system tends to conceive a mode of human *subjectivity* that does not differ substantially from *objectivity*. Guidelines are a de-contextualised system which relies on abstract signs and numbers to produce the 'truth' in sentencing. They require a minimal communication between the state and an offender and thereby, nearly exclude the possibility of mutual change.

What we may call a 'categorical individual' is essentially different from Foucault's delinquent precisely because of the fact that it does not seem to have a soul. A 'soul' is a very elusive concept - and Foucault does not really provide a clear definition of it. Nonetheless, it is perhaps precisely this unclarity and lack of definition that is essential to the concept of a soul, namely, that it is inherently personal and unpredictable. By insisting on objectivity and predictability of decisions, a categorical

²⁶³ For further analysis see Tonry (1996).

²⁶⁴ Consistency, which precisely because of the limited amount of factors, is only a false one (see Tonry, 1996).

²⁶⁵ 'This is particularly pronounced where large-scale collectivities and mobilizations have been facilitated by new forms of systematic organization (capitalism, the modern state) and new infrastructures of transport and communication (from paved roads and railroads to telephones, TV and computer networks)' (Calhoun, 1995: 220).

individual is deprived of the possibility of having a soul, and thereby, also of having a distinct personality.

A similar observation has been made by R. Castel (1991) when writing about a new mode of surveillance based on risk evaluations. Castel suggests that by replacing the old notion of dangerousness with objective, before-hand described risk factors, state institutions are gaining an ability to supervise not only individuals but are able to develop a general policy for supervision of large groups. The traditional notion of dangerousness (misplaced as it was), was thought of as an *internal* quality of a subject. One came to it by diagnosis, that is by direct observation of and a relationship with a concrete individual. Risk factors, on the other hand, are abstract factors that are deduced from a general definition of the dangers one wishes to prevent.

“To intervene no longer means, or at least not to begin with, taking as one’s target a given individual, in order to correct, punish or care for him or her”. (Castel, p.288)

Therefore, what intervention policies address are no longer individuals but factors, statistical correlations of risk. In fact, individuals may not even need to be present. Risk policies, writes Castel, *dissolve the notion of a subject*, they deconstruct a concrete individual and reconstruct a combination of signs - a strategy that is essentially similar to the sentencing guidelines’ approach. In the context of actuarial justice, individuals are first of all related to as members of statistically determined risk groups, and while disciplines are concerned with guilt and fault and other personal failings, risks are highly impersonal.²⁶⁶

In light of the above, the difference between the disciplines and the guideline system becomes even more obvious. Although one should not overestimate the moral aspects of disciplination, the mere fact that its objective was to reform the ‘soul’ or the inner self, makes it possible for an offender and an institution to share a certain social and moral community. Guidelines, on the other hand, by eschewing wider social considerations and by neglecting offenders’ uniqueness and individuality, minimise the possibility for moral communication in the penal process. And as Feeley and Simon (1992) suggest, by focusing on the control of aggregates rather than individual success or failure the new penal strategies lower the expectations about criminal sanctions. By translating every issue into a question of system management, they have problems dealing with normative issues. Penal process is designed as a cost-effective way for management of the dangerous rather than as a means for reintegrating offenders into the community (p.455-6).²⁶⁷ In fact, the new penal strategies seem to be distrusting social aspects of individuals. While in contrast, ‘[t]raditional social policies have always respected, even if viewing with suspicion, what might be called a certain *naturalness of the social*: individuals are inscribed within territories, they belong to concrete groups, they have attachments, heritages, roots.’ (Castel, 1991: p.295, emphasis added)

V. Computers in Focus

Computers seem to fit perfectly into and even intensify the above described trends. The objective and technical understanding of offenders’ identities can be also seen as a part of their transformation into *data* - into formalised information - which precisely because of its standardised form is capable of being stored, analysed and communicated in the system. By making intervention policies impersonal and by breaking the direct relationship between a practitioner (judge, social worker, etc.) and a subject of control, practitioners tend to be reduced into suppliers of information to management. With the help of computerised data processing, administrators gain an almost complete autonomy from practitioners. As Castel (1991) observes, practitioners’ role becomes auxiliary to that of a manager whom they simply provide with information, which is then processed and distributed in the system. Thereby, ‘[t]hey no longer control the usage of the data they produce’.

²⁶⁶ Situational crime prevention also replaces the disciplines’ **biographical** individual with a polar opposition - the abstract **abiographical** individual - the rational choice actor (O’Mally, 199).

²⁶⁷ Another point that might be interesting to explore is the increasing use of technology in prisons, which seems to be taking place of the older, inner-oriented treatment control strategies.

“The relation which directly connected the fact of possessing a knowledge of a subject and a possibility of intervening upon him or her (for better or for worse) is shattered”. (ibid.: p.293)

Is the use of information technology then influencing our perceptions of offenders and the ways in which they are being treated in the penal system? Information technology is creating a new cultural sensibility; and as nearly every technology, it reflects on the ways we think about ourselves and others. So the question is not only what computers can do for us but also what they do to us as social beings.²⁶⁸ According to Turkle (1997), computer carries a theory (p. 49); it is an object that brings with it new ways of thinking and knowing.

Turkle gives an interesting example of the effects that computers have had in psychotherapy. She argues that when computers came into psychotherapy (as expert systems), people became more ready to view it in terms of rules and information and drugs - which is something a computer may know about - rather than as a deep personal and even eroticised, relationship between a patient and a therapist, which computers would know nothing about. Proponents of expert systems saw psychotherapy as a precise science, striving for greater accuracy, and a human therapist as an information processor with a set of decision rules. And since historical narratives cannot be formalised and programmed, the orientation was on the future, rather than on the past. And as Turkle underlines, this is the dangerous side of technology: it demands to be fed. “If the computer needs rules in order to work, then areas of knowledge in which rules had previously been unimportant must either formulate them or perish”. (p. 106)

As we have seen above, sentencing guidelines exhibit the same striving for sentencing to be a precise science, governed by rules. Similarly, the exclusion of a wider cultural context present in the guidelines seems to be justified primarily with the needs for consistency and rationality of the sentencing system, rather than concerns for an individual case at hand. Guidelines bare an essential similarity with computer programs, since they are both marked by abstractness and de-contextualisation. The effectiveness of a database, and one could say the same about the guidelines, lies in its non-ambiguous structure and the elimination of a cultural context. Therefore, we could repeat the question that J. Weizenbaum has asked about the early computer psychotherapists, namely, whether their models of therapy were not tailored to the needs and limitations of the computers rather than needs of human beings (Turkle, 1997: 107).

Are penal systems then adjusting their images of offenders to the images of technology? Are they becoming a part of the so called information processing culture? The changing cultural patterns and mentalities leave their marks upon patterns of punishment (Garland, 1990). ‘[T]he frameworks of meaning through which we generally lead our lives are likely to guide the ways in which we design our penal institutions’ (ibid., p.200). Furthermore, penal practices derive ‘their sense and credibility from their ability to resonate with established ways of thinking and understanding’ (ibid., p.210). Anthony E. Bottoms (1983) points out that habitual exposure to technology does have important implications on everyday consciousness and furthermore on social control. Among other notions that accompany the use of technology, he also names anonymous social relations, *componentiality* and a componential self . As pointed out earlier, componentiality is precisely the characteristic that distinguishes sentencing guidelines and risk evaluations from the holistic approach of disciplinary regimes.

At the same time, componentiality and the shift from the centred notions of subjectivity seems also to be a pervasive trait of the information age. Computer culture represents a move away from the modernist culture, from the so called ‘epistemologies of depth’, that saw reality as something logical, as having ‘depths’ that could be understood (Turkle, 1995). The new technologies, on the other hand, bring into everyday life a set of ideas that are associated with postmodernism. And according to postmodern theorists, the subject is not alienated but fragmented. The self is decentred and multiple.

²⁶⁸ The impact of information technology in sentencing and penal systems in general, has been both practical and cultural. However, the focus of the article will be at this point on the latter.

Postmodern world is focused on exploration of surfaces. It is a world without origins, which is accustomed to dealing with representations instead of reality (see Turkle, p.47).

“Computers, too, lead us to construct things in new ways. With computers we can simulate nature in a program or leave nature aside and build second natures limited only by our powers of imagination and abstraction. The objects on the screen have no simple physical referent. In this sense, life on the screen is without origins and foundation. It is a place where signs taken for reality may substitute for the real. Its aesthetic has to do with manipulation and recombination”. (Turkle, 1995: p. 47)

A question can be asked then whether the de-contextualised offenders in the guidelines’ world, too, are not only simulations of nature and substitutions for the real. Is not a subjectivity which has been dissolved into factors and taken out of the social world only a pretence for reality? Has it not entered a new level of objects which ‘have no simple physical referent’?

Computer calls into question boundaries between objects and human subjects (Barglow, 1994). Computer and the technical environments in which it operates, represents a divorce of rationality from sense experience and a dissociation of thinking from lived experience.

“Inasmuch as rationality becomes technical and furthers the manipulation of things and people, it contributes to an objectified world in which subjectivity has no role to play”. (Barglow, 1994: p.93)

Working with abstractions, people tend to view themselves abstractly and to create institutional involvements that are ‘abstract and impersonal in ways that tend to render identity abstract and impersonal, “insubstantial” in a psychological sense. The computer provides a perfect metaphor here: as a model of detached, ownerless cognitive processing, the machine symbolizes an *absent* subject.’ (ibid.: p.88, 89)

In my view, the similarity between Barglow’s observations of computer culture and the sentencing guidelines are striking. In both cases, we are seeing an absent subject(ivity) - both on the side of those who operate the abstract system, as well as those who are affected by it. At this point, I will not go further into the question of a judge’s role in the guideline system, and will rather focus on offenders’ subjectivity - however, the impersonality of the guideline system may have some important implications for the ethical nature of sentencing. Defining world in objective, technical terms that a database can store - as guidelines do - may lead to a breaking of the shared social context within which the notions of ethics and responsibility first make sense. And according to Simon (1995), this inability to present a narrative and the duty to express themselves through highly restrictive forms is also part of the reason why judiciary has so forcefully resisted the guidelines. In fact, a comparison with computers was put forward by judges themselves. As one judge described their work as ‘nothing more than computers wearing robes’ (ibid.: p.6).

VI. Power to Create a Self

However, my intention is not to say that the new type of social control described here does not operate with a notion of individuality or that it has no effects on the individual. Quite the opposite. Mark Poster, when analysing data surveillance (the so called ‘superpanopticon’), makes an important point. Whether individual is aware of it or not, the database *creates a self* for each individual. The individual in this system may not be recognisable by the individual in flesh, however, this replicated self is just as effective for the purposes of social control.

“If Bentham’s panopticon strove to alter the prisoner, to change one centered subject (the criminal) into another (the bourgeois), the superpanopticon *supplements* and complicates the self by *constituting another self* for that individual, one that may be as socially effective as the self that walks in the street”. (Poster, 1989: p.123, my italics)

We could thereby say that the replicated self takes place of the soul-searching and the examination of individuality for the purposes of social control. Therefore, even if penal systems are not interested in the 'genuine' individuality²⁶⁹, that is individuals in flesh, even if what they operate with no longer resembles the real - they still create their own models of subjectivity which are quite adequate, and probably even better suited for the purposes of certain control strategies.

What we may need to remember is that both models of the self presented in this article - the Foucauldian delinquent and the categorical individual - are models that have been created for the purposes of social control. The Western preoccupation with depth, with human soul, is something that has its origins in the Christian tradition of confession. According to Foucault, this preoccupation with the soul and the need to go beneath the facade of human behaviour had later been taken over by psychology and psychiatry in their preoccupation with the unconscious. In both cases, Foucault points to the control strategies implicit in these conceptions of individuality.

The new notion of the self, described in this article, is a response to the changing nature of social control strategies - which now are importantly marked by the use of information technologies. The data processing culture seems to have lost the interest in depth, in mysteries of the human soul that previous epochs had had. The unexplained and the unknown adds nothing to a computer program's operational success - rather, it means a failure to perform. A programmer's objective is not to understand, but to act, to find solutions to well defined problems (Bolter, 1984). He 'is a creator of the universes for which he alone is the lawgiver' (Weizenbaum in Bolter: p.187). And as it has been suggested above, in this power lies also the power to reconstruct human identity, to create a self for each individual - a self that is formalised and predictable, with as little concrete and unprogrammable experience as possible.

VII. Conclusion

It has often been pointed out that Foucault's analysis of power lacked a coherent strategy for fighting against domination. The omni-presence of power that he described often inspired readers with a sense of pessimism. One possible strategy of resistance that has been indicated by Foucault is that to fight against state power is to fight against individuality that has been imposed on us, since the totalising web of state controls goes hand in hand with increasing specification of individuality.

“[T]he political, ethical, social, philosophical problem of our days is not to try to liberate the individual from the state, and from the state's institutions, but to liberate us both from the state and from the type of individualization which is linked to the state. We have to promote new forms of subjectivity through the refusal of this kind of individuality which has been imposed on us for several centuries”. (Foucault, 1983: p.216)

However, as it has been suggested in this article, the objective of the contemporary penal strategies is hardly to show interest in individual's identity. Today, institutions of social control are capable of creating their own individuality without direct participation of the ones who are being controlled. As Poster writes about data surveillance,

“the individual is “spoken” about in the communication between memory banks of agencies, without knowing anything about the “conversation”. ... The individual is politically controlled because decisions are made ... in which the individual has lost the power to respond directly”. (1989: p136)

²⁶⁹ My point here is not to claim that anything that we might call the 'real' or 'genuine' individuality in fact exists. Rather, what I am interested in is how penal systems construct the notion of individuality and how they use it in their control strategies. Even though the 'real self' may be only an illusion (as has been claimed by Lacan, as well as Foucault), there still are socially constructed notions of the self. And these are the object of this study.

Similarly, in sentencing guidelines, a judge no longer needs to examine an individual's life-style. There is no longer a need to rely on psychiatrists and other experts that before had assisted in judging offenders' souls. If a criminal is turned into a 'two-dimensional crime and criminal history construct', a database can contain all the information a judge needs to know. One might wonder whether the presence of an individual in flesh still is necessary.²⁷⁰

Therefore, there may no longer be a need to rebel against who we are, as was the message of *Discipline and Punish*, because that no longer seems to be the point²⁷¹. Penal strategies today, are gaining an ability to bypass having to deal with individuality. So, maybe a new line of critique and resistance needs to be directed at putting the individual back on the social stage - which is increasingly being overtaken by the technological.

References

- Barglow, Raymond (1994):
The Crisis of the Self in the Age of Information: Computers, Dolphins and Dreams. London: Routledge.
- Bolter, David J. (1984):
Turing's Man: Western Culture in the Computer Age. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
- Bottoms, Anthony E. (1983):
'Neglected Features of Contemporary Penal Systems' in David Garland and Peter Young (eds): *The Power to Punish*. New Jersey: Humanities Press.
- Calhoun, Craig (1995):
Critical Social Theory: Culture, History and the Challenge of Difference. Cambridge, Massachusetts: Blackwell.
- Castel, Robert (1991)
in Graham Burchell, Colin Gordon and Peter Miller (eds) *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*. London: Harvester / Wheatsheaf.
- Castells, Manuel (1996):
The Rise of the Network Society. Oxford: Blackwell Publishers.
- Cohen, Stanley (1985):
Visions of Social Control: Crime, Punishment and Classification. Cambridge: Polity Press.
- Feeley, Malcolm M. And Simon, Jonathan (1992)
'The New Penology: Notes on the Emerging Strategy of Corrections and its Implications' in *Criminology*, Vol. 30, Number 4: pp. 449 - 472.
- Foucault, Michel (1979):
Discipline and Punish: The Birth of the Prison. New York: Vintage Books.
- Foucault, Michel (1983)
in Hubert L. Dreyfus and Paul Rabinow: *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Garland, David (1990):
Punishment and Modern Society. Oxford: Oxford University Press.
- Hacking, Ian (1986)
in David Couzens Hoy (eds) *Foucault: A Critical Reader*. Oxford: Blackwell.
- O'Malley, Pat (199)
'Risk, power and crime prevention' in *Crime and the Risk Society*.

²⁷⁰ J. Simon (1995) points to an interesting fact that in the guidelines system, many defence lawyers allow their clients to go unaccompanied to the interview with a probation officer because they believe that the facts produced by this oral examination about the offender's background **do not matter** under the current system. In contrast, information relevant to evaluating the criminal conduct and history is tightly controlled by the defence lawyers who communicate directly with the probation officer - in writing (p. 17).

²⁷¹ At least it does not seem to be the point of penal strategies. However, this is not to say that the individualizing techniques are not present and perhaps even more intrusive in other areas, like f. examp. advertising, popularised medicine, psychology, television, etc.

- Poster, Mark (1989):
Critical Theory and Poststructuralism: In Search of a Context. Ithaca: Cornell University Press.
- Poster, Mark (1990):
The Mode of Information: Poststructuralism and Social Context. Cambridge: Polity Press.
- Simon, Jonathan (1993):
Poor Discipline: Parole and the Social Control of the Underclass, 1890 - 1990. Chicago: The University of Chicago Press.
- Simon, Jonathan (1995):
'Disciplining Punishment: The Re-Form of Sentencing'. Draft of a paper.
- Tonry, Michael (1996):
Sentencing Matters. New York: Oxford University Press.
- Turkle, Sherry (1997):
Life on the Screen: Identity in the Age of the Internet. London: Phoenix

Nye kontrollmetoders virkninger på forståelsen av avvikende handlinger

Af Helene O. Gundhus

1. Innledning

Temaet jeg skal drøfte i dette innlegget, er i hvilken grad nye kontrollmetoder har virkning på forståelsen av avvikende handlinger. Kontrollteknikkene jeg skal utforske, er i hovedsak teknikker hvor offentlige myndigheter bruker informasjons- og kommunikasjonsteknologi til kontrollformål. Spørsmålet blir da i hvilken grad og på hvilke måter bruk av kontrollteknologi kan bidra til å øke fortolkningen av handlinger som kriminelle. Jeg vil først klarlegge forbindelsen mellom nye kontrollteknikker, overvåkingsteknologi og samfunn, og da vektlegge at både utforming og bruk av nye kontrollmetoder er sammenvevet økonomiske, kulturelle og politiske forhold. Etter det vil jeg diskutere særpreg ved nye kontrollformer, som har betydning for synet på handlinger som kriminelle. Til slutt vil jeg sette bruk av kontrollteknologi i sammenheng med den samfunnsmessige konteksten de anvendes i, for å belyse spørsmålet på hvilke måter bruken kan fungere som et ekskluderingsredskap.

Hovedsakelig vil jeg hente eksempler fra den kvalitative undersøkelsen jeg utførte som et ledd i hovedfag kriminologi. Temaet jeg skrev om var samkjøring av dataregistre for å avdekke dagpengemisbruk i Arbeidsmarkedsetaten (Gundhus 1999). Enheten som utfører kontrollarbeidet, Dagpengekontrollen, ble opprettet i 1993. Ut fra en analyse av innføringsprosessen av Dagpengekontrollen og den totale kontrollinnretningen, diskuterte jeg den underliggende problemstillingen: hvorfor anses Dagpengekontrollen som en velegnet måte å "løse" problemet på? Datamaterialet består av intervjuer med beslutningstakere, kontrollutøvere, og kontrollerte dagpengemottakere, samt andre kilder som etatens retningslinjer, kvalitetssikringshåndbøker, pressemeldinger, brev og lignende. I tillegg til funn fra denne undersøkelsen, vil jeg trekke inn eksempler fra kriminalitetskontrollens bruk av nye kontrollteknikker; nærmere bestemt politiets nye kriminaletterretningmetoder, og et dataprogram som heter "Digitale politimenn", som skal bekjempe spredning av barnepornografi. Jeg har derfor valgt å bruke eksempler fra felt både utenfor og innenfor det strafferettslige området.

2. Artefakt som inviterer til overvåkingsformål

Når jeg nå skal fokusere på nye kontrollmetoder, vil jeg konsentrere meg om de formene for sosial kontroll som nyttiggjør seg informasjons- og kommunikasjonsteknologiens muligheter til å ta i bruk nye kontrollinstrumenter. Det er derfor elektronisk kontroll av avvikende handlinger som skal utforskes, noe som innebærer at jeg vil fokusere på formalisert og organisert respons på trøblete og problematisk atferd. Jeg kommer derfor til å diskutere hva de nye teknikkene og redskapene, kan gjøre med forståelser og oppfatninger av disse handlingene.

Bruk av informasjons- og kommunikasjonsteknologi til kontrollformål blir i litteraturen ofte betegnet som overvåkingsteknologi. Man diskuterer da relevansen av å beskrive samfunnet som et 'surveillance society' (Se Lyon 1994 og Norris og Armstrong 1999) eller i hvilken grad samfunnet preges av 'surveillance culture' (Staples 1997). Teknologien som brukes tilhører da oftest det Lyon kaller for 'dataveillance', det vil si den type overvåking som er avhengig av et databasert registerings- og overvåkingssystem (Lyon 1994 s. 47). Sett i forhold til videoovervåking, er det nettopp koblingen av databaser med kameraer og automatiserte identifikasjonssystemer, som representerer en grunnleggende endring i overvåkingskapasitet. Det er muligheten til å lagre, klassifisere, gjenfinne og samkjøre informasjon som er det avgjørende, kameraene i seg selv er ikke tilstrekkelige verktøy til å bygge en panoptisk, det vil si altoverskuende, overvåkingsstruktur (Norris og Armstrong 1999 s. 219 – 223).

Thomas Mathiesen (2000 s. 15) har i sin bok fra i år om ”Schengen og globaliseringen av kontroll” brukt Steve Wrights²⁷² definisjon av overvåkingsteknologi, som er følgende: ”utstyr eller systemer som kan ha oppsyn med [monitor], forfølge og vurdere bevegelsene til individer, deres eiendeler eller andre verdier”. ’Kontroll’ i betydningen overvåking forstås da som Mathiesen (1999 s. 137) skriver: ”(...) evne til å holde oppsyn med folk, og registrere om de holder seg til de atferdsskranker som institusjonene setter opp.” En viktig grunn til at begrepet overvåkingsteknologi ofte brukes sammenfallende med nye kontrollteknikker, er at informasjons- og kommunikasjonsteknologi har i seg et enormt potensiale som kontroll- og styringsmiddel. Kontroll knyttes da til begrepet styring, som vil si: ”evne til å påvirke menneskers atferd eller bevissthet i den retning som institusjonen ønsker” (Mathiesen 1999 s. 137).

Dagens overvåkningssystemer oppstår i en politisk, økonomisk og kulturell kontekst. Samfunnet rundt bidrar derfor til å forme og styre innovasjon og bruk. Det å hevde at samfunn ikke har betydning for teknologianvendelser, med andre ord at teknologi og samfunn eksisterer atskilt fra hverandre, faller inn under den såkalte teknologideterminismen (Moser 1993). I dag er dette en teori som i ren form er forlatt innenfor samfunnsteori (Sejersted 1998)²⁷³. Utviklingen og anvendelser av teknologi knyttes blant annet til kostnadseffektiviserende, industrielle, politiske og risiko-reduserende prosjekter²⁷⁴.

Det at samfunnsforhold har en sentral rolle i en innføringsprosess, var også noe jeg kom fram til da jeg analyserte innføringen av Dagpengekontrollen i Arbeidsmarkedsetaten. Både sosiale, politiske, økonomiske og kulturelle elementer hadde betydning for opprettelsen. Økt arbeidsløshet på 80-tallet, utbredt trygdehets i opinionen og krav om kostnadsreduksjon i offentlig forvaltning, var viktige grunner til at Dagpengekontrollen ble opprettet. I tillegg er selve trygdesystemet utformet som en avveining mellom fordelingshensyn og atferdsreguleringer. Flere trygdeforskere (se blant annet Hatland 1994, Halvorsen 1994a s. 225, Halvorsen 1994b) har pekt på at når arbeidsløsheten stiger, svinger pendelen mot atferdspåvirkning²⁷⁵. Først da kommer krav om at utgiftsposten dagpenger må reduseres, og dette legitimeres med at lave trygdeytelser skal motivere folk til arbeid. Det var altså først og fremst de utenforliggende forholdene, som gjorde at Dagpengekontrollen ble ansett som en legitim løsning på dagpengemisbruk. Og siden det sentrale var å redusere dagpengebudsjettet, ble det uaktuelt å gjøre noe med selve dagpengeordningen for å bedre forholdene for dagpengemottakerne. Det er ikke kostnadseffektiviserende å for eksempel heve minstegrunnlaget for dagpenger, noe intervjuene med dagpengemottakerne viste at var veien å gå.

I dette perspektivet blir kontrollteknologier sosiale konstruksjoner. Jeg vil likevel understreke at det er for snevert å betrakte dem som rene sosiale konstruksjoner, det vil si at det er mulig å redusere dem til sosiale relasjoner. Selv om de sosiale relasjonene klart er tilstede, i og med at teknologien er samfunnsskapt, kan ikke kun sosiale relasjoner beskrive hva teknologiene er. Jeg vil heller som Lyon (1994 s. 44) vektlegge at: ”The artefacts themselves have capacities that seem to invite for surveillance purposes.” Det å kun vektlegge det sosiale på bekostning av det tekniske, vil derfor bli like snevert som det motsatte. Teknologien representerer et sett nødvendigheter, og på den måten preger den sine omgivelser like mye som omgivelsene preger den. Det vil derfor være bedre å betrakte teknologien som en aktivitet som har sosiale, politiske, økonomiske og kulturelle dimensjoner. Å betrakte

²⁷² Steve Wright (se Mathiesen 2000 s. 14) grupperer den fremvoksende kontrollteknologien i tre kategorier: generell overvåkingsteknologi, nye våpen for å kontrollere menneskemengder og nye kontrollsystemer i fengsler. Inn under kategorien overvåkingsteknologi plasserer Wright databaserte registrerings- og overvåkingssystemer, såkalte CCTV (Closed Circuit Television)-overvåkingsnettverk for gjenkjenning av ansikter, systemer for gjenkjenning av motorkjøretøy, rom- og telefonavlyttingsutstyr og nasjonale og internasjonale avlyttingsnettverk.

²⁷³ Se også Moser (1993) og Rasmussen (1995) for mer om kritikken mot ren teknologideterminisme.

²⁷⁴ Det at kriminalitetskontrollen i økende grad styres av markeder og industri, er et hovedpoeng hos Christie (1993).

²⁷⁵ Den lave kompensasjonsgraden for dagpenger skal motivere den enkelte til å være reell arbeidssøker. I bunnen av dette ligger forestillinger om at folk velger trygd av hensiktsmessige grunner, og må motiveres for å arbeide.

teknologien som noe som blir *gjort*, bidrar til at begge aspektene ivaretas. Teknologien forstås da både i den tekniske dimensjonen, det vil si hvilke oppgaver som kan gjøres ved å bruke den eller den artefakten eller systemet, og i den sosiale dimensjonen som innebærer dens forutsetninger og konsekvenser. Og i den grad teknologi betraktes som en menneskelig aktivitet, vil den også preges av politiske hensikter, ulike preferanser og kulturelle vurderinger.

3. Sosial kontroll – likt og ulikt før og nå

Hva er det spesifikt nye med det som Staples (1997 s. 3) kaller for en overvåkningskultur? Samfunnet har jo alltid utøvet sosial kontroll for å sikre en sosial orden. Teknikkene kan derfor betraktes som logiske utvidelser av modernitetens løsninger på kriminalitetsproblemet, avvik og sosial kontroll. I dette perspektivet blir de kun mer effektive metoder for å gjøre det vi alltid har gjort for å oppnå sosial orden. På den andre siden hevder Staples at det er sentralt å fokusere på at kontrollteknikkene har kvaliteter som gjør dem fundamentalt nye, noe som igjen blir sentralt for å forstå følgene av bruken. I det lange løp kan derfor kontrollteknikkene betraktes som både mer av det samme og fullstendig nye. Staples (1997 s. 11) peker ut fire definerende karakteristikker som skiller praksisene fra mer tradisjonelle metoder:

De er i økende grad teknologibaserte, metodiske, systematiske og automatiserte, ofte er det den upersonlige teknologien som overvåker, og vanligvis lagres dokumentasjon som en type bevis

Mange av de nye teknikker har kroppen som mål og behandler den som et objekt som blir sett og kan bli manipulert

De nye teknikkene er ofte lokale, og opererer i vårt dagligliv

Om de er lokale eller ikke, håndterer de å granske brede befolkningsgrupper, ikke bare den offisielle avviket

Med utgangspunkt i en diskusjon av blant annet disse karakteristikkene²⁷⁶, vil jeg i det følgende drøfte hvilken betydning nye kontrollteknikker har på forståelsen av avvikende handlinger, ut fra eksempler og teori.

3.1 Avstand endrer blikkets forståelsesrammer

Det første punktet til Staples innebærer at de nye kontrollteknikkene i økende grad er teknologibaserte, metodiske, systematiske og automatiserte. Og siden det er teknologien som overvåker blir den som observerer anonym. De nye teknikkene overskrider også både avstand og tid, og konsekvensen blir da avstand, både sosialt og geografisk, mellom de som kontrollerer og blir kontrollert. Og siden dokumentasjonen lagres, kan den brukes som bevis, gjenfinnes og kombineres, analyseres og kommuniseres.

Det at kontrollteknikkene er upersonlige, anonyme, systematiske og permanente, skiller dem fra tradisjonelle former for sosial kontroll. Når for eksempel et menneske passer på at kunder ikke stjeler i en butikk, er det en person som holder øye med mistenksomme og fremmede. Overvåkingen blir da personlig, noe som gir rom for dialog og tolkningskjønn. Og det at kontrollen i større grad er usystematisk og hukommelsen setter grenser for å nyttiggjøre informasjonen, gjør at den blir mindre nådeløs.

I motsetning til det vil bruk av overvåkingsteknologi avskaffe direkte kontakt mellom kontrollør og den som blir kontrollert. Bruk av kontrollteknologi kan derfor bidra til å avpersonalisere forholdet mellom mennesker. Og jo større avstand det er mellom kontrollør og kontrollert, jo større blir maktforskjellene. Men et viktig punkt her, er at de nye kontrollteknikkene sjeldent er helautomatiserte. Automatiseringsgraden har betydning for i hvor stor grad det er samspill mellom

²⁷⁶ Gary Marx (1988 s. 217 - 219) har listet opp ti karakteristikker som skiller ny form for overvåking fra tradisjonelle former for sosial kontroll. Jeg kommer til å integrere disse i de fire karakteristikkene.

menneskelige og maskinelle prosesser i kontrollarbeidet. Innslaget av manuelt arbeid bestemmer da graden av automatisering, og en høy grad av manuelt for- eller etterarbeid representerer en lav grad av automatisering. Dette betyr at den personlige vurderingen av handlingen ikke forsvinner, men den vil komme inn på et senere trinn i prosessen. Blikket på handlingen vil da endre seg, fordi innføringen av automatiserte kontrollrutiner vil medføre endringer i virksomhetens rutiner og organisasjonsstruktur.

Et eksempel på at dette kan bidra til å sette handlingen inn i en kriminalitetsforståelse, fant jeg i undersøkelsen av automatisert kontroll av dagpengemottakere. Selve samkjøringen av dataregistrene utføres som nevnt av en egen enhet, Dagpengekontrollen. Sakene som etter samkjøringen plukkes ut som mulige misbrukssaker, sendes så til en egen enhet på hvert arbeidskontor, som arbeider med feilutbetalingssaker. Jeg fant her at selve silingen av saker til det byråkratiske leddet som arbeider med feilutbetalingssaker, bidrar til å endre forståelsesrammen av handlingen. Dette skjer automatisk når sakene oppdages av Dagpengekontrollen, men det er ikke noen automatikk i det når sakene oppdages gjennom en nærere relasjon på arbeidskontoret. En saksbehandler som tilfeldig oppdager at ikke alt stemmer underveis, kan reagere ved å kalle inn personen til en samtale, og spørre om årsaker til overforbruket. Det kan jo også basere seg på en misforståelse. Saksbehandlingsprosessen for misbrukssaker trenger da ikke nødvendigvis å starte opp²⁷⁷. Forskjellen er at det ligger i selve rutinen, at når saken overføres til personen som arbeider med feilutbetalingssaker, må den uunngåelig viderebehandles etter de definerte saksbehandlingsrutinene for feilutbetalingssaker. Saken er da på forhånd stemplet som en mulig misbrukssak. Den vanlige saksbehandleren kan la de personlige vurderingene bestemme om saken skal overføres til den spesialiserte konsulenten. Dette kan gi større rom for å vurdere hele personens situasjon, ikke bare betrakte henne som en potensiell dagpengemisbruker. Det ligger derfor i selve den byråkratiske strukturen å tolke dagpengemottakernes handlinger som mulige lovbrudd når sakene avdekkes av Dagpengekontrollen.

Et annet særpreg ved nye kontrollmetoder som faller inn under det første punktet til Staples, er lagringen av data. Det at informasjonen lagres og blir tilgjengelig helt til den konkret slettes, gjør at den kan brukes i totalt forskjellige kontekster. Til tross for at informasjonen er abstrakt, er Gary Marx (1988 s. 217) opptatt av at dokumentasjonen på den måten kan skape sin egen virkelighet atskilt fra personen og situasjonen som den mener å beskrive. Standardisering og utvikling av det digitale nettet, bidrar nettopp til at overføring, samkjøring og reproduksjon av informasjon mellom institusjoner gjøres enklere (Marx 1988 s. 217)²⁷⁸. Marx (1988 s. 217) er også opptatt av at informasjonen som samkjøres kan være utdatert. For å forhindre nettopp dette, inneholder i hvert fall personvernloven i Norge regler om sletting, retting og innsynsrettigheter. Innsynsrettighetene til den registrerte skal ivareta rettssikkerheten til den som blir kontrollert, og i praksis fungere som en kontrollordning.

Men her kommer politiets etterretningsregistre i en særklasse. Siden registrene er definert som politiets arbeidsregistre, kan man ikke få opplysninger om hvorvidt man er registrert eller selv be om at opplysninger blir slettet²⁷⁹. Siden de er hjemlet under politiregisterloven har de andre retningslinjer enn vanlige personregistre, og alle opplysninger i alle registrene er unntatt fra innsyn. Selve kriminaletterretningsarbeidet innebærer å samkjøre politiets arbeidsregistre mot en rekke andre offentlige, private og internasjonale registre²⁸⁰. Etterretningsmetoden går derfor ut på å få ny

²⁷⁷ Saksbehandlerne på arbeidskontoret er generelt også skeptiske til å fokusere på dagpengemisbruk. Dette resulterer i et tydelig avvik mellom direktoratets retningslinjer (dagpengemottakeren skal informeres om konsekvensene av misbruk i en individuell samtale) og praksisen på arbeidskontoret (Gundhus 1999 s. 102-104).

²⁷⁸ I Norge krever Datatilsynet konsesjon for å krysskoble registre; et register skal i utgangspunktet ikke brukes til noe annet enn det det er opprettet for. Men når hensikten er å avdekke ulovlige forhold, skal det mye til for at ikke kriminalitetsbekjempelsen går foran personvernet. Se Datatilsynet (1997, 1998) for diskusjon av denne avveiningen.

²⁷⁹ Det finnes egne regler for sletting og retting av de ulike etterretningsregistrene til politiet. Når det gjelder KRIMSYS slettes opplysninger automatisk etter 5 år av Kripos (se mer om dette i Lundgreen 2000 s. 33).

²⁸⁰ I følge lærebøker i kriminaletterretning på politihøgskolen, blir etterretningsprosessen nøytralt beskrevet som informasjonsbehandling. Informasjonsbehandlingen består i at informasjonen først registreres inn i et dataskjema, deretter behandles og nyttiggjøres den; det vil si evalueres, sammenlignes, analyseres og til slutt

informasjon ut fra allerede kjente og lagrede opplysninger, for å forutsi fremtidige kriminelle handlinger (Lundgreen 2000 s. 25). Arbeidsregistre som politiet selv registrerer informasjon inn i, er blant annet KRIMSYS (politiets alminnelige etterretningsregister), USYS (etterretningsregister for utlendingssaker), PEDSYS (etterretningsregister for registrering av pedofile) og NARKSYS (etterretningsregister for narkotikasaker)²⁸¹. Det jeg vil understreke her er at i den grad informasjonen som samkjøres er basert på uverifisert informasjon, kan være utdatert og i tillegg til er abstrakt, vil dette stille store krav til politiets evaluering, tolkning og analyse av dataene²⁸². Helt sentralt blir da også det at tolkningen av informasjonen alltid står i et samspill med den politiske og kulturelle konteksten. Og siden denne konteksten nødvendigvis vil farge politiets tolkning av kriminalitetstrender, vil selve metoden være mer sensitiv overfor kulturelle og politiske signaler enn tradisjonell etterforskning.

3.2 Elektroniske og kroppslige spor får ny mening

Staples andre punkt er at mange av de nye teknikker har kroppen som mål, og behandler den som et objekt som blir sett og kan bli manipulert. Jeg vil her ta tak i den kroppslige bevegelseskontrollen som de elektroniske sporene kan brukes til²⁸³. Dette innebærer at muligheten til å overvåke, vurdere og regulere handlinger gjennom vår atferd utvides. Ikke bare kroppen i seg selv, men også dens bevegelser, brukes som bevis og sannhetsvitner. I følge forsvarsadvokat John Christian Elden (2000), har dette tydelig blitt sentralt i politiets avhørsmetoder av varetektsfengslede og siktede. Han opplever at registrerte opplysninger i politiets kriminaletterretningsregister KRIMSYS, får ny betydning under avhør og senere som bevis i en straffesak, og dette virker inn på synet på den mistenkte. Påtalemyndigheten blir ofte mer mistenkelig, jo mindre personen kan gjøre rede for og huske opplysninger de allerede har registrert om personen i databasen, fordi det indikerer at noe skjules.

Nye kontrollmetoder handler derfor om mer enn bare bedre måte å kontrollere på. Det handler også om å synliggjøre og gi mening til nye sider av mennesker, gjennom mer inngående former for overvåkning. Gary Marx (1988 s. 207) beskriver det på denne måten:

“(...) new control techniques surface bits of reality that were previously hidden or didn't contain informational clues. People are in a sense turned inside out, and what was previously invisible or meaningless is made visible and meaningful.”

Og hva er det som nå gjøres meningsfylt med individene? Gary Marx (1988) hevder at det i større grad fokuseres på individenes ytre karakteristikk og atferd, i og med at de vurderes relativt til en predefinert profil basert på aggregerte data. Det er ikke lenger det indre, motivene, årsaker og grunner som blir meningsfylte. I enda større grad blir det ytre kjennetegn, relatert til både utseende og livsstil, og handlingenes ytre karakter, det vil si atferden, som får betydning. Klassifiseringen og vurderingen av disse opplysningene kan igjen knyttes til sosiale kategorier og på den måten virke selektivt. Dette vil jeg utdype senere. I hvert fall er det det ytre og observerbare som teller og brukes som sannhetsvitner i kontrollen. Det blir da rammene som de registrerte opplysningene settes inn i, og hvilken mening de tillegges, som blir det sentrale. Og i den grad de politiske og kulturelle forutsetningene er tilstede, kan vekten på det ytre medføre at handlingen i større grad vurderes som

distribueres og formidles. I Norge er alle som arbeider med etterretning, både sentralt hos Kripos og lokalt ved alle politidistriktene, knyttet opp mot et sentralt etterretningsregister som heter KRIMSYS (Lundgreen 2000).²⁸¹ PEDSYS, USYS, MILJØSYS og ØKOSYS er koblet direkte til KRIMSYS. NARKSYS er en selvstendig database i Oslo politidistrikt (Lundgreen 2000 s. 27).

²⁸² Både informasjon som det samkjøres mot og informasjonen i arbeidsregistre kan være utdatert og feilaktig, i tillegg til at den er abstrakte. Når det gjelder KRIMSYS, registreres det inn uverifisert informasjon både sentralt av Kripos og av etterretningsavdelingen til det enkelte politidistrikt. Uverifisert informasjon vil da innebære anonyme tips basert på rykter. Siden disse opplysningene kan være uriktige, bruker politiet en 4*4 metode for å fastsette troverdigheten til opplysningene. Her har faktisk observasjon fra politiet høyest kvalitet (Lundgreen 2000 s. 30 – 31).

²⁸³ En annen strategi for kroppslig kontroll er relatert til nye utviklinger innenfor vitenskap, teknologi og medisinsk kunnskap. Her er det kroppen i seg selv som gjennom for eksempel narkotikatesting og DNA-prøver brukes som et sannhetsvitne.

utført av den kriminelle. Nettopp fordi at det å vektlegge det ytre, gjør at det å forstå handlingers sosiale mening blir mindre relevant.

3.3 Livsstil og atferd reguleres og utstøtes

Det tredje punktet til Staples er at de nye teknikkene ofte er lokale, og opererer i vårt dagligliv. Lokaliseringen av den formelle kontrollen har derfor forflyttet seg til dagliglivet, og med det også hvilken type atferd som underkastes kontrollen. I tillegg til tradisjonelle lovbrudd mot personer og eiendom, reguleres også i større grad atferd og livsstil som betraktes som problematisk og brysom. Dette har sammenheng med at teknologien er mer intensiv, den går dypere under overflaten og avdekker tidligere skjult informasjon (Marx 1988). Overvåkingsseremoniene har til hensikt å holde oss på plass. De involverer også det som Gary Marx (1988 s. 218) betegner som en desentralisert selv-politisering. Dette medfører at handlingene ansvarliggjøres på en individualiserende måte. Personer kan også bli motivert til å frivillig gi opplysninger om seg selv for å oppnå velferdsgoder eller varer og tjenester, som klient eller konsument.

Men hva da med dem som ikke holdes på plass av disse overvåkingsseremoniene? Reguleringen kan på andre siden ha den konsekvensen at individers atferd og livsstil, som ikke kan reguleres på denne måten, utstøtes og ekskluderes og rammes av en hardere type overvåking. Lyon (1994 s. 60) fokuserer på hvilken rolle overvåking får i forskjellige måter å utøve sosial kontroll på. Han hevder at i dag kontrolleres de store massene i den vestlige verden på en inkluderende måte gjennom forbrukskulturen. Kun minoriteten, som har en posisjon som forhindrer dem i å delta som konsumenter, erfarer: "the hard edge of exclusionary and punitive surveillance." Dette må tas med i betraktning, når man ønsker å forstå samtidens overvåking. Forbrukskulturen fungerer med andre ord som en viktig form for sosial kontroll, noe Bauman (1998) også fokuserer på i sin siste bok: "Globaliseringen og dens menneskelige konsekvenser". Det er de ikke-konsumerende som rammes av tradisjonelle former for overvåking og sosial kontroll, fordi de ikke kan reguleres gjennom livsstilen. Selve databasen blir det Bauman (1998 s.68) kaller for et seleksjons-, separasjons- og ekskluderingsredskap. Spørsmålet blir da også om overvåkningskulturen medfører at flere marginaliseres og ekskluderes. Når livsstil og atferd i større grad reguleres, blir måten individet forholder seg til dette bedømmende for om personen må møtes med hardere former for ekskluderende overvåking.

3.4 Kategorisk mistanke mot predefinert risikoatferd

Staples (1997) siste punkt er at uansett om kontrollteknikkene er lokale eller ikke, håndterer de å granske brede befolkningsgrupper, ikke bare den offisielle avviker. Siden overvåkingsteknologien kan nå et større omfang²⁸⁴, og det blir billigere å overvåke per enhet som observeres, har den i seg muligheten til å masseovervåke. Det blir da både attraktivt økonomisk og faktisk mulig å overvåke personer og situasjoner man tidligere ignorerte. Hvem som er den kriminelle blir i dette perspektivet uinteressant for det automatiserte systemet (Marx 1988). På bakgrunn av det hevder Staples at bruk av generell overvåkingsteknologi, kan medføre at sosial kontroll blir mer universell og demokratisk. Kontrollen av avvikende handlinger vil da ikke lenger rette seg etter diskriminerende kriterier som sosial klasse, kjønn, rase og atferd, fordi den automatiserte kontrollen er blind for den type kategorier. Med diskriminerende praksiser mener jeg her at differensieringen ikke er basert på konkrete objektive og individuelle kriterier, men at man blir kategorisert fordi man er del av en spesiell gruppe (Norris og Armstrong 1999 s. 150).

Dette er en stor debatt som handler om hvordan sosial kontroll produserer ulikhet, og på hvilken måte automatiserte kontrollteknikker kan forsterke eller redusere dette. Og følgene av dette vil ha stor betydning for både synet på avvikende handlinger og hvem som anses som den kriminelle. Eksemplet automatisert kontroll av dagpengemottakere, kan betraktes som en generell kontroll som i seg selv ikke selekterer på diskriminerende kategorier. Den velger jo ut alle dagpengemottakere, og kontrollerer mot arbeidstakerregistre for å sjekke om de ikke har påført alle arbeidstimene de har

²⁸⁴ Marx (1988 s. 219) bruker her Stanley Cohens (1985) metafor om at fiskegarnet ikke bare blir finere, nettet i seg selv blir også mer vidstrakt.

jobbet. Programmet som kontrollerer har derfor i seg selv ikke predefinert spesielle risiko-grupper som man antar vil misbruke dagpenger²⁸⁵. På den andre siden viste intervjuene med dagpengemottakere at de utførte handlingen fordi de hadde økonomiske problemer. Hvis dette er gjennomgående, noe min kvalitative undersøkelse ikke kan si noe generelt om, kan det bety at den automatiserte kontrollen indirekte selekterer ut fra sosial status.

Likevel er det flere momenter som gjør at jeg stiller meg sterkt tvilende til at bruk av den type overvåkingsteknologi i praksis vil fungere mindre diskriminerende enn for eksempel CCTV²⁸⁶ systemer hvor mennesker overvåker kontrollrommene. Norris og Armstrong (1999 s. 225) konkluderer nettopp sin undersøkelse av CCTV systemer i England med at: "(...) the human targeting conducted by CCTV operatives is also inherently discretionary and the result is discriminatory target selection based on crude indices of race, age, appearance and demeanour". I diskusjonen rundt dette trekker de fram flere grunner til at resultatet ikke ville blitt svært annerledes ved bruk av automatiserte overvåkingsteknikker. Det viktigste poenget kan tilbakeføres til teknologisynet deres, det finnes ikke noe iboende i teknologi som gjør den til et redskap for enten likebehandling eller diskriminering. På lik linje med det at menneskelig praksis kan fungere forskjellsbehandlende, kan også teknologien gjøre det. Den kan til og med systematisk skille på rase, alder, atferd og lignende, derfor muliggjør algoritmisk teknologi i enda større grad en diskriminerende målutvelgelse. Norris og Armstrong (1999 s. 226) argumenterer derfor for at i den grad individer og gjenstander knyttet til en person kan identifiseres, kan systemet brukes enda mer proaktivt til å rette seg mot den kriminelle, ikke den kriminelle handlingen.

Et norsk eksempel på dette er datateamet hos Øko-krim²⁸⁷ og Kripos' arbeid med å stoppe spredning av barneporno på nettet. Dataverktøyet "Digitale Politimenn" er ett av hjelpemidlene som skal bekjempe denne type innholdskriminalitet. Hensikten med dette programmet er både at det skal virke forebyggende på spredning av barnepornografisk materiale, og at man får bygget opp en database som inneholder identifikasjon tilhørende beslaglagt materiale. Datasamlingen skal så utnyttes med en teknologi som kalles datagravedrift, for å finne relasjoner og sammenhenger det ville vært vanskelig å finne med det blotte øyet²⁸⁸. Forenklingen jeg her vil trekke fram, er den altfor raske knytningen som trekkes mellom det å bygge opp bildearkiver og spre bilder, og at det er de pedofile som står bak dette. Blant annet har både representanter i Økokrims datateam og etterretningsenheten i Kripos som arbeider med dette, i flere sammenhenger fremstilt jakten på de pedofile som hensikten med de ulike tiltakene (Sunde 2000 a,b,c)²⁸⁹. Men hva er en pedofil? Som Hennum (1999 s. 220) skriver i sin behandling av pedofili-begrepet, er det gode grunner til å stille seg kritisk til bruken av det. I dagligtale og media brukes det ofte som en betegnelse på alle som begår seksuelle overgrep mot barn. Men i seg selv er ikke diagnosen pedofili en gang egnet til å fastslå om noen har begått seksuelle overgrep mot barn, skriver Hennum (1999 s. 224). Det er heller ikke slik at alle som passer inn i diagnosen begår seksuelle overgrep mot barn. Istedenfor å etterforske og forebygge den kriminelle handlingen spredning av barneporno, er det den pedofile som er i søkelyset. Siden politikontroll på internett møtes med kraftige motangrep fra ressurssterke grupper, bestående av både jurister, samfunnsvitere og informatikere, blir det viktig for politiet å legitimere overvåking på internett med den type fiendebilder²⁹⁰. Pedofile er noe alle kan være enige om at er nødvendig å bekjempe.

Norris og Armstrongs (1999 s. 226) eget eksempel, er at politiet vil kunne etablere en lokal "most wanted" liste over kjente kriminelle som står i fokus for mer intensivt og intelligent overvåking. På

²⁸⁵ Det at dagpengeregisteret samkjøres mot AA-registeret, kan indikere at man antar at deltidsarbeidende er potensielle dagpengemisbrukere. Men programmet i seg selv har ikke predefinert noen risiko-gruppe kategorier, som for eksempel alder, kjønn, rase, sosial status og livsstil.

²⁸⁶ CCTV: Closed Circuit Television, internfjernsyn

²⁸⁷ Datateamet hos Øko-krim ble opprettet i 1994.

²⁸⁸ Se artikkel av Valmot (2000) i Teknisk ukeblad 2000, nr. 1. s. 16, og diverse informasjon om programmet på url: <http://www.stud.ifi.uio.no~thomasek>

²⁸⁹ På en konferanse i Kristiansand om *Barneporno på Internett* 27.03.00, var dette også et sentralt tema.

²⁹⁰ I Norge er organisasjonen EFN (Elektronisk Forpost Norge) aktiv på dette området, se <http://www.efn.no/>

den måten kan overvåkingsteknologien brukes til: ”systematic discrimination against certain ethnic or political groups” (Sherman 1992 gjengitt i Norris og Armstrong 1999 s. 226). Overvåkingen kan derfor rette seg mot grupper valgt ut fra diskriminerende kriterier, og i forlengelsen av det forstørre og intensivere allerede eksisterende ulikheter. Siden dette medfører en under-kontroll av andre grupper, vil det også på den måten fungere diskriminerende. Det blir derfor den sosiale og politiske konteksten kontrollteknikkene brukes i som kan forsterke forskjellsbehandling, noe jeg vil komme tilbake til.

Overvåkingsteknologien kan også fungere diskriminerende fordi den stigmatiserer de utvalgte overvåkede gruppene. På den måten forsterker den også fiendebilder. For å bruke eksemplet ”Digitale politimenn”, bidrar nettopp politiets bruk av begrepet pedofil til å forsterke forestillinger om den ’pedofile’ som en sterkt avvikende barneovergriper. Siden det ikke er noen direkte sammenheng mellom det å være pedofil og det å begå seksuelle overgrep mot barn, vil jakten på den pedofile virke stigmatiserende på personer som har fått diagnosen pedofil. Og ikke minst, ved å bruke dette begrepet befester man forestillingen om at seksuelle overgrep mot barn bare begås av en gruppe mennesker som er sterkt avvikende og lett identifiserbare. Det kan som Høigård (1996) fokuserer på tilsløre hva seksuelle overgrep mot barn handler om. Hennum (1999 s. 221) skriver om dette:

”Dersom man plukker ut en gruppe av de som begår seksuelle overgrep mot barn og gir disse spesielle navn, kan dette være med å tilsløre at seksuelle overgrep kan foregå i alle grupper i samfunnet. Bruken av begrepet kan også virke som en slags lynavleder, fordi man plukker seg ut en gruppe som er lett å identifisere og lett å mislike. Pedofile er en svært god fiende i Christie og Bruuns (1985) terminologi. (...) Derfor kan bruken av denne type begrep være både tilslørende og bekvemt”.

Kontrollen vil da ha omkostninger for individer som tilhører grupper som antas å ha risikoatferd. Det å generere data gjennom overvåkingsteknikker kan nemlig produsere typer eller hele kategorier av grupper med såkalt risikoatferd, uansett om et spesifikt individ tilhørende gruppen har begått en uønsket handling eller ikke. Mistanken retter seg da mot hele kategorier av personer heller enn mot det spesifikke individet. Dette medfører en stigmatisering av de forskjellige gruppene. Gary Marx (1988) betegner dette som produksjon av kategorisk mistanke rettet mot spesielle grupper. Dataene som genereres brukes til å rettferdiggjøre en tettere overvåking av denne gruppen, og på den måten øker også sannsynligheten for å avdekke flere ulovlige handlinger. Kontrollen skaper derfor sitt eget legitimeringsgrunnlag.

Dette var tydelig i min undersøkelse av automatisert kontroll av dagpengemottakere. Siden kontrollinnretningen også sender ut et stigmatiserende budskap om den generelle dagpengemottaker, bidrar den til å forsterke negative forestillinger om dagpengemottakerne som gruppe. Straff og kontroll er ikke bare virkemidler som har instrumentell nytte, men opererer også aktivt ved å konstruere en kulturell mening (se Garland 1990, særlig s. 250). Når Arbeidsmarkedsetaten går ut i pressen og argumenterer for at intensivert kontroll kan redusere stigmatisering av dagpengemottakere siden svindlerne avsløres, utelukkes det faktum at kontrollen også forteller noe om de kontrollerte. Sosiologen Georges Midre (1995 s. 207) beskriver sammenhengen på denne måten:

“Dersom det brukes ressurser på oppfølginger og kontroll av mulig overforbruk og misbruk, formidles implisitt et budskap om at slike tiltak er nødvendige fordi slike fenomener er utbredt.”

Siden kontrollinnretningen sender ut signaler om at dagpengemisbruk er utbredt, vil den forsterke folkelige forestillinger om et utbredt dagpengemisbruk, som igjen kan forsterke trygdehets. Og et viktig poeng i denne sammenhengen; fordi automatisert kontroll avdekker flere ulovlige handlinger, skaper kontrollen sitt eget legitimeringsgrunnlag. Gunnen til det er at kontrollørene tolker veksten i antall dagpengemisbrukere ut fra en individrasjonell forståelsesramme og på den måten bekreftes et behov for ytterligere kontroll.

I annet ledd kan også overvåkingsteknologi virke stigmatiserende på den enkelte som er registrert i registrene. Individene som først har fått klebet statusen kriminell på seg, vil vanskeligere kunne unnslippe den. Hvis personer kontinuerlig sjekkes mot et strafferegister, det vil si at lagret informasjon

brukes til bedømme atferd og moralsk framferd, vil en tidligere dømt tyv vanskelig kunne bli en vanlig kunde igjen. Som Norris og Armstrong (1998 s. 271) beskriver det:

"The status of shoplifter is likely to prevail, and the designation 'once a shoplifter always a shoplifter' will predominate. The digitalised persona of data subjects thus has the potential to become a truly powerful 'master status' through which exclusionary social control can be achieved."

I denne konteksten handler derfor nye former for sosial kontroll mer om å forutsi og forhindre avvik, ved å anta at det vil skje, heller enn å reagere på et brudd etter at det har skjedd. Som Marx (1988) skriver er forebygging hovedpoenget. Man forebygger da ved hjelp av økt kontroll, ikke ved å endre grunnleggende forutsetninger for at uønsket atferd oppstår (Christie 1999). Politiets nye metodikk, kriminaletterretning, er et tydelig eksempel på dette. Der tradisjonelle etterforskningsmetoder retter seg mot den enkelte sak, er kriminaletterretningen i seg selv ikke saksorientert. Som Lundgreen (2000 s. 24) skriver; den: "(...) retter seg mot kriminalitetsproblemet som helhet og /eller mot grupper av aktuelle lovovertrедelser eller lovbrøtere". I følge lærebøker i kriminaletterretning på politihøgskolen skilles det mellom taktisk og strategisk kriminaletterretning. Forskjellen er at der den taktiske etterretningen retter seg mot grupper av kriminelle, organisasjoner eller svært aktive enkeltforbrytere, skal strategisk kriminaletterretning brukes til å forutsi kriminalitetstrender (Lundgreen 2000 s. 18) Begge metoder går ut på at politiet skal forhindre kriminalitet, ved at politiet stadig forsøker å være i forkant av det som ut fra trusselvurderinger anses som sannsynlige fremtidige kriminelle handlinger²⁹¹. På den måten blir det også mulig for politiet å stille seg aktivt i første rekke i å utrope samfunnsfiender; som for eksempel den pedofile, den fremmede, den narkomane.

4. Kontrollteknikker og politiske prosjekter

Som jeg nå har lagt vekt på, har offentlige myndigheters kontrollmetoder basert på informasjons- og kommunikasjonsteknologi visse fellestrekk. For det første skal de virke kriminalitetshemmende gjennom atferdsendring. Og det at automatiserte kontrollteknikker skaper avstand mellom kontrollør og den som blir kontrollert, lages rutiner som i større grad forstår handlingen som kriminell. Fokuset på den ytre atferden, kan også bidra til at det blir mindre relevant å forstå handlingen ut fra at den er flertydig og sosialt forankret. Og det at livsstil og atferd i større grad reguleres, kan bidra til at flere ekskluderes fra deltakelse i sosialt liv. I tillegg kan selve kontrollteknikkene og manuell bedømming av dataene virke selektivt utvelgende og stigmatiserende, noe som kan tilbakeføres til en predefinert kategorisk mistanke.

Til nå har jeg derfor tatt for gitt at kontrollmetodene skal virke atferdsendrende. Men innenfor kriminologisk teori som analyserer samtidens sosiale kontroll er det nettopp uenighet om dette. Det diskuteres da om bruk av nye kontrollteknikker kan anses som disiplineringsstrategier, og i hvilken grad nye kontrollteknikker har betydning for synet på avvikende handlinger. Jeg vil i det følgende kort skissere denne debatten. Og interessant for innleggets tema, er at denne diskusjonen kan belyse hvilke elementer som har betydning for at nye kontrollmetoder i praksis blir ekskluderingsredskaper.

Siden bruk av nye kontrollteknikker handler om å finne bedre måter å styre kriminalitet og risikoer på, vil dette medføre at de tekniske aspektene ved kriminalitet kommer i fokus. Og siden risikohåndtering er sentralt innenfor sosiologisk teori om risikosamfunnet (se blant annet Douglas 1992 og Beck 1992) har også kriminalitet og risikosamfunnet vært et sentralt tema innenfor kriminologisk teori siden slutten av 80-tallet. Visse ting har det vært enighet om, for eksempel hvilke endringer som begrepet "risk society" innebærer, og hvordan det kommer til uttrykk i kriminalitetskontroll. For eksempel Pat O'Malley (1998 s. xi) beskriver et risikosamfunn som et samfunn som er organisert på en spesiell måte rundt begrepet risiko, og som i økende grad håndterer sine problemer i termer av diskurser og teknologier basert på risikoer²⁹². Med andre ord styres kriminalitet med utgangspunkt i statistisk

²⁹¹Se deler av Kripos trusselvurdering 1999 publisert på <http://www.kripos.no/>.

²⁹²Dette betyr ikke at målet nødvendigvis oppnås, heller ikke at det er en knytning mellom risikoer og reelle farer. Et av særpregene ved de nye kontrollteknikkene er som nevnt at de preges av 'kategorisk mistanke'. I seg

materiale, grupper og distribusjon av risikoer heller enn disiplinering av individer. Dette innebærer at kriminalitetskontrollen blir risikohåndterende i sin form²⁹³. Kriminalitetskontroll blir derfor mer opptatt av potensielle lovbrøttere og ofre. I dette perspektivet representerer statistikken direkte kunnskap om sannsynligheten for at risiko skal oppstå, hva som er risikofaktorer og hvordan risikoen kan distribueres. Den blir ikke lenger en kilde til å forklare årsaker til individers kriminalitet, som igjen skal brukes til å angripe de kriminelle handlingenes røtter og reformere individer. Fordi risikobasert kriminalitetskontroll er mer opptatt av å forsikre seg mot farer enn å disiplinere individer, har Foucaults (1994) disiplinering- og normaliseringsstrategier blitt et sentralt debatttema²⁹⁴.

Dette rammeverket har derfor blitt brukt til å forstå sosial kontroll i samtidens kapitalistiske samfunn. Teoretikere som Simon (1987, 1988), Castel (1991), Ewald (1991) og Reichman (1986) setter i den forbindelse risikosamfunnet opp mot Foucaults disiplinærsamfunn²⁹⁵. Denne hovedretningen har argumentert for at moderne former for kontroll er "demoralisert" og rent instrumentelle, og at risikohåndtering erstatter eldre former for regulering som i hovedsak er rettet mot å disiplinere og straffe den enkelte avvikler. Konsekvensen er at synet på handlingen som umoralsk forsvinner, når kontrollteknikkene kun brukes til skadereduksjon eller måter å håndtere risiko på. Derfor kan denne formen for kontroll være mer tolerant overfor avvikende handlinger. Denne retningen hevder altså at følgene av at kriminalitetsproblemet møtes med tekniske løsninger, er at selve kontrollteknikkene blir moralsk og politisk nøytrale (O'Malley og Mugford 1992 s. 126).

Når kontrollen utøves av for eksempel private vaktelskaper innenfor privateide områder, mener jeg at dette kan være tilfellet²⁹⁶. Det private næringsliv er ikke interessert i å sette opp videokameraer og leie inn vektere for å få folk til å oppføre seg etter loven, det reageres ikke på tyveri fordi individer skal lære hva som er rett og galt. De er interessert i å kjøpe kriminalitetskontrollindustriens varer og tjenester for å redusere svinn og tap. Her mener jeg det kan være fruktbart å trekke inn Shearing og Stennings (1985) skille mellom disiplin grunnlagt på moralske og instrumentelle kategorier. De mener nemlig at det ikke er nødvendig å forkaste Foucaults disiplin-begrep, fordi det ikke er knyttet til hans historiske utforskning av begrepet innenfor fengslet. De henviser til et Foucault (1977 s. 215) sitat, hvor han beskriver disiplin som en type herredømme. Shearing og Stenning mener derfor at den moralske sjeletreningen han fant i fengslet bare representerer en av flere disiplineringsteknikker, de kan variere etter konteksten²⁹⁷. I forlengelsen av dette kaller Shearing og Stenning (1985) de privatiserte kontrollteknikkene for "instrumentelle", fordi orden blir et spørsmål om kontroll som på en best mulig måte oppnår virksomhetens mål om profittmaksimering. Kostnyttetankegangen erstatter derfor det moralske språket innenfor strafferetten. Det er kostnader forbundet med kontrollen som er i fokus, ikke om handlingen i seg selv er umoralsk eller ikke. I den grad moralsk retorikk brukes, er det som en type kontrollstrategi. Moralprekenen brukes derfor som et middel til å oppnå holdninger som er positive for profitten.

På den andre siden blir dette annerledes når offentlige myndigheter knytter moralske kategorier til handlingen. Her eksisterer fremdeles ideen om at moralsk forbedring er basis for kontrollen. Jeg tror at forskjellen mellom en moralsk og instrumentell disiplineringsteknikk kan tilbakeføres til hvordan man forstår handlingene og hvilke tiltak man betrakter som hensiktsmessige for å oppnå orden. Betraktes

selv kan dette bidra til å forsterke utbredelsen av usikkerhet i samfunnet, og på den måten forsterke forestillingen om risikosamfunnet som total visjon.

²⁹³ Det engelske uttrykket for dette er "actuarial".

²⁹⁴ Cohens (1985) kritikk av Foucault i "Visions of social control" kan brukes som et eksempel på det. Det er de kriminelles ytre atferd som er i fokus, ikke deres indre motiver og intensjoner.

²⁹⁵ Castel (1991) kaller det derfor for et post-disiplinært samfunn, ikke risikosamfunn.

²⁹⁶ Se Lomell (1999 55-57) for en diskusjon av konsekvenser av at stadig større områder av byen befinner seg i gråsonen mellom offentlig og privat sted.

²⁹⁷ Foucault (1977 s. 215) sitatet de henviser til er dette: "'Discipline' may be identified neither with an institution nor with an apparatus; it is a type of power, a modality for its exercise, comprising a whole set of instruments, techniques, procedures, levels of application, targets; it is a 'physics' or an 'anatomy' of power, a technology."

handlingene som umoralske, vil en disiplineringsteknikk som fokuserer på å forbedre individets moralske atferd oppfattes hensiktsmessig. Forstår man handlingene som en trussel mot virksomhetens profil, disiplinerer man for å oppnå målsetningen med virksomheten.

Men i økende grad skjer det en kolonialisering fra det private markedet til det offentlige, og kostnadseffektivisering har blitt et sentralt mål for offentlige myndigheter også (Se blant annet Furre 1993, Halvorsen 1994a). For å trekke inn funn fra min egen undersøkelse, er denne kolonialiseringen tydelig til stede når det gjelder Arbeidsmarkedsetatens kontroll med dagpengemottakere. Hensikten med automatisert kontroll av dagpengemottakere er i stor grad å redusere kostnader knyttet til dagpengemisbruk. For eksempel hevder arbeidsdirektør Ted Hanisch i en pressemelding fra Arbeidsdirektoratet (24/97) at: "(...) vi er ikke først og fremst opptatt av å avsløre misbrukere, men å få misbruket ned." Formålet med kontrollen er ikke først og fremst å avdekke dagpengemisbruk fordi det har sin opprinnelse i en moralsk klanderverdig handling. På den andre siden er kontrollen basert på et moralsk grunnlag, siden det er knyttet straff og moralske kategorier til handlingen dagpengemisbruk. Jeg vil derfor beskrive disiplineringsteknikken i Arbeidsmarkedsetaten som basert på både moralske og instrumentelle kategorier. Med dette mener jeg at hovedhensikten er å forbedre dagpengemottakernes moralske handlinger, for å redusere kostnader knyttet til dagpengebudsjettet. Hvis kontrollen bidrar til å korrigere dagpengemottakeres handlinger, blir kontrollinnretningen formålsrasjonell. I dette perspektivet blir ikke det å forbedre dagpengemottakernes moral et mål i seg selv, men et middel til å oppnå Arbeidsmarkedsetatens mål om kostnadsreduksjon.

Jeg mener derfor at det ikke er nødvendig å forkaste ideen om at nye kontrollteknikker fremdeles kan ha til hensikt å virke kriminalitetshemmende gjennom atferdsendring. Og i debatten om nye kontrollmetoders virkning på synet på avvikende handlinger, vil jeg derfor innta samme standpunkt som Pat O'Malley og Stephen Mugford (1992). Det sentrale blir å gå inn i det konkrete tilfellet, analysere hvem som kontrollerer, hvilke typer handlinger og med hvilke formål. Han skriver følgende om det:

"Consequently, we argue that there is no unliniar evolution towards actuarialism or "risc society". The evidence suggest instead an accumulation of regulatory technologies - punitive, disciplinary and actuarial - with their arrangement and combination in specific patterns under specific regimes so as to achieve spesific political-moral effects"

I følge O'Malley og Mugford kan derfor fremdeles nye kontrollteknikker knyttes til politiske og moralske formål. Grunnen til det er at de setter risikohåndteringen i sammenheng med ny-liberalismen innenfor kriminalitetskontroll, som nettopp er sterkt knyttet til individualisme og moralisme. Til tross for at en stadig større del av det sosiale livet blir regulert på måter som kan beskrives som risikobaserte, hevder de at dette i større grad er retorikk og maske. Denne måten å tilnærme seg kriminalitetsproblemet på, kan i stor grad knyttes til både den moralske dagsorden og teknikkenes instrumentelle effekter. Og for å forstå virkninger og omkostninger av kontrollen, må man se dette i sammenheng. Og i visse tilfeller kan bruk av nye kontrollteknikker bedre forstås som moralske korstog. Som eksempel på dette, viser de hvordan narkotikatesting på arbeidsplasser, som har blitt svært utbredt i USA, har blitt fremstilt som ren risikoreduksjon. Hensikten er å redusere antall ulykker på arbeidsplassen. Gjennom analyser av empirisk materiale kommer de fram til at dette i praksis ikke har noen sammenheng; narkotikatesting har ingen effekt på antall ulykker. I stedet for setter de testingen i sammenheng med "War on drugs" kampanjer, fordi konsekvensen er at stoffavhengige ekskluderes fra arbeidsmarkedet. Denne konsekvensen tilbakefører de direkte til moralismen som er innbakt i selve narkotika-testings prosjektet. I dette perspektivet blir testingen heller ledd i et moralsk og disiplinerende korstog mot narkotikabruk. Den risikobaserte kontrollen skjuler derfor en "tradisjonell" disiplineringstrategi basert på moralsk ekskludering. O'Malley kaller derfor kontrollteknologien for moralsk, og den blir et ekskluderingsredskap forkledd som en generell og instrumentell kontrollteknologi. Sammenvevingen mellom utforming og bruk av kontrollteknikker og sosiale, kulturelle og økonomiske og teknologiske forhold, som jeg har vært inne på, gir også styrke til dette perspektivet.

På en litt annen måte, var dette også et viktig funn i undersøkelsen om kontroll av dagpengemottakere. Selve kontrollordningen bidrar til å tilsløre dagpengemottakernes sosiale situasjon, i og med at den individualiserer dagpengemisbruket. Den bekrefter jo også sin egen nødvendighet ved å avdekke flere ulovlige handlinger. Økningen tolkes jo av kontrollørene som begrunnelser for at dagpengemottakere må kontrolleres for uærlig atferd. Kontrollteknologiens synliggjøring av feilutbetalingene bekrefter derfor forestillingene om et omfattende antall dagpengemisbrukere. På den måten reproducerer den sine egne legitimeringer, og betydningen av Dagpengekontrollen er derfor ikke bare praktisk, men også ideologisk. Samtidig viste intervjuene med dagpengemottakere at handlingen ble oppfattet som tvang og personene kunne ikke se andre brukbare overlevelsesstrategier her og nå. Da blir ikke dagpengemisbruk et moralsk valg basert på fri vilje. Dagpengemottakere opplever det som at livssituasjonen gjorde det nødvendig å utføre en handling som gikk utover selvrespekten. Å overleve her og nå blir viktigere enn at Arbeidsmarkedsetaten kan oppdage handlingen i ettertid. Og viktig i denne sammenhengen, i den grad dagpengemisbruk bedre kan forstås som et sosialt og økonomisk problem, bør heller anvendelser av automatisert kontroll bli problematisk. Men siden dagpengemottakerens handling vurderes ut fra moralske rammer, møtes den med et forsøk på atferdsstyring. I dette perspektivet blir det rammene som handlingen forstås innenfor, som bidrar til at handlingen blir et lovbrudd. Det blir den strafferettslige vurderingen av handlingen som moralsk klanderverdig, som definerer dagpengemottakeren som kriminell. Hadde det blitt betraktet som et sosialt problem, ville det vært mulig å møte problemet med andre tiltak, som for eksempel det å heve minstegrunnlaget for dagpenger eller å innføre borgerlønn. Kontrollordningen bidrar derfor til å tilsløre at dagpengemottakernes handlinger er sosialt forankret. Og ved å individualisere årsaken til lovbruddet, tilsløres de bakenforliggende interessekonfliktene mellom dagpengemottaker og A-etaten. Det blir dagpengemottakerne som bærer omkostningene når arbeidsløsheten og dagpengebudsjettet øker. Ved å definere det som et moralsk og ikke et sosialt problem, tilsløres samtidig det sosiale problemet.

Nye kontrollteknikker kan derfor ikke betraktes som nøytrale og rent instrumentelle. Både utviklingen, bruken og virkningene samspiller med politiske og moralske prosjekter. Det sentrale blir å gå inn i det konkrete tilfellet, for å analysere hvem som kontrollerer hvilke handlinger, i hvilken hensikt, med hvilke teknikker og i hvilken sosial kontekst. Og ut fra eksemplene jeg har trukket fram, kan det tyde på at når kontrollteknikkene først er tatt i bruk, kan de ulike særpregene ved den type kontrollteknikker bidra til å forsterke fortolkningen av handlingene som kriminelle, ved å tilsløre at kriminalitet er et sosialt fenomen. Nettopp fordi de kan virke tilslørende på andre måter å forstå handlingene på. Det blir dagpengemisbrukere, den pedofile og den kyniske og utspekulerte kriminelle som er i fokus, fordi nye kontrollmetoder i utgangspunktet utelukker begreper og sosiale fenomener som ny-fattigdom, undertrykking av kvinner og barn, desperasjon og sosial utstøtning.

Litteratur

Arbeidsdirektoratet (24/97): *Skjerpel kamp mot dagpengemisbruket*. Oslo : Arbeidsdirektoratet.
Pressemelding 23.09.97.

Bauman, Zygmunt (1998): *Globaliseringen og dens menneskelige konsekvenser*. Oslo : Vidarforlaget.

Bech, Ulrich (1992): *Risc society: towards a new modernity*. London : Sage.

Castel, Robert (1991): "From dangerousness to risk". I: *The Foucault effect : studies in governmentality*. G. Burchell, C. Gordon og P. Miller (red.). London : Harvester/Wheatsheaf.

Christie, Nils (1985): *Den gode fiende : narkotikapolitikk i Norden*. Oslo : Universitetsforlaget.

Christie, Nils (1993): *Kriminalitetskontroll som industri : mot Gulag vestlig type?* Oslo : Universitetsforlaget.

- Christie, Nils (1999): "Forebyggelse." I: *Nordisk tidsskrift for kriminalvidenskab*. Årg. 86, nr. 1. s. 5-15.
- Cohen, Stanley (1985): *Visions of social control: crime punishment and classification*. Cambridge : Polity Press.
- Douglas, Mary (1992): *Risk and Blame*. London : Routledge.
- Datatilsynet (1997): "Personvern og kriminalitet ". I: *Datatilynets Spor* nr. 3.
- Datatilsynet (1998): "Nye etterforskningsmetoder for politiet". I: *Datatilynets Spor* nr. 2.
- Elden, John Christian (2000): "Det hemmelige - om kriminaletterretning". *KROMs kriminalpolitiske konferanse*. Synnseter/Spåtind : KROM. 13-16.01.2000.
- Ewald,Francois (1991): "Insurance and risk". I: *The Foucault effect : studies in governmentality*. G. Burchell, C. Gordon og P. Miller (red.). London : Harvester/Wheatsheaf.
- Foucault, Michel (1977): *Discipline and punish : the birth of the prison*. London : Penguin books.
- Foucault, Michel (1994): *Overvåkning og straff : det moderne fengsels historie*. Oslo : Gyldendal.
- Furre, Berge (1993): *Norsk historie 1905-1990 : vårt hundreår*. Oslo : Samlaget.
- Garland, David (1990): *Punishment and modern society : a study in social theory*. Oxford : Clarendon Press.
- Gundhus, Helene Oppen (1999): *Automatisert kontroll av tillit : forskyvninger i Arbeidsmarkedsetatens kontrollbilde*. Oslo : Institutt for kriminologi. (K-serien nr. 3-99)
- Halvorsen, Knut (1994 a): *Arbeidsløshet og arbeidsmarginalisering : levekår og mestrings*. Oslo : Universitetsforlaget.
- Halvorsen, Knut (1994 b): "Velger folk trygd for vinnings skyld?" I: *Et nødvendig gode : folketrygdens plass i Velferds-Norge*. Dag Bruusgaard (red.). Oslo : Ad-Notam. s. 225-242.
- Hatland, Aksel (1994): "Trygdepolitikkenes to ansikter". I: *Et nødvendig gode : folketrygdens plass i Velferds-Norge*. Dag Bruusgaard (red.). Oslo : Ad-Notam. s. 85-98.
- Hennum, Ragnhild (1999): *Bevis i saker om seksuelle overgrep mot barn*. Oslo : Institutt for kriminologi, Universitetet i Oslo.
- Høigård, Cecilie (1996): "Lemlesting av mennesker i det godes tjeneste." I: *Aftenposten* 09.11.96 s. 15.
- Lomell, Heidi Mork (1999): "Byens enøyde voktere". I: *Den trygge byen : kriminalitetsforebyggende planlegging*. T. Skouen (red.). Oslo : Norsk Form.
- Lundgreen, Lena (2000): *Politiets kriminaletterretning, personvern og EMK artikkel 8*. Oslo : Institutt for rettsinformatikk, Universitetet i Oslo.
- Lyon, David (1994): *The electronic eye : the rise of surveillance society*. Cambridge : Polity Press.
- Marx, Gary T. (1988): *Undercover : police surveillance in America*. Berkeley : University of California Press.

- Mathiesen, Thomas (1999): *Industrisamfunn eller informasjonssamfunn? : innspill til belysning av den høymoderne tid*. Oslo : Pax.
- Mathiesen, Thomas (2000): *Siste ord er ikke sagt : Schengen og globaliseringen av kontroll*. Oslo : Pax.
- Midré, Georges (1995): *Bot, bedring eller brød? : om bedømming og behandling av sosial nød fra reformasjonen til velferdsstaten*. Oslo : Universitetsforlaget. (Studier i jus og samfunnsvitenskap 3)
- Moser, Ingunn Brita (1993): *Teknologi og samfunnsteori : forskyvninger og forflytninger*. Oslo : Senter for teknologi og menneskelige verdier. (TMV skriftserie nr. 4)
- Norris, Clive og Gary Armstrong (1999): *The maximum surveillance society : the rise of CCTV*. Oxford : Berg.
- O'Malley, Pat og Stephen Mugford (1992): "Moral technology: the political agenda of random drug testing". *Social Justice*, vol 18. s. 122-146.
- O'Malley, Pat (1998): *Crime and the risk society*. Aldershot : Ashgate
- Rasmussen, Terje (1995): *Moderne maskiner : teknologi og samfunnsteori*. Oslo : Pax.
- Reicman, Nancy (1986): "Managing crime risks : towards an insurance based model of social control." I: *Research in law, deviance and social control*, nr. 8. s. 151-172.
- Sejersted, Francis (1998): *Teknologipolitikk*. Oslo : Universitetsforlaget.
- Shearing, Clifford D. og Philip C. Stenning (1985): "From panopticon to Disney World : the development of discipline". I: *Perspectives in criminal law*. Anthony N. Doob og Edward L. Greenspan (red.). Ontario : Canada Law Book. s. 335 - 349.
- Simon, Jonathan (1987): "The emergence of a risc society: insurance, law, and the state". I: *Sosialist review*, vol. 95. s. 61-89.
- Simon, Jonathan (1988): "The ideological effects of actuarial practices". I: *Law and Society Review*, vol 22. s. 772-800.
- Staples, William G. (1997): *The culture of surveillance : discipline and social control in the United States*. New York : St. Martin's Press.
- Sunde, Inger Marie (2000 a): "On line crime : bevisførsel og strafferamme i datakrimaker". I: *Rett og slett*, nr. 1, 2000.
- Sunde, Inger Marie (2000 b): "Neglisjerer kriminalitet". I: *Teknisk Ukeblad*, nr. 5, 03.02.2000.
- Sunde, Inger Marie (2000 c): *Internett, straffeloven og misbruk av barn*. Oslo : Institutt for kriminologi, 29.03.00.
- Valmøt, Odd Richard (2000): "IT mot barneporno". I: *Teknisk Ukeblad*, nr. 1, 05.01.2000.

Skolens funksjon i fengslet – dannelse eller disiplinering?²⁹⁸

Af Bodil Ravneberg

Innledning

Tema for innlegget er betingelser for skolen som et vellykket rehabiliteringstiltak i fengslet. Innlegget bygger på en antakelse om at det er mulig å dyktiggjøre fanger på enkelte områder, som innenfor undervisning og opplæring. Undervisning og opplæring i fengslet fungerer imidlertid innenfor en motsetningsfylt institusjonell kontekst som vektlegger straff på den ene siden og hjelp/rehabilitering på den andre siden. Gitt den sterke vektleggingen på fengsel som en straffereaksjon, hvilke vilkår har da opplæring og undervisning? Er det mulig å øke innsattes kapasitet for livsmestring?

Først vil jeg drøfte ulike sider ved rehabilitering i lys av spenningsforholdet mellom straff og hjelp i fengslet. Deretter vil jeg ta opp ulike sider ved rehabiliteringen. Til slutt vil jeg peke på noen betingelser som jeg antar vil kunne bedre vilkårene for undervisning og opplæring i fengslet.

Rehabiliteringens vilkår i fengslet

Fengslet er i følge Goffman en type total institusjon som er opprettet for dem som anses som farlige for samfunnet. Goffman definerer en total institusjon som: et oppholds- og arbeidssted, hvor et større antall likestilte individer fører en innelukket, formelt administrert tilværelse, avskåret fra samfunnet utenfor i lengre perioder (Goffman 1967). Definisjonen tar utgangspunkt i det bruddet som totale institusjoner innfører med noe sosialt grunnleggende i vårt samfunn: "...det at den enkelte som regel arbeider, har sin fritid og sover på forskjellige steder, oppholder seg sammen med forskjellige andre personer, under forskjellig myndighet og uten noen rasjonell helhetsplan. Ett av de mest sentrale kjennetegn ved totale institusjoner er nettopp at skillet mellom disse ulike livsområdene blir brutt ned..." (Bjelland 1984).

Det trekket som skiller fengslet fra liknende institusjoner er at det ikke er menneskets velferd som står i fremste rekke, men samfunnets beskyttelse. Enhver form for hjelp i fengslet vil lett kunne komme til å stå i et konfliktfylt forhold til straffen. Det legges heller ikke skjul på at fengslet er, og skal være en strafferettslig reaksjon. Tiltak som kunne hatt en positiv effekt for den enkelte domfelte vil ofte måtte vike av hensyn til at fullbyrdingen av straffen skal foregå på en for samfunnet betryggende måte (St. meld. nr. 27 1997-98).

Innsatte i fengslet vil kunne lide og lider uopprettelige tap. I en senere fase i livet kan det for eksempel bli umulig å innhente den tiden som ikke ble brukt til utdanning eller til normalt samkvem med andre mennesker. Goffman kaller denne permanente berøvelsen for "sivil død" eller tap av borgerlige rettigheter. Når en person fengsles, skjer det en mortifikasjonsprosess der den innsatte formes og "kodes" til et objekt gjennom fotografering, avkledding, tildeling av institusjonsnummer og lignende. Personen innrulleres i institusjonens administrative maskineri og bearbeides systematisk og rutinemessig (Goffman 1967). Slike krenkende prosesser i fengslet kan føre til tap av selvbestemmelse som kan få betydning for den enkeltes kapasitet for livsmestring og selvforvaltning.

På tross av dette finner vi innslag av rehabilitering og omsorg i fengslet (Basberg 1999). Behandlingstanken, definert som en hjelp til fangene, har lagt til grunn for flere strafferettslige særreaksjoner allerede fra slutten av 1800-tallet. Tankegangen var å gi for eksempel ungdom oppdragelse og utdanning til et yrke. Tiltakene skulle ikke ha karakter av fengsel og straff, men være innrettet på en slik måte at en unngikk gjentatte kriminelle handlinger ved å gi fangene en "arbeidsopplærende og karakterdannende utvikling over lengre tid" (Langelid 1999). Gjentatte ganger har det imidlertid vist seg at flere av slike tiltak ikke var noe annet enn straff likevel, slik som

²⁹⁸ Paperet beskriver problemstillinger i et nytt forskningsprosjekt om evaluering av fengselsundervisningen i Norge. Prosjektet er finansiert av Kirke-, utdannings- og forskningsdepartementet og Statens Utdanningskontor i Hordaland. Prosjektet heter: "Undervisning og opplæring i det moderne fengsel – dannelse eller disiplinering?"

arbeidsskolen på Berg i Vestfold for kriminell ungdom som ble opprettet i 1951 og nedlagt i 1975 er et eksempel på (NOU 1992). Foucault har pekt på at slike alternative ordninger kun tilsynelatende er ”vennlighetsinnede”. I virkeligheten er de en del av et fengselsaktig nett som brer seg utover i samfunnet (Foucault 1995).

En diskusjon av vilkårene for å øke innsattes kapasitet for livsmestring, kompliseres ytterligere ved at vi ikke uten videre kan betrakte undervisning som et ensidig gode og fengslet som et ensidig onde. Pedagogikken er ambivalent. Gjennom sin overordnede sosialiseringfunksjon har pedagogikken både en disiplinerende funksjon og et frigjørende potensiale (Popkewitz 1991). På den ene siden er faget del av sosiale reguleringsmekanismer i samfunnet. Det kan derfor antas at undervisningen også blir berørt av straffens iverksetting og fengslets reguleringer på ulike måter. På den andre siden kan det hevdes at faget pedagogikk anerkjenner utviklingspotensialet i mennesket. Er dette mulig innenfor murene? Det er grunn til å anta at innsatte og ansatte vil være bærere av slike spenninger knyttet til undervisningen i fengslet og at en kvalitativ undersøkelse vil kunne gi svar på slike spørsmål.

Rehabilitering – et spørsmål om tilpasning eller danning ?

Undervisning har lenge vært et virkemiddel til å hjelpe og sosialisere fanger og gi de nye kunnskaper (Langelid 1999). Men hva er sosialisering, er det tilpasning eller danning? I det han skiller mellom to former for sosialisering, hevder Jon Hellesnes at det er to måter å bli samfunnsvesen på – nemlig gjennom *tilpasning og danning*. Tilpasning er en form for sosialisering der folk sosialiseres på plass i det sosiale systemet, de lærer seg ”spillereglene” uten å se at ”spillet” kan diskuteres og forandres. Sosialisering som tilpasning, reduserer personer til objekt for politiske prosesser som de ikke ser som politiske. En tilpasset person er mer et objekt for styring og kontroll, enn et tenkende og handlende subjekt. Betegnelser som tilpasningsvansker eller ulike former for tilpasningsforstyrrelser, som tradisjonelt har blitt definert som individets problem og ikke et problem ved samfunnet, har bidratt til å reproducere tilpasningsideologien og tilpasningspraksisen (Hellesnes 1975).

Danningsbegrepet er et vanskelig begrep. Det har blitt kalt for et ”underligt mantra-aktig begrep, luftig og klistrete”.. ”Vi vet ikke hva det er, når vi griper etter det får vi alltid fatt i ett eller annet, ofte noe rimelig viktig, og det klistrer seg som regel fast, så man aldri riktig vet, når man kommer i vei med det (Muschinsky 1999). Den pedagogiske dannelsesdiskursen er i følge Muschinsky preget av to ulike hovedfortolkninger. For det første en essensialistisk stillingstaken der dannelse oppfattes som en virkelighet som eksisterer utenfor oss selv, som kan iakttages, undersøkes, utvikles og iverksettes. For det andre en tilnærming der dannelse formidles som en sosial konstruksjon. I et slikt perspektiv oppdages ikke virkeligheten i og for seg, men representeres gjennom forskerens fortolkning av materialet (Muschinsky 1999).

Dannelsesdiskursen tematiseres på ulike måter i ulike forfatterskap og vil således ligge til grunn for ulike syn på rehabiliteringsspørsmålet. Nå vil jeg gå litt inn på dette. Et viktig skritt videre i forskningen vil imidlertid være å refortolke i større grad hvordan de ulike forfatterne tematiserer spenningsforholdet mellom disiplinering og danning.

I følge Hellesnes går danning ut på at folk sosialiseres inn i problemstillinger som gjelder *forutsetninger* for det som skjer rundt dem og med dem. Elevene har tillit til sin egen fornuft ved blant annet å vise til at saker og ting kan diskuteres. Danning frigjør dermed personer til politiske subjekt (Hellesnes 1975). Rune Slagstad sin diskusjon av dannelsesbegrepet reflekterer i stor grad Jon Hellesnes sitt perspektiv: Rune Slagstad hevder at dannelse kan sees på som fremming av en saklighetsdannelse; hvordan skolen bidrar til at den enkelte opparbeider vilje og evne til å se en sak fra ulike sider. Dannelsesbegrepet skal forene skolens identitetsskapende funksjon med et overordnet demokratisk motiv, det å oppøve individets myndighet til å kunne delta i det politiske livet (Slagstad 1998).

Et viktig spørsmål er hvordan en kan undersøke hvilket utbytte undervisning og opplæring gir i fengslet for den enkelte. Muschinsky hevder at dannelse kan studeres gjennom pågående aktiviteter som gir viten, innsikt og ferdigheter hos individet: ”Med dannelse retter vi oppmerksomheten mot noe

av det som skjer når vi erobrer kunnskap”. Dannelse integreres i, og kroppsliggjøres av personer (Muschinsky 1999). Skolen i fengslet skal ha en rehabiliterende funksjon, men det er ikke gitt hva slags innhold skolen får. Er rommet stort nok til at den kan ha en dannende funksjon, eller er det snakk om disiplinering til tilpasning?

Rehabilitering – et spørsmål om disiplinering?

På bakgrunn av tilpasningsideologien vil *disiplinering* være et middel til å oppnå veltilpasset adferd. Dette gjelder i følge Hellesnes både hard klasseromsdisiplin og den milde disiplineringen som kan gå for seg som demokrati-leker og samarbeidstiltak. Begge former for disiplin gir han status som mer eller mindre effektive middel i produksjonen av veltilpasset adferd. Begrepet disiplinering kan også knyttes til Goffmans arbeid om totale institusjoner. Goffman hevder at fengslet både skaper og opprettholder en viss spenning mellom den hjemlige verden og institusjonens verden der fengslet benytter denne vedvarende spenningen som en strategisk løftestang i manøvreringen av klientene (Goffman 1967). Undervisning og opplæring i fengsel kan derfor fungere som et tilbud av mer disiplinerende enn dannende karakter. Goffmans fortolkning er at fengslet, som andre typer av totale institusjoner, ender opp med å motarbeide de beste hensikter. Denne fortolkningen deles også av andre forskere som Thomas Mathiesen (1995) og Nils Christie (1982).

Goffmans fortolkning av fengslet har også klare paralleller til Foucaults analyse av den moderne strafferasjonalitet i perioden 1750-1825 i boken *Surveiller et punir*, der han beskriver hvordan straffen har endret seg fra hev- og skremselsstraff til en disiplinærstraff hvor målet er at forbryteren skal forandres til det bedre gjennom særlige tiltak som er rettet mot lovbyteren og ikke selve handlingen. I *“Surveiller et punir”* fremstår subjektet primært som en føyelig kropp formet av disiplinene. Mange har ment at perspektivet medfører en slags håpløshet - uansett hva man gjør fører det bare til forverring. Derfor må vi også se nærmere på Foucaults senere forfatterskap etter 1975 for å få et bedre grep om den disiplinære maktens videre utvikling.

I blant annet arbeidet om seksualiteten er tonen en annen hos Foucault. Dannelsen av subjektet er nå i større grad et fokus for problematisering, for refleksjon. I disse tekstene åpnes det opp for muligheten av at diskurser, disiplin og selvdanning kan lede til frigjøring, og ikke til dominering. Spørsmålet er om en slik frigjørende dannelse av subjektet i dag vil kunne skje også innenfor fengselsvesenets rammer. Oppmerksomheten må rettes mot det intersubjektive nivået i fengslet, det vil si hvordan samhandlingen innenfor opplæring og utdanning i fengslet påvirker fangenes oppfatning av seg selv og sine liv, i hvilken grad det mellom elever og lærere utvikles felles meninger og fortolkninger, og så videre.

Rehabilitering – et spørsmål om sterke eller svake evalueringer?

Charles Taylor (1995) har fundert sitt forfatterskap på en form for filosofisk spekulasjon om hva som særpreger menneskelige handlinger. Det som særpreger oss er evnen til å skille mellom sterke og svake evalueringer. Når vi foretar en svak evaluering så velger vi et gode fremfor et annet fordi vi begjærer det ene fremfor det annet. Vi kjøper for eksempel en kake fremfor en annen fordi vi antar at den smaker bedre. Eller vi leier noen til å male huset for oss fordi vi oppfatter at prisen vi betaler er et mindre ubehag enn å måtte gjøre jobben selv. De vurderinger vi gjør i slike tilfeller er rent utilitaristiske. Vi veier mellom ulike verdier og ulike handlingsmåter (og -midler) for å oppnå det vi begjærer, eller for å unngå ubehag. Men når vi gjør en sterk evaluering er det ikke tilstrekkelig at vi begjærer noe for at vi forsøker å skaffe oss det. Slike handlinger vil også være motivert av at noe vurderes som en verdi eller et gode i seg selv, som særlig nobelt, som et overordnet prinsipp eller mål, etc.

Dersom jeg med stor fare for eget liv velger å forsøke å redde et barn som holder på å drukne, så har jeg foretatt en slik sterk evaluering. Handlingen var preget av min oppfatning av verdien og forpliktelsen til å forsøke å redde dette barnet, på tross av den fare jeg utsatte meg selv for. Slike handlinger forteller noe om oss selv, om vår identitet. Handlingen er informert av den person vi oppfatter oss selv å være, eller som vi ønsker å være, av vår verdiforankring.

Umiddelbart synes det som handlinger preget av sterke evalueringer er de mest høyverdige. Det er disse som berører grunnleggende spørsmål om hvem vi selv er og hva som gjør oss til den person vi er (eller ønsker å være). Men mye av vår atferd er lite preget av slike vurderinger. Vi gjør mange ting nærmest automatisk, av vane eller av tradisjon, fordi vi handlet på en tilsvarende måte i en liknende situasjon, osv. Det er jo ikke slik at vi har tid, lyst eller anledning til å tenke gjennom hvem vi er for hver lille beslutning og handling vi gjør. Taylors poeng er imidlertid at vi kan øke vårt bevissthets- og refleksjonsnivå gjennom sterke evalueringer. Gjennomtenkning av handlingsvalg, alene eller i dialog med andre, kan føre til at flere av våre handlinger informeres av sterke evalueringer. Når handlinger avledes av sterke evalueringer i stedet for av svake vil automatiserte, ikke-refleksive handlingskjeder kunne brytes ned og alternative handlingsvalg bygges opp.

Dersom Taylor har rett i at handlinger informert av sterke evalueringer er det som særpreger mennesket som art, så antydes det hvorfor rehabiliteringsprogram som ensidig bygger på systemer for straff og belønning, sjelden vil lykkes. Slike program vil oppfordre den enkelte til en utilitaristisk holdning, til å være føyelig når det er lønnsomt, til å øve motstand når det lønner seg. Et annet aspekt ved dette som er i tråd med Goffmans perspektiv på totale institusjoner, er at ulike prosedyrer i fengslet kan bryte ned den innsattes selvbestemmelse. Selvbestemmelsen kan svekkes gjennom krav om forpliktelser som det å ikke vise irritasjon eller sinne. Den enkelte gir dermed avkall på sin egen vilje og tilpasser seg systemet, uten at den underliggende strukturen for sterke evalueringer, og omfanget av slike handlinger, endres. Det å oppøve refleksjonen over egne handlinger, slik at disse i større grad blir preget av sterke evalueringer er derfor ikke lett, for det første fordi verdipluraliteten i samfunnet er økende og for det andre fordi den innsatte i utgangspunktet kan være uenig i det felles normgrunnlaget som sterke evalueringer tar utgangspunkt i og for det tredje fordi fengslet som total institusjon vil kunne svekke den enkeltes selvbestemmelse.

Rehabilitering – et spørsmål om motivasjon eller tillit?

I st. meld. nr. 27 blir det gjentatte ganger hevdet at kriminalomsorgen krever et aktivt engasjement og en sterk motivasjon hos domfelte selv for å skape en ny og bedre tilværelse. Men er rehabilitering et spørsmål om motivasjon eller er det et spørsmål om tillit? I en intervjuundersøkelse som Markeds- og Mediainstituttet har gjennomført for Justisdepartementet, viser det seg at de fleste innsatte mente at det var mulig å bruke soningstiden til noe positivt. Men mange hevdet også at de valgte å forholde seg passive under soningen fordi de manglet tillit til systemet.

Justisdepartementet forutsetter på den ene siden at elevene er sterkt motiverte. Paradokset er at tiltak som arbeid, undervisning og skole skal redusere skadevirkningene av frihetsbegrensningene, i tillegg til å motvirke nye lovbrudd. Dersom undervisningen ikke gjør noe annet enn å bøte på skadevirkningene av frihetsbegrensningen, er den innsatte like langt. I følge Goffman hersker det blant innsatte i totale institusjoner en sterk fornemmelse av at den tiden man tilbringer i institusjonen er spilt tid. Det er en tid som er ødelagt eller tatt ut av ens liv, et livsavsnitt som må skrives på tapskontoen. En langvarig straff kan derfor ha en demoraliserende virkning dersom den innsatte føler seg forvist fra livet. En rehabilitering som bygger på gjensidig mistillit vil ikke kunne lykkes.

Enhver total institusjon kan betraktes som et dødt hav, hvor det finnes småøyer av levende og stimulerende aktivitet som kan hjelpe innsatte til å motstå den psykiske belastningen. Men tiltakene i fengslet kan også oppleves som å være utilstrekkelig og ha en degraderende virkning fordi de presenteres som goder, mens tiltakene for fangen først og fremst har den målsettingen at han vil glemme sin øyeblikkelige situasjon. Den innsatte ønsker kanskje primært å slå tiden i hjel og reflekterer ikke nødvendigvis over det å øke sin kapasitet for livsmestring. Tillit til systemet, ved siden av det å ha tillit til fremtiden, synes å være en nødvendig forutsetning for å opparbeide slik motivasjon.

Progresjonssoningsordninger er for eksempel rettet mot innsatte som skal være motiverte til å arbeide med seg selv for å bryte sin kriminelle karriere. Progresjonssoning innebærer systematisk kvalifisering og muligheter for gradvis ”utslusing” mot åpnere og mer krevende soningsregimer (st. meld. nr. 27 1997-98). Soningen forutsetter et aktivt og strukturert samspill mellom den domfelte og

de ansatte i fengslet. Undersøkelser har imidlertid vist at ordningen, som bygger på tanken om ansvarliggjøring, først og fremst har en nedbrytende virkning på innsatte (Gåsemyr 1999).

Programvirksomheten som består av ulike påvirkningsprogrammer (som tenketrening, volds- og sedelighetsgrupper, Ny Start), kan fremme den innsattes vilje til å ta ansvar for sitt eget liv. Arbeidsdriften i fengslet derimot, har i nevnte undersøkelse blitt karakterisert som kjedelig og unyttig av de innsatte, og kan virke mot sin hensikt. Skolen har av fangene blitt omtalt som ganske motiverende (Gåsemyr 1999).

Med tanke på forutsetningen om et aktivt og strukturert samspill mellom den domfelte og de ansatte i fengslet som Justisdepartementet også peker på, vil det derfor være fruktbart å ta opp spørsmålet om *tillit* og *mistillit* i en diskusjon om danning eller disiplinering i fengslet. Innesperringen kan tolkes som et tegn på at tillitsforholdet mellom samfunnet og den innsatte er brutt. Dette går begge veier. Samfunnet stoler ikke på fangen, men fangen har heller ikke tillit til samfunnet, og kanskje minst av alt til dets institusjoner for straff og rehabilitering. Dersom målet er at de innsatte gjennom virksomheten for opplæring og utdanning i fengslet skal bli bedre i stand til å ta omsorg og ansvar for egne liv, synes dette å forutsette at en relasjon preget av lite tillit, eller også av mistillit, vendes til et tillitsforhold.

Utvikling av gjensidig tillit synes å være en avgjørende faktor for hva de innsatte bringer med seg videre fra opplæring og utdanning i fengslet. Tillit er et ord med mange synonymer. Vi snakker om å stole på, sette lit til, tro på, trygghet, etc. Tillit er da et grunnleggende trekk ved tilværelsen. Uten tillit ville vi ikke våget å stå opp av sengen om morgenen, men lagt der i angst. I så måte har vi alle tillit til noe. Men i denne sammenheng er vi mer opptatt av tillit som en relasjon mellom personer i en sosial gruppe. Tillit kan defineres som et spørsmål om *stabile positive forventninger*, som gir den enkelte motivasjonen til å lære noe nytt, til å reflektere inn sterke evalueringer i egne handlinger, osv. Slike forventninger antas å være helt avgjørende for at de innsatte som deltar i undervisnings- og opplæringsvirksomheten skal kunne endre sine tanker, holdninger og handlinger.

Fokuset må rettes mot betingelsene for utvikling av personlige tillitsrelasjoner gjennom den samhandling som skjer innenfor de nevnte tiltakene. Det må antas at slike relasjoner må utvikles som en tillit mellom personer som er "fremmede", dvs. som i utgangspunktet i liten grad deler en familiaritet omkring sterke evalueringer. Fokuset må rettes mot betingelsene for at den tillit som oppstår i disse relasjonene kan bidra til økende tiltro eller konfidens, også til samfunnets institusjoner og til egen evne til å mestre samhandlingen med disse systemene. En antagelse er at det er helt avgjørende hvordan fengslet og andre etater evner å møter fangene gjennom denne samhandlingen. En forutsetning for utvikling av tillitsrelasjoner er trolig at de ansatte viser en evne til innlevelse, omsorg og veiledning som strekker seg ut over formelle roller og formell regelanvendelse. Tillit vil utvikles dersom fangene opplever at de ansatte virkelig bryr seg, at de har en genuin interesse for deres liv og velbefinnende. Tillit til abstrakte system, til institusjoner, vil i stor grad være avhengig av tillit til konkrete personer. Men like viktig vil det være hvordan fengslet og andre etater gir rom for en slik holding og atferd fra de ansattes side. Fokuset må derfor også rettes mot hvordan fengslet som institusjon og forvaltningsorganisasjon, i samarbeid med andre etater, bidrar til å styrke eller svekke disse tillitsrelasjonene og dermed også til å utvikle eller å bryte ned fangenes evne til å forvalte egne liv.

Rehabilitering – et spørsmål om samarbeid?

I Stortingsmelding nr. 27 hevdes det at kriminalomsorgen krever et utstrakt samvirke over forvaltningsnivåer, sektorer og profesjonsgrenser. Kriminalomsorgen skal initiere og koordinere de ulike offentlige sektorenes og etatenes tjenester og legge forholdene til rette for en fleksibel og formålstjenlig samhandling, slik at en integreringsprosess kan settes i gang. Undervisningstiltak i skolen skal i følge departementet kombineres og suppleres med andre aktiviteter som direkte eller indirekte er rettet mot den enkeltes kriminalitetsbilde. Dette er de ulike påvirkningsprogrammene som blant andre Ny Start inngår i.

Noen av tiltakene kan medføre en positiv spiralvirkning for den enkelte fordi de gjensidig styrker hverandre til det beste for den innsattes egenmestring, mens andre kan virke negativt. Negative spiralvirkninger kan ha forskjellige årsaker. Fengselsbetjentene har gjennom lengre tid gjennomgått et funksjonstap; en deprofesjonaliseringsprosess der de har "mistet" arbeidsoppgaver til sosialkonsulenter, fritidsledere og skolens personale. Fengselsbetjentene har blitt "strippet" for viktige elementer i yrkesutøvelsen og blitt redusert til "nøkkelsvingere" (Danielsen og Hansen 1997). Abbotts jurisdiksjonsbegrep vil her kunne være et nyttig analytisk verktøy. Jurisdiksjonsbegrepet sier noe om hvordan yrkesgrupper får kontroll over visse arbeidsoppgaver. Ofte impliserer dette konfrontasjon med andre yrkesgrupper som kan føre til profesjonelle disputer (Abbott 1988). Lærerpersonalet var lenge enerådende i å gi de innsatte kompetanse, men med de ulike påvirkningsprogrammene har lærerne fått en reell konkurrent i betjentene. Den nye programvirksomheten i fengslet har gitt betjentene nye og mer varierte oppgaver, med psykologer som drahjelp. Betjentene får en spesialutdanning over et par uker og skal deretter ha ansvaret for et program som kan vare over 3 måneder der innsatte deltar i ulike rollespill, gruppesamtaler osv. Det er ikke gitt at disse programmene gagnar målsettingen om å øke den innsattes evne for livsmestring. Dette er dels avhengig av et godt samarbeid med institusjoner utenfor fengselet, som for eksempel arbeidsmarkedsetaten, den oppfølgende instansen etter løslatelsen. Men det er også avhengig av et godt samarbeid med skolen og verkstedet i fengslet.

Noen vil kalle programvirksomheten for en motebølge som kan gå på bekostning av andre tiltak, som for eksempel skolen. Goffman hevder at innføring av gruppepsykoterapi, psykodrama eller kunstterapi som som regel har full støtte fra myndighetene, vil kunne føre til at interessen litt etter litt rettes mot andre ting. Betjentene kan oppdage at arbeidet forandres til en slags pr-virksomhet, der terapien kun mottar symbolsk støtte (Goffman 1967). Samtidig kan det oppstå gnisninger i forhold til verksted og skole som opplever økt grad av fraværspromatikk når de innsatte skal delta i programvirksomheten i skole- eller arbeidstiden. Fangene taes ut av skolen/arbeidet for så senere å komme tilbake igjen. Undersøkelser bekrefter også at det i liten grad har foregått noen reell samordning av tiltakene på forhånd (Danielsen og Hansen 1997).

Avslutning

Vilkårene for at undervisningen skal fungere som en øy av levende og stimulerende aktiviteter slik at innsattes kapasitet til livsmestring øker etter endt soning, er ikke de beste innenfor et sterkt regulerende system som fengslet er. Paperet drøfter noen betingelser for at skolen kan fungere som et vellykket rehabiliterende tiltak gjennom å fokusere på hvordan ulike forfattere tematiserer motsetningsforholdet mellom disiplinering og danning. I en kvalitativ undersøkelse av undervisningens funksjon i fengslet vil det være sentralt å få svar på disse spørsmålene: 1) I hvilken grad fungerer skolen *dannende* slik at elevene oppøver evnen til kritisk refleksjon, saklighet og til å foreta sterke evalueringer? 2) I hvilken grad skapes det rom for *samarbeid* og *samhandling* på tvers av profesjoner og etater med rehabilitering som dannelse for øye? 3) Hvordan skape et kreativt miljø i fengslet, et miljø som ikke bare forutsetter motivasjon hos den enkelte innsatte, men som inviterer til *gjensidig tillit* som skaper positive forventninger hos alle involverte?

Litteraturliste

Abbott, Andrew (1988). *The System of Professions. An Essay on the Division of Expert Labour*. University of Chicago.

Basberg, Cecilie E. (1999): *Omsorg i fengsel?* Oslo, Pax Forlag.

Bjelland, Anne Karen (1984): *Helse- og sosialadministrasjon*, Institusjonssosiologi, Kompendium I, Sogn og Fjordane Distriktshøyskole.

Christie, Nils (1982): *Pinens begrensing*, Universitetsforlaget, Oslo.

Danielsen, Trond og Wilhelm Meek Hansen (1997): *Ny Start for norsk fengselsvesen*. Oslo, KRUS-rapport nr. 3.

- Foucault, Michel (1975): *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, Paris: Editions Gallimard
- Goffman, Erving (1967): *Anstalt og menneske. Den totale institution sosialt sett*, Jørgen Paludans Forlag.
- Gåsemyr, Kari (1999): *Opplæring for straffedømte og bygging av identitet. En undersøkelse av innsatte og tidligere innsattes erfaringer med opplæringstiltak ved Bergen landsfengsel avd. D og avd. Ulvsnesøy og Krohnsminde videregående skole, avd. Dagskolen*. SEFOS notat 1-99.
- Hellesnes, Jon (1975): *Sosialisering og teknokrati. Ein omfattande studie og kritikk av dei ulike former for å "tilpasse" dagens menneske*. Oslo, Gyldendal Norsk Forlag.
- Langelid, Torfinn (1999): *Opplæring i fengsel. Eit trettiårig perspektiv*, *Spesialpedagogikk* nr. 5:31-44.
- Mathiesen, Thomas (1995): *Kan fengsel forsvares?* Pax Forlag A/S, Oslo.
- NOU 1992:19 *Opplæring i norske fengsler. Kompetanse og livsmestring*.
- Popkewitz, Thomas (1991): *A Political Sociology of Educational Reform*. Teachers College Press, New York and London.
- Slagstad, Rune (1998) *De nasjonale strateger*. Oslo Pax forlag.
- St. meld. nr. 27 (1997-98): *Om kriminalomsorgen*.
- Taylor, Charles (1995): *Identitet, frihet och gemenskap*. Politisk-filosofiske tekster i urval av Harald Grimen. Daidalos.

Kan fängelsestraffet bli mer preventivt? Några förslag

Af Eva Stenborre

I dag tänkte jag nämna några förslag som rör hur fängelsestraffet kan förändras så att det blir mer preventivt. Dessa förslag ingår i min avhandling som behandlar påföljdsbestämningen i Sverige och straffutmålingen i Norge. Även om jag håller på att arbeta med förslagen för närvarande tänkte jag nämna dem redan nu eftersom jag tycker att förändringarna är så intressanta.

Bakgrund

Under 1900-talet skedde förändringar av straffsystemen i Norden. Flera av dessa förändringar innebar att andra straffrättsliga reaktioner infördes som alternativ till fängelsestraffet. Dessa nya reaktioner skulle ersätta fängelsestraffet främst på grund av att den allmänna uppfattningen var, och är alltjämt, att fängelsestraffen kan ha skadliga verkningar för de intagna. Som exempel kan jag nämna villkorlig dom, skyddstillsyn med föreskrift om kontraktsvård och samhällstjänst. Villkorlig dom är en form av betingad dom utan att straffet fastställs och kontraktsvård innebär att den tilltalade döms till övervakning och en vård som utformas efter hans behov. Ett annat exempel på denna trend är att i Sverige kan korta fängelsestraff verkställas genom elektronisk övervakning. Det uppges allmänt att det skedde en humanisering av straffsystemen under det förra seklet. Jag bör väl även nämna att ett annat skäl till att dessa alternativa påföljdsformer infördes är att de är betydligt billigare än fängelsestraffet.

Inför villkorligt fängelse, betingad fängelse, även i Sverige

I Sverige kan rätten antingen döma till villkorlig dom, en prøvotid på två år, eller till ett fängelsestraff som bestäms ovillkorligt, ubetingat. Det saknas alltså möjlighet för rätten att villkora ett fängelsestraff, att döma till ett fängelsestraff som fastställs i tid men som inte verkställs. Däremot kan rätten också döma till skyddstillsyn som består dels av en prøvotid på tre år, dels av övervakning under ett år.

Sverige	Danmark	Norge	Finland
fängelse	betinget och	betinget fengsel	villkorligt
villkorligt fängelse	ubetinget faengsel	ubetinget fengsel	och
saknas	udsat straffudbyrdelse	ovillkorligt	fängelse
villkorlig dom	udsat straffsaettelse	straffutmålingsutsettelse	

I de övriga länderna i Norden kan domstolarna däremot döma till ett fängelsestraff som villkoras, betingad dom. I Danmark till exempel kan domstolen döma till betingad dom med udsat straffsaettelse, eller att döma till betingad dom med udsat straffudbyrdelse. I förstnämnda fall bestäms ingen strafftid, endast en prøvotid. Rätten kan bestämma olika villkor, exempelvis att tillsyn skall ske eller om vistelseort och behandling mot missbruk. När betingad dom med udsat straffudbyrdelse bestäms anges ett fängelsestraff i domen, som skjuts upp under prøvotiden. Sker inget återfall behöver den dömda inte verkställa det bestämda fängelsestraffet.²⁹⁹

I Norge har domstolen också möjlighet att döma till betingad och eller ubetingad fengsel samt dessutom till straffutmålingsutsettelse. I förstnämnda fall bestämmer rätten en prøvotiden och den kan bestämma olika villkor i domen, exempelvis att den dömda skall stå under tillsyn, övervakning eller att han inte får använda alkohol eller andra berusningsmedel. Straffutmålingsutsettelse motsvarar den svenska villkorliga domen, det vill säga att strafftiden inte bestäms, endast en prøvotid.³⁰⁰

Även i Finland kan domstolen döma till villkorligt fängelsestraff men med begränsningen att fängelsestraffet inte får vara högre än 2 år. Det är allmänpreventiva skäl som avgör om fängelsestraffet kan villkoras. För unga under 18 år krävs att vägande skäl skall föreligga för att döma till fängelse. I praxis döms till villkorligt fängelse i hälften av alla mål, i vilka fängelsestraff bestäms.³⁰¹

²⁹⁹ Vagn Greve, *Straffene*. Köpenhamn 1996 Första upplagan s. 106 ff.

³⁰⁰ Slettan, Svein & Öie, Toril Marie, *Forbrytelse og straff*. Oslo 1997, Första upplagan, s. 248 ff.

³⁰¹ Om den tilltalade har dömts till ett fängelsestraff över 1 år under de tre närmast föregående åren, utgör detta hinder för att döma till villkorligt fängelse, såvida inte särskilda skäl talar för ett villkorligt fängelsestraff.

På grund av den humanisering som har skett av påföljdssystemet, som jag nämnde inledningsvis, föreligger enligt svensk lagstiftning en presumtion mot frihetsberövanden när påföljd bestäms för brott. Domstolen skall alltså i första hand välja en annan påföljd än fängelse. Denna presumtion bör behållas och den kan till och med förstärkas genom att domstolarna skall kunna villkora fängelsestraff. Mitt första förslag innebär alltså att även Sverige inför möjligheten att villkora fängelsestraff. Fler alternativ ges därmed att anpassa påföljdsbestämningen efter syftet att förebygga brott genom att påföljden i högre utsträckning kan anpassas efter lagöverträdarens behov av att inte återfalla i brott. Dessutom blir påföljdsbestämningen mer human eftersom färre fängelsestraff verkställs, eller verkställs kortare tider.

I Norge används inte straffutmålingsutsettelse särskilt ofta i praktiken. I stället döms till betinget dom. Min uppfattning är att domstolarna i Norge borde använda straffutmålingsutsettelse i högre utsträckning på grund av att detta alternativ endast innebär att en prøvotid bestäms. Den tilltalade som begått brottet som en engångsföreteelse döms i så fall till en straffrättslig reaktion som bättre motsvarar hans behov, det vill säga endast en varning. Det är en fördel om domstolarna har så många olika alternativ som möjligt att välja mellan innan de dömer till ett frihetsberövande.

Samtyckesprincipen kan tillämpas vid villkorligt fängelse

Visserligen kan som jag nämnt villkorligt fängelse, betinget fängelse, redan i dag bestämmas i alla nordiska länder förutom Sverige, men jag menar att även de redan befintliga villkorliga fängelsestraffen kan utvecklas. Förändringen medför att det villkorliga fängelsestraffet blir mer preventivt utformat.

När rätten dömer till betinget dom innebär detta att domstolen kan bestämma tiden för ett fängelsestraff men villkora detta frihetsberövande helt eller delvis. Den tilltalade får inte återfalla i brott under den prøvotid som ingår i påföljden. Om han inte begår brott igen sker inget frihetsberövande. Prövotiden kan dels utgöras av reststraffet, dels av en generell tid på exempelvis ett år. Villkorligt fängelse innebär alltså att hela frihetsberövandet kan villkoras, men även att den tilltalade först skall frihetsberövas en viss tid och därefter genomgå det villkorade fängelsestraffet.

Mitt andra förslag innebär att straffsystemet i högre grad än vad som är fallet för närvarande skall genomsyras av en princip som jag kallar *samtyckesprincipen*. Som exempel på när denna princip redan i dag tillämpas är när domstolen i Sverige dömer till samhällstjänst eller kontraktsvård. I dessa fall krävs att den tilltalade samtycker till dessa påföljder. Han skall lämna ett skriftligt medgivande till dessa påföljder senast vid förhandlingen. Om den tilltalade inte skriftligen godtar samhällstjänsten eller kontraktsvården, kan rätten inte välja något av dessa alternativ. Mitt andra förslag innebär alltså att samtyckesprincipen också skall kunna användas när rätten överväger att döma till villkorligt fängelse.

När skall villkorligt fängelse i så fall kunna bestämmas? Jo, jag menar att det kan väljas vid två tillfällen, dels generellt sett när den tilltalade för första gången skall dömas till fängelse, dels när rätten vill använda påföljden för att öka den tilltalades motivation att genomgå vård eller behandling under verkställigheten av fängelsestraffet.

Vi känner alla till att många som döms för brott har behov av vård eller behandling under verkställigheten. I ett flertal fall genomgår också de intagna erbjuden vård, men så sker inte alltid när ett vårdbehov föreligger. Det är inte ovanligt i dag att dömda inte vill genomgå erbjuden behandling, så är fallet exempelvis i vissa sexualmål. Vid ett studiebesök vid Skogomeanstalten i Göteborg var det under första halvåret i år 10 av 64 intagna som hade dömts för sexualbrott och som inte hade ansökt om behandling. Det troliga är väl att i alla fall någon av dessa hade samtyckt till samtalsterapi om straffet i så fall hade villkorats.

Jag menar därför att i exempelvis mål om sexualbrott, vissa narkotikabrott eller grovt rattfylleri (promillekjöring, spritkörsel) eller när personer har begått brott på grund av spelberoende, och man samtidigt konstaterar att det föreligger ett behov av vård under verkställigheten, skall rätten villkora en viss del eller hela fängelsestraffet för att på detta sätt öka den tilltalades motivation att genomgå erbjuden behandling. Den tilltalade skall samtycka till vården senast vid förhandlingen. Om samtycket tas tillbaka, måste hela straffet verkställas.

Däremot kan fängelse villkoras för tilltalade som inte hade fyllt 21 år när brottet begicks, även om tidigare brott förekommit, se Timonen, Pekka, Inledning till Finlands rättsordning. Del 2. Helsingfors 1993 s. 75 ff.

Vid dessa brottstyper bör alltid en personutredning utföras som skall utreda om den tilltalade har behov av vård eller behandling av något slag och om det föreligger ett samband mellan detta vårdbehov och brottet. Det skall alltså utredas om den tilltalade begick brottet på grund av exempelvis ett alkoholmissbruk, som ofta är fallet vid grovt rattfylleri. Personutredningen skall föreligga vid förhandlingen i domstolen och det skall framgå av utredningen om det finns behov av behandling och om den tilltalade samtycker till denna vård. Den tilltalade skall informeras om att vid ett eventuellt fängelsestraff kommer detta att villkoras, om han samtycker till behandling.

Den största fördelen med att kunna döma till fängelse som villkoras till viss del, är alltså att bestämmelsen kan utformas på ett sådant sätt att domstolen kan välja denna kombination i de fall samtycke behövs för att den tilltalade skall genomgå behandling under verkställigheten.

Denna utformning av det villkorliga fängelsestraffet borde medföra att fler tilltalade genomgår adekvat vård. Detta borde i sin tur medföra att färre återfaller i brott eftersom fler genomgår behandling. Fängelsestraffet blir därigenom mer preventivt utformat. Vi får ett mer humant påföljdssystem.

De lagöverträdare som redan i dag samtycker till vård och behandling får en viss del eller hela fängelsestraffet villkorat, vilket kan öka också deras motivering till behandlingen. Detta är ingen nackdel, snarare en fördel. Förslaget innebär också att behandlingen skall fortgå under hela fängelsestraffet, det vill säga såväl under den tid som villkorats som under prövotiden.

Visserligen kommer de intagna som inte vill genomgå vård eller behandling att verkställa längre frihetsberövanden varför fängelsestraffet blir mer betungande för dessa personer, en del skulle kanske beskriva denna utformning som diskriminerande, men eftersom de andra som genomgår vård får en verkställighet som är mer ansträngande av den anledningen, anser jag att båda alternativen kan jämföras ur svårhetshänseende.

Samtyckesprincipen kan tillämpas vid villkorlig frigivning, prövelösladelse

Ett alternativt sätt att öka motivationen för vård och behandling är att bevilja villkorlig frigivning, prövelösladelse, tidigare för denna grupp lagöverträdare, som jag nyss nämnt. Fängelsestraffet kan därigenom också utformas mer i preventiv riktning.

Villkorlig frigivning, prövelösladelse, förekommer i alla Nordens länder, om än med något olika utformningar, som jag inte kommer att gå in på i dag. Samtyckesprincipen kan också tillämpas vid villkorlig frigivning på så sätt att i de fall rätten anser att den tilltalade har behov av särskild behandling under verkställigheten och den intagne samtycker till vården, kan villkorlig frigivning medges tidigare. Samtycket bör i så fall föreligga när verkställigheten av fängelsestraffet börjar.

Även denna förändring medför att de lagöverträdare som rätten bedömer vara i behov av vård, men som hittills har avvisat erbjuden behandling, kan genom förändringen bli mer motiverade att samtycka till adekvat behandling, eftersom de annars måste verkställa längre fängelsestraff.

Dessa alternativ som jag nämnt, alltså att villkorligt fängelse införs i Sverige och att samtyckesprincipen används vid villkorligt fängelsestraff samt vid villkorlig frigivning, kan genomföras utan att ökade resurser tillförs, det fordras endast att lagstiftningen förändras. Högre utnyttjande av straffutmålingsutsettelse i Norge kräver inte ens att lagstiftningen ändras, endast praxis. Om fler, som har begått brott på grund av exempelvis missbruksproblem, genomgår vård, borde detta medföra att påföljdsbestämningen utformas mer preventivt. Förmodligen medför förslagen också totalt sett lägre kostnader eftersom fängelsestraffen verkställs i mindre omfattning, även om kostnaderna för behandlingen blir högre om fler genomgår vård.

Inför daganstalter (dagfängelser) och arbetskooperativ

På samma sätt som samhällstjänst och kontraktsvård infördes som nya alternativ till fängelsestraff kan man också införa andra alternativa påföljdsformer, som kan ersätta vissa fängelsestraff, exempelvis i form av "dagfängelser". I min avhandling använder jag mig av begreppet daganstalter. Målgruppen för dessa daganstalter är lagöverträdare som dels begått brott för vilka ett fängelsestraff under 1 år hade bestämts, dels personer som har behov av att slussas ut i samhället efter verkställighet av ett längre fängelsestraff.

Denna påföljd innebär att ett fängelsestraff verkställs vid en daganstalt. Grundtanken är att lagöverträdaren skall vistas vid daganstalten under dagtid och i hemmet under kvällstid. Verksälligheten i hemmet kan vid behov övervakas elektroniskt på motsvarande sätt som sker redan i

dag när fängelsestraffet verkställs genom fotbojan. Den elektroniska övervakningen bör inte vara längre än 3-4 månader på grund av att den ofta upplevs som ett kraftigt ingripande i lagöverträdarens liv. Denna övervakning kan därför användas initialt. Den avslutande verkställighetstiden bör vid längre strafftider trappas ner och den sista tiden bör ske utan elektronisk övervakning med slumpmässiga hembesök i stället.

Verkställigheten vid en daganstalt skall bestå av att den dömda skall genomgå ett rehabiliteringsprogram under dagtid, som exempelvis kan bestå av avgiftning, psykologsamtal, påverkansprogram, praktisk verksamhet, undervisning eller kontakter med övervakare, socialarbetare, arbetsförmedlare med flera. Rehabiliteringsprogrammet skall anpassas efter varje lagöverträdarens behov. Det skall inledas med daglig närvaro och avslutas exempelvis med praktik vid en arbetsplats. Syftet skall vara att slussa ut lagöverträdaren i samhället till en utbildning eller ett arbete beroende på den enskildes behov.

Den främsta målgruppen är som jag nämnt personer som döms till fängelsestraff under 1 år. Daganstalterna kan dock också användas på så sätt att längre fängelsestraff avslutas med verkställighet vid daganstalt, det vill säga att den intagne börjar verkställigheten av ett längre fängelsestraff i en sluten eller öppen anstalt och slussas ut via en daganstalt.

Daganstalterna kan ersätta de korta fängelsestraffen, exempelvis för misshandel, (legemsförnärmelse, simpelt vold) grovt rattfylleri (promillekörning, spritkörning) och vissa narkotikabrott. Det väsentliga är att påföljden inriktar sig på den riskfaktor som respektive brottstyp representerar, exempelvis att rattfyllerister bearbetar sina eventuella missbruksproblem, de som begår våldsbrott genomgår program för aggressionkontroll och narkomaner behandla för sina narkotikaproblem. Detta skall vara ett krav för att påföljden skall kunna väljas. En personutredning skall genomföras till förhandlingen och samtycke till vården skall föreligga vid förhandlingen.

En daganstalt är en betydligt humanare påföljd än en kriminalvårdsanstalt eftersom lagöverträdarna inte behöver låsas in i anstalter hela dygnet utan de vistas endast vid daganstalterna under dagtid. Under kvällar och nätter befinner de sig i hemmet och övervakas där vid behov initialt elektroniskt.

På samma sätt som verkställigheten av ett fängelsestraff genom elektronisk övervakning är humanare än verkställighet genom inlåsning på kriminalvårdsanstalt, är också påföljdsformen daganstalt en humanare påföljdsform eftersom den inte medför de negativa skadeverkningar som fängelsestraffen kan göra. Påföljdsformen kan dessutom anpassas i högre grad till den enskildes behov eftersom denne inte behöver vistas vid daganstalten varje dag.

Daganstalter har även positiva samhällsekonomiska effekter. De medför minskade kostnader för kriminalvården. Lokalkostnaderna blir lägre för daganstalterna än vad som är fallet för kriminalvårdsanstalterna i och med att lokaler inte behövs för övernattningsavdelningarna. Även personalkostnaderna blir lägre för daganstalterna eftersom det inte erfordras lika mycket anställda vid daganstalter som vid kriminalvårdsanstalter, särskilt inte under nattetid.

Det finns länder i vilka det redan i dag har införts alternativ till fängelsestraffet i form av daganstalter, exempelvis i Nordamerika. I USA har dessa nya alternativ sin upprinnelse i de överfulla fängelserna under 1900-talets sista decennier.³⁰²

Det första daganstalten inrättades i Hampden County, Massachusetts 1986. I Nordamerika benämns daganstalterna Day Reporting Center (DRC). Numera finns det ett flertal DRC:s med olika målgrupper, vissa vänder sig till personer som anses ha låg risk för återfall, andra har som målgrupp personer med högre risk för återfall. Av tidsskäl tänkte jag inte närmare gå in på hur verkställigheten ser ut i USA.

Ett annat alternativ till fängelsestraff som också införts i Nordamerika är anläggningar som tillhör Delancey Street Foundation. Dessa institutioner utgör arbetskooperativ. De personer som vistas vid dessa kollektiv är främst lagöverträdare med missbruksproblem.

Delancey Street Foundation har funnits i över 25 år i USA. Den största anläggningen finns i San Francisco och utgörs av ett helt kvarter. 500 före detta missbrukare bor och verkar i kooperativet. Systematiskt kontaktas företag och erbjuds arbetsbyten eller tillfrågas om någon form av stöd till

³⁰² Dessa uppgifter, som jag nämner i det följande om de två alternativa påföljderna till fängelsestraff, har jag inhämtat främst från Internet. Eftersom författarna reserverar sig för ändringar av texterna, hänvisar jag inte till några specifika sidor.

kooperativet. Inom kollektivet finns ett tjugotal olika företag, exempelvis transportföretag, bilverkstad, tryckeri, restaurang m.m. i vilka de dömda arbetar under verkställigheten.

Några liknande alternativ i Storbritannien

Avslutningsvis tänkte jag nämna att man också har infört alternativ till fängelsestraff i Storbritannien i form av community sentences, som för vuxna kan bestämmas till probation order (skyddstillsyn) community service order (sammhällstjänst), combination order, curfew order ("utgångsförbud") och för unga lagöverträdare under 21 år till supervision order och attendance centre order.³⁰³

En tilltalad som döms till probation order kan ges föreskrifter om bostad, aktiviteter (det kan också ges föreskrifter om att den tilltalade inte får delta i vissa aktiviteter, exempelvis fotbollsmatcher), närvaro vid probation center, behandling av antingen psykisk störning eller missbruksproblem. En person som döms till attendance probation center föreskrivs att infinna sig vid ett "day center" i maximalt 60 dagar.

Attendance centre order är tänkt för unga lagöverträdare under 21 år. I Storbritannien döms den tilltalade inte till ansvar för brott om han inte hade fyllt 10 år när brottet begicks. Attendance centre order kan bestämmas i mellan 12 och 36 timmar beroende på ålder. Närvaron förläggs oftast under helgerna.³⁰⁴

Attendance centre order avser i första hand att ersätta supervision (som kan bestå av föreskrift om bostad, att den tilltalade skall infinna sig hos viss person eller delta i någon speciell aktivitet) och böter men har också bestämts i cirka 10 % i stället för custody. Lokalerna i vilka ungdomarna vistas när de verkställer attendance center order drivs oftast indirekt av polisen och i programmen ingår fysiska aktiviteter och konstruktiva hobbies.³⁰⁵

Sammanfattning och avslutande kommentarer

Även om det är inom andra områden än straffrätten som förändringar medför störst brottsprevention, bör detta inte hindra att straffrätten ändras i preventiv riktning. Strukturella förändringar tar lång tid att genomföra och de har därför liten inverkan när brott begås i dag. Brottsliga gärningar drabbar dessutom både brottsoffret och lagöverträdaren så negativt att de av den anledningen bör motverkas i så hög utsträckning som möjligt. Påföljdssystemet bör därför utformas på så sätt att det förhindrar inte bara förstagångsbrott utan även återfall så effektivt som möjligt. Under 1900-talet hade vi därför en trend som innebar att alternativa påföljdsformer till fängelsestraffet infördes. Detta är en utveckling som jag tror kommer att hålla i sig. I dag har jag därför nämnt några förslag på nya alternativ till fängelsestraffet, daganstalter och arbetskooperativ, som redan i dag finns i andra länder och som också kan införas i Norden.

De alternativa påföljder som infördes under 1900-talet beaktar såväl allmänpreventiva som individualpreventiva hänsyn. Detta är en förutsättning eftersom ett straffsystem som har som syfte att förebygga brott, måste utformas både allmänpreventivt och individualpreventivt. Om påföljderna endast utformas med hänsyn till allmänpreventionen, kan de medföra fler återfall varför straffsystemet i så fall blir mindre trovärdigt.

Under 2000-talet kommer minst lika stora förändringar att ske av påföljdssystemet som skedde under 1900-talet. En av de största förändringarna som inträffade under det förra århundradet var att villkorlig dom, betinget dom, infördes vilket innebar att straff inte alltid nödvändigtvis måste följa på brott, det kunde räcka med en prøvotid. Den gamla sentensen att ett straff alltid måste bestämmas för brottet efter brottets svårhet och gärningsmannens skuld, gällde därför inte längre.

Jag tror att den mest ingripande förändringen under 2000-talet kommer att bli att samtyckesprincipen kommer att genomsyra hela straffsystemet. Som jag nämnt tillämpas samtyckesprincipen redan i dag vid exempelvis samhällstjänsten. Om den dömda går med på att bearbeta orsaken till brottet genom att

³⁰³ Se Harding, Christopher, Sentencing and the penal system. Text and materials. Andra upplagan. London 1996 s. 273 ff. och s. 375 ff.

³⁰⁴ En lagöverträdare som inte fyllt 14 år när brottet begicks kan dömas till 12 timmar. De som var mellan 14 och 16 kan dömas till mellan 12 och 24 timmars närvaro vid attendance center och de som fyllt 16 men inte 21 kan dömas upp till närvaro i 36 timmar vid ett attendance center, se Harding a. a. s. 375 ff.

³⁰⁵ Harding a. a. s. 375 ff.

samtycka till behandling när han har behov av detta, kan fängelsestraffet villkoras eller den intagne kan villkorligt frigges tidigare. Påföljdssystemet blir därmed mer humant, flexibelt och det borde förebygga brott i högre utsträckning. Samtyckesprincipen är därför en princip som bör tillämpas i så hög utsträckning som möjligt.

Filantropi, Socialt Arbete och Straff. Hjälparbete med dömda 1800-2000

Af Kerstin Svensson

Inledning

Jag skall i detta anförande ta upp de olika former hjälparbetet med dömda har tagit under de senaste 200 åren. Jag utgår från svenska förhållanden, men generellt kan man säga att de inte är särpräglade jämfört med andra länder. Det är en liknade utveckling vi har kunnat se i åtminstone Sverige, Norge och Danmark. Jag kommer att relatera de olika formerna av hjälp till de olika former av samhälle vi har haft under denna perioden, men framför allt kommer jag att diskutera vilken roll hjälparbetet har haft i straffandet.

Cellfångelser och filantropi

Vi börjar i det tidiga 1800-talet när den borgerliga nationalstaten Sverige växte fram. Vid denna tid hade man börjat uppmärksamma *individ* och den strafflag som fanns sedan 1734 skulle revideras. I Sverige begärde 1809 års riksdag att en kommitté skulle revidera lagstiftningen. Utlåtande lämnades 1811 utifrån att straffet skulle inriktas på individen och individen var förändringsbar. Tanken var nu inte bara att låta brottslingen "betala" för sitt brott, utan även att han skulle bli bättre av straffet (Wieselgren 1895:335).

Tio år senare talar man i nästa kommitté om att vanärande kroppsstraffen är skadliga. Istället skall de nya korrektionsanstalter som skall byggas användas och de skall ge en känsla av moraliskt värde. Anstalterna skall medverka i att förbättra brottslingarna, de är en hjälpåtgärd, både för samhället och för brottslingen. Därför bör man inte heller friges direkt efter ett spöstraff. Man skall först spöas, sedan i anstalt visa att man har förbättrats av straffet, för att efter det få rätten till friheten. Friheten som är ett av de centrala begreppen i denna tid.

Anstalten skall vara så inrättad att den brottslige: får upplysning, känner avsky för sin förra levnad, ångrar sitt brott och får för avsikt att bättra sig. För att anstalten skulle uppnå de här målen skulle fången undervisas i kristendom och vistas i enskildhet. Man hänvisade till positiva erfarenheter från Amerika och man beskriver olika anstalters lämplighet, framför allt de två olika cellsystemen, Auburn och Philadelphia.

Men vad viktigare är i detta sammanhang är att man också skriver och talar varmt för ett sällskap för fattiga fångars understöd som skulle ledas av kronprinsen och ha en centralkommitté i Stockholm. Denna kommitté skulle "af människokärlek och nit för det goda åtaga sig uppsigten öfver fångarnes behandling i alla fångelser" (Wieselgren 1895: 346). I den här verksamheten skulle enskilda personer engageras, såsom välgörenhet, filantropi.

Idén om att människor, av kärlek till människor, skulle engagera sig oavlönat i fångarna kom alltså inte från de engagerade själva. Den kom från statens representanter. Och de som kom att engagera sig i de här sällskapen var den framväxande borgarklassens representanter. Men för deras förebilder hade utvecklingen varit den motsatta.

I England, verkade kväkarna med hjälpinsatser på fångelserna och deras idéer spred sig över världen. Kväkarna inriktade sig mot de dömdas själar och satte sig emot sådana straff som gick ut över kroppen, varför deras ideologi föll väl samman med tanken bakom reformeringen av fångelserna. Att rikta straffet mot själen istället för mot kroppen var en uttalad ambition.

En av de mera kända kväkarna från denna tid är *Elisabeth Fry*. Hon var uppvuxen i en kväkarfamilj och när hon som gift tyckte att hon hade allt en allt för liten roll började hon besöka fångelser och verka i filantropisk anda. Hennes omsorg om andra hade hon fått under sin uppväxt och när en av hennes kväkarvänner gjorde henne uppmärksam på förhållandena på Newgateanstalten i London gjorde hon vad hon kunde för att förbättra förhållandena där. Först tog hon med kläder till de kvinnliga fångarnas barn, sedan började hon be för dem och med dem och så småningom byggde hon upp en skolverksamhet på Newgateanstalten (Rose 1994).

I detta fallet var det så att kväkarnas initiativ kom först och blev senare en del i sättet att driva anstalten. I Sverige blev alltså fallet det motsatta, statens initiativ uppmuntrade filantropin.

Men vad var det de gjorde? Man kan inte säga att Elisabeth Fry hade några speciella metoder, det var inget specifikt hon utförde och det var inte kopplat till några speciella bibelord. När hennes bror JJ Gurney skrev om hennes arbete förklarade han det med: *“the prisoners are ruled by kindness; chains are therefore unnecessary”* (McGowen 1995:96) och utifrån detta pläderade han för en ny form av bemötande av fångarna. De menade att det var i relationen mellan fången och den troende som reformeringen skapades. Relationen mellan den som hjälper och den som får hjälp har i alla tider betonats som det primära, att komma varandra nära, att förstå varandra. Men formerna för hur det sker har varit lite olika.

Kväkarna skapade besöksorganisationer, där frivilliga kom in på anstalterna och besökte fångarna. Genom dessa organisationer skulle de underlätta för relationer att skapas och därmed underlätta att kedjor skapades av vänlighet (McGowen 1995).

Föreningarna skulle ge tröst och uppmuntran till de olyckliga och förvandlar därigenom deras svaghet till styrka. De skulle motverka ensamheten, hopplösheten och risken för motstånd. Det finns en stark tilltro till samtalets och relationens möjligheter. Medan straffet i huvudsak består av frihetsberövandet i sig skall förbättringsarbetet ske genom att samtal förs mellan fången och lämpliga personer. Man skilde ut straffet från behandlingen. Det onda straffet var nödvändigt och den goda behandlingen var en hjälpinsats. Olika personer utförde olika uppgifter. Fångvaktarna skötte straffet och föreningarna behandlingen. På så sätt markerade man att det var fråga om olika saker. Ändå var de barn av samma anda, de var båda delar nödvändiga för varandra. Utan straffet skulle inte behandlingen kunnat existera och utan behandlingen skulle inte straffet kunnat existera.

I Norge hade föreningen “De nödlidandes vänner” bildats i Trondheim 1827. Föreningen har sagts vara en föregångare till senare fångvårdssällskap, men hade som huvudsyfte att engagera sig för fattiga, arbetslösa, sjuka och skolgång åt barn. De frigivnas roll i föreningen var liten. Däremot spelade föreningen en annan roll i fångvården, den var i sin form som privat förening ett nytt inslag i fångvården. Som sådan banade den väg för de föreningar som skulle komma att bildas, t.ex. den som kan räknas som Norges första, “Föreningen til moralisk fordaervede Börns og unge Menneskers Fraelse samt til menneskekjaerlig Omsorg for de fra Straffanstalterne lösladte Forbrydere” som stiftades i Bergen 1841 (Hauge 1974:39ff).

I Danmark hade det första fängelsesällskapet, som det kallades där, bildats 1842 och kunde året därpå börja sin verksamhet i Köpenhamn. Men misstron var stark och det skulle dröja innan idén spred sig. När fängelserna reformerades och man hade för avsikt att förbättra, men problemen att skaffa de frigivna en plats i samhället blev uppenbar, då började fler föreningar etablera sig. Redan under mitten av seklet bedrevs i Köpenhamn vad man kallade ett behandlingssystem. I detta samarbetade direktören, assistenten, prästen, läkaren, läraren, bokhållaren, ekonomiskrivaren och överbetjänten och samordnade sina iakttagelser av fången. Vid fasta tidpunkter stämde de av sina intryck och avgjorde hans fortsatta behandling. Slutligen, inför frigivningen avgjordes om kontakt skall tagas med fängelsesällskapet inför frigivningen. Sällskapet kunde ge hjälp med kontanta medel, tjänst eller annan för kropp och själ nyttig verksamhet. Sättet understödet gavs varierade och berodde på den frigivnes person och hur man såg på hans behov, ålder, kön och övriga levnadsförhållanden (Mentzer 1872)³⁰⁶.

I Sverige bildades de första fångvårdsföreningarna 1846 i samband med att de första cellfängelserna öppnades i Kristianstad, Linköping och Stockholm. Föreningarna startades med landshövdingen som ordförande och medlemmar ur länets borgerskap engagerade sig i verksamheten. Fångvårdsföreningarna hade samma sociala skikt som medlemmar. Det var framför allt de högre skikten som engagerade sig filantropiskt, medan arbetare eller hantverkare oftast saknades i medlemsleden. Qvarsell (1993) menar att filantropin förutsatte en hierarkisk struktur i samhället. Inga andra än de välbeställda kunde tänkas som medlemmar och en del av verksamheten var att sprida de borgerliga idealen. Arnelund (1994) har visat hur fångvårdsföreningen i Uppsala på 1870-talet strävade efter att få större bredd på medlemsunderlaget genom att sänka medlemsavgiften. I föreningens årsberättelse från 1872 skriver man: “ett växande intresse av allt fleras deltagande uti

³⁰⁶Även i Holland fanns fängelsesällskap: het Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke verbetering der gevangenen”. Ledamöterna i kommittén turades om att besöka fångarna och det finns en fruntimmerskommitté som besökte kvinnliga fångar. I Tyskland hette föreningarna Verein zur Verzorgung für entlassene Sträflinge (Mentzer 1872).

föreningens strävan, icke minst bland allmogen och de mindre bemedlade, vilkas medverkan såsom personlig ofta nog är den kraftigaste” (Arnelund 1994:116)³⁰⁷. Denna spridning av medlemsunderlaget får man anta inte hade som syfte att förändra föreningens ideologiska bas, utan snarare stärka dess legitimitet.

Samtidigt som föreningens medlemsbas breddades har målgruppen för insatserna minskat. I stadgarna för Kristianstad läns fängsvårdssällskap från 1861 noteras att sällskapets uppgift är:

1§ “Sällskapets ändamål är att återföra fallne likar från brottets och villfarelsens väg till dygd och samhällighet, samt att bereda de, efter utståndet straff, en ställning, hvarigenom de må kunna ärligt vinna sin utkomst samt fortfarande beträda en bättre väg”(LLA/30209 BII:1).

När stadgarna revideras tjugo år senare, 1882, har individualiseringen och kategoriseringen av fångarna brutit igenom och man inriktar sig nu på en särskild grupp:

§1 “Sällskapets ändamål är att från återfall i brott söka bevara sådana, företrädesvis yngre, frigivne fångar som tillhöra Christianstads län, och hvilka sjelfve önska sällskapets hjälp samt underkasta sig villkoren derfore.”(LLA/30209 A:1).

När föreningen nu börjar om är det inte längre “fallne likar” man skall rädda från “villfarelsens väg”, det är en viss kategori fångar med viss geografisk tillhörighet som skall “bevaras” från “återfall i brott”. Fångarna har individualiserats och blivit tydligare som personer. Från att tidigare ha varit objekt för sällskapets insatser förväntas de nu vara aktiva. De skall själv vilja ha hjälp och de skall underkasta sig villkor för hjälpen. Den triumferande makten som förlitar sig på sin överhet har ersatts av en disciplinerande makt som på en och samma gång ser individerna som föremål och verktyg (Foucault 1977:199). Det är denna disciplinerande makt som kommer att känneteckna kriminalvård i frihet och som visar sig här i det sena 1800-talet.

Av stadgarna framgår också med vilka insatser sällskapet skulle verka. Man skulle samverka med fattigvårdsstyrelse, prästerskap, tillsynsmän över försvarslös, kronobetjening eller enskilda personer. Det betonades också vikten av att förbereda frigivningen i god tid och bara undantagsvis ge penningunderstöd. Den väsentliga insatsen gentemot den frigivne låg i att “i hans nya ställning uppmuntrade och vårdande se honom kärleksfullt tillgodo”(LLA/30209, A1).

Trots bildandet av föreningar på flera håll i landet och rekonstruktion av befintliga föreningar saknas föreningar fortfarande i flera län och de som finns driver mycket varierande verksamhet. Centralföreningen beslöt därför vid sammanträdet den 5 oktober 1888, efter förslag från Generaldirektören att kontakta länsförvaltningen i de län där föreningar ännu inte inrättats samt att försöka samordna det pågående arbetet.

Precis som Foucault (1977:269) menar att fängelset fanns redan innan det kom att systematiskt utnyttjas i straffrätten, fanns kriminalvård i frihet redan före lagstiftningen medgav det. Foucault beskriver fängelset som “en samling redskap avsedda att göra individerna fogliga och nyttiga genom en exakt avvägd bearbetning av deras kroppar”. I den bemärkelsen kan man säga att kriminalvård i frihet är det samma som fängelse, men det finns en avgörande skillnad: det är inte de fogliga kropparna som kontrolleras när straffet verkställs ute i samhället, det är de fogliga själarna. Precis som kväkarnas ursprungliga tanke var och med samma metoder som de hade använt, att skapa ordning och foglighet genom vänlighet, inte kedjor.

Redan innan lagstiftningen egentligen fanns för det hade vi, genom föreningarna, grunderna för en verksamhet med det som skulle bli kriminalvård i frihet. Ideologin fanns, arbetsmetoderna och personerna som skall utföra arbetet likaså. Det som saknades var den formella legitimiteten, lagstiftningen.

Socialt arbete i välfärdsstaten

När vi går in på 1900-talet börjar det som kallas socialt arbete växa fram. Filantropins idéer leder vidare till en ny profession, socialarbetare. En yrkeskategori som växer fram tillsammans med

³⁰⁷Arnelund hänvisar citatet till Uppsala läns fängsvårdsförenings styrelses årsberättelser Uppsala 1872-1913, 1872:10. Även Ovarsell (1993:222f) lyfter fram de filantropiska föreningarnas sociala struktur.

välfärdsstaten. I de föreningar som bedriver hjälpverksamhet på fängelserna börjar nu anställas personal och man för en diskussion om vilka utbildningar som är lämpliga och vilka uppgifter de skall ha. Vid samma tid börjar också diskussionen om straff utanför fängelserna.

Kring sekelskiftet 1900 började det mänskliga livet i allt högre grad handhas av olika samhällsliga institutioner. Den "sociala frågan" blir ett ämne på dagordningen och "det sociala arbetet" börjar definieras som verksamhetsområde. Behandling av avvikare av olika slag diskuteras och ett differentierat utbud av anstalter börjar etableras. Sociala problem blir vid denna tid en gemensam fråga och ett gemensamt ansvar, detta gemensamma skulle handhas av staten. Genom samverkan olika former av föreningar och sociala institutioner skulle de gemensamma intressena tillvaratas (Svensson 1998).

Vid det nordiska juristmötet i Köpenhamn 1890 hade frågan om villkorlig dom varit temat. De korta frihetsberövandena sågs som ett problem genom att de snarare hindrade än möjliggjorde för brottslingen att bli upptagen i samhället. Diskussionen på mötet kom emellertid att handla om vilka möjligheter domstolen hade att bedöma den misstänkte som person och något uttalande för villkorlig dom gjordes aldrig. Behovet av en bedömning av den misstänktes person och föreningarnas behov av professionalisering gick hand i hand. Och i den diskussionen skapades ett utrymme för den profession av socialarbetare som växte fram och fick en betydelsefull roll i kriminalvården. Det blev de som i stor utsträckning skulle stå för den differentiering av de dömda som fängelserna bedrev och för det hjälparbete som frivården bedrev med dömda ute i samhället. Sedan de dömts till villkorlig dom eller blivit villkorligt frigivna.

Samtidigt som möjligheterna till övervakning fastslås och metoder för bedömning av individen skrivs in i lagen 1918, samtidigt beslutas om att de fysiska bestraffningarna och inskränkningarna i fängelserna skall minska. Ytterligare en tydlig förskjutning av straffandet från kropp till själ. I den här förskjutningen samverkar det sociala arbetets förespråkare med de straffande aktörerna. Deras intressen sammanfaller och de kan tillsammans arbeta för reformerna.

Den nya hjälpen som föreningarna nu skall bedriva utanför fängelserna, kallas alltså övervakning. Den kommer i en tid när industrialismen och inflyttningen till städerna möjliggjort nya former av social kontroll. Det är också en tid när cellfängelsesystemet börjar stagnera och möta kritik. Det visade sig ju inte vara den förbättringsanstalt det skulle vara (Simon 1994).

Fängelsets stagnation och kritiken mot fängelset kan vara förklaringar till att frivård börjar bli möjlig just i denna tid. Det är i kriminalvård i frihet som det sociala arbetets idéer är starka och det är här socialarbetarna agerar. Det sociala arbetets hjälpande karaktär och talet om de dömdas behov av hjälp för att komma tillbaka till samhället ger frivården en bra grund för tillväxt. Med det sociala arbetet kan hjälpen och kontrollen, straffet och behandlingen tillsammans utvecklas. Ju mer hjälp, ju mer behandling, desto mer kontroll, desto mer kunskap ackumuleras om den dömda, desto mer kontrollerad blir han.

I Sverige har denna det sociala arbetets diskurs dominerat kriminalvården från 1918 och vidare under nästan hela 1900-talet, med kulmen i slutet av 1970-talet. Man kan på sätt och vis jämställa det som kallats behandlingstanken med det sociala arbetets diskurs. Skillnaden är att när behandlingstanken började spira fanns ännu inte det sociala arbetet som profession. Däremot kan man kanske tala om att det sociala arbetets era som hjälparbete parallellt med straffandet ebbade ut i och med att behandlingstanken mötte kritik.

När socialarbetarna utför straffandet

Efter kritiken mot behandlingstanken under 1970-talet och med de studier som då gjordes av bland annat kriminalvård i frihet, har idén om socialt arbete i kriminalvård successivt ebbat ut. Den har till att börja med levt vidare i entusiastiska socialarbetare i kriminalvården, men under 1990-talets senare del har man även där börjat vackla. Idag ser vi utbildade socialarbetare som åker runt och kontrollerar elektroniska fotbojor. De vidareutbildas i tekniska spörsmål för att kunna hantera kalibrering av redskapen. De vidareutbildas i att arbeta med kognitiva program som bygger på att allt sker enligt en fastslagen modell och där de dömda skall anpassas till programmet istället för tvärtom. En stor del av deras tid går åt till att administrera placering av fängelsedömda på anstalter, placera samhällstjänstdömda på arbetsplatser och kontrollera att de är där och på annat sätt administrera straff.

Socialarbetarnas professionella status att utreda och bedöma klienterna är fortfarande en viktig del i den svenska kriminalvården, men idén om att utgå från den enskilda personens behov och

förmågor är på väg att försvinna. Entusiastiskt arbetar socialarbetarna vidare och flera försöker hinna med även det hjälpande arbetet, men allt för många administrativa och kontrollerande uppgifter läggs på dem så att möjligheterna att hjälpa de dömda blir allt mindre.

Under hela 1900-talet har socialarbetare strävat efter att finna uppgifter, former för sitt hjälparbete och en plats för sin professionella roll. I kriminalvården har denna roll sammanfallit med utvecklingen av de olika formerna för straff. Socialarbetarna kom att få en position i att komplettera straffandet med hjälp. Med tiden kom dessa två komponenter att bli ett, straffet och behandlingen sker i dag i samma handling, av samma personer. Frivården har tagit över flera av fängelsets tekniker och utför idag både straffandet och hjälpen.

Det sociala arbetet har alltså blivit en del av straffandet och straffandet en del av det sociala arbetet under välfärdsstatens era. Vad är det då som händer nu när välfärdsstaten drar sig tillbaka? Vem tar hand om hjälpen åt de straffade nu när socialarbetarna sköter straffet? Jo, nu sköter de straffade det själva. De bildar självhjälpsgrupper som KRIS i Sverige. Kriminellas Revansch i Samhället som de kallar sig och som byggs upp av fd fångar som hjälper varandra till ett liv i samhället utan brott och droger. Clean-House i Danmark är på gång att starta en likande verksamhet. Man besöker de som sitter i fängelse och talar om hur man kan klara ett liv utan brott, men ändå i gemenskap med andra, man möter de som frigges från fängelset. Man ordnar aktiviteter och hjälper de straffade att skapa en meningsfull vardag.

Det är en ny form av organisationer där fd fångar hjälper varandra i samhället, där det inte är professionella, statens tjänstemän som utför det. Där den som får hjälp känner tillit till den hjälpande för att han har gått igenom samma sak, inte för att han har en viss utbildning och en viss anställning. Dessa självhjälpsgrupper har nu börjat växa fram som ett komplement till kriminalvården, även till frivården. De har en "övervakar-pool" och de som varit ostraffade tillräckligt länge ställer upp som övervakare för de som frigges. På samma sätt som de tidiga filantropiska rörelserna och det sociala arbetet har haft sina utrymmen som ett hjälpande komplement till straffandet börjar nu självhjälpsrörelserna få ett sådant utrymme. De agerar i syfte att hjälpa de som frigges, samtidigt är de involverade i det straffande systemet som övervakare och anstaltsbesökare. Åter igen, i en ny form, ser vi hur straff och hjälp följs åt. För att kunna hjälpa behövs straffet och för att kunna straffa behövs hjälpen.

Man kan se de här nya organisationerna som nu växer fram som en möjlighet till personligare hjälp, utförd av folk som vet vad de talar om för de har varit där själv. Man kan också se den som ett led i välfärdsstatens tillbakadragande, där staten tar sin skyddande hand från medborgarna, nu får man klara sig själv. Det finns också ett tredje möjligt perspektiv: att se det som att den disciplinerande kontrollen tar sig andra uttryck, där de dömda själva, med hjälp av andra dömda försöker de inrätta sitt liv så att de accepteras i samhället. De både utformar och verkställer sina egna straff och sin egen rehabilitering till samhället, samtidigt.

Referenser:

Arnelund, Hans (1994) *Uppsalafängelsets historia. Läns cellfängelset 1862-1912*. KVS Förlag, Norrköping

Foucault, Michel (1987) *Övervakning och straff. Fängelsets födelse*. Lund, Arkiv förlag.

Hauge, Ragnar (1974) *Fra fattigforsorg til kriminalomsorg*. Universitetsforlaget. Oslo.

McGowen, Randall (1995) *The Well-Ordered Prison* i Morris, Norval och Ruthman, David J, *The Oxford history of the prison. The practice of Punishment in the Western Society*, Oxford University Press, Oxford/New York s79-109

Mentzer, A von (1872) *Anteckningar öfver fängelser i Danmark, Preussen, Sachsen, Belgien och Holland*, PA Norstedt & söner, Stockholm

Qvarsell, Roger (1993) *Välgörenhet, filantropi och frivilligt socialt arbete - en historisk översikt*, i Socialtjänstkommittén, *Frivilligt socialt arbete. Kartläggning och kunskapsöversikt*. Rapport av socialtjänstkommittén. SOU 1993:82. Stockholm, Fritzes

Rose, June (1994) *Prison Pioneer. The story of Elisabeth Fry*. Quaker Tapestry Booklets, Cumbria

Simon, Jonathan (1998) *Poor Discipline. Parole and the Social Control of the Underclass, 1890-1990*. University of Chicago Press. Chicago and London.

Svensson, Kerstin (1998) *Straff eller behandling - om statens strategier mot gränsöverträdande ungdom under 1900-talet*. Meddelanden från Socialhögskolan 1998:1, Lunds Universitet, Lund

Wieselgren, Sigfrid (1895) *Sveriges fängelser och fångvård från äldre tider till våra dagar. Ett bidrag till svensk kulturhistoria*. Stockholm, Norstedts

LLA/30209 Kristianstad läns fångvårds- och skyddssällskaps arkiv, Landsarkivet i Lund

A 1 Protokoll 1855-1961

B II:1 Koncept till årsberättelser

Rekreativ brug af ecstasy. Med udgangspunkt i en fænomenologisk analyse af ecstasy rusen.

Af: Anne-Stina Sørensen

Indledning

Brugen af ecstasy (MDMA) og andre rusmidler som fx amfetamin og kokain er tilsyneladende stigende blandt danske unge. Sundhedsstyrelsens årsrapport over narkotikasituationen i Danmark (Sundhedsstyrelsen 2000a: 12ff) viser, en "markant" stigning i andelen af unge, der har prøvet hash, amfetamin, ecstasy, lsd og kokain. En kvalitativ undersøgelse, udarbejdet af Advice A/S for Sundhedsstyrelsen (2000b) peger i retning af, at der er tale om rekreativ brug og at en del af forklaringen på, hvorfor unge i dag oftere bruger illegale rusmidler, skal findes i selve rusoplevelsen. Samtidig konkluderer rapporten at forbruget af illegale rusmidler i videre udstrækning end tidligere foregår (og accepteres) i mainstream-kulturen blandt socialt velstillede og velfungerende unge, der selv mener at have kontrol over deres forbrug. Den empiriske undersøgelse, der er grundlaget for dette paper, omhandler netop rekreativ brug af rusmidler blandt ressource stærke unge. Den søger blandt andet at findes frem til, hvad det er ved ecstasy rusen, der virker tiltrækkende og ønskværdigt, eller med andre ord, hvilken tilstand eller oplevelse er det, brugerne søger at opnå når de vælger at indtage ecstasy. Det er de foreløbige resultater af denne fænomenologiske del af undersøgelsen, der vil blive fremlagt i det følgende.

Undersøgelsen tager udgangspunkt i at rusmiddelbrug konstrueres som noget socialt acceptabelt blandt brugerne og i at brugen af forskellige rusmidler kan ses som et "rationelt valg" i den forstand, at selve rusen er mål i sig selv. Undersøgelsen bygger på 7 kvalitative interviews med 4 kvinder og 3 mænd i alderen 22-27 år. 5 af informanterne læser på en videregående uddannelse og 2 af dem arbejder i IT-branchen. 1 af informanterne - en 26-årig mandlig studerende - er helt stoppet med at bruge rusmidler i enhver afskygning efter et misbrug af forskellige stoffer, bl.a. hash, lsd og ecstasy. Resten af informanterne bruger stadig forskellige rusmidler i rekreative sammenhænge (nogle dog oftere end andre), og det er karakteristisk at de alle har prøvet relativt mange forskellige illegale rusmidler. De har alle taget amfetamin og ecstasy flere gange, de ryger alle jævnligt hash, de fleste af dem har taget kokain, en del af dem har prøvet lsd og enkelte har eksperimenteret med fx psilocybin-svampe, peyote, meskalin, opium og/eller ryge heroin. De er alle blevet introduceret til ecstasy igennem techno-miljøet i København, og de har alle været i kontakt med techno-kulturen da denne stadig var en undergrundskultur frem til midten af 1990'erne. Interviewene har fokuseret på den oplevelse af ecstasy rusen, der er specifik for techno-fester - såkaldte raves, hvor man danser hele natten til høj repetitiv musik.

Den kropslige og følelsesmæssige oplevelse

En af de kropslige virkninger fremkaldt af ecstasy der fremhæves af informanterne er, at ens sanser ikke sløves, som det fx er tilfældet med alkohol, men derimod skærpes. Thomas fortæller om ecstasys virkning: "*Effekten af det er meget sanseforstærkende, det er ikke som om man bliver bedøvet som med andre rusmidler, det er nærmest som om alting bliver forstærket.*" Samtidig fortæller brugerne, hvordan man under påvirkning af ecstasy har nemt ved at fokusere sin opmærksomhed og fordybe sig i nuet, Louise beskriver oplevelsen således: "*...det er meget intenst med rummet omkring en, og med ens egen fornemmelse i kroppen og sådan bevidsthed, bevidstheden bliver meget fokuseret på, hvad der sker lige her og nu, og andre ting bliver der ikke fokuseret på.*" Disse to ting tilsammen giver ecstasy rusen et meget intenst præg, der dog ikke som det er tilfældet med nogle andre rusmidler bliver for intenst. Anja beskriver, hvordan der er forskel på intensitetsniveauet i forskellige rusoplevelser: "*Med amfetamin, der bliver du bare vågen, tilgængelig bliver du irriteret, og du bliver hurtig og lidt for klar i hovedet, og får sådan en ide om, at du skal alligevel dulmes, fordi det er jo heller ikke sjovt, at alting bare går med 300 km/t. Kokain, der bliver du selvsikker, men du bliver heller ikke sådan ... jeg ved ikke, det vi nok har gået efter, når vi skulle til techno-fester og stå og bare tage helt ud foran en højtaler og fordybe os i musikken, der ønsker man ikke at være klar i hovedet, der ønsker man en eller anden omtåget tilstand, hvor man alligevel er istand til at koncentrere sig om musikken, og har*

energi nok til at blive der og nyde det...så det er et eller andet om at lukke nogle ting ude og blive i stand til at fordybe sig i andre.”

Denne særlige “oplevelses intensivering” er særlig vigtig i forbindelse med rave oplevelsen, idet denne øger chancen for at opleve en tilstand af syntony, hvilket jeg vil vende tilbage til senere.

På det mere følelsesmæssige plan, fortæller alle at ecstasy rusen er præget af positive følelser, som dog er svære for de fleste at beskrive konkret. De fleste beskriver oplevelsen med ord som glæde, kærlighed, empati, tilpashed og lykke og der er ingen tvivl om, at ecstasy rusen kan være en meget positiv oplevelse. En del informanter karakteriserer oplevelsen som spirituel, religiøs eller bevidsthedsudvidende.

Mange informanter mener dog ikke, at følelsen af kærlighed og empati adskiller sig væsentligt fra den man kan opleve, hvis man drikker alkohol, og fremhæver i stedet en fornemmelse af lethed, tilfredshed og en glæde ved nuet.

En del af informanterne er inde på at ecstasy oplevelsen på sin vis er individuel. Sara fortæller hvordan oplevelsen ofte er koncentreret til hendes “egen lille verden”: *“...jeg har oplevet med e, at man godt kan trække sig lidt ind i sig selv, og bare gå rundt i sin egen lille verden, og så være kærlig der, eller synes at alting er fedt der.”* Ecstasy oplevelsen er altså ikke nødvendigvis som udgangspunkt en kollektiv oplevelse, og som det vil fremgå senere kan ecstasy oplevelsen få karakter af en form for narcissistisk hedonisme.

En af informanterne giver følgende konkrete beskrivelse af sin første ecstasy oplevelse, der på sin vis samler de ovenstående elementer på det kropslige og følelsesmæssige plan: *“Altså den fedeste gang det var den første gang, fordi den kan jeg simpelthen stadig huske, den sidder så meget inde i ens krop. Lige pludselig så kom den bare, og så var alting sådan et paradys. Det var en fest i en lagerhal og der var ikke noget specielt ved den fest som sådan vel, og så elsker man bare verden, og alle var bare helt fantastiske og musikken var så fantastisk, altså man kunne virkelig føle den helt ind til benet, og selvfølgelig alle elskede alle (griner), det var virkelig - næsten pinligt ikke. Man fløj simpelthen bare rundt i nogle timer ikke...den der følelse af, at det hele er dejligt, sådan en underlig dejlig rus af at være sådan lidt væk fra alting og være inde i sig selv, og være i kontakt med musikken, det er det gode ved e.”*

En central ting i forhold til anvendelse af rusmidler i forbindelse med sociale sammenhænge er, at rusmidler virker hæmningsløsende. Heri ligger dog også en fare for, at man mister kontrollen fuldstændigt og dagen efter må se i øjnene, at man har opført sig særdeles pinligt. Mange af informanterne mener ikke, at der er den store forskel på ecstasy rusen og alkohol rusen i denne sammenhæng. Dette hænger muligvis sammen med, at de alle indtager alkohol (og til tider andre rusmidler) samtidig med ecstasy. 2 af informanterne drikker sjældent alkohol og aldrig samtidig med at de tager ecstasy, og de er begge enige om, at man har langt mere kontrol over sig selv og at man ikke på samme måde ændrer personlighed når man er påvirket af ecstasy. Jonas beskriver forskellen således: *“Jeg synes ikke det ændrer personligheden på samme måde som alkohol gør, alkohol ændrer utroligt meget din personlighed, du bliver dum og aggressiv og så videre, men det gør e slet ikke på samme måde...fordi personligt så er du den samme, men du får fjernet dine hindringer”.*

Især Anja fremhæver den del af rus oplevelsen, der går på at smide hæmningerne og holde op med at tænke på, hvordan hun virker på andre: *“Det tror jeg er en ret central ting, jeg holder netop op med at opleve mig selv som sådan, jeg er bare, jeg handler og jeg løber rundt, men jeg tænker ikke over konsekvenserne af de ting jeg gør, altså jeg har det bare sjovt som regel.”* Anja betegner i en anden sammenhæng, den adfærd hun selv og andre stofbrugere udviser som en form for “eskapisme”, og netop det eskapistiske virker til at være et motiv til at opsøge rave oplevelsen for en del af informanterne.

Rave oplevelsen

Ravet er, hvad man kunne kalde techno-kulturens ritual. Det kan diskuteres, hvorvidt techno-kulturen nogensinde har kunnet betegnes som en egentlig subkultur med egne værdier og et eget meningsgivende univers, men der er ingen tvivl om, at techno-kulturen i begyndelsen havde et distinkt

udtryk, der fremhævede en række (sub)kulturelle normer og værdier. I takt med techno-kulturens udbredelse til mainstream-kulturen er denne meningsgivende kontekst forsvundet, tilgængelig er techno-kulturens ritual - rave - tilsyneladende blevet et populært alternativ til de almindelige diskoteker, når unge mennesker går i byen. Den engelske musik journalist, Simon Reynolds, der har fulgt og været en del af techno-miljøet i England siden midten af 1980'erne, er inde på, hvordan rave i dag er et ritual uden meningsgivende kontekst: "Rave culture has no goal beyond its own propagation; it is about the celebration of celebration, about an intensity without pretext or context" (Reynolds 1998: 410). Denne karakteristik af rave antyder, at det er oplevelsen i sig selv, der er formålet med rave. Reynolds beskriver den specifikke rave oplevelsen således: "The rave is utopia... a nowhere/nowhen wonderland, where the time is abolished, where the self evanesces through merging with an anonymous multitude and drowning in a bliss-blitz of light and noise..." (Reynolds 1998: 414), det er denne oplevelse, der ofte ses beskrevet som en "trance-tilstand". Reynolds lægger i sin karakteristik vægt på at selvet under rave forsvinder ind i massen og smelter sammen med omgivelserne, for derigennem på sin vis at blive sat på "pause" for en tid. I det følgende vil rave oplevelsen blive analyseret med henblik på oplevelsen af "sammensmeltning", dernæst vil spørgsmålet vedrørende ecstasy oplevelsens funktion for brugerne blive taget op. Afslutningsvis vil raves fællesskabsform og oplevelsen af fællesskab under rave blive diskuteret.

Ravets formål

Alle informanterne fremhæver at ecstasy oplevelsen på sin vis er som skabt til det at rave, fordi den sætter en i stand til at fordybe sig i musikken og dansen. Ecstasy kan derfor ses som en form for katalysator, der gør det nemmere at opnå denne særlige tilstand, hvor alting som Anja udtrykker det: "*bare glider*". Oplevelsen kan beskrives som en oplevelse af syntony mellem kroppen og musikken igennem dansen. Thomas beskriver, hvordan det at danse på ecstasy opleves: "*Hvis man står og danser på e, så er det sådan meget, man behøver ikke at tænke på at løfte benene i takt til trommerne, det sker helt af sig selv, kroppen flytter sig, den danser nærmest af sig selv, den gør det meget mere avanceret end den ellers ville gøre det, hvor man sådan normalt ville tænke over, hvad det var man gjorde og hvordan man gjorde det, så er det bare noget man gør...*". Mange af informanterne fremhæver, at musikken har en stor betydning for, om man når denne tilstand, Sara fortæller: "*det er meget med musikken... hvis den er en lille smule tranceagtig, hvor man tager e, så er det jo sådan en virkning, der bare slår sammen...*". Simon Reynolds fortæller, hvordan musik producerne har udviklet musikken med henblik på at fremelske oplevelsen af syntony: "...over the years, rave music has gradually evolved into a self-conscious science of intensifying MDMA's sensations. House and techno producers have developed a drug-determined repertoire of effects, textures and riffs that are expressly designed to trigger the tingly rushes that traverse the Ecstatic body" (Reynolds 1998: xxvi). Formålet med rave er altså en oplevelse af syntony, men der ligger forskellige motiver til grund for at informanterne vælger at deltage i rave oplevelsen, og brugerne får altså ikke nødvendigvis det samme ud af oplevelsen. Blandt mine informanter er der en tendens til at vægte to ting, når de skal forklare, hvorfor ecstasy rusen er noget specielt: eskapisme og hedonisme.

Ravernes motiver

For en del af informanterne er rave en måde at koble effektivt af fra hverdagen på. Dette er især tydeligt hos de 2 informanter, der arbejder i IT-branchen, Thomas fortæller: "*Det handler rigtig meget om at stresses af, der er de tidspunkter, hvor du tænker puh, nu trænger du snart til at komme ud at rave igen, så får jeg brugt noget energi og tænker på noget andet, og man har ikke ens arbejdstanker kørende rundt inde i hovedet... Det er en god måde at koble af på, fordi man bruger så meget energi så man får tømt kroppen og det gælder også hjernen for alt det, og man kan bedre gå på arbejde igen uden at være stresset og irriteret og sådan noget*". Som nævnt tidligere, betegner en af informanterne det at tage stoffer i det hele taget som en form for eskapisme, og i hvert fald for en del af informanterne må formålet med oplevelsen siges at være for en tid at slippe væk fra dagligdagens problemer, krav og forventninger.

For nogle får rave oplevelsen dog samtidig karakter af en form for narcissistisk hedonisme, og den kærlighed og glæde, der er forbundet med oplevelsen bliver indadvendt. Louise beskriver rave oplevelsen som: "...den der sådan gode oplevelse med bare at danse, og sådan set bare køre mit eget

ego-trip...altså med e så bliver det meget sådan ens eget trip, eller sådan at det bliver ens egen lille boble og musikken og bare at kunne dyrke sig selv en nat.” For nogle af informanterne får denne oplevelse nærmest en spirituel karakter, og ravet forvandles til et individuelt hedonistisk ritual.

Den specifikke rave oplevelse kan altså både få karakter af eskapisme og hedonisme. Pauliina Seppälä, der har lavet en undersøgelse af illegale rusmidlers betydning for techno-kulturen i Finland kommer til en lignende konklusion, hun skriver om de finske ravere: “Många har hela sitt liv alltid gjort precis det man förventar sig av dem...Party- och drogerfarenheten erbjuder en flykt från allt detta...kärleken kan beskrivas som hedonistisk och narcissistisk” (Seppälä 1999: 288).

En del af informanterne er inde på, at det er lidt forskelligt, hvilket af de to forskellige sider af oplevelsen, man går efter, og som det vil fremgå af det følgende, knytter der sig forskellige fællesskabsformer til henholdsvis den eskapistiske oplevelse og den hedonistiske oplevelse.

Ravets fællesskabsform

I forbindelse med den primært eskapistiske ecstasy oplevelse opstår der tilsyneladende sjældent en oplevelse af at smelte sammen med massen. Man kan måske sige, at fællesskabsformen i forbindelse med denne rusoplevelse ikke adskiller sig væsentligt fra så mange andre sociale sammenhænge, hvor unge mennesker går i byen med vennerne. Anja, der ikke på noget tidspunkt i interviewet omtaler den hedonistiske oplevelse, siger om oplevelsen af fællesskab under et rave: “*Jeg synes jeg kan opleve fællesskab med folk jeg kender, men jeg synes ikke jeg oplever denne her absolutte forbrødring med alle omkring mig...men det er der da sikkert folk der gør, for jeg kan da godt se folk nogen gange, der står og smiler til mig og synes vi er to alen af et stykke, eller svæver på den samme sky eller noget i den stil.*” Den øjenkontakt, som Anja nævner, omtales af de informanter, der fremhæver den hedonistiske oplevelse, som den eneste egentlige kommunikation mellem “hedonisterne”, og det er igennem øjenkontakten, der opstår en form for fællesskabsfølelse. En del af informanterne er inde på, at ecstasy fremmer denne oplevelse af fællesskab, Rikke siger om ecstasys betydning: “*Jeg tror ikke det kunne opstå særlig nemt ellers, især fordi det er så forskellige mennesker, der er tale om, mennesker med vidt forskellig baggrund... musikken har også meget at sige, stoffet og musikken, som virkelig gør sit til at fjerne ens vante rationelle tankeapparat.*” Man kan argumentere for, at indtagelse af ecstasy sætter brugerne i stand til at opnå en fællesskabsfølelse under ravet, der har nogle af de samme følelsesmæssige kvaliteter, som den medlemmer af en subkultur kan opnå igennem subkulturelle ritualer. Forskellen er, at raverne kan få oplevelsen *uden* at forpligte sig til et subkulturelt fællesskab og dets værdier, fordi ecstasy oplevelsen kan skabe en slags momentant fællesskab, der opløses lige så hurtigt som det skabes. De hedonistiske ravere har kun den ene ting til fælles, at de alle ønsker oplevelsen af syntony, og Rikke er inde på at den individuelle oplevelse af syntony er nødvendig for at der kan opstå en fællesskabsfølelse: “*...først og fremmest kommer der ens egen oplevelse med musikken og stoffet, som så på en eller anden måde forplanter sig ud til de andre, der også er der, og omvendt ikke.*” Der er altså med andre ord tale om et fællesskab, der bygger på individuelle oplevelser og hvor det eneste fælles værdigrundlag består i en overenskomst om, at man er fælles om hver i sær at dyrke sig selv. Seppälä beskriver fællesskabet under ravet på følgende måde: “*Man njuter av stunden i gruppen, utan band och förpligtelser; man finns inte till för andra människor utan endast med dem*” (Seppälä 1999: 288). Det er på sin vis paradoksalt at et narcissistisk og hedonistisk ritual kan udvikle sig til en masseoplevelse, der giver en følelse af fællesskab eller samhørighed, men det er ikke desto mindre den måde de hedonistiske ravere oplever det på. Ravet bliver på denne måde et sted, hvor man med ecstasy som katalysator kan dyrke sig selv og nyde oplevelsen af syntony i en *ikke* forpligtende social sammenhæng, hvor ingen forventer eller kræver andet af dig, end at du nyder det så længe det står på. Set i lyset af dette burde Antonio Melechi ofte citerede karakteristik af ravet som: “*A place where nobody is, but everybody belongs*” (Melechi 1993: 37) måske omformuleres til: *A place where everybody is, but nobody belongs.*

Litteratur:

Melechi, Antonio. 1993: *The Ecstasy of Disappearance*. I: Steve Redhead (ed): *Rave Off. Politics and deviance in contemporary youth culture*. Hants: Avebury.

Reynolds, Simon. 1998: *Energy Flash. A Journey through Rave Music and Dance Culture*. London: Picador.

Seppälä, Pauliina. 1999: De illegala drogernas betydelse inom teknokulturen. *Nordisk alkohol- & narkotikatidskrift*. Vol. 16. 1999 (4-5).

Sundhedsstyrelsen. 2000a: *Narkotikasituationen i Danmark 1999*.

Sundhedsstyrelsen. 2000b: *Unge brug af illegale rusmidler*.

Genomförande och reflektioner kring ett fältarbete bland narkotikabrukande kvinnor

Af Ingrid Lander

Mellan april 1997 och november 1999 följde jag sammanlagt åtta kvinnor som brukade³⁰⁸ narkotika och som var socialt exkluderade³⁰⁹. Min avsikt var att komma kvinnorna och deras liv nära genom en form av deltagande observation. Studien har en etnografisk ansats även om det inte är en ren etnografi som fokuserar på miljö och kultur. Intresset har istället legat i de enskilda kvinnornas liv i relation till den sociala kontext i vilken de lever. Varje kvinna följdes under drygt ett år och jag hade kontakt med cirka fyra kvinnor samtidigt. I huvudsak har fältarbetet bedrivits i "deras miljö", det vill säga i och runt deras hem, om och när de haft något, eller där de levde sitt liv utanför behandling och anstalt. Fältarbetet pågick totalt i drygt två och ett halvt år och avslutades i november 1999.

Detta paper är en kort presentation av mitt avhandlingsarbete om narkotikabrukande kvinnor. Texten består dels av delar ur metodkapitelet och dels av fragment ur ett större teoretiskt resonemang som så småningom kommer utgöra stommen till teoriavsnitt i avhandlingen. Det är på ett sätt problematiskt att lägga fram delar av större arbeten eftersom läsaren inte får möjlighet att ta del av hela resonemang. En rad påståenden kan uppfattas som tagna ur luften men min förhoppning är ett överseende med det i detta sammanhang. För att förstå mitt tillvägagångssätt inleder jag med en kort beskrivning varför jag anser det viktigt med en studie där den narkotikabrukande kvinnans egen uppfattning får komma till uttryck. Samt på vilket sätt detta hänger samman med mitt perspektivval och vetenskapsteoretiska ansats. Därefter följer en presentation av de åtta kvinnor som studien bygger på och slutligen en komprimerad redovisning av fältarbetets struktur och genomförande och några reflektioner kring detsamma.

Teoretiska utgångspunkter i studiet av 'den missbrukande kvinnan'

Bilden av och konstruktionerna kring 'den missbrukande kvinnan' är en del av två större sammanhang; dels den sociala konstruktionen av avvikelser och dels konstruktionen av genus. Vår uppfattning kring vad som är 'avvikande' och vad som är 'normalt' är direkt relaterade till varandra, det ena finns inte om inte det andra finns, så att säga (Järvinen 1998, s. 19). Föreställningen om 'den missbrukande kvinnan' formas i huvudsak av andra än henne själv. I alla sociala konstruktioner råder en makt/kunskaps relation där vissa har tolkningsföreträde före andra (Foucault 1980). Vilka är aktörerna i konstruktionen av 'missbrukaren'? Svaret på frågan är komplex, men jag nöjer mig här med att konstatera att en viktig grupp aktörer tveklöst är de professioner vars dagliga arbete är som behandlare, åtgärdare och kontrollörer av 'missbrukaren'. Det vill säga socialtjänst, polis samt narkoman- och kriminalvård. Den bild vi får av dessa grupper bygger på en expertiskunskap som skapats utifrån en specifik position i förhållande till fenomenet, i det här fallet missbruk. Det är just på grund av sin profession som de anses besitta kunskapen om *den andra*, men allt för sällan frågar vi oss hur denna professions kunskapsproduktion sker. För att använda mig av Rosmari Eliassons terminologi utgår de olika kunskapsbärarna från något av följande perspektiv; åtgärds-, behandlar- och/eller myndighetsperspektiv (Eliasson 1987, s. 27). Det är ett perspektiv som inte är 'den

³⁰⁸ Jag har valt att använda [drog] *bruk* som begrepp i stället för *missbruk*. Ted Goldberg (1993) beskriver en begreppsförvirring i den svenska narkotikadebatten och menar att användandet av begreppet missbruk oftast hänger samman med ett illegalt bruk (a.a. s. 43-47). Som han också poängterar behöver inte ett illegalt bruk vara ett missbruk men det *kan* vara det. Kvinnorna själva talar i bemärkelsen av att; *droga, knarka, punda* eller *använda*.

³⁰⁹ Med social exklusion åsyftas att kvinnorna var utestängda ur samhället vilket konkret tog sig uttryck i arbetslöshet, bristande utbildning och i flera fall hemlöshet. David Donnison använder begreppet 'exclusion' i bemärkelsen att förtydliga utstängdheten som något som ligger bortom den exkluderades kontroll. "Exclusion is an idea which poses the right kinds of question. Who are excluded and who are the excluders?" (Donnison 1998, s. 8)

missbrukande kvinnans' även om kunskapen i mångt är producerad genom interaktion och dagligt arbete med 'missbrukaren'.

Föreställningen om 'den missbrukande kvinnan' är också tätt sammanflätad med genus³¹⁰ konstruktioner. Det finns ett antal förväntade handlingsmönster för kvinnor och det finns vad man skulle kunna benämna en hegemonisk femininitet³¹¹ eller kvinnlighet. Även här rör det sig om dikotomier och motsatspar där den klassiska är; madonnan och horan (se bland annat Ericsson 1997). Det är förväntningar kring den goda kvinnan som formar vad som anses vara den dåliga kvinnan och omvänt. Teoretiskt ansluter jag mig i det här sammanhanget till de feminister som menar att kvinnors underordnade ställning inte är möjlig om det inte vore för den reproduktion vi själva gör av de mekanismer som håller oss nere (se bland annat Beauvoir 1989 och Moi 1994). Genom att ikläda oss rollen som 'goda kvinnor' reproducerar vi också bilden av de förväntningar som finns kring detta.

Min uppgift som forskare måste vara att belysa fenomenet från andra infallsvinklar än de gängse. Dessutom ser jag det som oerhört viktigt att analysera hur bilder av 'den andra' växer fram. Det är mot denna bakgrund jag valt att studera hur 'den missbrukande kvinnan' beskriver sig själv och sitt liv.

Vad studien kom att handla om - syfte och frågeställningar

Det övergripande målet med studien var att beskriva *levnadsförhållandena* för narkotikabrukande kvinnor i Stockholm. Här rör det sig om en rent deskriptiv del med frågor kring boende, drogbruk, försörjning, relationer till samhället, sociala kontakter, familj, barn osv. Huvudintresset utgjordes av kvinnornas egna uppfattningar om sina liv och vardag. Hit hör också hur deras bild av sig själva gestaltades i deras berättelser. Det vill säga, stämmer beskrivningen av 'den missbrukande kvinnan' med den bild de har av sig själva?

För mig räcker det inte med att beskriva hur 'den missbrukande kvinnan' uppfattar sina levnadsförhållanden utan jag söker också kunskap om de faktiska förhållanden och samhällsprocesser som leder fram till dessa levnadsförhållanden. Det är en studie om *social exkludering* och om *reproduktionen av kvinnans underordnade ställning*. Dessa två stora frågor skär tvärs igenom den deskriptiva delen och är på en högre abstraktionsnivå. Min uppfattning är att de små sammanhangen belyser de stora processerna i samhället. Resonemanget kan illustreras med ett uttalande hämtat från debattsidan i Dagens Nyheter³¹² måndagen den 17 januari 2000 där författarna (samtliga kvinnor) skriver om kvinnor och hemlöshet³¹³: "*Men de kvinnor som blivit hemlösa är ännu mer utsatta och utslagna än de hemlösa männen. De känner ännu större skam och skuld över sin situation.*". Ett antagande jag gör är att föreställningen och uttalanden om skam och skuld hänger ihop med hur

³¹⁰ Begreppet genus står för socialt kön, det man fostras in i. Det är en försvenskad form av engelskans *gender*. Begreppet syftar till att bryta skenet av naturlighet som finns i begreppet *socialt kön*. Användningen av genus ingår i vad man benämner den tredje vågens feminism (Larsson 1996). Inom ramen för postmodernismen och dekonstruktivismen menar man att det inte finns något naturligt eller genuint kvinnligt, det är en kulturell konstruktion. I det samma frångår man att tala om 'kvinnan' eller 'kvinna' istället används begreppet *kvinnor* för att markera dess kulturellt bestämda konstruktioner och mångfald (a.a. s. 6). Det samma gäller begreppet 'Feminism' som byts mot begreppet *feminismer* också här för att markera mångfalden.

³¹¹ Robert Connell (1987) för i sitt arbete om genus och makt fram en teori om hegemonisk maskulinitet. Den förhärskande maskuliniteten utövar makt på flera områden inte enbart i förhållandet mellan man och kvinna, det råder också en *normativ heterosexualitet*. Här gäller det för männen att leva upp till något, så väl som det rör sig om heterosexism i ett strukturellt perspektiv. Med begreppet hegemonisk femininitet åsyftas en motsvarande maktutövning i förhållande till hur en kvinna bör vara, vilken reproduceras inom ett allmänt socialt fält (Moi 1994).

³¹² En av de två största dagstidningarna i Sverige.

³¹³ Artikelns källa är en rapport utgiven av Socialstyrelsen. Utredarna till lika artikelförfattare var Stina Holmberg, Erika Borgny och Anna Qvarlander. Valet av artikel är gjord utifrån att det är uttalanden från personer med makt inom en social problemdiskurs. De talar utifrån den utredning de bedrivit inom sitt verksamhetsfält vid Socialstyrelsen. När Socialstyrelsen uttalar något har det dignitet av att vara sanning i någon mån. Det är också det senaste i raden exempel på uttalanden om socialt exkluderade kvinnor som på ett eller annat sätt ställer dem i ett ljus av utsatta snarare än exkluderade.

samhället lägger över ansvaret på den enskilda individen för att osynliggöra den sociala exkludering som sker. Dessutom är uttalandet om skam och skuld en spegel över hur reproduktionen av kvinnans underordning tar sig uttryck i det allmänna sociala fältet. 'Den missbrukande kvinnan' förväntas känna skam och skuld inför sin sociala situation eftersom det stämmer överens med förväntade handlingsmönster för kvinnor. Att säga att kvinnan känner vrede och ilska skulle kollidera med dessa och dessutom placera ansvaret hos samhället.

För att konkretisera mitt angreppssätt kan två frågeställningar ställas upp: 1) Hur iscensätts den sociala exkluderingen i kvinnornas dagliga liv och genom deras berättelser? 2) I vilka former kommer reproduktionen av kvinnans underordning till uttryck i det dagliga livet? Områden som antas belysa underordningen är; kvinnornas berättelser om sig själva, sociala relationer inom den "egna världen" och relationer till samhället främst genom myndighetskontakter. Här finns en sociolingvistisk ansats genom ett intresse för språkbruk i kvinnornas berättelser och i den dagliga interaktionen med andra människor.

De åtta kvinnorna och hur vi lärde känna varandra

Det är svårt att beskriva åtta människor som man kommit mycket nära, kort och koncist, utan att det känns plump. Det finns så mycket att säga och kanske är det just en sån där dag när man inte vill komprimera människor till någon enstaka sida. Jag skall göra mitt bästa för att ge en kort bild av de kvinnor som jag skrattat, gråtit, firat och vändats med under ett år och i vissa fall längre .

Vem får vara med?

Eftersom studien var mycket omfattande och krävande för kvinnorna, och mig som forskare, sattes tre huvudkrav upp för att en kvinna skulle ingå i studien. För det första ett ömsesidigt förtroende och öppenhet från båda parter. Det vill säga att tycke uppstod för varandra under de första träffarna, och att kvinnan ansåg att hon skulle orka ha mig omkring sig i ett år. Att kontinuerligt och regelbundet träffa en forskare under ett helt år är ganska omfattande och krävande och jag har ibland undrat om jag skulle orka delta i en liknande studie. För det andra skulle kvinnan bruka narkotika i en sådan omfattning att drogbruket var en central del i hennes liv. Med det menas att hennes liv och levnadsvillkoren skulle vara präglade av det faktum att hon brukade/missbrukade narkotika. Slutligen var ett krav att få med så väl amfetamin- som heroinbrukare eftersom det antas finnas en skillnad i levnadsvillkor och livsstil mellan dessa grupper (se bland annat Lander 1994, Lindberg 1998 och Svensson 1996).

Ålder och drogbruk

Den äldsta av kvinnorna är född 1940 och den yngsta 1977, vilket inte säger mycket mer än att det finns en stor spännvidd mellan äldst och yngst och olika omfattande livserfarenheter. Fyra av dem var som de själva sa *gamla rövare*, tre födda på 40-talet och en på tidigt 60-tal. Dessa fyra var amfetaminbrukare och hade drogat i många år. De levde på flera sätt ett liv utanför det konventionella samtidigt som de i flera avseenden var högst vanliga kvinnor med vanliga drömmar. Alla fyra hade erfarenheter av myndighetsingripanden av olika slag, allt från omhändertagande av barn till husrannsakan och tvångsvård. Samtidigt hade de, eller hade åtminstone någon gång haft, drömmar om ett vanligt liv.

Två kvinnor var "*fullfjädrade heroinister*" som en bekant inom narkomanvården uttryckte det. De brukade heroin dagligen och gick fort upp i dos. De injicerade heroinet och fixade och trixade med andra preparat för att få ruset att vara längre och för att döva sig ännu mer. Men de var så mycket mer än fullfjädrade heroinister och slavar under en drog. Det var två mycket varma kvinnor som fullkomligt svämmade över av känslor. Deras liv färgades av svek, besvikelser, drömmar och krossade illusioner. Båda hade erfarenhet av tvångsvård sedan tidig ålder, *institutionaliserad* som en kvinna en gång beskrev sig. Till dessa två kommer ytterligare en kvinna som i perioder brukade heroin. Hon sa själv att hon var "*helt såld på Roppar*", det vill säga att hon ofta tog Rohypnol³¹⁴ för att döva och

³¹⁴ Rohypnol är en bensodiazepin med det verksamma ämnet Flunitrazepam. Medicinskt används Rohypnol som insomningsmedel i behandling av tillfälliga och kortvariga sömnbesvär, under begränsad tid vid kroniska

orka, för att komma ner till ett lugn där själen fick ro och vila från alla tankar. Det är svårt att säga om hon hade någon huvuddrog i klinisk bemärkelse. Det samma gäller den åttonde och sista kvinnan, som menade att amfetamin var det hon tyckte bäst om och därför undvek det så hon "*inte skulle fastna*". Sammanfattningsvis ger detta att av de åtta kvinnorna var fyra amfetaminbrukare och relativt välintegrerade i en *rövarvärld*³¹⁵, enligt dem själva. Två var heroinbrukare och två, slutligen, blandbrukare av en yngre generation drogbrukare.

Hur vi träffades

Kontakten med de åtta kvinnorna knöts på tre olika sätt: Genom direkt kontakt via annan undersökning där jag själv frågat kvinnan om hon vill ingå i studien. Det är två amfetaminbrukande kvinnor som integrerats i studien härigenom. Vi träffades i samband med intervjuer jag genomförde inom ramen för två andra undersökningar. Redan i inledningen av studien hade jag för avsikt att söka kontakt med andra kvinnor via dem jag redan inlemmat. Detta var det andra sättet som jag knöt kontakter och det är fyra kvinnor som jag lärt känna genom andra. Det är en vanlig kontaktväg och den beskrivs bland annat av Patrick Biernacki och Dan Waldorf (1981). Det finns både fördelar och nackdelar med att knyta kontakt genom intervjupersoner. För den här undersökningen var det en fördel eftersom jag inte hade några andra naturliga vägar in i brukarvärlden. Bland nackdelarna kan nämnas risken för att överföra kunskaper mellan kvinnorna.

De två kvinnor som brukar heroin har jag lärt känna via en bekant som arbetar inom klientrörelsen med bland annat uppsökande arbete på kriminalvårdsanstalter i Stockholmsregionen. Eftersom jag inte hade någon kontakt bland heroinbrukare bad jag henne om hjälp. Naturligtvis finns problem och en rad etiska aspekter i kontakten mellan kvinnorna, mig och tredje person. I det här fallet är kontaktpersonens roll dessutom att påverka drogbrukare att söka hjälp för att komma från drogbruket. Det finns två huvudproblem med en sådan kontaktväg. Den första är att man riskerar att inte få med vissa personer genom att kontakten fungerar som en så kallad *gatekeeper* (se Hammarsley & Atkonson 1995, s. 63). Oavsett hur gott rykte en socialarbetare har finns det alltid människor som inte vill ha kontakt med någon myndighetsliknande person. Det andra problemet med socialarbetaren som kontakt till fältet är risken att utestängas från viktig information (Lee 1993, s. 73). Dels kan forskaren i informantens ögon bli en del av socialtjänst/narkomanvård. För det andra riskerar man att få så kallade socialarbetarhistorier eftersom mycket av frågorna är sådant som också socialarbetaren frågar om (Svensson 1996, s. 401). Den kontaktväg jag valde var en person som inte är socialarbetare i vanlig bemärkelse utan som arbetar inom klientrörelsen. Min bedömning är att hon i någon mån varit en *gatekeeper*. Jag har varit medveten om detta och ifrågasatt hennes val av potentiella informanter. Utan den hjälp jag fick av henne fanns en risk att stå helt utan heroinbrukande kvinnor, åtminstone inom vad som kan betraktas som en rimlig tid i det här sammanhanget. Som sagt är jag medveten om de begränsningar som det fört med sig att använda denna källa.

Ett år med kvinnorna

I kvalitativa undersökningar som fokuserar narkotikabrukarens erfarenheter, liv och leverne, återfinns olika mycket struktur i studieuppläggen. Dels finns de undersökningar där forskarna i regel inte gjort någon större systematisering av fältarbetet (se bland annat Goldberg 1971, Maher 1997, Svensson 1996 och Taylor 1993). Dels studier som bygger på olika former av kvalitativa intervjuer som haft en betydligt högre grad av struktur, men mindre närhet till de människor man studerat (se bland annat Lindberg 1998, Rosenbaum 1981 och Trulsson 1998). Mitt mål var att begränsa tiden på fältet,

sömnbesvär och som premedicinering före kirurgiska ingrepp (FASS 1998). Rohypnol är ett av de vanligaste bensodiazepinerna ute på den illegala marknaden. Den används så väl av amfetaminbrukare som heroinbrukare för att förlänga och förstärka heroinruset och för att komma ner och dämpa en överstimulation som amfetaminet kan ge efter längre bruk eller hög dos.

³¹⁵Med begreppet *rövarvärld* åsyftas den värld av gemenskap i utanförskapet som *rövarna*, *pundarna* har. En kvinna ombads att beskriva vad hon lägger in i begreppet *rövarvärld* och hon sa: "*Det är en värld utanför samhället, ett utanförskap och en gemenskap i det.*" En *rövar* är oftast en amfetaminbrukare som lever på att begå brott enligt två av de amfetaminbrukande kvinnorna. Det finns en del *rövare* som går på heroin men inte många, säger de. *Horsarna* är folk för sig och *rövarna* ett annat.

samtidigt som jag inte ville att studien skulle grunda sig mer eller mindre uteslutande på intervjuerna utan vara nära själva fältarbetet. Tanken var att få ett material som är så väl kvalitativt som kvantitativt likartat mellan de åtta kvinnorna. Det är mot denna bakgrund jag valt följande studieupplägg.

Tiden på fältet kan delas in i tre faser med delvis olika innebörd. Under den första perioden låg tyngdpunkten vid mitt deltagande i kvinnornas liv, att följa kvinnorna i deras vardagshandlingar och lyssna på deras berättelser. Efter hand strukturerades våra möten genom en övergång till fas två då jag gjorde vissa intervjuer, men fortfarande var det mötet här och nu som var centralt. Slutligen, efter omkring sju till åtta månader, innefattade träffarna också intervjuer kring teman som under de tidigare faserna visat sig centrala för varje kvinnas liv.

Ansatsen kan benämnas som en sorts närvarande observation³¹⁶. Användandet av denna metod och tolkningen av det observerade är inte helt okomplicerat. Det finns inga givna verktyg som går att tillämpa utan jag ser metoden som erfarenhetsbaserad³¹⁷. James Holstein och Jaber Gubrium talar i boken *Active interview* om kunskapen som en konstruktion, i det här sammanhanget en produkt av ett möte mellan intervjuare och intervjuad. De menar att den aktiva intervjupersonen konstruerar sin upplevda historia under intervjuens gång, och då i samarbete med intervjuaren (a.a., s. 32). Jag har valt att tala om *möten*, där varje tillfälle på fältet betraktas som en konstruktion, ett *möte* mellan kvinnan ifråga och mig. Utgångspunkten är att den deltagande- eller närvarande observatören aldrig kan bli som "flugan på väggen", som ser allt utan att själv påverka omgivningen. Detta ligger i linje med en ickepositivistisk och reflexiv hållning till verkligheten, samt vad som betraktas som giltig kunskap och hur kunskapsproduktionen sker (Hammersley & Atkinson 1995, s. 16-17). Kirsten Hastrup har formulerat de erfarenheter man tillskansar sig på fältet i form av en värld *mellan* oss själva, det vill säga forskaren, och de andra, studiesubjekten (Hastrup 1992, s. 117). Varje möte är unikt, jag påverkar och formar mötet tillsammans med kvinnan. Hon är i fokus men jag finns med och det är något man inte kan bortse ifrån. Vi har kommit överens om att träffas och jag är en person med en viss position och en representant för samhället i någon mån. Denna hållning innebär inte att jag förnekar en faktisk verklighet, en vardag, att de tankar som kommer fram vid våra möten inte skulle formulerats om jag inte fanns med. Naturligtvis finns det en verklighet och vardag för dessa kvinnor oberoende av mig som tolkare, men den formuleras via mitt deltagande, min närvaro och mina frågor. Med min närvaro, mina frågor och min okunskap formulerar kvinnorna en verbal bild av sig själva, sitt liv och leverne. En bild som de inte alltid haft så klart formulerad innan (Holstein och Gubrium 1995).

Reflektioner kring fältarbetet

Reflektionerna kring fältarbetet är många, omfattande och flerdimensionella och jag tänkte bara beröra några områden här: Funderingar kring själva utformningen och strukturen på fältarbetet, frågan om forskaren och hennes roll samt relationen till de enskilda kvinnorna. Texten skall inte betraktas som färdig och slutgiltig utan snarare som en första formulering som kommer byggas ut betydligt i den kommande avhandlingen.

Funderingar kring fältarbetet

³¹⁶ Denna form av observation kan definieras som ett mellanting mellan den antropologiska deltagande observationen och den sociologiska observationsstudien, en närvaro i den studerade gruppens vardag utan att forskaren lever tillsammans med och under samma förutsättningar som gruppen. Närmast skulle jag vilja jämföra formen med det Hammersley och Atkinson benämner *observer as participant* (Hammersley & Atkinson 1995, s 103-109).

³¹⁷ Agar (1980) kritiserar vad han menar har blivit något av en mytisk tradition inom socialantropologin: Att fältarbetet inte kan läras ut. Samtidigt som man inom disciplinen ägnar just mycket möda åt att diskutera metod (a.a. s. 2). Bland annat mot den bakgrunden ser jag det som viktigt att noga beskriva mitt genomförande och de olika metodologiska överväganden som gjorts under studiens gång.

Eftersom ansatsen är etnografisk³¹⁸ har enbart studiens yttre struktur byggts upp, innehållet under själva året jag följt kvinnorna har utformats individuellt och efter hand. När jag nu en tid efter avslutat fältarbete ser tillbaka på min inledande forskningsplan ser jag att den var något naiv. Avsikten var att varje kvinna skulle följas ett år med tät ostrukturerad kontakt i början som efterhand skulle övergå i mer struktur och glesare mellan träffarna. Med ett år avsåg jag tolv månader oavsett vad som hände under resans gång. Den första tiden skulle ägnas åt att få en uppfattning av det vardagliga livet genom att följa kvinnorna i deras vardagshandlingar och lyssna till deras berättelser. Efter hand skulle ett mer organiserat intervjuarbete starta. Intervjuerna skulle beröra olika teman som visat sig intressanta under fältarbetet. I efterhand insåg jag att vissa aspekter av upplägget var för detaljerade och något statiska varför jag under studiens gång ändrade på delar av den inledande forskningsplanen. För det första visade det sig oklokt att binda tiden till tolv månader, året blev relativt och varierar från kvinna till kvinna. Dessutom visade det sig att jag haft en något naiv bild av när och hur struktur förs in i studier som denna. Det centrala har istället blivit mötet mellan människor och att utifrån det mötet fånga kvinnornas bild av sig själva, sina liv och sin omgivning.

Forskaren och fältet

Man kan säga att det finns tre olika dimensioner att förhålla sig till som forskare i närvaron på fältet: Forskarens roll på fältet, forskarrollen och den hon är som person (Hammersley & Atkinson 1995). Min roll under fältarbetet har varit att samla information utifrån den vardag jag mött och att ställa frågor om det jag ser när jag ser det. I huvudsak har de tillfällen vi träffats bestått av samtal i normal konversationsform, där jag som forskare låtit kvinnorna styra samtalsämne men efterhand ställt frågor om saker jag inte förstått eller kring ämnen jag vill att de skulle berätta mer om. Det är i huvudsak denna form av intervju som karaktäriserar den deltagande observationen, att delta, lyssna och ställa frågor vilka växer fram direkt ur kontexten på fältet (Patton 1987, 110-111). Under hela fältarbetet har jag varit tydlig med att jag är forskare i förhållande till tredje person, det vill säga andan som jag mött på fältet. Vid ett flertal tillfällen har andra personer än de kvinnor som ingår i studien varit närvarande och nästan undantagslöst har jag presenterats av kvinnorna som kriminolog för dem. Några gånger har jag benämnas *soc*, huvudsakligen i syfte att bli av med personer som kommit för att köpa eller sälja något. Det har rört sig om personer som inte stått kvinnorna nära utan varit en del i de affärstransaktioner som deras liv bland annat består av.

Med forskarroll avser jag mitt förhållningsätt gentemot de åtta kvinnorna. Vem är jag i förhållande till min uppgift att samla information och analysera dessa kvinnors liv och på vilket sätt genomförs det? Först och främst utgår jag från att jag är delaktig i deras liv och det som sägs i den stund jag är närvarande (Holstein & Gubrium 1995, Kvale 1996 och Oakley 1981). Min roll blir att vara en medmänniska samtidigt som jag är och förblir forskaren. Till min hjälp för att klara balansgången mellan dessa två motpoler har jag gått i handledning hos en legitimerad psykoterapeut med handledarkompetens. *'Människan som träffar någon av en speciell anledning'* blev det centrala förhållningsättet gentemot kvinnorna. I detta lägger jag humanism, solidaritet och till viss del agerande (Eliasson 1987 och Harding 1987). Forskarrollen är tätt sammanknuten med den tredje dimensionen som handlar om mig, den jag är och hur jag, just därför att jag är den jag är, påverkar både mitt seende och kvinnornas förhållningsätt gentemot mig (Agar 1980 och Hammersley & Atkinson 1995). Detta är kanske den mest subtila delen och därför svårast att redogöra för. Det finns några omständigheter som bör nämnas om mig under dessa två och ett halvt års fältarbete. Efter att studien pågått under knappt ett år födde jag en dotter. Det innebär att jag varit gravid med stor putande mage i mötet med fem av de åtta kvinnorna. Självklart väckte det känslor hos dem och kanske var det min tjocka mage som fick en av kvinnorna att önska en jul med familj och barn.

³¹⁸ Jämför Hammersley och Atkinson definition av etnografi: "We see the term as referring primarily to a particular method or set of methods. In its most characteristic form it involves the ethnographer participating, overtly or covertly, in people's daily lives for an extended period of time, watching what happens, listening to what is said, asking questions - in fact, collecting whatever data are available to throw light on the issues that are the focus of research." (Hammersley & Atkinson 1995, s 1)

Under ett knappt halvår när min dotter ammad flera gånger om dagen var hon med mig på fältet. Även det har väckt en hel del känslor men också varit en av anledningarna till den närhet som kommit att präglats så gott som alla relationer. Att ha med ett litet spädbarn ut på fältet har varit ett tecken på mitt förtroende för dem. Min bedömning är att så väl graviditeten som att jag tog med mig min dotter till träffarna i huvudsak varit positivt i relation till kvinnorna. Visst har sorgliga minnen kommit fram, men det har snarare förstärkt närheten än skapat hinder och oönskad distans. En annan aspekt är att samtalsämnen kring graviditet, barn, omhändertagande mm har blivit många och långa, även med de fyra kvinnor som inte har barn. Den negativa följden av att ha ett litet spädbarn var att jag blev mindre flexibel. Vissa träffar ställdes in när nattsömnen inte varit så god och några få gånger kom fokus att riktas mot henne när hon inte ville sova utan bli ompysslad. Det senare var när hon blivit för stor för att ha med på fältet och efter det fick hon inte längre följa med.³¹⁹

Att skapa ett möte

Relationerna till de åtta kvinnorna var alla olika. Det var unika möten med varje människa. Relationen oss emellan hängde ihop med forskarollen och vem jag var som människa och vem den andra var. Hanna Olsson talar om att vägen till objektivitet går genom prövning av de subjektiva erfarenheterna, både hennes egen subjektivitet och de människor hon mötte (Olsson 1987, s. 9). Vidare menar hon att närheten till det studerade hjälper henne i strävandet efter ett objektivt seende. I all etnografisk forskning finns dilemmat kring närhet och distans, där den respektfulla distansen förväntas minska risken för forskaren att bli ett med det studerade, 'go native'. Närheten till de studerade förväntas ge förståelse och många feminister intar positionen att närheten till de kvinnor man studerar är nödvändig för att förstå dem (Reinharz 1992, s. 67). Som jag nämnt tidigare har det varit avgörande att komma de åtta kvinnorna nära och att skapa ett möte och en relation till dem. Samtidigt har det varit viktigt att ständigt vara medveten om vem jag är och vilka relationer jag ingick i med dem³²⁰. Närheten i relationen till kvinnorna är knuten till ålderskillnaden mellan oss, och med det vilka olika livserfarenheter kvinnan respektive jag hade. Det är också olika typer av relationer, där min roll för de yngre kvinnor ibland varit att stödja och ge råd, vilket jag mer sällan kommit att göra för de äldre kvinnorna. I nästan alla relationer har det handlat om ett givande och tagande, likt en vänskapsrelation men utgångspunkten är naturligtvis att det är jag som lär av kvinnorna.

En av kvinnorna beskrev en gång våra träffar som 'att fika med en väninna'. Självklart var det ett annat dominansförhållande genom att jag var forskare. Det är ändå ett vettigt sätt att formulera innehållet som en fikaträff och min strävan var att få dem så lika sådana som möjligt. Shulamit Reinharz (1992) diskuterar skillnader mellan etnografier gjorda av kvinnor respektive män (a.a. s. 67). Hon pekar på ett antal studier där det blir tydligt att kvinnor och män interagerar med varandra på olika sätt. Det är andra former av reciprok³²¹ utbyte mellan kvinnor, där givandet och tagandet kan handla om såväl erfarenhetsutbyte som att köpa med sig fikabröd (se bland annat Davies & Esseveld 1989, Oakley 1992 och Reinharz 1992). Ann Oakley (1992) talar om en icke-hierarkisk relation mellan forskaren och intervjupersonen, i motsats till den distanserade forskaren som ser intervjupersonen som ett objektivt redskap för faktaproduktion. Hon ser bland annat själva forskningsprojektet som ett av de forum där människor möts och där vänskap kan uppstå (a.a. s. 58). Kirsten Hastrup (1992) och även Malcolm Crick (1992) problematiserar frågan om att betrakta

³¹⁹ Rosenbaum (1981) beskriver hur hon mottogs som gravid under sin intervjustudie med heroinbrukande kvinnor. Hennes erfarenheter är likt mina i huvudsak positiva (a.a. s. 142). Lisa Maher var gravid under den sista delen av sitt fältarbete bland gatunarkomaner i Brooklyn. I boken gör hon en beaktansvärd reflektion kring skillnaden mellan hennes erfarenhet av sin graviditet och den situation som många av de narkotikabrukande kvinnor befann sig i när de var gravida (Maher 1997).

³²⁰ Reinharz (1992) skriver om relationer till informanter i fältarbetet: "Another way of thinking about the dilemma of closeness/distance is to acknowledge that each setting requires the fieldworker to take a different approach. ././ From this perspective, any stance is acceptable as long as research findings are analyzed in terms of the particular types of relationship that occurred. The setting, rather than methodological ideology, defines the appropriate role." (a.a. s. 68)

³²¹ Begreppet reciprok utbyte syftar här på det symboliska och sociala utbyte som bekräftar och stärker sociala relationer. Reciprocitet betyder ömsesidighet och är ett begrepp som används inom socialantropologin för att beskriva utbyte och fördelning av varor och tjänster i ett samhälle (Björklund & Hannerz 1983).

informanter som vänner, och med det måla upp ett slags jämlikt förhållande. Båda menar att det finns ett maktförhållande som man inte skall bortse ifrån, utan snarare reflektera över i förhållande till den information och relation som kommer ur fältarbetet. Mitt förhållningsätt har varit att skapa ett nära möte med varje kvinna, en vänskapslik relation med en reflexiv hållning till den maktobalans som finns mellan oss: De åtta kvinnorna är forskningsobjekt som jag inte lärt känna om studien aldrig genomförts, och jag är forskaren med en ansenlig position i ett samhälle kvinnorna ofta står i direkt konflikt med.

Referenser

- Agar, M H (1980) *The professional Stranger. An informal introduction to Ethnography*. Berkeley: Academic Press, INC.
- Beauvoir, S, de (1989) *Det andra könet*. Fjärde upplagan. Stockholm: AWE/GEBERS.
- Biernacki, P & Waldorf, D (1981) "Snowball Sampling: Problems and Techniques of Chain Referral Sampling", *Sociological Methods & Research*, Vol. 10 No. 2 November, s. 141-163.
- Björklund, U & Hannerz, U (1983) *Nyckelbegrepp i socialantropologin*. Edsbruk: Akademityck
- Connell, R (1987) *Gender and Power*. Cambridge: Polity Press
- Crick, M (1992) "Ali and me: an essay in street-corner anthropology". I: Okely & Callaway (eds), *Anthropology & Autobiography*, s. 116-133. ASA Monographs 29, London: Routledge.
- Davies, K & Esseveld, J (1989) *Kvalitativ kvinnoforskning*. Falköping: Arbetslivscentrum.
- Donnison, D (1998) *Policies for a just society*. Basingstoke: MacMillan.
- Eliasson, R (1987) *Forskningsetik och perspektivval*. Lund: Studentlitteratur.
- Ericsson, K (1997) *Drift og dygd*. Oslo: Pax Forlag.
- FASS 1998. Läkemedel i Sverige. Stockholm: LINFO Läkemedelsinformation AB.
- Foucault, M (1980) *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writing 1992-1977*. Ed by Gordon, C. GB: The Harvester Press.
- Goldberg, T (1971) *Haschare: En sociologisk studie*. Stockholm: Aldus.
- Goldberg, T (1993) *Narkotikan avmystifierad. Ett socialt perspektiv*. Stockholm: Carlssons Bokförlag.
- Hammersley, M & Atkinson, P (1995) *Ethnography. Principles in practice*. London: Routledge. Second edition.
- Harding, S (1987) "Introduction: Is There a Feminist Method?", I: Harding, S (ed), *Feminism and Methodology*, s. 1-14. Bloomington: Indiana University Press.
- Hastrup, K (1992) "Writing ethnography: State of the art". I: Okely & Callaway (eds), *Anthropology & Autobiography*, s. 116-133. ASA Monographs 29, London: Routledge.
- Holstein, J A och Gubrium, J F (1995) *The active interview*. Qualitative Research Methods, volume 37. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Järvinen, M (1998) "Att konstruera och dekonstruera sociala problem". I Kongstad, A; Kyvsgaard, B & Storgaard, A (red), *Kvinder på randen*, s. 13-31. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Kvale, S (1996) *InterViews; An Introduction to Qualitative Research Interviewing*. Thousand Oaks: Sage.
- Lander, I (1994) *Narkotikamissbrukande kvinnor: Missbruksvanor, social situation och kriminalitet bland centralstimulantia- och opiatmissbrukande kvinnor*. Stockholm: Kriminologiska institutionen (c-uppsats).
- Larsson, L (1996) *feminismer*. Lund: Studentlitteratur.
- Lee, R M (1993) *Doing research on sensitive topics*. London: Sage
- Lindberg, O (1998) *Emotioner, sociala band och ritualer: En kvalitativ analys av narkotikakarriärer*. Göteborg: Institutionen för socialt arbete, Skriftserie 1998:2, Akademisk avhandling.
- Maher, L (1997) *Sexed Work: Gender, Race and Resistance in a Brooklyn Drug Market*. Oxford: Clarendon Press.
- Moi, T (1994) "Att erövra Bourdieu". *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, nr. 1/1994, s. 3-25.
- Oakley, A (1981) "Interviewing women: a contradiction in terms". I: Roberts, H (ed), *Doing Feminist Research*, s. 30-61. London: Routledge.
- Olsson, H (1987) "Det svåra sökandet efter kunskap eller Vem är jag och vem är den andra?", *Socialt Arbete*, nr. 7/87, s. 4-9.
- Patton, M Q (1987) *How to Use Qualitative Methods in Evaluation*. Newbury Park: Sage.
- Reinharz, S (1992) *Feminist methods in social research*. New York: Oxford University Press.

Rosenbaum, M (1981) *Women on Heroin*. New Jersey: Rutgers University Press.
Svensson, B (1996) *Pundare, jonkare och andra - med narkotikan som följeslagare*. Stockholm: Carlssons Bokförlag. Taylor, A (1993) *Women Drug Users*. GB: Clarendon Press.
Trulsson, K (1998) *Det är i alla fall mitt barn: En studie om att vara missbrukare och mamma*. Oskarshamn: Carlsson Bokförlag.

GALEHUSETS OPPHAV OG UTVIKLING

Af Wenche Blomberg

(Noen punkter fra et større manus)

Det har vært gjort lite psykiatrichistorisk forskning i Norden i forhold til resten av den vestlige verden. Kvantitativt sett mest i Sverige, litt i Finland og Norge, såvidt vites ytterst lite i Danmark, og i Island nokså sikkert ingenting.

Hvorfor befatte seg med oppkomsten av galehus? Ihvertfall i forhold til flyten av forskningsmidler er dette så "far out" som man vel kan tenke seg. Men det er flere grunner til at det er viktig å se på et slikt tema, og jeg skal nevne to av de grunnene som har motivert meg for å prøve å finne ut noe om dette:

- - Den tradisjonelle, offisielle versjonen er åpenbart feil.
- - Utviklingen av særinstitusjoner kan gi perspektiv på en historisk moderniseringsprosess.

1. Den tradisjonelle historieskrivningen.

For å gjøre den tradisjonelle norske versjonen, slik den er framstilt i de vanligste historikkene, ekstremt kort, skal jeg være vulgær og sette den på spissen: *Først var det mørke, mørkk og misere. Så kom legene og bragte lys.*

Det er (minst) to problemer ved den versjonen.

For det første: Går man litt nøyere inn i disse skriftstykkene, viser det seg at de i stor grad preges ikke bare av medisinernes forestillinger om seg selv, noe som alltid vil være et problem når en profesjon skriver sin egen historie, men for det andre også av feil og sjusk som genereres videre gjennom mange ledd ved ukritisk sitering og manglende interesse for å gå til kildene. Den tradisjonelle versjonen blir upålitelig både i forhold til rene fakta, og fordi den misfarges av profesjonsinteresser.

Så kunne man kanskje si: Jojo, men det var da vel ganske mørkt, og det ble vel kanskje litt lysere? Alt er relativt. Balansegangen her er vanskelig. Men man bør se opp for en relativisme som kan komme til å skjule at eldre tiders mishandling gikk over i mye mer subtil nedverdiggjøring og umyndiggjøring. I dette tilfelle er det fristende å anbefale den gammelmarxistiske metoden med å spørre: For hvem? For hvem ble det lysere, eller kanskje lysest?

En av dem som har gått skarpest ut mot den tradisjonelle historieskrivningen er den amerikanske sosiologen/kriminologen og psykiatrichistorikeren Andrew Scull (UCSD). I en artikkel i HoP for noen år tilbake³²² gjennomgår han utviklingen i historiografien og setter fingeren på en rekke ømme punkter som amatørisme, fascinasjonen for store menns historiske betydning og overslag i motsatt retning blant Foucaults etterfølgere. Han har også kritisert de profesjonelle historikerne for å ha vært altfor godtroende og lagt medisinernes premisser til grunn for sine tolkninger når de har beveget seg ut i dette landskapet.

2. En annen historie

Det første jeg selv begynte å lure på, en gang for lenge siden, var: De sier at Gaustad var det første asyl i Norge. De sier at før den tid var det bare usle fangehull og svart middelalder. Men kan det stemme? Var det ikke noe imellom disse to stadiene? Hva var før Gaustad? Og før det igjen? Jeg har derfor i lang tid prøvd å pusle sammen en annen historie om institusjoner og praksis i tida før ca. 1850.

Det begynner å avtegne seg noen linjer etterhvert. For det første er det grunn til å anta at *dårekista* er en svært gammel oppfinnelse, og ikke noe som kom med det kongelige reskript av 1736, et årstall som har fått en nærmest sakral plass i medisinernes historieskrivning, og bragt videre av andre. Gudmund Hermundstad påstår f.eks. – uten å framlegge en eneste kilde – at "Dårekistene var arbeidsanstalter som ble etablert som et ledd i statens forsøk på å bekjempe betleriet"³²³. Denne siste fantasifulle versjonen er mildt sagt det rene tøv. Mest sannsynlig stammer dårekista fra middelalderens arrest og oppsto som en praktisk foranstaltning for å skille utagerende vanvittige fra øvrige arrestanter. Man slo opp en bordvegg. Jeg tror

³²² Andrew Scull: "Psychiatry and its historians." I: *History of Psychiatry*, nr. 3, 1991.

³²³ Gudmund Hermundstad (1999): *Psykiatriens historie*. Oslo : Ad Notam Gyldendal, se f.eks. s. 32.

Scull i all hovedsak har rett i sin påstand om at gale ikke var noen egen sosial kategori medmindre de utgjorde et sikkerhetsproblem.³²⁴

Et standpunkt som Sculls leder til den antakelse at *rettshistorisk materiale* kan være en mer fruktbar kilde enn medisinhistoriske kilder, som de pensjonerte asyldirektørers historikker har vært basert på. De gamle hospitaler, som ikke var sykehus i dagens betydning, men uspesifiserte pleieanstalter, hadde strenge disiplinregler som dessuten ble skjerpet etter reformasjonen, og ville trolig i liten grad ta imot ustyrlige gale. Men vi finner dem i rettshistoriske kilder, som viser at gale som måtte passiviseres, ble plassert der det var plass, i arrester, kjellere, seinere i arbeids- og tukthus utover 1600-1700-tallet. I mange av disse disiplineringsanstaltene skjer følgende: det snekres egne bur, kott, avlukker – dårekister - akkurat som man først hadde gjort i arrestene. Gale begynner å bli et større "de", og ikke bare avvikende enkeltindivider å forholde seg til. Det skiller seg ut en undergruppe blant avvikerne i anstaltene, som så i sin tur begynner å utgjøre et problem der. Tukthusene vil bli kvitt disse som bare er til plage, som ikke kan produsere noe, og bare er en utgift og et evig heft.

I 1709 gjorde den danske statsmakt et sosialpolitisk grep for å skille denne gruppen ut fra tvangsanstaltene i Danmark, og i stedet knytte interneringen av gale til hospitalene og fattigvesenet. Nesten 30 år seinere (1736) ble det gitt en tilsvarende kongelig ordre for Norge, og av dette har man sluttet at da ble det bygd dårekister og dollhus - og slik begynte psykiatrien i Norge. Men ordren ser ikke ut til å ha blitt fulgt av noen, muligens bortsett fra ved Kristiansands hospital. Det tar ennå 30-40 år før det skjer noen slik endring, men da tas det initiativ flere steder til å etablere atskilte avdelinger eller bygninger, ofte under betegnelsen "dollhus". Jeg er ikke sikker på hvor mye som skal til for å kunne snakke om en "bevegelse", men initiativene til utskillingen ligger så nær hverandre i tid og har så mange sammenfallende begrunnelser (både praktisk-økonomiske og filantropiske) at jeg for enkelhets skyld kaller dette for "dollhusbevegelsen".

Det ble innredet en rekke dollhus utover siste del av 1700-tallet. Med det kan vi vel si at gale er etablert som en egen sosial kategori. De skilles ut til særanstalter som kan motta flere av samme sorten, selv om mottakene ennå er svært små (fra to til opp mot 20 plasser). Hvorvidt vi skal kalle denne reformen en *forbedring*, er ikke godt å si. Som Roy Porter har formulert det: "Vi vet ikke om det var et verre eller bedre helvete, eller bare et annerledes et."³²⁵ De internerte ble betraktet som dyr fordi fornuften, det fremste kjennetegnet på det spesifikt menneskelige, hadde forlatt dem, som Foucault sier det. Materielt sett var vel neppe standarden så mye bedre enn den hadde vært, for dem som ble overført dit fra rådhuskjellere og tukthus. Denne typen lokaler ble også fortsatt brukt lokalt når det var behov for det, og det var det stadig vekk.

Fra slutten av 1700-tallet og inn i det nye århundret melder det seg så en økende kritikk av tilstandene i dollhusene. Noen begynner å få øye på noe annet enn bare dyret. Opplysningstidas ideer gjenspeiles i forestillinger om gale som barn, som kan oppdras og endres. Prester og andre deler av det opplyste og akademiske borgerskap begynner å vise en empati som fører til organiserte reformforsøk. Det tydeligste eksemplet er fra Trondheim, hvor det ble nedsatt en kommisjon som skulle lage en plan for forbedring av hospitalets dårekiste (denne betegnelsen ble fremdeles benyttet, selv om den var opprettet i dollhusinitiativens tid). Deres innstilling kom i 1812 og er sterkt preget av "moral treatment"-idéene (dvs. psykologisk behandling) slik de f.eks er kjent fra de engelske kvekernes York Retreat, men som det også var kimer til andre steder. Man planla en anstalt som skulle bygge på mildhet og ta psykologiske virkemidler i bruk, og høyne den materielle standarden i alle henseender. (Denne innstillingen har jeg analysert nærmere for NSfK i fjor, og interesserte kan nok få min rapport "Trøst og kontroll" derfra. Det kommer også en kortversjon i Historisk tidsskrift.)

Hvor var legene i dette? De var ikke der. Det fantes jo ingen. Hele den utviklingen som er grovskissert hittil, foregikk uten medisinsk medvirkning. Medisinerne kom først langt utpå 1800-tallet til anstalter som allerede eksisterte og systemer som var vel etablerte, og tilbød sine tjenester. I Norge opptrer ikke legene som historiske aktører før midten av 1820-årene. Da går Frederik Holst inn i rollen som reformator og lobbyist, Det medisinske fakultet mobiliseres for saken, og staten oppnevner i 1825 Dollhus-kommisjonen der tre

³²⁴ Andrew Scull (1993): *The most solitary of afflictions; Madness and society in Britain 1700-1900.*, New Haven/London : Yale University Press.

³²⁵ Roy Porter (1987): *Mind-Forg'd Manacles : A history of madness in England from the restoration to the regency.* London : Penguin, s. 277.

medisinerprofessorer utgjør flertallet. Det skjer en viss utbygging og renovering av enkelte anstalter, men ikke i administrativ forstand. Det er fremdeles kommuner og fattigkommisjoner som har hånd om denne gruppa. Men presset fra medisinsk hold fortsatte, saken ble holdt varm i fakultet og embetsverk, og så dukket tilfeldigvis Herman Major opp, denne største av alle kultfigurer for norske psykiatere, som etter iherdige skrivelser, rapporter, forslag og planer, fikk vedtatt sitt utkast til en *egen sinnssykelov* i 1848 og dessuten fikk utvirket byggingen av statsasylet Gaustad i 1855. (Men så dro han ifra det hele til Amerika, og druknet ved forlis underveis. Exit Major.)

3. Sinnssykeloven og profesjonsinteressene

Loven av 1848 om sinnssykes behandling og forpleining er hyllet som et uttrykk for en framskrittvennlig og menneskekjærlig nasjons vilje til å ta seg av sine elendige. Det hadde selvfølgelig betydning for legenes prestisje. Loven fikk praktisk betydning på flere måter. Den stilte minstekrav til materiell standard, administrasjon og rettssikkerhet. Både forskrifter og bestemmelsene om kontrollkommisjoner tok sikte på å hindre at asylene (som nå var den nye moderne betegnelsen) falt tilbake til gammelt dollhusnivå.

Dette er også forklaringen på de merkelige protokollene som mange har undret seg over i ettertid, hvor man bl.a. bokførte meget nøyaktig hvilken arbeidsvirksomhet som foregikk, hvor mye som ble produsert av hvilke vareslag osv. – opplysninger som ble gjennomgått av kontrollkommisjonen hver 14. dag og høytidelig signert. Det var resultatet av kritikken mot at de gamle dollhusene ikke bød på annet enn lediggang. Protokollene skulle vise at slik var det ikke lenger, det var det de underskrev på. Denne absurde bekreftelsen på antallet strikkede sokker og reparerte lakner fortsatte imidlertid i flere generasjoner etter at beskjefligelsesordningen var vel etablert, og protokolleringen hadde mistet enhver fornuftig hensikt. Den inngikk imidlertid i dokumentasjonen for at anstalten var produktiv og derfor verdig å bevilges penger til.

Men loven hadde en annen betydning som er lite diskutert: Den ga legene fullt monopol på all intervensjon, diagnostisering og behandling av galskapen. Ingen skulle kunne kikke dem over skulderen. Allerede i Dollhuskommisjonens innstilling fra 1828³²⁶ og i Holsts skrifter før det, ble det formulert ideer om at de moderne behandlingsanstaltene skulle være helt og fullt atskilt fra enhver annen institusjon. Begrunnelsen for dette var selvfølgelig forholdene i dollhusene og dårekistene tilknyttet andre institusjonstyper. Et eksempel på det er kaoset i den kombinerte tvangsarbeids- og dollhusinnretningen Prinsen (Prinds Christian Augusts Minde i hovedstaden), fattigkommisjonenes nedprioritering av denne gruppen, og – noe Major påpekte spesielt – diskrimineringen av gale i forhold til dømte kriminelle. Etterhvert ble utskilling et helt ufravikelige krav. Der skulle drives forskning og behandling etter de nyeste vitenskapelige prinsipper som medisinerne påberopte seg. Asylsuvereniteten – dvs. asyldirektørens uinnskrenkede rett til å avgjøre hvem han ville ta inn i huset, skulle dessuten sikre at anstaltene ikke fikk et klientell som de ikke ville ha, f.eks. kriminelle.

Det ligger i asyllobbyens premisser at det bare er leger som vet hva som er riktig behandling, og det henvises stadig til vellykkede utenlandske eksempler med høye helbredelsesprosent. På den annen side argumenterer de sterkt for forskning fordi det er så mye de ikke vet, og fordi gruppa som vet er altfor liten, og kravene formuleres stadig tydeligere og mer eksplisitt.

Andrew Scull kaller denne nye første generasjonen av medisinske asyler for "Museums of madness" (tittel på hans doktoravhandling). Der skulle man skaffe seg samlinger av gale som man kunne botanisere i og klassifisere og eksperimentere med, og skape sin egen kompetanse som igjen kunne tilbys samfunnet, gi nye posisjoner og ny kompetanse osv. Utvidelsen av imperiet må man si har vært ganske vellykket. En viktig grunn til det har vært lovverket, som ikke bare gjorde det tillatelig å eksperimentere uten innsyn, men også å feile meget ettertrykkelig, rent ut sagt dødelig, uten at det har påkalt intervensjon fra den øvrige medisinske verden eller ført til oppnevning av parlamentariske granskingskommisjoner.

Mitt inntrykk er at Sinnssykeloven av 1848 skapte ikke bare et tilfluktssted for den som mistet kontrollen, men også et tilfluktssted for den som ønsket å skaffe seg og beholde kontroll, i tillegg til å utvide markedet for medisinsk arbeidskraft. På et vis ble asylene egne små kongeriker (noen utlandske ble nå også meget store, med tusenvis av internerte) med en egen kultur og tradisjoner for å angripe kroppen – som var det man hadde kompetanse på – fra stadig nye vinkler for å finne ut hvor den der galskapen egentlig satt.

³²⁶ Frederik Holst (1828): *Beretning, Betænkning og Indstilling* fra en til at undersøge de Sindssvages Kaar i Norge og gjøre Forslag til deres Forbedring i Aaret 1825 naadigst nedsat Kongelig Commission. Christiania [Oslo].

Egentlig er de vel like langt. Det hevdes stadig at de slett ikke klarer å levere varene og at angrepene på kroppen bare er mer subtile enn før. Jeg skal ikke ta opp den diskusjonen her, men kan ikke dy meg for å nevne at begrepet ”helbredelse” som sto så sentralt i den medisinske lobbyens argumentasjon for 150 år siden, helt er blitt avskaffet i den psykiatriske terminologi en eller annen gang etter krigen. Nå heter det ”ferdigbehandlet” og det er vel ikke riktig det samme. Men slike omskrivninger er heller ikke ukjente fra andre deler av kontrollapparatet.

4. Moderniseringen

Historien om sorteringen av avvikerbefolkningene avspeiler både en samfunnsmessig utviklingsprosess og endrede tenkemåter om sosial kontroll som følger med, i tillegg til alt vi kan lese ut om profesjonene. Stanley Cohen³²⁷ legger (som Foucault) vekt på skiftet av fokus fra legeme til sjel, som han kaller ”den opprinnelige transformasjon”, som omfattet og lettet positivismen seier. Den handlende ble mer interessant enn handlingen, sier han, og legger dette inn som forklaring på utviklingen videre mot behandlingssidealer, den ”terapeutiske staten”, den medisinske modellen og hele den progressive straffeteorien.

Utviklingen av særinstitusjoner for gale, og den gjenklagen som asyllibbyens positivisme fikk, kan vi knytte til denne ”opprinnelige transformasjon”. Transformasjonen når på en måte sin fullbyrdelse med sinnssykeloven, som ga medisinerne eksklusiv enerett på adgang til sjelen *via* kroppene. Etter alle kunstens skiftende regler skulle sjelen stimuleres/trues til å ta ansvar for den avvikende atferden, og lede til konformitet og underordning, mens individets tanker, innsikter og erfaringer egentlig var uten interesse. Som Roy Porter også har påpekt, var det mainstream psykiatri å avvise totalt å lytte til galesnakk, det ble de bare verre av. Veien til sjelen og det individuelle viljessentrum *skulle* gå gjennom kroppen. Dette er *moderne*. Det er dette som *er* vitenskap.

Den tidlige kontrollen knyttet til de fattige, med en oppdeling av de trengende i to grupper – verdige og uverdige trengende – blir av forskjellige forfattere (Geremek³²⁸, Scull³²⁹, Midré³³⁰) beskrevet som en skjerpelse i forhold til holdningene før reformasjonen, da fattige ble oppfattet som Guds utvalgte. Å yte almisser var en måte å sikre sin egen frelse på. Etter reformasjonen ble fattigdommen i økende grad definert som selvvalgt for store grupper som ikke led av synlig svekkelse eller handikap. Det var behov for arbeidskraft og de arbeidsføre ble kanalisert inn i kombinerte arbeids- og oppdragelseshus, samtidig som noen av de mest pinlige ble bragt ut av syne. 1700-tallets anstaltarkitektur har to ansikter: Bygningene blir monumentale og skal i seg selv skape respekt for samfunnets normer, dvs. ha en almenpreventiv effekt, samtidig som de uttrykker myndighetenes makt og handlekraft, og inkluderer medisinen i denne makten.

Det monumentale skaper også institusjonelt grunnlag for gjennomføringen av en større kontrolloffensiv. Tukthusanordningene fra 1740-årene ga formelt grunnlag for en stor innesperring (etter norske forhold) av alle typer tiggere og løse eksistenser, men ikke av gale spesielt. Den store innesperringen av *gale* kommer først i ly av det moderne medisinske monopolets seier, en seier som uttrykkes bl.a. i de tunge, lukkede murbygningenes språk fra slutten av 1800-tallet og framover. Det var dit reformatorene ville, og dit kom de. Fra et profesjonelt synspunkt var prosjektet vellykket. Andre vil mene noe annet. Man kan f.eks. tenke at det det ikke er sikkert det ville gått like galt, om

³²⁷ Stanley Cohen: Den sociale controls nye former; Kriminalitet, straf og klassifikation. København : Hans Reitzel, 1994, s. 169.

³²⁸ Bronislaw Geremek (1997): *Poverty; A history*. Oxford/Cambridge, Mass.: Blackwell.

³²⁹ Scull 1993.

³³⁰ Georges Midré (1992): *Bot, bedring eller brød?* Oslo: NAVF/Universitetsforlaget. (Studier i jus og samfunnsvitenskap nr. 3)

galskapen var forblitt et ansvar for filosofer og teologer. Det nytter så lite å iredesette historien, dessverre. Men vi kan skrive den om.

Criminality, psychiatry, and social deviance in the early 20th century Finland

By Minna Uimonen

In my presentation I will focus on the status of psychiatric and medical knowledge in dealing with social deviance and criminality during the early twentieth century. More specifically, I will discuss the logic of argumentation and the status of the body in this social discourse. From the late nineteenth century onwards, the role of medical and psychiatric knowledge grew in significance in the processes of defining and regulating social phenomena and individual behaviour. This can be seen, for example, in the campaigns of racial hygiene that took place in many Western countries from the beginning of the twentieth century. One aspect that has received a lot of attention in historical research is the degeneration theorizing, launched by French psychiatrists during the mid-nineteenth century, and applied in the eugenic or racial hygiene movements in the early twentieth century. (E.g. Pick 1989.) In many countries the perceived threat of (and, it could also be said, moral panic directed against) the supposedly over-breeding and thus ever-increasing number of degenerated citizens (usually associated with the lower-class) led to passing of sterilization laws. (E.g. Mattila 1999, Zaremba 1999.)

In Finland the sterilization act that was passed in 1935 ordered:

”1§. A person who is an idiot, imbecile, or mentally ill may be ordered to be rendered incapable of reproduction if there is reason to believe that his/her offspring would inherit such defects or if it is likely that the offspring would by reason of deficiency be uncared for.

Let the same law prevail in the case of an individual found guilty of a crime or attempted crime by a legally instituted court of law, which finds that the individual concerned is possessed of an unnaturally strong or unnaturally oriented sexual drive and there is reason to fear that such an individual constitutes a hazard to others.

2§. Permission may be granted to render an individual incapable of reproduction at that person's request, even without the conditions in 1§ above being met, if there is reason to fear that defective offspring would result from marriage or that the individual concerned is, by reason of an unnaturally strong or unnaturally oriented sexual drive, rendered prone to commit crimes.” (Mattila 1999, 432.)

What I find interesting here is the relationship between the different categories of deviance. Although the sterilization issue revolved heavily around hereditary mental illness and mental deficiency, it seems that in Finland and in Sweden the main targets of the law, when it was applied, were unmarried mothers who were considered as burdens to communal budgets. (Mattila 1999, Zaremba 1999.) The psychiatric argumentation served as an additional legitimating force to a method of social control. Also interestingly, one can draw a certain parallel between the unmarried mothers, who in many Finnish sterilization cases were found to have an unnaturally strong sex drive”, and the sex offenders specified by the law, along with the homosexuals seen to possess an ”unnaturally oriented sex drive”. (See the articles by Hirvonen, Mustola, Rydström and Sorainen for heteronormativity in legislation.)

Before the passing of the Finnish sterilization act in 1935, during the late 1920s and early 1930s, many women politicians stressed their concern over increasing numbers of sexual offences against children and women. Castration and sterilization of the threatening sexual offenders was one of the powerfully voiced arguments that led to the passing of the law. In the early 1930s there were also public discussions and campaigns that focused on criminality in general as a societal threat, and on proper methods of crime prevention – or, tellingly, on prevention of criminality. The experts who took part in the discussions and campaigns held the view that individual tendency to criminal action was caused by defective inheritance. Inborn psychopathology served as an explanation of criminal acts, as well as deviant sexuality, and directed attention to the ”proper” measures of action. (Mattila 1999, 174-179.)

In 1922 a Finnish forensic psychiatrist Akseli Nikula published a book "Oikeuspsykiatrisia lausuntoja" in which he discussed a number of criminal cases where signs of degenerative illness were found during mental examination. Nikula described the cases in the following way:

"This series consists of the group of the degenerated psychopaths, also including those forms of hysteria which are based on degeneration, and also degenerated psychopaths with hereditary feeble-mindedness, along with one case of deaf-muteness. The whole series of these cases is interesting because it represents the most important borderline group between the mentally healthy and the mentally ill. The existence of mental degeneration can often be established only after a long observation period, and its forensic estimation is often difficult. Because degeneration can present itself in varying degrees of seriousness and in different psychic areas, there can be many different clinical pictures among this group." ... "The fact that many different crime groups are represented in the study exemplifies how varied field the criminality of degenerated psychopaths really is." (Nikula 1922, 6-7.)

The establishment of the genetic model of inheritance in the early twentieth-century science did not make the discursive elements of degeneration theory (according to which pathological inheritance was passed on through the defective nervous system) disappear either from psychiatry or the more general discussions.

The degeneration theory (like late nineteenth and early twentieth-century theorizing on neuroses, see Uimonen 2000) was extremely diffuse in its definitions of pathology. Another important element in the concept of the degenerated psychopath, also visible in Nikula, was the quantitative model of disease, spelled out in late nineteenth-century medicine. Instead of a dichotomy between health and illness, or sanity and insanity, a continuum of varying degrees of pathology could be drawn according to this novel theory. One of the first testing grounds and applications for it were f.ex. blood sugar measurements, but the model was also used as a heuristic tool when tackling with perceived mental or moral deviance. These developments were intertwined with the positivistic ethos and belief in scientific solutions to social problems; medical and psychiatric theories could and should be applied to practically any phenomenon.

The nineteenth-century medical discourse established the anatomical and physiological body as the primary explanatory field with which to interpret human behaviour. Historians have often stressed this aspect, namely the shift towards a more reductionist view of man during the late nineteenth century, and the consequent omission of traditional moral discourse. (See e.g. Mattila 1999.) In his book "Om rena och de andra: om tvångsteriliseringar, rashygien och arvsynd" (1999) the Swedish journalist and historian Maciej Zaremba has offered an important addition and alternative to this kind of emphasis which tends to over-simplify the question, in a certain sense, by leaving the nature of moral discourse out of the picture in the historical analysis of racial hygiene. As one potential background factor of the racial hygiene movement Zaremba pays attention to the logic of protestant discourse. According to it, success and prosperity in this life were signs that one belonged to God's chosen ones. On the other hand, poverty, or even illness, signified that the person still lived in the state of original sin, or more to the point, "arvsynd" in Swedish and "perisynti" in Finnish. (Zaremba 1999, 248-260.)

In my PhD thesis source material, the turn-of-the century Finnish texts on neurosis, I found similar kinds of moral narratives in which the body figured as a teleological site of reference, along with the much emphasized new reductionistic logic of science. As one example: the turn-of-the-century Finnish hygienists and health educators pointed to the misdirected female emancipation as both potential cause and sign of nervous illness. Apart from the advice found in health manuals this subject was also taken up in the discussion concerning the school system. The advocates of the special girls' school emphasized the woman's natural telos as a mother, and from around the 1870s onwards also the relative weakness of her body which made intellectually focused schooling and studies impossible. The idea of the woman's weaker nervous system and its potential breakdown that obeyed the logic of mechanistic neurophysiology was first borrowed into the Finnish school discussion from American and British debates on women's university education. This physico-moral narrative of female nervous breakdown reproduced the logic of vice/socially unfit course of action and its punishment, evident f.ex. in the issue onanism from eighteenth century onwards. The perspective of the Morelian

degeneration theory added extra weight to this picture by pointing to the potential ruin of the health of future generations, as a consequence from an unhealthy personal lifestyle. (Uimonen 2000.)

As I argue in my thesis, the racial hygienic discourse converged at many significant points with the larger project of public hygiene (known in Finnish as "national health"). One of the points of convergence was the perspective arising from the degeneration theory. In the health advice literature appeals for the reader's conscience and the stress on her moral duty as a citizen formed a customary rhetoric. Still another shared aspect was the emphasis that the interests of the nation went ahead those of the individual; in this question the concept of sacrifice belonged to the terminology of both the racial hygienists, the social hygienists, and the Christian-minded nationalists alike. The following logic can be discerned from the early twentieth-century discussions: if appeals (spelled out f. ex. in folk education and health advice manuals) for personal attitude of self-sacrifice, which meant putting others before oneself and always working for the benefit of the common good, not merely for personal interest or pleasure, failed, then it was justifiable to enforce the morally corrupt person to give her or his sacrifice for the society. (Uimonen 2000.) Maciej Zaremba has found similar logic in the early twentieth century Swedish discussions. (Zaremba 1999, e.g. 244-245.)

Medical and psychiatric knowledge served well in the early twentieth century social (and nationalistic) discussions, as it offered a "non-political" form of discourse: it focused on the correction of individuals and did not conceptualize the existence of the social sphere, social patterns, mechanisms, etc. The scientific rhetoric of medicine/psychiatry also offered a "rational" and "value-neutral" knowledge base according to which thoughts, actions, and ways of life could be deemed right or wrong, correct or incorrect - instead of discussing the issues through political argumentation. It is significant that the medico-scientific rhetoric of objectivity and rationality converged with the moral rhetoric of the Finnish middle-class elite that was in charge of the folk education campaign and after the gaining of independence in 1918 also of running of the state machinery. In Finland and Sweden, differently from many other countries, the medical profession has since the eighteenth century had a close relationship with the state. (E.g. Johannisson, Konttinen 1991, Zaremba 1999.)

Through analysis directed at the "moral" nature of medical/psychiatric knowledge, of which only some beginning steps were taken in this paper, one can gain new insight into the point (already made from the 1960s onwards, see f.ex. Rieff 1966) of the medical establishment replacing the church as the main authority on human lives from the nineteenth century onwards.

Literature

- Johannisson, Karin 1990. *Medicinens öga - sjukdom, medicin och samhälle: historista erfarenheter*. Norstedts.
- Konttinen, Esa 1991. *Perinteisesti moderniin: professioiden yhteiskunnallinen synty Suomessa*. Tampere: Vastapaino.
- Mattila, Markku 1999. *Kansamme parhaaksi: rotuhygieniä Suomessa vuoden 1935 sterilintilakiin asti*. *Bibliotheca Historica* 44. Helsinki: SHS.
- Nikula, Akseli 1922. *Oikeuspsykiatrisia lausuntoja: rikosoikeudellisia tapauksia. Degeneroituneet psykopaatit*. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Otava.
- Pick, Daniel 1989. *Faces of degeneration: a European disorder, c. 1848-1918*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rieff, Philip 1966. *The triumph of the therapeutic: uses of faith after Freud*. New York: Harper and Row.
- Uimonen, Minna 2000. *Hermostumisen aikakausi: neuroosit 1800- ja 1900-lukujen vaihteen suomalaisessa lääketieteessä*. *Bibliotheca Historica* 50. Helsinki: SHS.
- Zaremba, Maciej 1999. *Om rena och de andra: om tvångsteriliseringar, rashygien och arvsynd*. Bokförlaget DN.

Uden arbejde: Betragtninger om afvigelse og udelukkelse før og nu

Af Annika Snare

Indledning

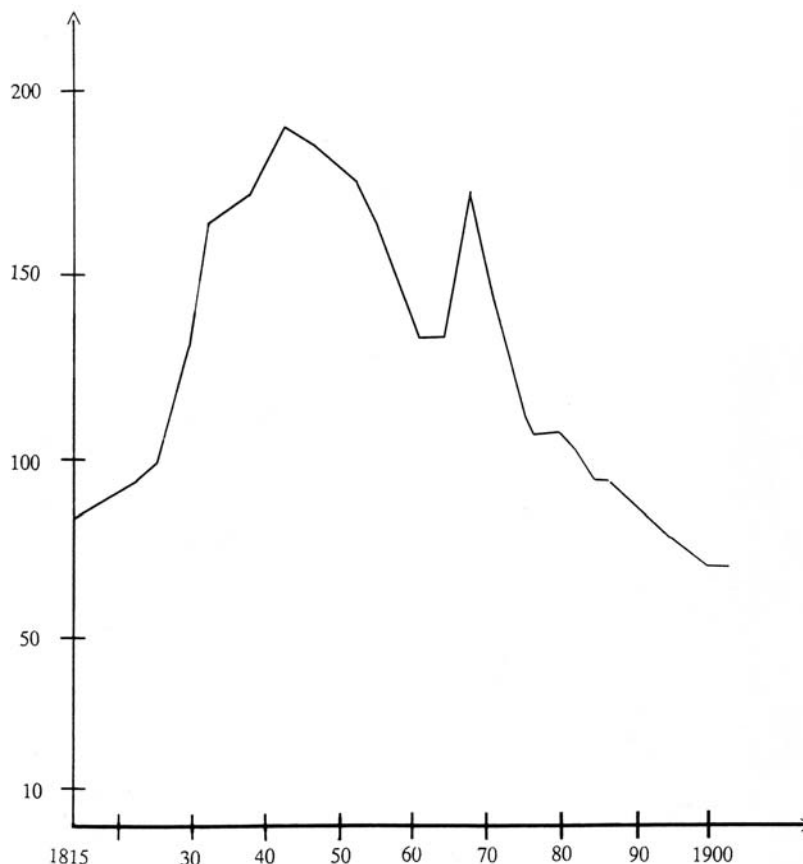
Mit indlæg kan næppe betragtes som et aktuelt forskningsprojekt. Det er først og fremmest inspireret af seminariets hovedtema, fordi jeg på ny er blevet mindet om væsentlige lighedstræk mellem fortidens og nutidens håndtering af de marginaliserede og udstødte i samfundet. De samme udelukkelsesprocesser gør sig gældende i dag som i det 19de århundrede.

Den umiddelbare baggrund for indlægget er, at jeg for mange år siden - næsten et kvart århundrede tilbage i tiden - skrev en afhandling ved universitetet i Berkeley, California. Den fik den lange titel og undertitel *Work, War, Prison, and Welfare: Control of the Laboring Poor in Sweden* (1992, orig. 1977; jf. Snare, 1982).

Afhandlingen er historisk anlagt, dækker et langt tidsperspektiv og breder sig vidt omkring; men primært i den svenske geografiske lokalitet. Fagmæssigt placerer den sig inden for rettssociologien og fængselsociologien, da udgangspunktet er den store masseindspærring i Sverige under første halvdel af det 19de århundrede.

Det er en kendsgerning, at i såvel absolutte som relative tal baseret på befolkningens størrelse var fangetallet i 1840-årene det højeste nogensinde. Sverige nærmede sig da 200 fanger pr. 100.000 indbyggere.

Dagligt gennemsnitligt antal fanger i Sverige pr. 100.000 indbyggere, 1815-1900

Kilde: Snare, Annika (1982)

Centrum og periferi i kriminalpolitikken

Den store indespærring, der også fandt sted i de øvrige nordiske lande og i det meste af Europa, forbindes ofte direkte med overgangen til frihedsstraf og sågar med etableringen af det nye fængsel, cellefængslet.

Disse to store begivenheder, set med såvel datidens som nutidens briller, fandt sted i det (kriminal)politiske centrum. Men fængselsstraffens erstatning af legemsstraffe og virkeliggørelsen af det moderne fængsel giver ikke en tilfredsstillende forklaring på, hvorfor (i hvert fald) den svenske fangepopulation eksploderede under et par decennier i første halvdel af 1800-tallet – for at derefter gradvist at mindske frem til århundredeskiftet ved 1900-tallets begyndelse.

Det er derimod udviklingen i den kriminalpolitiske periferi, der fik en afgørende betydning for fængslingens massive udvidelse. Administrative tvangsforanstaltninger over for grupper af, hvad man kan betegne som "løst folk", resulterede i et stærkt øgende antal fanger.

Hvem var disse fanger? De var dømt til alment arbejde, fordi de blev defineret og stemplet som løssagtige personer. Løsgængere omfattede betlere/tiggere, landstrygere, omstrejfende, vagabonder og andre personer, som manglede rodfæste i samfundet; et rodfæste som blev krævet af loven. I hovedsagen var målgruppen folk uden fast arbejde, dvs. uden lovlig godkendt beskæftigelse.

I bund og grund blev ejendomsløse og arbejdsløse anbragt i forskellige tvangsanstalter (mere præcist arbejdsanstalter, fæstninger og korrektionsanstalter). Og disse såkaldte "försvarslösa fångar" blev internerede på ubestemt tid.

Indespærring af de arbejdsløse

Den dramatiske svenske indespærringsbølge hænger nøje sammen med den tidsbestemte internering af "försvarslösa fångar"; i nutidens termer kan vi kalde dem arbejdsløse eller rettere arbejdssøgende.

Blandt disse fanger finder vi fattigfolk uden lovlig beskæftigelse/indkomst og folk som på anden måde betragtedes som løssagtige. De blev administrativt dømt til tvangsarbejde. En forordning fra 1804 udpensler meget nøjagtigt de mange forskellige grupperinger af folk, som blev anset for at udgøre en sikkerhedsrisiko for samfundets lov og orden.

En af disse grupper, der ikke uventet blev oplevet som farlige for samfundsfreden, var fanger - vel at mærke fanger, som havde afsonet deres egentlige (tidsbestemte) frihedsstraf. Hvis fangen på tidspunktet for løsladelse ikke kunne skaffe sig fast ansættelse eller en tilsvarende levetforsikring, blev han eller hun simpelthen ikke løsladt.

Løsladelse forudsatte altså primært, at den frihedsberøvede fandt et arbejde. Det gjaldt ikke kun straffefanger, men også f.eks. den simple tyv, som manglede lovligt erhverv efter at have afsonet et par dage i arresthuset. Situationen var den samme for den, som blev frikendt af domstolen, men som under tiden i varetægt havde mistet sit arbejde.

For alle "arbejdsløse" blandt de frihedsberøvede forlængedes deres frihedsberøvelse. Og den udvidede indespærring blev ved, indtil de til sidst, hvis de var heldige, fandt en plads på arbejdsmarkedet (eller fremskaffede anden dokumentation på en godkendt fremtidig tilværelse).

Omfanget af denne sanktionspraksis fremgår af Fång-Styrelsens første rapport fra 1835. Flere end 600 blandt de forsvarsløse og arbejdssøgende fanger havde været anbragt i tre år, endnu flere – 760 personer – i ti år, knap 200 i tyve år og over 40 i tredive år eller endnu længere.

Der var ikke brug for dem; de var overflødige og åbenbart ikke velkomne ude i samfundet.

Omfanget af indespærringen af de uheldige stakler, som ikke formåede at etablere tilknytning til arbejdsmarkedet, fremgår også af Fång-Styrelsens årsberetning for 1844. Her konstateres, at Sverige ved årets slutning i alt havde 6.433 fanger. Af disse tilhørte mindst 40% kategorien forsvarsløse fanger (minimum 2.612 personer).

Den nok så håbløse stilling for disse fanger forbedredes midt i 1840'erne, da der blev indført tidsbestemte sanktioner ved alle frihedsberøvelser. Det vil sige, at såvel "arbejdsfanger" som straffefanger, der ikke umiddelbart blev løsladt efter endt juridisk afsoning, nu blev løsladt efter at have afsonet et fastlagt antal år som arbejdssøgende fanger – uanset om fangen kunne eller ikke kunne dokumentere indtjening i fremtiden.

Allerede efter et par år konstaterede Fång-Styrelsen, at den nye frigivelsespraksis havde resulteret i 2.180 løsladte fanger, der ellers ville være forblevet tvangsanbragte.

Fængselsvæsenet fortsatte imidlertid i mange år med at huse et uformindsket stort antal nytillkomne forsvarsløse fanger. Løst folk og fanger uden godkendt erhverv blev fortsat spærret inde, men med den omtalte væsentlige forskel, at de efter de nye regler blev frigivet efter nogle år. (Og derfor begyndte den svenske indespærringsbølge at mindske.)

De kriminelles levevilkår i dag

Meget har selvfølgelig forandret sig på 150 år. Det er velfærdsstatens opgave at sørge for, at betingelserne for et bæredygtigt liv er til stede. Det gælder også de straffedes levevilkår efter endt afsoning.

Det slående for mig er imidlertid kontinuiteten. Den samme mangel på individuelle ressourcer som før i tiden kendetegnede de tvangsanbragte går igen i aktuelle undersøgelser af kriminalforsorgens klienter og i recidivundersøgelser.

Sidste år udkom en svensk redegørelse om "fångars levnadsförhållanden" (Nilsson & Tham, 1999). Forskellen mellem fangernes og befolkningens levevilkår er massiv med hensyn til uddannelse, beskæftigelse, egen bopæl og andre indikatorer på livskvalitet. Der bliver også lavet en historisk sammenligning:

Denna bild av dåliga levnadsförhållanden hos straffade och fångar motsäger knappast de beskrivningar som förekommit sedan mer än hundra år i Sveriges Officiella Statistik över "Brottsligheten" och "Fångvården". Redan i slutet av 1800-talet står att läsa om dömda för s.k. grövre brott att 20 procent betraktades som "utfattiga" (BSOS 1888) (ibid. s. 57).

Andre nordiske undersøgelser fra de seneste årtier bekræfter et lignende billede af ressourcefattigdom blandt straffede og ikke mindst blandt gengangerne i fængslerne. Sammenhængen mellem tilknytningen til arbejdsmarkedet eller rettere det modsatte – at være uden arbejde – og recidiv til ny fængselsstraf er blevet ledsaget af følgende udsagn:

Når især så mange af de fængselsdømte, der løslades til 'den totale frihed' – til frihed fra arbejde, fra familieliv og andre pligter og gøremål – begår ny kriminalitet, hænger det sammen med, at denne frihed hverken er en ønsket eller en brugbar situation for den løsladte (Kjvsgaard, 1989, s. 129).

Om end de hjemløse og arbejdsløse ikke længere som i det 19de århundrede – med lovens hjælp – bliver anbragt i tvangsarbejdsanstalter og fængsler, fordi de er subsistensløse, er mønsteret det samme som i gamle dage. Ringe eller ingen bånd til arbejdslivet resulterer i marginalisering og udstødning.

For Danmarks vedkommende er desuden *bødeafsoning* en foruroligende påmindelse om sammenhængen mellem fattigdom og frihedsberøvelse (Balvig & Greve, 2000). Bødeafsonere er mennesker, der er nødt til at sidde bøden af, fordi de hverken har ejendom eller lønarbejde, som samfundet kan båndlægge. Antallet forvandlingsstraffe øgede meget kraftigt fra 1970erne og frem til midten af 90erne. I det danske velfærdssamfund af 1995 blev et rekordagtigt stort antal på 12.550 bøder afsonede på grund af manglende arbejds- og indtægtsevne. (Antallet var i 1998, efter synliggøringen af disse (kriminal)politisk set perifere frihedsberøvelser, faldet til næsten det halve. Imidlertid er antallet stadig mere end tre gange større end i 1975).

Det nye samfund og ekskludering

Vi har efter manges mening forladt det industrielle samfund og befinder os i det nye millennium i et eller andet nyt samfund: det "post-industrielle samfund", "informationssamfundet", "videnssamfundet", "risikosamfundet", "det globale samfund", "netværkssamfundet" eller et samfund, der betegnes med begrebet modernitet.

Men efter min mening ligner det "gamle" samfund og det "nye" samfund hinanden (alt for) meget med henblik på mekanismer, der frasorterer og udstøder folk fra det gode selskab.

Engang var der krav om, at den enkelte fremskaffede arbejdsbeskæftigelse for ikke at blive indespærret og i anden omgang for at blive løsladt. I nutiden kræver et kraftigt stigende antal

arbejdspladser, at ansøgerne fremviser en uoplyst *straffeattest*. Både offentlige og private arbejdsgivere bruger i stadig højere grad straffeattester som sorteringsværktøj ved jobansøgninger. I Danmark er der i 1999 blevet udstedt godt 40 procent flere straffeattester end kun to år tidligere, i 1997. Alene i 1999 udleverede rigspolitiet over 125.000 straffeattester.

Mennesker med rod i deres private økonomi, *dårlige betalere*, er heller ikke velansete på det danske arbejdsmarked og sorteres derfor fra. Indtil for nylig (gennem en ændring i registerloven) var det muligt for arbejdsgivere at undersøge alle jobansøgere i et særligt (privatejet) register over dårlige betalere.

Og multoleranceholdningernes fremmarsch forbedrer næppe afvigeres mulighed for at lukkes ind i samfundet.

Moderniseringsprocesser, der henviser til økonomiske, teknologiske, politiske og sociale ændringer, har utvivlsomt været virksomme i de vestlige samfund i de sidste hundrede år.

Et væsentligt moment i nyere tid er også en øget individualisme, forstået som en løsrivelse og frisættelse fra traditionens bånd og mobile begrænsninger. Men der er samtidig stabilitet i den strukturelle ulighed; og tendenser til øget marginalisering, polarisering og ekskludering forstærkes i det nyliberale markedssamfund.

Få samtidsforskere har som Zygmunt Bauman (2000) analyseret de menneskelige konsekvenser ved den nuværende samfundsudvikling. En af Baumans hovedpointer er, at globaliseringsprocessen indebærer, at flere og flere udstødes, fordi de er overflødige i produktionen og ligeledes ubrugbare som forbrugere. De kan ikke opfylde arbejdets krav om kompetencer og uddannelse og har heller ikke penge til at forbruge. Og medens globaliseringen kendetegnes af fuldstændig mobilitet og frihed for nogle, bliver de overflødige fastlåst til deres lokalområde; bundet af nutidens stavsbånd til det sted, de befinder sig.

I sin analyse af globaliseringens bagside inddrager Bauman også fængslet som *eksklusionsfabrik*. Især med udgangspunkt i amerikanske forhold beskriver han de moderne supersikre fængsler som arketyper for institutionaliseret fastlåsthed. Fængslet er ifølge Bauman designet som stedet, hvor de indsatte skal vænnes til at være ekskluderet fra samfundet.

Meningen er altså ikke at forandre de overflødige, men i stedet at grundfæste deres immobile status.

Indespærringens ideologi: gensyn eller ikke?

Bauman lægger op til et fundamentalt skifte i synet på indespærringens ideologiske indhold og målsætning. Modsat er der også et perspektiv, hvor nutidens udgave af fængslets ideologi betragtes som en genspejling af et tankemønster, der blev anlagt for lang tid siden. Mønsteret er således bevaret den dag i dag; og det, vi ser, er blot varianter af den samme vare – om end somme tider ved hjælp af et nymodens teknisk raffinement.

Det moderne fængsel i såvel det 19de som 20de århundrede kædes sammen med forgængerer, tugthuset. Thomas Mathiesen (1990) har argumenteret for, at indespærringens ideologi en gang for alle (?) blev grundlagt i Amsterdam tugthus og tilsvarende forbedringshuse. Det vil sige, at de anbragte ikke kun skulle straffes. De skulle også forbedres. Og de overordnede virkemidler var: arbejde, skole, moralpåvirkning og disciplin.

Mathiesens pointe er, at disse hovedelementer i tesen om fangernes rehabilitering er blevet forandret meget lidt fra 1600-tallet og frem til i dag. Vægtfordelingen mellem de fire midler til påvirkning af de indsatte har ikke været uforanderlig, men 400 år efter oprettelsen af Amsterdam tugthus er der fortsat fokus på behandlingsprogrammer baserede på beskæftigelse, uddannelse, positiv moraludvikling og (selv)disciplinering.

Sammenkædningen af før og nu kan også indbefatte en nyvunden tillid til militærdisciplineringens vidunderlige virkning på kriminelle rekrutter som i de aktuelle bootcamps i USA. Det militære islæt var f.eks. også fremtrædende i 1800-tallets anstalter for dem, som var dømt til alment arbejde, og i hele den svenske fængselsorganisation.

Disciplinfængslet er ligeledes en gammel kending fra Jeremy Bentham's vision om den totalovervågede fangepopulation. Bentham's arkitektoniske blueprint, det velkendte Panopticon fra

1760erne, blev aldrig bygget i sin fuldendte form. Teknikkens vidunder har imidlertid i vor tid muliggjort en omnipotent fjernsynsovervågning i fængslet.

Og i samme illustrerende ånd kan nævnes perfektioneringen og udbredelsen i samfundet af det, Michel Foucault betegner som herske- og dressurteknikker. Som bekendt så Foucault i *Overvågning og straf* (1994) det moderne fængsel som mønsterdiagram og en integreret dimension af et påtrængende krav om disciplinering i 1800-tallets fremvoksende industrielle samfundsstruktur. Kravet om dressur prægede ikke kun fængselsvæsenet, men også skolerne, fabrikkerne, sygehusene og andre institutioner.

Virkemidlet dengang var blandt andet udstedelse af særdeles udførlige regler for individernes tidsforbrug. Modus operandi i vores overvågningssamfund må vel nærmest være elektronisk bevogtning på offentlige steder, i transportmidler og på vejene, på bistandskontorer og i butikker. Også i disse sammenhænge kan det sikrede fængsel måske stå frem som en slags rettesnor.

Der er ifølge Bauman (2000) dog en afgørende væsensforskel mellem fortidens indespærringsideologi og et projekt af den art, som det supersikre Pelican Bay fængsel i Kalifornien repræsenterer.

“Ved første øjekast”, siger han, kan dette fængselsprojekt se ud til at være “en ajourført, state of the art, superhøjteknologisk udgave af Panoptikon, den maksimale inkarnering af Benthams drøm om total kontrol gennem total overvågning”, men Bauman fortsætter direkte: “Det andet øjekast afslører, imidlertid, overfladiskheden ved det første indtryk” (ibid. s. 209).

Det er nemlig ikke længere et spørgsmål om en fortsættelse af en moralopfattelse, der lægger vægt på arbejdets betydning. Bauman mener, at uanset hvordan fængslet historisk set er udformet, så har det hele tiden været tænkt som et midlertidigt opholdssted, hvorfra de indsatte skal vende tilbage til “normalsamfundet” – og vende tilbage som arbejdsduelige, brugbare samfundsborgere.

Såvel de oprindelige tugthuse som det panoptiske fængsel var undfanget som forbedringsinstitutioner med vægten lagt på at frembringe arbejdsmoral blandt de indsatte. Baumans konklusion er:

“whatever their other immediate destinations, all kinds of panopticon-style houses of confinement were first and foremost *factories of discipline - more precisely, factories of disciplined labour*” (ibid. s. 210; kursiv i orig.).

Modargumentet, navnlig at fangerne i praksis med meget lidt held i tidernes forløb er blevet rehabiliterede under deres fængselsophold, er ikke afgørende for Baumans argumentation. Det afgørende er, at selve det pønologiske stridsspørgsmål om mulighederne for rehabilitering under indespærring bliver alt mere irrelevant. Rigtigt nok, siger Bauman, bliver endnu en del kriminologer ved at beskæftige sig med denne debat. Men blandt nutidens fængselsadministratorer er emnet i stigende grad uden relevans:

... by far the most seminal departure is precisely the abandonment of sincere or duplicitous declarations of “rehabilitating intent” in the thinking of contemporary practitioners of the penal system (ibid. s. 211).

Er det virkelig rigtigt? Har fængselsvæsenet opgivet sit “ægte eller falske” rehabiliterende grundlag, som Bauman hævder?

Fra et dansk/skandinavisk ståsted synes påstanden næppe overbevisende. Kritikere mener ganske vist, at ren opbevaring præger indespærringens regi, og et lukket dansk fængsel bliver af en tidligere indsat portrætteret med titlen *Fra forbedringshus til parkeringshus* (Lausen, 1998). Men hvis vi ser på det, Bauman kalder den rehabiliterende hensigtserklæring, er det snarere rehabiliteringstankens renæssance, der træder frem i nordiske sammenhænge.

Alligevel er Baumans anliggende – og bekymring – aktuel. Det kan diskuteres, om bestræbelser på at tilpasse fangerne til arbejdslivet er effektive eller ikke, men de er alene meningsfulde, hvis arbejde er i vente. Dette er ikke tilfældet for de overflødiggjorte i samfundet – og som følge deraf har indespærringsideologien principielt ændret karakter. I Baumans globaliseringssamfund er hele industrialiseringsprocessens grundmoral om arbejdets betydning uden

mening. Og fængslets opgave bliver derfor ikke at lære de indsatte arbejdsmoral, men omvendt at ophæve enhver forbindelse til et produktivt liv.

Forestillingen bag det panoptiske fængsel stilles i en skærende kontrast til ideen bag Pelican Bay-versionen af et fængselsprojekt:

“No productive work is done inside the concrete walls of Pelican Bay prison. No training for work is intended either – there is nothing in the prison's design which may set the stage for such activity. Indeed, for its inmates the Pelican Bay is not a school of anything – even of a purely formal discipline. The whole point of the Panopticon, the paramount purpose of the constant surveillance, was to make sure that the inmates go through certain motions, follow certain routines, do certain things. But what the inmates of the Pelican Bay prison *do* inside their solitary cells *does not matter* at all. What *does matter* is that they stay there. Pelican Bay prison has not been designed as a factory of discipline or disciplined labour. It was designed as the factory of exclusion and of people habituated to their status of the *excluded*. And since the mark of the excluded in the era of the time/space compression is enforced *immobility* - *what the Pelican Bay prison brings close to perfection is the technique of immobilization*” (ibid. s. 211-212; kursiv i orig.).

Afslutning

To perspektiveringer på indespærringens historie er lagt frem.

Den ene fremhæver kontinuitet. Fortidens ligesom nutidens udelukkelsesmekanismer afhænger af en stabil strukturel ulighed. Og samfundets håndtering af de udstødte kendetegnes i høj grad af den samme bagvedliggende præmis om fængslets resocialiserende arbejdsopgave.

Det andet perspektiv fremhæver et fundamentalt brud i de samfundstrukturelle betingelser med hensyn til indespærringens historiske forløb. I industrialiseringens epoke er der ikke tidligere udviklet tilsvarende basisvilkår for overflødiggørelse af dele af befolkningen. Og i forlængelse af denne udvikling transformeres fængslet fra at være en station på vejen til at være endestationen for de ubrugbare.

Hverken den ene eller den anden fortælling er opløftende, om end tristhed kan gradbøjes.

Litteratur

Balvig, Flemming & Vagn Greve (2000): Den, der ej har gris ... I F. Balvig: *Det voldsomme samfund. Fortid og nutid*. Bind 1. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag, s. 303-311.

Bauman, Zygmunt (2000): Social Issues of Law and Order. *British Journal of Criminology*, 40, 205-221.

Foucault, Michel (1994): *Overvågning og straf. Det moderne fængsels historie*. Frederiksberg: Det lille Forlag.

Kyvsgaard, Britta (1989): ... *Og fængslet ta'r de sidste. Om kriminalitet, straf og levevilkår*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.

Lausen, Torkil (1998): *Fra forbedringshus til parkeringshus – magt og modmagt i Vridsløselille Statsfængsel*. København: Hans Reitzels Forlag.

Mathiesen, Thomas (1990): *Prison on Trial*. London: Sage Publications.

Snare, Annika (1982): Dömt till allmänt arbete. I *Festskrift til Johs. Andenæs*. A. Bratholm, N. Christie & T. Opsahl (red.). Oslo: Universitetsforlaget.

Snare, Annika (1992): *Work, War, Prison, and Welfare: Control of the Laboring Poor in Sweden*. København: Kriminalistisk Instituts Skriftserie No. 4.

Nilsson, Anders & Henrik Tham (1999): *Fångars levnadsförhållanden. Resultat från en levnadsnivåundersökning*. Norrköping: Kriminalvården.

Criminal talk – when the words change the act into a crime

By Eeva-Liisa Hirvonen

The justice is a splended example of an area, where the reality is constructed by language related with possibly ritual behaviour. The texts, through with the past is interpreted, mediate information also about the surrounding reality - about the reality beyond the text. The legal-linguistic approach to the interrogation reports in the documents of criminal trials has revealed to me an extremely interesting view to the each-other-evading realities of the suspected person and the legal system.³³¹

My own research material consists of the interrogation reports of the women who were accused of fornication with a person of the same sex in 1950's in Finland according to the old Penal Code. The trial documents are the same records of the 32 interrogated women, from which I have earlier studied the juridical arguments for the convictions of fornication. I have presented the results some years ago in NSfK:s seminar - a summary of that study was: in order to be punishable the act had to be based on a sexual motive as a subjective precondition for a crime. Touching the genitals was considered as such sexual motive, although it rather should be classified as objective -not subjective- preconditions for the offence. For the present analysis I have returned to the same interrogation reports, and this time I have examined how the use of language changes while the interrogation advances. In other words: I am focusing on a phenomenon that I call Criminal Talk - the moment when the terminology of the suspect's free account begins to resemble the legal parlance, and the every-day spoken language transforms into the juridical jargons. The facts about which the examinee is telling transform into the essential elements of an offence. The event turns into a crime.

With the legal-linguistic analysis one can look at how language is used in different sub-cultures of legal discourse. Those sub-cultures are formed by researchers, judges, solicitors, interrogators and interrogees etc; even up to the professionals of the jail slang. The legal language is based on common language and its vocabulary and grammar are essentially the same than in standard language, but it has its own spesific terminology. The legal-linguistic analysis is directed precisely to these terms, which are expressions for the abstract figures that are called concepts. The legal terms can be words of everyday language, loaded with their own juridic-spesific meanings. This can be confusing for the receiver of the message. The strangeness of the legal language has worried some jurists already in the beginning of 1900's in Finnish legal literature. At those times the dependence on Swedish translations and loan-words was considered as a problem of Finnish official language.³³²

The legal decision-making

The judicial decision process is often described as a syllogism, where the conclusion follows as a result of two premises.³³³ The law would be applied thereby, that the facts of the case were placed subordinate to the legal norm, and the result follows as a deduction: the norm is applied to the facts. 'The movement' is from above to downwards. However, Ari-Matti Nuutila, the professor of criminal law in Turku, writes that making of a legal decision begins with picking out the legal facts in process, and already at the same time keeping an eye on possible suitable legal norms. The most rude and explicit way this is seen in such demand for punishment produced by prosecutor, where the description of the offence is copied straight from the lawtext. The argument behind the demand for punishment, that is the natural act, is constructed as a shape of the normative language. When the prosecutor describes the act with expressions of the lawtext, he already makes an interpretation of the facts and conditions.

The linguistic quality of figuring out the essential elements of a crime, and on the other hand figuring out the reality, is characteristic of hermeneutics and can not be ignored in criminal decision process.

³³¹ Hannu Tolonen, Markku Helin, Heikki S. Mattila 1999.

³³² Kaarle Makkonen 1959, K. Kaila 1943.

³³³ See f.ex. Jarkko Tontti 1997.

The deduction model explains very little in the material that I'm studying. Rather the matter in question is about what Winfried Hassemer and Arthur Kaufman are discussing - movement in both directions during the application process: the legal norm and the facts approach each other simultaneously. It means that the norm is getting more concrete and the facts are getting more abstract at the same time. Already the formulation of the legal facts is based on certain preconception of the juridical valuation of those facts, and vice versa: the selection of the legal norm takes place in the light of facts. The relation of the consideration of the matters of law and the facts arises into substantial role. This relation can be described by Gadamer's hermeneutic circle. It means that the completeness and its components will be understandable only through each other. The interpretation process arises from the traditional models of interpretations.

This image of a completeness is called implicit understanding or pre-understanding (Vorverständnis). Gadamer uses also a term "prejudice" without any negative shade of meaning. Pre-understanding is not individual or subjective but rather the production of our society and culture. In the legal system the pre-understanding of a judge is determined by legal education and judicial literature among the values of the legal culture. The police interrogators pre-understanding is correspondingly determined by the impulses of their field. The interpretation is affected by pre-understanding.³³⁴

The application process

The interrogation of the suspect in a criminal investigation is a proceeding where the circle of interpretation begins. In Finland there are available recent research results of communication between interrogators and suspects in police investigation. The situation is considered as transactive and the undeniable power of the investigator is in common consciousness. As the basic skills of the policemen have been listed the skills on human relations and discussions and ability as a public performer – and these social skills are needed just in investigation tasks. In the 1950's the guide books to criminal tactics were emphasizing more the capacity for interrogation tactics and methods than social or psychological readiness. Nowadays, instead of the problems with the interrogation tactics the discussion concerns "disturbance in communication".³³⁵

Finland did not have a codifying law on preliminary investigation before year 1987. According to the present law the aim of the police interrogation is to produce an examination record, and in the explanation part of the law is mentioned that the aim is to find the truth. Whereas in 1950's according to the textbooks for police the goal of the interrogation was straight specified to get a suspect to confess a crime. To get a confession police used different strategies depending on suspect. A confession full of details was difficult to withdraw.

The application trick in practice

In my trial documents from the period 1950-1960 the reason of police investigations of 32 women was suspicions of having sexual action with other women. In all 27 of them were charged with "fornication with a person of the same sex". The applied section of the law was Penal Code (1889) 20:12.1 and the punishment was imprisonment for a maximum period of two years. In the juridical literature the essence of fornication was described as follows:

"... the act that originates from sexual instinct and aims at arouse that instinct but not necessarily at satisfaction, and is indecent..." (Jaakko Forsman, professor of criminology 1879-1899);

"... all the acts carried out with another person in purpose to satisfy one's sexual drive, including mutual masturbation..." (Allan Serlachius, prof. of crim 1902-1917); and

"... every act that uses the body of a person of the same sex as means to arouse or satisfy one's sexual drive..." (Brynolf Honkasalo, prof. of crim. 1936-1958).

The interrogation reports that I have studied give an impression that sometimes the legal norm and the course of events told by suspects started to get closer and closer each other already before the stage of

³³⁴ Ari-Matti Nuutila 1996: Kelman, Hassemer, Kaufman, Gadamer.

³³⁵ Eija Karstinen 1998.

interpretation. The language of the women begins to accompany and merge into the legal terminology spontaneously.

The examination records are written mainly in the form of fluent narration, which gives a picture of a story told with personal and subjectively formed language without interruptions. The questions asked by police are eliminated. Those narrations that finally end up to confessions begin with free descriptions of course of the event told by interrogated person. However, while an interrogation advances, the used terms in the records are more often “suspect denies” or “admits” which indicate questions asked and conflict with an illumination of interrogee’s free narration. For example, the follow quotation is from a case in 1954:

“When asked, the interrogated (woman 17 years) declared, that as far as her remembering in the autumn 1951, she was, when playing ‘hide and seek’ with big group of the children in the garden (...), after finding “A” from her hiding place, started to hug her, both standing. This has been the starting point of their relationship that was in the beginning only hugging and caressing about two months. Onwards from this, hugging was changed to laying one on the top of another with all the clothes on, taking turns in laying on top...)

Later the girls were “with underwears on “ practiced this bustle. The interrogation continued such way that choice of words changed more abstract in order to match a legal norm – like this:

“When asked the interrogee told that she has not been practising satisfying her sexual drive with any other woman than “A”, and that it has taken place in a mutual agreement and that both of them have been seeking each other’s company.”

Those terms can also been chosen by policemen. In this case, however, the experience of young woman of playing hide and seek transformed already in the investigation to fit into the essential elements of fornication. Entering the account of the examinee into the record in the third person (-finite form of a verb) makes the difference between the speech of the interrogator and examinee vanish.

The spectacle of shame

The preliminary investigation and court proceeding of womens sexual relations could be described as a pornographic vignette according to British criminology Carol Smart³³⁶: the most secret feelings in womens body and mind were articulated and made public as the facts. The interrogated women had to name their intime parts of the body and declare their bodily functions in details. All officers in interrogations were male because female police were few in number in 1950’s countryside. On the other hand, the women could also seize with releaf upon the expressions of legal language, because to tell about something shameful matter in one’s own words was not easy.

There was a case in East Finland in 1951 where 8 women, the employers and inmates of the religious commune, a sisterhome, were convicted of fornication with each others. Amazing in this case among the other things was the suspects willingness to confess at the very first interrogation. In addition to confession they also expressed penitence and strong feelings of sin and shame. The women admitted beeing guilty precisely with the legal terms, fornicating. However, in court session those women changed their accounts and denied the charges of fornication. They declared their deeds to be religious and spiritual rituals – in order to destroy carnal passion. Although they had told about touching intimate parts of the bodies, they had an explanation for that, it was a mission from God. Even the defence counsel of the women compared their deeds with those that Jesus made: put his fingers to a sick part of the body in order to cure. When Jesus put his fingers on blind man’s eye once the blind could see a little, and twice – the blind got his power of seeing back! Those sisters in faith seemed to mix up the courtroom and the house of God. The confession with peculiar explanations did not lead to forgiveness at the court table.

³³⁶ Carol Smart uses the term when considering rape cases. Smart 1989.

For the end I want to present one recent example from the area of interpretation, application and misunderstanding. In the beginning of 1990's near by Helsinki two drunken men raped a girl of seventeen years old. The evening had been evenful, but from the records can be seen that sexual intercourse had happened by force and without agreement so, that another man kept the girl still while another was in rape action. They both raped her. The court considered as proven that the intercourse has taken place by force and against girl's will, but discharged the both of the men. According to prevailed law the essential elements of rape crime presupposed that the forcing has taken place violently or with such threat. Of crucial importance was obviously the question to the victim: What is your own opinion, did they use violence? The victim was battered by her boyfriend just before the fateful hitch-hiking and she had got a stiched wound on her forehead. Her boyfriend had kicked her to the head. According to reality and her recent experiences and with her pre-understanding she denied the use of violence. Although the matter in the situation was not purely linguistic choice, this example points out the possibility of misunderstanding. Moreover it pointed out the gaps in the sexual criminal law. This case aroused a debate among the legislators, and the matter was considered in our new conception of rape in new sexual law.

Litterature in order of appearance:

Hannu Tolonen 1999 in Oikeuden kielet – Oikeus ja oikeudellinen ajattelu monikielisessä maailmassa. Ed. A. Jyränki. Turun yliopiston oikeustieteellisen tiedekunnan julkaisuja. Turku 1999.

Markku Helin 1999 in Oikeuden kielet – Oikeus ja oikeudellinen ajattelu monikielisessä maailmassa. Ed. A. Jyränki. Turun yliopiston oikeustieteellisen tiedekunnan julkaisuja. Turku 1999.

Heikki S. Mattila 1999 in Oikeuden kielet– Oikeus ja oikeudellinen ajattelu monikielisessä maailmassa. Ed. A. Jyränki. Turun yliopiston oikeustieteellisen tiedekunnan julkaisuja. Turku 1999.

Kaarle Makkonen 1959, in Lakimies, 57 vsk, Suom. Lakimiesyhdistys, pp.49-72.

K. Kaila 1943, in Lakimies, 41 vsk. Suom. Lakimiesyhdistys, pp. 474-488.

Jarkko Tontti 1997, in Oikeus 1/97. 26 vsk. Suomen Dem. Lakimiehet & Oikeus- ja yhteiskuntatiet. yhdistys, pp. 22-31.

Ari-Matti Nuutila 1996: Rikosoikeudellinen huolimattomuus. Kauppakaari Oy. Lakimiesliiton kustannus. Helsinki.

Eija Karstinen 1998: Kuulustelusta pöytäkirjaksi. Oy Edita Ab. Helsinki.

Carol Smart 1989: Feminism and the Power of Law. Routledge. London and New York.

Små konkurser, näringslivsbrott och brottsbekämpning

Af Kaisa Mäkelä

Bakgrund

Det här pågående licentiatavhandlingsprojektet vid Helsingfors universitet är ett resultat av två faktum. Först och främst är det en *följd av lågkonjunkturen på 1990-talet* samt en följd av att man i Finland inrättat ett nytt konkursövervakningsorgan, som har resurser att övervaka och undersöka även små konkurser som före år 1995 i praktiken helt och hållet varit utanför all övervakning³³⁷. År 1995 inrättades nämligen konkursombudsmannens tjänst och byrå vid justitieministeriet i Finland.³³⁸ År 1998 trädde även en ny paragraf i kraft, Konkursstadgan 50b §, som innefattar en utredningsplikt för boförvaltarna.

Avsikten med det nya organet var att utforma en omfattande övervakningsinstans närmast med tanke på små konkurser. Organet har som skyldighet att utreda brott i samband med konkurs, vilket samtidigt ökar fasttagsrisken för konkursbrott. År 1997 började konkursombudsmannen den första systematiska undersökningen beträffande misstänkta förseelser vid små konkurser.³³⁹ I det här sammanhanget samlades material över *100 olika aktiebolags konkurser där konkursen förfallit under åren 1997 och 1998*.³⁴⁰ Materialet insamlades i de sex största tingsrätterna i Finland, nämligen Esbo, Helsingfors, Tammerfors, Vanda, Uleåborg och Åbo. Alla konkurserna redovisades och brottsmisstankarna baserar sig på redovisningsiakttagelserna. Urvalet av konkurser gjordes i två faser under åren 1997 och 1998.

De brottsliga gärningarna vid de "små" konkurserna har alltså hittills varit typisk dold brottslighet. Redan från och med 1970-talet har man antagit att ungefär en tredjedel av de små konkurserna skulle inbegripa brottsliga gärningar.

Projektet är å andra sidan ett resultat av det faktum att den första fasen av *straffrättsreformen i Finland som bl.a. medförde nya straffbestämmelser om näringsbrott samt gäldenärsbrott* trädde i kraft år 1991.³⁴¹ Efter att dessa straffbestämmelser trätt i kraft har vissa av dem visat sig anpassa tämligen dåligt för brottsbekämpningen beträffande brott som är gjorda inom organisationer.³⁴² Enligt

³³⁷ Konkurskostnaderna i dagens Finland ligger vid ungefär 50 000 FIM.

³³⁸ Lag om övervakning av förvaltningen av konkursbon (31.1.1995/109) och reg.prop. nr 249:1994, se också Förordning om övervakning av förvaltningen av konkursbon (31.1.1995/111).

³³⁹ Termen "rauennut konkurssi", eller på svenska "små eller små konkurser", hänvisar till en situation där ett företag gått i konkurs men inte har tillräckliga medel för att täcka konkurskostnaderna. Enligt den finska Konkursstadgar (9.11.1868/31), som till största delen härstammar från 1800-talet, har situationen inte reglerats. I lagen om aktiebolag (29.9.1978/734) och dess förändringar (14.2.1997/145) stadgas inte heller om några normer som skulle reglera dessa situationer.

³⁴⁰ Det empiriska undersökningsmaterialet består av konkursboets handlingar, specialrevisionsberättelser, polisförhöringsprotokoll och rättegångshandlingar. Fastän det redan meddelats ett antal domar, vill jag betona att det i undersökningen mestadels endast är fråga om brottsmisstankar. Meningen är inte att följa med rättegångsprocesserna i de undersökta fallen, utan avsikten är att undersökningen endast angår de iakttagelser beträffande de små konkurserna som kan göras ur det material som använts. Det sagda begränsar kraftigt vad man kan säga om brotten och gärningsmännen och begränsar således även kraftigt de forskningsfrågor som kan ställas. Materialet består först och främst av de iakttagelser som gjorts i samband med specialrevisioner i konkursföretagen. Om specialrevisioner och brottsmisstankar, se boken Tuokko och Laine: Erytistarkastukset. Jyväskylä 2000.

³⁴¹ Strafflagen 24.8.1990/769 och reg.prop. 66/1988. Om brotten mot borgenärer stadgas i 39 kap. 1-7 § och om bokföringsbrott i 30 kap. 9-10 §.

³⁴² De nya bestämmelserna trädde i kraft så sent som år 1991 och därefter har tämligen omfattande rättsvetenskaplig forskning förekommit beträffande dem. Se Vento 1994, Salminen 1998 samt Tolonens nyligen utkomna licentiatavhandling om tolkningen av gäldenärsbrotten. Forskning med empiriskt material har emellertid varit mer sällsynt; Maija Hakmans forskning år 1993 som baserade sig på hundra konkurser samt Suontaustas och Hämäläinens konkursutredning år 2000 är de enda försöken att utreda ekonomiska brott vid konkurser efter att de nya lagsbestämmelserna trädde i kraft. Viss undersökning av domstolspraxisen har utförts exempelvis av Metsäpelto 1994 och Tapani 1999.

statistiken har endast ca 20% av de av polisen misstänkta näringslivsbrotten lett till domar på 1990-talet!

Projektets syfte och metoder

Jag var intresserad av att ställa tre frågor som sedan tjänat som projektets utgångspunkter. Den första frågan lyder: I en hur stor del av företagskonkurserna kan brott misstänkas samt *hurudana typer av handlingar* är det fråga om? Jag anser svaret på den första frågan vara att först uppnå empirisk information om vilken typ av olagliga åtgärder som är typiska för små konkurser och vem som är den typiska gärningsmannen vid de här konkurstyperna. Jag har försökt *formulera typfall över de brottsliga handlingar som är mest vanliga vid just de här konkurstyperna*.³⁴³ Formuleringen av typfallen som metod ger enligt min mening en möjlighet att analysera de straffrättsliga brottsbekämpningsmedlen vid de typfall som kan härledas från det ”verkliga livet”. Detta möjliggör ett inriktande av de problematiska frågorna som iaktas vid straffrättens tillämplighet på de faktiska brottsliga gärningarna.³⁴⁴

Min andra frågan är hur de gällande straffrättsliga brottsbeskrivningarna motsvarar de misstänkta brottsgärningstyperna och frågan om straffrättens tillämplighet till de upptäckta brottsmisstankarna vid de undersökta konkurserna. Min frågeställning gäller främst de i den finska strafflagen 39 kapitel 1-7 § beskrivna brotten mot borgenärer som innefattar fyra olika brottstyper.³⁴⁵ Jag är även intresserad av bokföringsbrotten som regleras i samband med näringsbrotten i strafflagen 30 kapitel 9 och 10 §.³⁴⁶

Den tredje frågan som jag har ställt handlar om kriminalpolitik och kraven på straffrättens effektivitet och berättigande som medför målsättningar in till straffrättens syfte och berättigande.³⁴⁷ De här målsättningarna är inte alltid parallella. Målsättningarna kan indelas i artikulerade målsättningar, lagförberedningsarbeten, kommittébetänkanden samt t.ex. politiska anföranden, och i de generella målsättningar som i sista hand baserar sig på straffrättens filosofiska och teoretiska grunder, såsom mål- och medelrationalitet. De artikulerade målsättningarna förutsätter effektivitet av brottsbekämpningen och en expansion av straffrättens område, medan de generella målsättningarna samtidigt förutsätter att man begränsar straffrättens tillämpningsområde och värderar också nackdelarna av straffrättens berättigande.³⁴⁸

³⁴³ Metodologiskt använder jag ett typfallstänkande där de typiska fallen utgörs av kriminologisk empiriskt material. Allmänt om metoden se t.ex. Nuutila 1996. Om metodens användning vid kriminalpolitisk och kriminologisk forskning, se Tolvanen 1999 samt vid straffrättsdogmatisk forskning, se Tapani 1999 och Tolonen 2000.

³⁴⁴ Enligt Tapio Lappi-Seppäläs uppfattning om kriminalvetenskapens metoder skall de olika delarna av kriminalvetenskapen inte skarpt skiljas från varandra. Kriminologin, kriminalpolitiken och straffrättsdogmatiken har ett samband med varandra och de andra samhällsvetenskapliga teorierna. Därför har kriminologin en tvåsidig relation till kriminalpolitiken och straffrättsdogmatiken. För det första producerar kriminologin information om brottsligheten och dess kontroll har en betydelsefull roll i kriminalpolitiken då den drar upp riktlinjer för kriminalpolitiskt beslutsfattande och dess målsättningar. För det andra tar de kriminologiska forskningsresultaten upp de straffrättsdogmatiska problemområdena. I den moderna straffrätten närmar sig den straffrättsliga tolkningen samt formulering av straffrättens allmänna läror alltmer kriminalpolitiken och de samhälleliga riktlinjerna vid brottsbekämpningen. Detta medför att man är tvungen att analysera brottsbekämpningsmedlen och deras effektivitet också i samband med den kriminologiska analysen av normernas effektivitet vid bekämpningen av de typiska brottsfallen. Målen för användningen av de straffrättsliga medlen vid brottsbekämpningen kan härledas ur straffrättens justifikationskrav samt de allmänna kriminaliseringsprinciperna. Se t.ex. Lappi-Seppälä 1994 s. 33.

³⁴⁵ Jämför t.ex. med BrB 11 kap. i Sverige.

³⁴⁶ I Sverige stadgas om bokföringsbrott i samband med borgenärsbrotten, se t.ex. BrB 11 kap. Vid lagberedningsprocessen i Finland var dessa brottstyper avskiljda från varandra (se reg.prop. nr 1988/66).

³⁴⁷ Om den teleologiska tolkningen vid de ekonomiska brottsrekvisiten, se Tolonen 2000.

³⁴⁸ Lappi-Seppälä har formulerat justifikationsprinciper i 1987 och 1994 s. 33 ff. Likadana formuleringar finns i flera finska och nordiska monografier. Enligt sina generella justifikationskrav bör straffrätten användas endast för att straffa i syfte att skydda lagliga skyddsobjekt. Effektiviteten är förstås ett av viktigaste av de generella principerna, men den är anknuten till allmänpreventionen och till förbudet att använda straffrätten endast symboliskt.

Preliminära forskningsiakttagelser om brottsliga konkurser

I det följande skall jag koncentrera mig på analysen av det empiriska materialet gällande de brottsmisstankar som kunde iaktas i samband med de undersökta små konkurserna. Min primära målsättning är som sagt att vaska fram de typiska, ständigt återkommande gärningstyperna ur materialet och analysera dem med hjälp av straffrättens tolknings- och systematiseringsdogmatik. Men i detta sammanhang skall endast ytterligare en fråga i undersökningen behandlas, nämligen frågan om de misstänkta brotten och hur man med hjälp av dem kan göra en klassificering av typiska brottstyper och brottsliga konkurser.

Brottsliga gärningar kunde misstänkas i hälften av de undersökta konkurserna. I 41 av dem hade brottsanmälningar gjorts till polisen eller åklagaren över sammanlagt 83 gärningar. Det gjordes sammanlagt 40 brottsanmälningar gällande bokföringsbrott³⁴⁹ och 15 brottsanmälningar gällande oredlighet som gäldenär. Brottsmisstankar över att gäldenärsbedrägeri förövats förekom vid 3 konkurser, och skattebrott vid 16 konkurser. Andra brott, t.ex. bedrägeri samt registreringsbrott, kunde misstänkas vid 9 konkurser.³⁵⁰

Magnusson, Hakman och Hansen har indelat de kriminella konkursgäldenärerna i olika kategorier. Vid indelningen ligger huvudintresset i att dela in de kriminella gärningar eller *gärningstyperna* i grupper. Gärningspersonens beteende har givetvis en viss roll vid denna indelning. För tillfället har jag delat in konkurserna i grupper enligt de misstänkta brottsliga gärningarna och deras handlingsmönster på följande sätt.³⁵¹

1. Den första gruppen kallar jag "räddaren". Denna grupp består av de konkurser i vilka gäldenären tagit pengar ur konkursboet i syfte att rädda de kvarstående medlen före konkursen. Typiskt för dessa situationer är att gäldenären inte försöker gynna själva räddningen. Penninguttagningen är nämligen vanligen bokförd och bokföringen är i de flesta fall i relativt bra skick. Uttagningen är visserligen förbjuden enligt de civilrättsliga normerna. Den här typens räddningsaktioner är alltid gjorda inom några månaders tid före konkursen och i de flesta fall leder detta till att företaget går i konkurs.³⁵² Då man undersökte konkurserna, kunde man konstatera att egendom i många fall tagits ur företaget såsom olaglig löneutbetalning eller såsom kostnadsersättning för ägaren/företagsledaren eller för deras närkrets. Vanligt var att företagaren t.ex. hade arbetat i företaget men inte fått någon lön. Före konkursen tog han sedan de kvarvarande medlen såsom ersättning för den uteblivna lönen. Dessa gärningar i sig är i princip lagenliga enligt aktiebolags- och bokföringslagen. Summorna är dock så stora att de kränker lagenliga vinstutdelningsnormer. Vad som därtill gör dessa gärningar brottsliga är egendomens omfattning och anknytningen till företagets obestånd och medförandet av skada för borgenärernas ekonomiska intressen. Bokföringen var i dessa fall vanligen felaktigt uppgjord, men felaktigheterna visade sig mer vara ett resultat av okunnighet eller brist på pengar än ett systematiskt försök att befrämja tagandet av egendom ur boet.

2. Den andra gruppen benämner jag "gynnaren". Denna grupp omfattar de konkurser där den enligt specialrevisionsberättelsen värdefulla egendomen antingen har lämnats utanför boförteckningen eller har värderats som värdelös vid boförteckningen. Dessa gärningstyper har ett nära samband med gärningarna som är beskrivna i den första gruppen och tolkningen av till vilkendera gruppen en gärning hör är i många fall svår. Typisk egendom som bortlämnats från boförteckningen är bilar och båtar eller annan egendom vars värde är svårt att fastställa. I de flesta fallen är det dock endast ett objekt som lämnats bort. Då man jämför bokföringen och boförteckningen, kan det vara fråga om brottsliga gärningar ifall en egendoms värde avviker radikalt från varandra.

349 I bara 22 konkurser hade bokföringen uppgjorts lagenligt!

³⁵⁰ Se också Hämeäläinen och Suontausta 2000.

³⁵¹ Jämför med Hakman 1993 s.106-147, Hansen 1995 och Magnusson 1995 s.19 och Dullum 1994.

³⁵² Hakman har i sin utredning indelat konkurserna i sex olika grupper, se Hakman 1993 s.106 ff. Mitt projekt är under arbete och det är här omöjligt att presentera kvantitativa och exakta forskningsresultat. Några riktlinjer kan givetvis dras. En majoritet på 85% av brottsmisstankarna kan inräknas i de tre första grupperna. Den största gruppen är då den tredje. I den "allvarligaste" gruppen kan endast ungefär 15% inräknas av de konkurser i vilka brottsanmälningar gjordes!

3. Den tredje gruppen omfattar de ”okunniga företagarna”. I de här fallen är de brottsliga gärningarna ett resultat av okunnighet eller likgiltighet. Vid de här konkurserna är det i de flesta fall först och främst fråga om problem med bokföringen. En annan stor grupp av brottsmisstankar i dessa fall är negligerandet av beskattarens rättigheter. I de här fallen försöker företaget som kämpar med ekonomiska svårigheter göra ett val mellan de utgifter som det måste stå för. De här konkursbrotten är ett resultat av en dålig ekonomisk situation kombinerat med ett försök att hålla företaget i gång så länge som möjligt. I de nämnda fallen började skatteskulderna ständigt och jämnt öka före konkursen. Avsaknaden av bokföring var i de flesta fallen ett resultat av bristen på pengar att betala för bokföringsarbetet till någon utomstående samt oförmåga att sköta om bokföringen själv.

4. Den fjärde gruppen kallar jag de ”tendentiösa”. Denna grupp består av de konkurser där man kunde konstatera en *systematisk kalkylerad* tömning av konkursboet och en användning av företagsformen för brottsliga gärningar. Vid de här konkurserna väcktes brottsmisstankarna ofta i samband med samma typer av gärningar som i de tre första grupperna, men antalet brott samt deras planlighet indikerade ett systematiskt missbruk av företagsformen. Vid dessa konkurser bestod de brottsliga gärningarna inte endast av enstaka förseelser. Typiskt för dessa gärningar var dessutom att de gjordes i syfte att uppnå samma mål; att ta ut egendom ur företaget och att gynna de brottsliga gärningarna medelst grova felaktigheter i bokföringen eller ingen bokföring alls. Försäljning utan bokföring var också typiskt för dessa konkurser.

De brottsliga gärningarna utfördes även exempelvis genom att sälja bolagets egendom till ägarens nya fortsättande bolag eller till ägaren själv till ett underpris och i alla fallen kunde man konstatera systematiska felaktigheter i bokföringen. I de flesta fallen var gärningsmannen företagets ägare eller styrelsemedlem och dessa personer hade ofta varit med i flera olika företag som gått i konkurs och konkurserna hade i många fall förfallit. Utmärkande för dessa konkurser var även att flera företag hade en gemensam bokföring och fakturering. Vidare kan konstateras att olika slags bulvanarrangemang var vanliga och att gärningsmannen ofta hade intressen i flera olika bolag samt att gärningsmannen varit med om konkurser förut.

Några slutsatser

Enligt forskningsiakttagelserna liknade brottsligheten vid de små konkurserna en hel del den typiska ekonomiska brottsligheten vid konkurser överhuvudtaget. Majoriteten av de iakttagelser som kunde göras i samband med undersökningen av konkurserna bestod av olika slags förseelser mot privatsrättsliga normer gällande aktiebolagens bokföring samt vinstutdelningsregler, dvs. de mest typiska brottsliga gärningarna vid de små konkurserna.

Brottsgärningstyperna visade sig likna motsvarande gärningstyper i konkursutredningarna som gjorts i de andra nordiska länderna.³⁵³ I denna utredning kan man skilja mellan de konkurser i vilka de brottsliga gärningarna är följder av okunnighet, brist på pengar eller likgiltighet samt de i vilka företagets egentliga syfte är att gynna brottsliga gärningar. De tre första grupperna omfattade största delen av de brottsliga små konkurserna. Den fjärde, och mest allvarliga gruppen bestod således endast av en liten del av de undersökta konkurserna. Aningen överraskande var att de konkurser där gäldenären kunde misstänkas ha planerat konkursen och där konkursen kunde sägas utgöra en integrerad del av det ekonomiska brottet endast var en minoritet av de undersökta konkurserna. Det kan även påstås att väl planerade konkurser och systematiska förseelser inte visade sig vara så allvarligt stora problem som man kunde ha tänkt sig. En relativt stor andel av brottsmisstankarna var närmast ett resultat av dåliga företagskunskaper och den dåliga ekonomiska ställningen.

Faktum är ju dock att det år 1995 förändrade systemet ökat risken för att åka fast för konkursbrott till den grad att de små konkurserna inte längre är så lockande objekt för dylika gärningar.

Också faktumet att urvalet av de här 100 konkurserna gjorts efter den värsta lågkonjunkturen i Finland i början av 1990-talet kan vara en orsak till ett litet färre antal brottsmisstankar i denna undersökning jämfört med vissa andra forskningsresultat. Antalet ekonomiska brott ökar antagligen vid

³⁵³ Jämför t.ex. med Hakmans konkursutredning i Finland år 1993 samt med konkursutredningarna i Norden, t.ex. Magnusson i Sverige och Dullum i Norge.

en lågkonjunktur och på motsvarande sätt minskar under en högkonjunktur. Till slut kan dock konstateras att även om undersökningen visar att majoriteten av de brottsliga gärningarna vid de små konkurserna är ett resultat av ekonomiska svårigheter, visar resultaten även att uppskattningarna att en tredjedel av de små konkurserna skulle innefatta brottsmisstankar varit alltför optimistiska!

Litteratur:

- Dullum Jane* 1991: Konkurser og kriminalitet. Studier i økonomisk kriminalitet toim. Per-Ole Johansen. KS-serien n:o 1/1991. Oslo 1991.
- Eskeland Ståle ja Högetveit Einar* 1994: Økonomiske forbrytelser og straff - juridiske grunnlagsproblemer. Oslo 1994.
- Hakman Maija* 1993: Sata konkurssia. Verotarkastuksiin ja asiantuntijahaastatteluihin perustuva tutkimus konkurssiin liittyvistä rikoksista. Oikeuspoliittisen tutkimuslaitoksen julkaisuja n:o 121. Helsingfors 1993.
- Hansen Hugo* 1995: Konkursryttere. Gjengangere i dobbel forstand. Forskning om økonomisk kriminalitet rapport n:o 25. Oslo 1995.
- Lappi-Seppälä Tapio* 1987: Rangaistuksen määräämisestä I. Vammala 1987.
- Lappi-Seppälä Tapio* 1994: Miksi rikosoikeus? Teoksessa Kohti 2000-luvun rikosoikeutta red. Ari Hirvonen. Helsingfors 1994.
- Lappi-Seppälä Tapio* 1998: Kriminaalipolitiikka -rikosoikeuspolitiikka. Lakimies 8/1998 s.1285-1308.
- Magnusson Dan* 1985: Företagskonkurser och ekonomisk brottslighet. Brå forskning 1985 :1 Stockholm.
- Magnusson Dan* 1995: Marknadens sabotörer. Stockholm 1995.
- Metsäpelto Leena* 1994: RL 39 luvun 1§:n eräitä tunnusmerkistötekijöitä koskeva tutkimus. Oikeuskanslerinvirasto 1994.
- Nuutila Ari-Matti* 1996: Rikosoikeudellinen huolimattomuus. Helsingfors 1996.
- Salminen Markku* 1998: Velallisen rikos. Tutkimus velallisen rikosten selvittämisestä erityisesti osakeyhtiöihin kohdistuneiden tekotapojen ja osakeyhtiötä koskevan oikeuskäytännön valossa. Porvoo 1998.
- Suontausta Seppo och Hämäläinen Harri* 2000: Raportti rauenneista konkurseista. Helsingfors 2000.
- Tapani Jussi* 1999: Velallisen epärehellisyys ja ketjuttamistapaukset erityisesti tunnusmerkistön suhde tahallisuuteen. Teoksessa Kirjoituksia talousrikollisuudesta II. S.49-49. Poliisiammattikorkeakoulu, Helsingfors 1999.
- Tolonen Kari* 2000: Talousrikossäännösten tulkinta. Erityisesti velallisen rikoksissa. Licetiatavhandling vid juridiska fakulteten vid Helsingfors universitet. Våren 2000.
- Regeringens proposition HE 66/1988*
- Regeringens proposition HE 249/1994*
- Vento Harri* 1994: Maksukyvyttömyys ja konkurssi rangaistavuuden edellytyksenä. Jyväskylä 1994.

The organised crime in Finland and its operations in cross- border criminality

By Mika Junninen

Introduction

In my doctor's degree research I shall study Finnish professional criminals and their organisations in Finland and in cross-border crime operations. The idea of doing this research was developed during my master's research "Crime across the Border - Finnish Professional Criminals and Estonian Crime Opportunities" (Junninen & Aromaa 1999.) During that study it became very clear that some of the Finnish professional criminals are organised and are using the border, and having good relationships with the Estonian underworld when committing crimes either in Finland or in Estonia.

According to Finnish police sources, the Finnish professional criminals have widened their scope of activity, become more violent and started to work more closely together (Häkämies 1999.) In the statistics of the Finnish police, who applied EU standards for defining organised crime groups, in 1998 there were 22 organised crime groups acting in Finland. The number of such groups has increased rapidly, as in 1997, police identified only 17 groups acting in Finland. (NBI, 1999.) Also the criminal justice system operators of the European Union countries are aware of the growing organised crime problem and its consequences to the work of the judges and prosecutors in member countries. Therefore the EU created a European justice network in Amsterdam 1997. In the network meetings judges and prosecutors practise co-operation of authorities for solving cases where an organised crime group is operating in several EU countries. (Vallisaari 1997.)

In Finland there is only one criminological piece of research concerning Finnish professional criminals and the organisations that they form. This study concerned the property crime sector. But that research is over seventeen years old and it covers only one crime sector and one city in Finland. (Aromaa 1983) There is no Finnish research concerning organised crime in our country, but there are few written of Italian and Russian organised crime. (Ahtokivi 1994. Saari 1992. Bäckman 1996 and 1999.)

The following problems about this observation deserve further research:

- 1) How organised are the Finnish professional criminals in Finland
- 2) what are their organisations like
- 3) how have the organisations been built up
- 4) what are the relations between the different actors in organisations
- 5) how much and how often do the different groups operate together in Finland and finally
- 6) how much do the Finnish criminals have joint operations with foreign organised crime groups in cross-border criminality.

The main purpose of this research is to profile Finnish organised crime in a similar manner as is being done in a piece of ongoing Estonian research that profiles Estonian organised crime (Markina 1998.) For my future research I have selected the four crime areas that seem obvious on the basis of my master's thesis.

The types of crimes that Finns are committing from abroad to Finland are:

- 1) Smuggling (sprints, tobacco and drugs)
- 2) delivering prostitutes and organising their work (procuring)

The kind of crime that Finns are committing from Finland to abroad is, in the first place:

- 3) handling stolen goods.

- 4) Economic crime is the way to launder illegal money to acceptable money.

This money laundering takes place in Finland and abroad. Money is laundered through companies. Many of these companies are paper companies, fronts to illegal actions. These companies can be registered in company registers in many countries, they are reported as making legal business. In reality, the turnover may consist of providing prostitutes, dealing in alcohol, tobacco or drugs, or of other illegal actions. The money obtained through these operations is laundered by fictitious receipts and exaggerations of the legal business of the front activity. In many cases anonymously opened bank accounts are helpful in money laundering and tax evasion activities. (Junninen & Aromaa 1999.)

In the European perspective there have been reports about the danger and threat of cross-border crime at the European borders. (Porter 1996, Williams 1997, WJIN 1999.) There is no research about Finnish professional criminals and their organisations in Finland and in cross-border operations. Some writings have been published that indicate that cross-border criminality is a problem in the Baltic Sea countries (Kalliomäki 1994, Joutsen 1997, Ulrich & Kivimäki 1998) but nobody before us has written about the roles of the Finnish criminals and their organisations in cross-border crime.

The necessity and the meaning of the research

Organised crime and its mystification plays an important role in movies and in show business. But what do we really know about the organised crime, its structure and organisations. "Although organised crime has been considered a major problem for the American society for half a century, it remains one elusive in nature and difficult to define..." (Maltz 1985). We have definitions of professional criminals and we have definitions of organised crime groups. But how much do we really know about the professional criminals and their organisations and personal relations.

In the United Nations definition, the organised crime group has following characteristics:

- 1) a group organisation to commit crimes
- 2) hierarchical links or personal relations which enable leaders to control the group
- 3) the use of violence, intimidation, and corruption to earn profits or to control territories or markets
- 4) the laundering of illicit proceeds to further criminal activity and to infiltrate the legitimate economy
- 5) a potential for expansion into any new activity beyond national borders
- 6) co-operation with other organised transnational criminal groups
(Adamoli & Nicola & Savona & Zoffi 1998, 7)

The European Union definition, the Swedish police definitions and the Yablonsky and Hassel definitions are very similar, like the many others, to the United Nations definition except that the definitions of the EU and the Swedish police include more details than the UN definition (Rikspolisstyrelsen, 1997. Träskman 1997. Haskell & Yablonsky 1974.)

Because there are a lot of different kinds of definitions for the organised crime group,

I want to study the Finnish organised crime structure and to define it:

- 1) Working methods of the Finnish groups and the size and number of the different groups?
- 2) How, and how often are they working together? (and if they are working together regularly, is there any clear leadership?)
- 3) Meaning of the size of the groups, (division of labour)
- 4) The limits and demands of the individual members of these organised crime groups
- 5) and finally, it is important to find out about the co-operation of the Finnish groups in cross-border crime with the operators of the other countries (Russia, Baltic states and Scandinavia).

The research material

First of all, I will profile the Finnish professional criminals who are best known by the Finnish police and who are acting in Finland and of whom the police have suspicion that they might work together with other criminals. The meaning of the profiling of the Finnish offenders is that in this way I can find out the possible connections between the criminals from different crime sections (smuggling of the goods, delivering and pimping prostitutes, economic crime and delivering stolen goods) and target my research to the offenders who really are professional criminals and who are acting on several sectors and could possibly work as an organised crime group. The profiling will be done by using the data sources of the Finnish police. The police files are non-public, unverified and other preliminary police intelligence data material for the police use. Similar police material has been used successfully in some studies. (Kinnunen 1996. Bruinsma & Meershoek 1999. Junninen & Aromaa 1999.)

After the profiling of criminals, I will conduct personal interviews with twenty to thirty offenders, four offenders from each selected crime section. I will use open questions and tape them.

The theoretical aspects of the research

Traditionally organised crime has been studied by using organisational, economic, network or ethnic models. In this research I am going to use all those models as much as I think that it is necessary.

The organisational model is very interesting if we are thinking of the relations between the different actors inside the groups. In this model the whole group works like a firm where all actors have their separated roles and hierarchical positions. The group of persons acting under one person who carries the responsibility of the success and losses of the organisations. The whole organisational structure has been planned and organised so that making crimes - and money - is most effective. (Arlacchi, 1986. Padovani, 1992. Catanzaro, 1992. Short, 1996.)

In an economic model the main idea of an organised crime group is to make business and money by committing crimes. The main idea of this model is that markets and economic competitions between the criminals demand organising the system and relations between the criminals. Organised crime is one part of society's economical structure - illegal of course, but still the criminals are acting like "normal" businessmen. The only difference between normal business and organised crime business is that normal business men are doing legal business and organised crime groups are doing business in illegal sectors, smuggling illegal commodities to markets, arranging illegal gambling, pimping prostitutes and using legal companies as front covers for illegal money laundering acts. The reasons that organised crime can act like this, are the corrupted officials who close their eyes from illegal actions or the overlapping partnership between legal and illegal business. (Haller, 1990. Johansen, 1996)

In the network model the professional criminals are acting together, because in that way it is much easier to commit crimes. Networks have been built up because criminals have wanted to commit crimes together and are willing to work as partners. In this model criminals are committing crimes in various sectors and even in the same sectors as others. In networks criminals can avoid the open competition situation by working side by side. In this model nobody has the authority to say what others should do or should not do. The whole network is working on a voluntary basis and can take or leave its members whenever. (Kaplan & Dubro, 1987. Williams, 1995.)

In ethnic models the criminals are working together because of the common ethnic background which is different from the majority of people in the country. In this very traditional model the ethnic minorities haven't had any other choice than committing crimes. The criminal structure has been built up to protect the minority group and help it in a difficult economic and social situation. These criminal groups which are abroad can also be satellite groups of the organised crime group of the mother country, (like Italians are in America, Sicilians are in Italy or Japanese are in Korea). (Bell, 1953. Ianni, 1972. Kaplan & Dupro, 1987)

In my research I will mostly concentrate on the three firstly mentioned models because those models are best suited to explain the Finnish organised crime situation. The rational choice theory gives good backup to my research. All humans are doing rational choices in their normal daily life when they decide on their actions and reactions to situations and plan their future. (Moser 1990. Päivänsalo 1997.) And, finally, I am going to use writings about cross-border crime.

The time schedule of the research

I have planned to do my research in three years; the background work and the profiling of the interviewed offenders will take one year. Conducting the interviews and analysing the collected data will take the second year and the writing-up of the research will take the third year.

Sources:

- Adamoli, Sabrina & Nicola Di Andrea & Savona Ernesto U. & Zoffi Paola: Organised crime around the world. European Institute for Crime Prevention and Control, affiliated with the United Nations. Publications Series No.31. Helsinki 1998.
- Ahtokivi, Ilkka: Joten me päätimme tappaa hänet. Mafian historia. Keuruu: Otavan painolaitokset 1994.
- Alasuutari, Pertti: Laadullinen tutkimus. Tampere: Vastapaino 1994.
- Annala, Esa: Tavarantoontiin ja vientiin liittyvä ammattimainen rikollisuus. Tullihallitus. Tutkintatoimisto 1994.
- Aromaa, Kauko: Varkaan ammatti ja sen tuki-instituutiot. Oikeuspoliittisen tutkimuslaitoksen julkaisuja no. 57. Helsinki 1983.
- Aromaa, Kotamäki ja Takala: Pankkiryöstäjien haastattelut. Rahalaitos- ja liikeryöstöt. Oikeusministeriön lainvalmisteluosaston julkaisu 1/1993. Helsinki 1993.
- Arlacchi, Pino: Mafia Business. The Mafia Ethic & The Spirit of Capitalism. London: Verso 1986.
- Astikainen, Arto: Tullin varastoissa piraattitavaraa yli miljoona kiloa. Helsingin Sanomat 11.11.1998.
- Bell, D: Crime as an American Way of Life. The Antioch Review. No 13. June 1953.
- Bruisma, Gerben J.N. and Meershoek, Guus: Organized Crime and Trafficking in Women from Eastern Europe in the Netherlands. Teoksessa Phil Williams (ed.): Illegal Immigration and Commercial Sex. London: Frank Cass publishers 1999.
- Burcharth, Martin: Mafien-Ökonomisk kriminalitet over granser. Greve: Borsen boker 1993
- Bäckman, Johan: Venäjän organisoitu rikollisuus. Oikeuspoliittisen tutkimuslaitoksen julkaisuja no. 137. Helsinki 1996.
- Bäckman, Johan: "Sudella on sata tietä". Oikeuspoliittisen tutkimuslaitoksen julkaisuja no. 166. Helsinki 1999.
- Catancaro, R: Men of Respect. A Social History of Sicilian Mafia. New York 1992.
- Gambetta, D: The Sicilian Mafia. The Business of Private Protection. Cambridge, MA 1993.
- Haller, M.H: Illegal Enterprise: A Theoretical and Historical Interpretation. pp. 207-235. Criminology. Vol. 28, 1990.
- Haskel, Martin R. & Yablonsky: Criminology: Crime and Criminality. Chicaco 1974. Rand Mc Nally college Publishing Company.
- Harju, Jukka: Tulli paljastanut ennätysuuria tupakan salakuljetuksia itärajalalla. Helsingin Sanomat 5.11.1998.
- Hirsjärvi, Sirkka & Hurme, Helena: Teemahaastattelu. Tampere: Gaudeamus 1980.
- Hirsjärvi, Sirkka & Remes, Pirkko & Sajavaara, Paula: Tutki ja kirjoita. Tampere: Tammer-paino Oy 1997
- Huumerikostutkijoiden jatkokurssi: Tampereella 17.11.1999.
- Häkämies, Kari: EU-Venäjä- järjestäytyneen rikollisuuden vastainen konferenssi. Avauspuhe 15.12.1999. Finlandia-talo
- Ianni, F.A.J: A Family Business. Kinships and Social Control in Organized Crime. New York 1986.
- Johansen, Per Ole: Nettverk i gråsonen. Et perspektiv på organisert kriminalitet. Oslo. Ad Notam Gyldental AS 1996.
- Joutsen, Matti: The Scope of Transborder Organized Crime around the Baltic. Esitelmä Saltsjöbadenissa 6-7 kesäkuuta 1997. Heuni 1997.

Joutsen, Matti: The Potential for Cross-border Crime, the case of an expanded European union and the Baltic sea. Esitelmä Helsingissä 26-27 kesäkuuta 1997. Heuni 1997.

Junninen, Mika & Aromaa, Kauko: Crime across the Border - Finnish Professional Criminals and Estonian Crime Opportunities. Helsinki 1999: National Research Institute of Legal Policy. Research Communications 45.

Kaplan, D.E. and Dupro, A: Yakuza. The explosive Account of Japan criminal Underworld. London: Futura Publications 1987.

Kalliomäki, Kati: Ei ole itää ilman länttä. Vakuutusalanomat 91 (1994) : 4, 12-13.

Kangas, Olli: Rationaalisen valinnan teorit. Teoksessa Risto Heiskala (toim.): Sosiologian teorian nykysuuntauksia. Tampere: Gaudeamus 1994.

Kinnunen, Aarne: Isännät, Rengit ja Pokat, Huumemarkkinat ja oheisrikollisuus Helsingissä. Oikeuspoliittisen tutkimuslaitoksen julkaisuja no. 133. Helsinki 1996.

Kortteinen, Matti: Lähiö: tutkimus elämäntapojen muutoksesta. Helsinki: Otava 1982.

Moser, Paul K.: Rationality in action: Teoksessa Paul K. Moser (ed.): Rational Action. Contemporary Approaches. Cambridge: Cambridge University Press 1990.

Maltz, M: Towards defining organised crime. Alexander H & Gaiden G (eds.) The politics and economics of organised crime. Lexington, MA:D 1985.

Markina, Anna: On Profiling Organised Crime in Estonia. Scandinavian Studies in Criminology, Vol.15. The Baltic Region, Insights in Crime and Crime Control, Edited by Kauko Aromaa.Pax Forlag A/S OSlo 1998.

NBI: Situation report on organised crime 1998 (summary version). National Bureau of Investigation, Criminal Intelligence Division, Crime Analysis Team. 3.5.1999.

Padovani, Marcelle: Giovanni Falcone. Cosa Nostra - tuomari ja kunnian miehet. Jyväskylä 1995: Gummerus Kirjapaino Oy.Porter, Mike: Tackling cross border crime. Police research group. London: Home office 1996.

Päivänsalo, Ville: Rationaalisuus henkilökohtaisissa valinnoissa- normatiivinen, deskriptiivinen ja moraalinen näkökulma. Helsinki. Pro gradu -tutkielma Helsingin Yliopiston Teologinen tiedekunta 1997.

Rikspolisstyrelsen: Organiserad och ekonomisk brottslighet i Sverige, ett åtgärdsförslag. Arbetsgruppen mot organiserad brottslighet (AMOB). 1997

Saari, Ilkka: Tauti nimeltä Mafia. Tampere: Hanki ja Jää 1992.

Short, Martin: The Story of Organized Crime. Crime Inc. London: A Mandarin paperpack 1996.

Salminen, Markku: Velallisen rikos. Porvoo. Werner Söderström Lakitieto Oy 1998.

Sutherland, Edwin H.: The Professional Thief. The university of chicaco press. London 1972.

Träskman, Per Ole: Organized crime in the Baltic area. Swedish National Section of AIDP, june 6-8.1997

Ulrich, Christopher & Kivimäki, Timo: Transnational risks and internal security in the Baltic area and post-Soviet Russia. Espoo: Poliisiammattikorkeakoulun tutkimuksia 3/1998.

Vallisaari, Eeva: Verkostoitumalla tehokkuutta oikeusviranomaisten yhteistyöhön Euroopassa. OHOI. Oikeushallinnon tiedotuslehti 5/99. Helsinki 1999: Yliopistopaino.

Williams, Phil: How Serious a Threat is Russian Crime. Teoksessa Phil Williams (ed.): Russian Organized Crime. Trowbridge: Redwood Books 1997.

WJIN News: EC and Europol Launch New Approach in Fighting Organised Crime. Press release 1999.

Kriminalitet i näringslivet - exemplet miljöbrott

Af Helena du Rées

Inledning

Den traditionella ansatsen inom kriminologin är att söka efter orsaker till avvikande beteende och brott. Det är vanligt att brott behandlas som givna och objektiva enheter (Hester & Eglin 1992:9). En annan syn har t ex Becker som menar att vad som betecknas som "brott" snarare handlar om sociala konstruktioner. Dessa konstruktioner etableras genom att vissa handlingar kriminaliseras och manifesteras genom användning av tvångsåtgärder mot dem som begår de kriminaliserade handlingarna (Becker 1963:9).

Kriminalisering som styrmedel

I dagens samhälle är syftet med straffrätten allmänprevention, det vill säga att genom avskräckning och moralbildning förebygga de kriminaliserade handlingarna. För att straffrätten ska kunna fungera som ett allmänpreventivt styrmedel brukar man hävda att vissa förutsättningar bör vara uppfyllda (Träskman, 1992:10). Dessa förutsättningar är kraven på normkunskap hos berörda aktörer, en viss sanktionssannolikhet, som omfattar upptäcksrisk för begångna brott och anmälningsbenägenheten hos övervakande myndigheter, samt tillräckligt stränga sanktioner.

Jämförelse av etableringen av två brottstyper

Narkotikastrafflagen (1968:64) och, den före miljöbalken gällande, miljöskyddslagen (1969:387) tillkom båda för drygt tre decennier sedan. Man skulle kunna säga att båda lagarna straffsanktionerar olovlig hantering av vad som klassificerats som samhällsskadliga ämnen.

För att ett beteende som etablerats som brott genom kriminalisering även ska manifesteras som "brott" krävs, som tidigare nämnts, att de som begår de kriminaliserade handlingarna blir utsatta för samhällets tvångsåtgärder. Etableringen av narkotikabrott, om man ser till användningen av tvångsåtgärder, har manifesterats relativt väl om man jämför med miljöbrott. De resurser som tillägnas kontroll och attityderna hos de som kontrollerar har resulterat i att kraven på normkunskap, sanktionssannolikhet och sanktionsstränghet i mycket högre utsträckning är uppfyllda när det gäller narkotikabrott jämfört med miljöbrott.

Lagförda personer enligt straffstadgandet i narkotikastrafflagen (1 §) samt enligt miljöskyddslagens straffstadgande (45 §) ser på senare år ut enligt följande:

År	Narkotikastrafflagen	Miljöskyddslagen
1996	8458	21
1997	9535	19
1998	10377	19

Källor: BRÅ 2000 och SCB 2000.

Antalet utdömda fängelsestraff för brott mot narkotikastrafflagen år 1998 var 3330 medan inte någon dömdes till fängelse för brott mot miljöskyddslagen.³⁵⁴

Studien om miljöbrott i näringsverksamhet

Syftet med min pågående studie om miljöbrott i näringsverksamhet är att försöka svara på frågan varför den straffrättsliga regleringen av miljöfarliga verksamheter hittills har tillämpats i så ringa

³⁵⁴ Straffskalorna för narkotikabrott är för uppsåtliga brott fängelse i i högst tre år, ringa brott böter eller fängelse i högst sex månader respektive för grova brott fängelse lägst två och högst 10 år. Straffskalorna för brott mot miljöskyddslagen är böter eller fängelse i högst två år, för uppsåtliga brott av väsentlig förpliktelse fängelse i högst två år

omfattning. Projektet fokuserar på miljöskyddslagstiftningen och hur den används av de lagtillämpande myndigheterna. Jag undersöker hur etableringen av olovlig miljöskadlig verksamhet som ett brott manifesterats genom lagtillämpningen hos de övervakande myndigheterna (tillsynsmyndigheter och polis) och de rättsskipande myndigheterna (åklagare och domstolar).

Den empiriska delen av projektet inriktas på hur aktörerna i kontrollsystemet agerar och resonerar när det gäller miljöbrott. Jag ska kort beröra normkunskap och anmälningsbenägenhet när det gäller miljöbrott.

Normkunskapen hos myndigheterna

Vinjetstudien

En enkät har skickats ut till miljökontoret eller motsvarande hos en tredjedel av alla kommuner, samtliga länsstyrelser, polisdistrikt och åklagarkammare.

Enkäturval

Myndighet	Urval	Antal svar
Länsstyrelser	21	18
Kommuner	116 (1/3)	87
Polismyndigheter och distrikt	36	29
Åklagarkammare	25	20

Svar, och framförallt fullständiga svar, har antagligen erhållits från de respondenter som har störst kunskap och erfarenhet när det gäller miljöbrott/miljöskyddslagstiftning. Det har framkommit vid kontakt med de respondenter som inte har svarat, att bristande kunskap och erfarenhet inom området har gjort det omöjligt och/eller orimligt tidskrävande för dem att besvara enkäten.

Ett antal fall presenterades som vinjetter i enkäten. Fallbeskrivningarna är autentiska men oidentifierade och i vissa fall renodlade. De har valts ut på grund av att de faller inom det område där det förekommer flest anmälningar och domar när det gäller miljöbrott i näringsverksamhet. Jag ska nu kort redogöra för tre av fallen.

Spånet AB

Händelseförloppet är hämtat ur en tingsrättsdom från 1996. Fallet är inte ovanligt i annat avseende än att det faktiskt har gått till åtal och dom. Det handlar om en verksamhet som bedriver tillverkning av spånplattor. Som villkor för verksamheten har föreskrivits att de ska installera en särskild mätare som registrerar utsläpp av koloxid. Företaget har inte gjort detta inom föreskriven tid.

Totalt har 95 respondenter gjort en bedömning av detta fall. Av dessa anser 61 respondenter att lagöverträdelser begåtts. Hos samtliga fyra myndigheter förelåg skilda uppfattningar om huruvida någon lagöverträdelse har begåtts eller ej. 43 respondenter ansåg att verksamheten skulle åtalsanmälas. Inte heller i detta avseende var man överens inom de olika myndigheterna.

Svarsfördelning uppdelat på myndighetstyp på fråga om Spånet AB ska anmälas till åtal.³⁵⁵ Procent (antal).

³⁵⁵Antalet respondenter skiljer sig åt mellan delfrågorna. Många som inte anser att det är fråga om lagöverträdelser har avstått att svara på följdfrågorna.

Myndighet	Ja	Nej	Vet ej	Totalt
Länsstyrelse	64	36	0	100 (11)
Kommun	55	37	8	100 (38)
Polis	67	20	13	100 (15)
Åklagare	45	27	27	100 (11)
Totalt	57	32	11	100 (75)

I verkligheten dömdes tre styrelseledamöter i företaget av tingsrätten för brott mot miljöskyddslagen 45 § 1 st 3 p till 50 dagsböter vardera.

Rentdirekt AB

Fallet är hämtat från en tingsrättsdom från 1993. Även detta hör till de vanliga i miljöbrottsammanhang. Det handlar om en kemtvättrörelse som, trots påminnelse, underlåtit att skicka in en så kallad miljörapport inom föreskriven tid. 95 respondenter har gjort en bedömning av fallet. 83 ansåg att det rörde sig om en lagöverträdelse och 57 att denna skulle åtalsanmälas. Svarsfördelning uppdelat på myndighetstyp på fråga om Rentdirekt AB skall anmälas till åtal. Procent (antal).

Myndighet	Ja	Nej	Vet ej	Internt bortfall*	Totalt
Länsstyrelse	50	50	0	0	100 (12)
Kommun	58	33	7	2	100 (45)
Polis	100	0	0	0	100 (16)
Åklagare	82	0	18	0	100 (11)
Totalt	68	25	6	1	100 (84)

*Det interna bortfallet består av otydliga svar.

Anmärkningsvärt är att samtliga länsstyrelser som svarat på denna fråga ansåg att det var fråga om en lagöverträdelse samtidigt som bara hälften av dem ansåg att överträdelsen skulle anmälas till åtal. Samtidigt har nästan alla poliser och åklagare som svarat att de anser att kemtvättrörelsen begått en lagöverträdelse även svarat att de anser att detta ska anmälas till åtal.

I verkligheten dömdes verksamhetsutövaren, som tillika utgjorde bolagets styrelse, för brott mot miljöskyddslagen 45 § 1 st 4 p miljöskyddslagen till 30 dagsböter.

Medikvick AB

Detta fall, som är mer omfattande än de två tidigare, är hämtat från en tingsrättsdom från 1998. Utredningen på ca 1000 sidor som föregick åtalet var ovanligt omfattande jämfört med andra miljöbrottsutredningar. Det handlar om ett företag som tillverkar en produkt där kvicksilver ingår som substans. Företaget som har legat på samma plats i mer än 25 år har haft samma VD de senaste 15

åren. I tillverkningsprocessen ingår ett sköljmoment. Sköljvattnet, som innehåller små mängder kvicksilver, hålls ut direkt i avloppet. Efter att företaget fått problem med stopp i avloppet har bolagets avloppsledning rensats vid fyra tillfällen av en anlita firma. Det kommunala vatten och avloppsbolaget genomförde även en högtrycksspolning av en avloppsbrunn utanför företagets fastighet. I samband med dessa rensningar och spolningar upptäcktes kraftigt förhöjda halter av kvicksilver i det reningsverk som låg i området. Den totala mängden kvicksilver som hamnat i reningsverket beräknades till 20 kg. Ytterligare 170 kg kunde tas om hand genom slamsugning av ledningarna. Genom så kallad spårning kunde utsläppet härledas till det industriområde där företagets fastighet låg. I en gatubrunn utanför fastigheten hittades metalliskt kvicksilver och vid en inspektion hos företaget fann man rent kvicksilver ovanpå en renslucka i golvet och höga halter av kvicksilver i golvbrunnarna.

Av de 87 respondenter som svarat på frågan anser 82 att lagöverträdelse begåtts hos företaget. 78 respondenter anser att företaget ska åtalas. Ingen respondent har gjort bedömningen att företaget inte gjort sig skyldig till lagöverträdelse.

I verkligheten väckte åklagaren åtal bara några dagar innan handlingarna var preskriberade, och först efter påtryckningar i den lokala pressen. I tingsrätten friades företaget från brottsmisstankar avseende ovanstående händelseförlopp³⁵⁶. Däremot dömdes företaget året efter, år 1999, av statens Vatten- och avloppsnämnd att till Stockholms Vatten Aktiebolag utge skadestånd à 2 665.002 kronor. Övervakande myndigheters anmälningsbenägenhet

Tillsynsobjekten

Naturvårdsverket har gjort uppskattningen att det år 1995 fanns minst 90 000 verksamheter i Sverige som kunde klassificeras som miljöfarliga. Drygt en fjärdedel av dessa var så kallade förprovningsskyldiga verksamheter (Naturvårdsverket 1995:10). Den operativa verksamheten när det gäller tillsynen av miljöfarliga verksamheter sker i form av inspektioner av de kommunala miljö- och hälsoskyddsinspektörerna samt, i vissa fall, länsstyrelserna.

Riksåklagarens enkät

Riksåklagaren (RÅ) genomförde under 1998 en enkät om miljöbrott som bland annat omfattade miljöskyddsmyndigheterna vid samtliga länsstyrelser och miljö- och hälsoskyddskontoren vid samtliga kommuner (RÅ 1998). I enkäten ingår frågan om myndigheten anmäler alla fall där brott kan misstänkas. Drygt 3/4 av länsstyrelserna (16 av 21) och knappt 2/3 av kommunerna (172 av 274) svarade nej på denna fråga³⁵⁷. Endast fem länsstyrelser och 79 kommuner svarade att de gjorde en anmälan i alla de fall där brott kunde misstänkas. Detta trots att tillsynsmyndigheterna sedan två decennier tillbaka är skyldiga att göra en åtalansmälan. Endast i uppenbart bagatellartade eller obetydliga fall kan tillsynsmyndigheterna underlåta att göra en åtalansmälan (Bjällås & Rahmn 1996:150).

Tillsynsmyndigheternas förklaringar till att ej anmäla

Länsstyrelserna och kommunerna har i svaren till Riksåklagaren givit olika förklaringar till varför de inte anmäler alla misstänkta brott. Jag har delat in förklaringarna efter tre olika teman: Förklaringar som hänser till egenskaper hos brottet, egenskaper hos förövaren respektive egenskaper hos kontrollsystemet.

Siffrorna inom parentes nedan anger antal svar i varje underkategori. En del av respondenterna har angivit flera skäl till varför de ej anmäler alla misstänkta miljöbrott.

³⁵⁶ Företagets VD dömdes av tingsrätten för förseelse mot lagen om kemiska produkter på grund av överlåtelse av kvicksilver utan tillstånd till 30 dagsböter à 100 kronor.

³⁵⁷ Enligt egen kodning av svaren. Enligt RÅ:s rapport svarade 19 länsstyrelser och 178 kommuner nej, se RÅ 1999:39.

Egenskaper hos brottet

De myndigheter som hänvisar till att olika egenskaper hos brottet är anledningen till att man inte anmäler de misstänkta brotten menar att dessa:

- är ringa/bagatellartade (64)
- är svåra att bevisa (16)
- inte bör karakteriseras som brott (10)
- inte medfört något offer eller skada (6)

Exempel på förklaringar som hänvisar till egenskaper hos brottet är:

"Vi anmäler inte vad vi bedömer som bagatellartade brott."

"Upplevs överträdelser som grova görs anmälan []"

"Anmälan görs inte [] där misstanken inte kan styrkas. [] det [är] inte lönt att anmäla ärenden där bevisningen inte är tydlig och klar. [] bättre driva färre fall med framgång []"

"Nej, inte i de fall där villkorsskrivningen inte är möjlig att uppfylla []"

"[] någon skada på miljö ej kunde påvisas []"

Egenskaper hos förövaren

De myndigheter som hänvisar till att olika egenskaper hos förövaren är anledningen till att man inte anmäler de misstänkta brotten menar att dessa:

- ej är medvetna/beror på okunskap hos förövaren (7)

Exempel på förklaring som hänsyftar till egenskaper hos förövaren är:

"[] de yrkesutövande ofta är mycket dåligt införstådda med de regler som gäller på miljöområdet"

Egenskaper hos kontrollsystemet

De myndigheter som hänvisar till att olika egenskaper hos kontrollsystemet är anledningen till att man inte anmäler de misstänkta brotten menar att:

- det är meningslösa att anmäla (50)
- man hellre prioriterar samarbete med verksamheten/försöker åtgärda problemet (32)
- det är politiskt kontroversiellt att anmäla (17)
- beslut att ej anmäla tagits efter kontakt m åklagare/polis (10)
- myndigheten prioriterar andra brott (3)
- det är mer effektivt med administrativa styrmedel (3)

Exempel på förklaringar som hänsyftar till egenskaper hos kontrollsystemet är:

"Även om vi konstaterar att solklara brott blivit begångna leder anmälan erfarenhetsmässigt oftast till att åtal inte väcks. [] Fällande domar resulterar oftast inte i att själva sakfrågan/skadan avhjälpes."

"Många gånger uppnår man de bästa resultaten genom att skapa förtroende för varandras roller i miljöarbetet. Det får man inte om man i alla lägen viftar med lagboken."

"Om vi skulle anmäla vid blotta misstanke skulle vår trovärdighet gentemot våra politiker minska för att inte säga övergå i en öppen konflikt. [] En politiker uttryckte det så här "Vi kan inte betrakta alla företagare som potentiella brottslingar och måste tänka på arbetstillfällena"."

"[] skulle vara mycket impopulärt hos våra lokala politiker och kanske t o m leda till att vår delegationsrätt begränsades och få negativa effekter på vår löneutveckling..."

Avslutning

Avslutningsvis konstaterar jag att det genom lagstiftning etablerade miljöbrottet hittills inte i särskilt hög utsträckning manifesterats som brott genom användning av tvångsåtgärder mot dem som överträder denna lagstiftning. Vad är förklaringen till detta? Är det så att till exempel den olovliga hanteringen av narkotika är så mycket mer samhällsskadlig än näringsverksamhetens olovliga utsläpp av miljöfarliga substanser? Man kan hävda att det handlar om helt olika typer av skador som är svåra att jämföra.

De skador som orsakas av narkotikabrott kan uppfattas som mer direkt knutna till den enskilda individen, medan miljöbrott ofta innebär risk för skador i ett längre perspektiv och inte är knutna till enskilda offer. Den stränga hanteringen av de enskilda narkotikabrotten motiveras dock med narkotikans skadeverkningar i ett samhällsperspektiv (prop. 1992/93:142:3.1).

Det går även att förklara skillnaden i hur väl lagstiftaren har lyckats med de båda kriminaliseringarna narkotikabrott och brott mot miljöskyddslagen ur ett konfliktteoretiskt perspektiv. Den ena lagen används för att styra de maktlösa i samhället medan den andra riktar sig mot de som innehar makt. Narkotikastrafflagen har typiskt sett främst tillämpats på narkotikamissbrukare, d v s människor som skulle kunna betecknas som marginaliserade i samhället och denna tendens har förstärkts under det senaste decenniet. 1988 gällde 53 procent av det totala antalet lagföringar för narkotikabrott innehav. 1998 gällde 85 procent innehav och/eller bruk (BRÅ 2000:12). På senare tid har narkotikastrafflagen i allt högre utsträckning även tillämpats på ungdomar. Båda dessa grupper kan i ett konfliktperspektiv beskrivas som relativt maktlösa när det gäller att påverka beslut på olika nivåer i samhället.

Miljöskyddslagens straffstadgande riktar sig främst mot företrädare för olika typer av näringsverksamheter, det vill säga en grupp som kan beskrivas besitta relativt stor makt över beslut på olika nivåer i samhället. Brottkonstruktionerna faller olika väl ut i kontrollsystemet beroende på hur övervakande och rättsskipande myndigheter hanterar de handlingar som skulle kunna falla in under lagarnas tillämpningsområden. När det gäller miljöbrotten så handlar det bland annat om vad man brukar kalla för konkurrerande intressen. De verksamheter som begår eventuella miljöbrott har ofta även "samhällsnyttiga" funktioner. Ofta tillför de potentiella miljöbrottslingarna samhället olika varor och tjänster som vi inte vill vara utan. Kanske handlar det om verksamheter som tillskapats endast i syfte av tillhandahålla "samhällsnyttiga" tjänster såsom kommunala reningsverk. Verksamheterna skapar arbetstillfällen och betalar skatt. Kanske är det även så att det är lättare för den stora majoriteten av välanpassade att använda definitionen kriminell på narkotikamissbrukare och ungdomar än på företagsledare.

Referenser

Becker, H.S. (1963), *Outsiders, Studies in the sociology of Deviance*, New York, The Free Press of Glencoe.

Bjällås & Rahm (1996), *Miljöskyddslagen, Handbok i miljö rätt*, andra upplagan, Stockholm, Publica.

Brottsförebyggande rådet (1998), *Narkotikastatistik, Personer lagförda för narkotikabrott 1998*, BRÅ-rapport 2000:9.

Hester & Eglin (1992), " *Sociology of Crime*, London, Routledge.

Naturvårdsverket (1995), *Myndigheternas arbete enligt miljöskyddslagen 1995*, Rapport 4590.

Proposition 1992/93:142, *Om åtgärder mot bruk av narkotika samt ringa narkotikabrott*.

Riksåklagaren, RÅ (1998), *Effektivare miljöbrottsbekämpning*, Rapport från Riksåklagaren, december 1998.

Träskman, P.O. (1992), *Miljöbrott och kontroll av miljöbrottslighet*, Institutionen för straff- och processrätt, Helsingfors universitet, Helsingfors.

”Linedansere på straffelovens ytterste streng”: om konstruksjonen av kriminalitet i det norske verdipapirmarkedet.

Af Paul Larsson

"Han omgikkes for det meste unge personer, som hadde både lærdom og opdragelse og hadde gått med brilleglass hele sitt liv ... men som var blitt rene linedansere på straffelovens ytterste streng ... de var alle på sin måte greie karer, som aldri bråholdt på femøringen og foraktet alt som hadde med smålighet å gjøre ... men de var modige som løver inne på pengenes arena."
(Falkberget 1949 s. 148)

Her skal noen relativt uferdige tanker angående kriminalitet og reguleringen av lovbrudd innen verdipapirmarkedet presenteres³⁵⁸. Hverdagen innen det norske verdipapirmarkedet har forandret seg mye siden Falkbergets beskrivelse fra jobbetiden under første verdenskrig frem til i dag. Likevel er det noe altfor velkjent ved hans linedansere. Det er handlinger i, omkring og utenfor lovens ”ytterste streng” som forsøksvis skal belyses her. Vi skal søke å utdype hva de skadelige handlingene består i, hvilke ”goder” eller verdier som trues og hva man søker å oppnå ved overvåkning og kontroll av markedet.

Før vi kan beskrive de skadelige handlingene i markedet må sentrale trekk i utviklingen innen verdipapirmarkedet de siste år vies noe oppmerksomhet. De former for lovbrudd som oppfattes som mest alvorlige er innsidehandel, kurs manipulasjon, brudd på regler om flagging og meldeplikt. Blant meglerne er det ”tante tegning”, det vil si kjøp av aksjer i andres navn ved emisjoner, for stor ”spread”, dvs at forskjellen mellom prisen megleren gir for et papir og det han selger det videre for er for stor og ulike former for forfordeling av kunder. I følge Marcus Felsons (1998) beskrivelse av kriminogene faktorer så burde verdipapirmarkedet være et ideelt miljø for kriminalitet. Fristelsene er store, betydelige summer er i omløp, for sentrale aktører er det mange mulighetene for å forsyne seg av denne kaken og kontrollen, både den formelle, uformelle, interne og eksterne, er svak.

Noen grunnleggende premisser for diskusjonen om regulering av markedet skal nevnes. Betydningen av verdipapirmarkedet tas ofte for gitt i dagens samfunn. Det oppfattes som en sentral finansieringskilde for næringslivet blant annet ved utsteding av aksjer. Vanligvis deles markedet opp i et primær- og et sekundærmarked. Tegning / kjøp av aksjer ved emisjoner omtales som førstehåndsmarkedet. En emisjon er når bedriftene trekker inn kapital ved å utstede verdipapirer. Annenhåndsmarkedet er når papirene selges videre ofte via Børsen. Dette markedet vies vanligvis mest oppmerksomhet og en kan spørre om hvilken nytte samfunnet har av dette markedet. Spørsmålet besvares vanligvis med at det er dette markedet som i stor grad er motoren for førstehåndsmarkedet. Uten muligheter for videresalg av aksjer ville få eller ingen ha interesse av å investere i verdipapirer. Hvis man oppfatter hele verdipapirmarkedet som unyttig og suspekt, et syn som ikke er helt ukjent, så faller en grunnleggende forutsetning for mye av det som skal presenteres i denne artikkel.

Hvilke målsetninger reguleringen av markedet skal fylle er blant annet et politisk spørsmål. Innen økonomien har man en tendens til å understreke betydningen av markedets effektivitet. Det betyr at man ønsker størst mulig omsetningsvolum. Den beste reguleringen er derfor den som gir størst omsetning. Hensyn til reguleringskostnader veies opp mot behovet for å skape en viss trygghet i markedet. Andre søker primært å skape et mest mulig trygt marked, med en rimelig grad av forutsigbarhet. Det handler blant annet om å skape tillit til markedet, noe som igjen antas å påvirke omsetningen. Det er også andre grunner for reguleringen. Det kan være mer sosiale betraktninger om at det skal være et marked for alle, hvor eksempelvis ikke de store skal sko seg på de små eller at det skal være et rettferdig marked hvor alle ”spillere” i utgangspunktet skal ha like muligheter (på grunn av lik informasjon). Som vi ser er det til dels motstridende oppfatninger om hvilke målsetninger og

³⁵⁸ Høsten 2000 skal mitt prosjekt om reguleringen av kriminalitet innen det norske verdipapirmarkedet være ferdig. Jeg har mottatt post doc. midler fra Norges Forskningsråd siden 1998. Arbeidet er en studie av hovedsakelig Kredittilsynets arbeide med kriminalitet på børsen. Det bygger på studier av foreliggende materiale og intervjuer av ansatte i og utenfor tilsynet. For andre artikler vedrørende prosjektet se Larsson 1998, 2000.

hensyn reguleringen skal fylle, slike interessemotsetninger har en tendens til å reflekteres i lovverket og kontrollorganenes måte å fungere. En kan spørre om dette er en av grunnene til at lovreguleringen av innsidehandel er så kompleks og lite anvendbar i praksis (Larsson 2000).

1. Vekst og ”demokratisering”

Det mest iøynefallende trekk ved det norske verdipapirmarkedet de siste 15 - 20 år er den enorme veksten i omsetningen. De kvantitative talmessige forandringer viser at børsen har blitt en sentral økonomisk institusjon i det norske samfunn. Omsetningen på Oslo børs har gått fra å være noen hundre millioner kroner i året på 1970 tallet (284 millioner i 1975) til å nå opp i 445 milliarder i 1999. Investering i aksjer har gått fra å være noe for spesielt interesserte, for en liten klikk, til å bli bortimot allemannseie. Det siste kan betegnes som en form for demokratisering, i betydningen at kjøp og salg av papirer ikke lenger er forbeholdt en relativt liten elite.

Tab. 1 Omsetning av aksjer og grunnfondsbevis ved Oslo børs i milliarder kroner (nominelle tall).

1983	7 mill.
1986	29.9 mill.
1993	125.5 mill.
1995	156 mill.
1999	445 mill.

Kilde: Oslo Børs statistikk (www.ose.no)

Omsetningsøkningen har, som vi ser, vært enorm. Allikevel vil jeg understreke den kvalitative forandring som har skjedd ved at folk flest i dag direkte eller indirekte er på børsen. Gruppen av privatpersoner, ofte omtalt som husholdningene, som direkte spekulerer eller investerer i markedet er fortsatt begrenset. I dag regner man med at dette utgjør omtrent 9% av omsetningen ved Oslo børs. Men dette er bare halve sannheten fordi de fleste indirekte er på børs ved at de sparer i fonds, ved at pensjons kasser, folketrygden, forsikringsselskaper og andre har investert i verdipapirer. Økonomien er vevet inn i verdipapirmarkedet, så vi deltar om vi vil det eller ei.

Dette har betydning for reguleringen av markedet. De tradisjonelle store investorene var ofte personer med nær tilknytning til bedriftene de satte sine penger i. De hadde en helt annen kunnskap om markedet, økonomien og aktørene på det enn mange av dagens investorer og spekulanter har. Dagens ”nye” børspekulanter sammenlignes ofte mer med gamblere som spiller på hest eller casino. Uttrykket casino- økonomi benyttes derfor også jevnlig innen litteraturen om denne økonomien (Punch 1996). Det indikerer at spekulantene ikke er ute etter å bidra med langsiktige investeringer fordi de tror på en bedrift, men å tjene raske penger og ”vinne” mest mulig. Disse trekk ser ut til å bli forsterket de senere år, blant annet ved den enorme tro på de nye IT selskapene og ved handel av aksjer over internet. Omsetningen av aksjer synes å bli mer og mer frikoblet fra de underliggende verdier og mer rettet mot tro og forhåpninger om fremtidige verdier. Dette i seg selv er ikke nytt. Slike ”bobler” har man hatt siden ”The South Sea Bubble” i 1720 (Galbraith 1977), jobbetiden i Norge under første verdenskrig, cracket ved New York børsen i 1929 til dagens IT boble. Hva som er nytt i Norge er størrelsen på omsetningen og de nye spekulantene. Dagens ”folkelige” investorer og spekulanter krever større grad av beskyttelse fordi de stort sett har mindre kunnskaper om bedriftene, meglerne, reglene enn tidligere tiders ”insidere”. De er mer sårbare for å bli svindlet av meglere og ”papir” selskaper. Man trenger derfor minimumsregler som setter grenser for misbruk og gir en beskyttelse, eller troen på beskyttelse. Det hevdes at det er viktig med regulering for å skape tillit til markedet, for at det skal kunne vokse.

2. Tekniske forandringer

Omsetningen av verdipapirer har også forandret seg de seneste år. Med datarevolusjonen har handelen kommet på nett. Tidligere, frem til 80- tallet, skjedde omsetningen og registreringen av verdipapirer ved opprop på børsen. Man gikk gjennom listen av registrerte selskaper og ropte dem opp, så ble kjøp og salg registrert ved at de som solgte eller kjøpte ropte opp sine priser som ved auksjon. Omsetningsvolum, høyeste og laveste bud ble registrert (NOU 1978: 42). Informasjon om eksempelvis

eierforhold beveget seg sakte, slik at det kunne være uklarheter om hvor store eierandeler enkelte hadde. Dette forandret seg ved loven om verdipapirsentralen i 1985, hvor eierforhold ble registreringspliktig i en rekke papirer.

I dag er handelen med verdipapirer *online* og *live* som det heter i terminologien. Man trenger ikke gå via megler for å handle aksjer over internet, investorene kan lett handle ved andre børser enn Oslo børs. Kursen registreres fortløpende og med avanserte computer programmer kan man følge kjøp og salg når det skjer. Man får frem volum, tidspunkter for kjøp og salg, pris, hvem som kjøper og så videre, den tilgjengelige informasjonsmengden er enorm.

Teknologien er ikke nøytral, den preger hvordan vi handler og den har sosiale konsekvenser (Lyon 1994). En konsekvens er at relativt mange er på nettet, de kjøper og selger i løpet av korte tidsmarginer³⁵⁹. Dette skaper prisbevegelser i markedet som ikke var forutsett. En annen er at kjøp og salg kan programmeres inn slik at handler skjer ved visse prisbevegelser. Dette kan eksempelvis medføre at nedganger i pris setter i gang et ras av salg, noe som igjen virker selvforsterkende. Den store omsetningsøkningen som har skjedd ved Oslo børs og internasjonalt hadde nok ikke vært mulig uten computerteknologi.

I denne sammenheng er overvåknings- og kontrollmulighetene denne teknologien åpner likevel det viktigste. Kontrollen av markedet ved Oslo børs i år 2000 er forskjellig fra den som skjedde i 1985 eller 1995. Tidligere ble det utført stikkontroller av ordrebøker og annet materiale i meglerfirmaene. Kontrollen var tilfeldig og sporadisk eller tuftet på mistanke. I dag skjer kontrollen ved at man følger bevegelser i markedet nøye, samt at man mottar tips fra privatpersoner eller media. Via computer kan man raskt sjekke enkelttransaksjoner ned i minste detalj. Man kan gå inn i meglerfirmaenes ordrebøker for å se hvem som står bak kjøp, når ordre ble lagt inn (på minuttet) og lignende. Kontrollørene ved Børsen har rask tilgang til en overveldende mengde informasjon. Dagens situasjon er en helt annen enn tidligere tiders bok kontroller. I dag synes en overflod av raskt tilgjengelig informasjon i stedet å være et kjennetegn. Dette synes å være det transparente markedet hvor inngangsbilletten er kjøpte informasjonstjenester. Konsekvensene av disse kontrollmulighetene er det ennå tidlig å uttale seg om. Den eneste innsidedommen vi har i Norge er resultat av en rutine undersøkelse av kjøp og salg av aksjer forut for et oppkjøp av en bedrift (Peppes Pizza). Utviklingen skaper nye muligheter til både kriminalitet og overvåkning. Eksempelvis åpner det for utallige former for kursmanipulering, hacking og internasjonale transaksjoner samtidig som det medfører at overvåkingen blir langt mer transparent og effektiv enn tidligere.

3. Tillit og risiko

Hvis det er noe nesten alle som uttaler seg om børsen og aksjemarkedet er enige i så er det at dette markedet er helt avhengig av folks tillit (Shapiro 1984). "Tillit til markedet antas å være en forutsetning for å få et likvid marked, og således også en forutsetning for kapitaltilførsel via emisjoner." (NOU 1996:2 s. 30) Det understrekes at tilliten til markedet er en av hensynene som ligger bak eksempelvis reguleringen av innsidehandel.

Men hva er tillit og under hvilke omstendigheter oppstår den? Jeg vil understreke at tillit i utgangspunktet bygger på personlige relasjoner. Eksempelvis henviser Giddens (1990) til psykologen Erik Erikson og hans analyse av forholdet mellom mor og barn som sentralt for utviklingen av den psykiske tilstanden tillit. Barnet opparbeider vanligvis en viss tillit til omverdenen som kjennetegnes ved forventninger om at visse handlinger medfører visse resultat. På denne måten blir vanen sentral i vårt dagligliv og vi tar for gitt at ting forholder seg på den ene eller andre måten. Mange av de institusjoner vi i dag oppfatter som abstrakte eller upersonlige har utviklet seg fra personlige nettverk som var preget av nærhet mellom aktører. Både banker, børser og forsikringsselskaper har ofte oppstått i kafeer, barer eller vertshus hvor menn møtte menn, utvekslet erfaringer og gjorde handler (Clarke 1986 og Shapiro 1987). De norske sparebanker er gode eksempler på institusjoner som ikke utelukkende hadde økonomiske målsetninger, men som også ble oppfattet som moralske og filantropiske anretninger (Larsson 1998b). Når disse bankene de seneste 15 – 20 år mer og mer har fått preg av å være ordinære banker drevet ut fra mer rene økonomiske hensyn så har dette også fått klare

³⁵⁹ Igjen går tankene til Casino og spill.

konsekvenser for de personlige relasjonene mellom kunder og bank (Nordnes 1995). Mange har mistet den grunnleggende tillit til bankene og oppfatter ikke lenger disse som "deres bank".

Denne utviklingen kan en se i klar form i verdipapirmarkedet. Tiltroen til børsen og dette markedet er hva Giddens (1990) kaller en tiltro til *abstrakte systemer*. Tiltroen til abstrakte systemer er etter hans mening et av de mest sentrale trekk ved det moderne samfunn. Mange av de systemene vi tar for gitt skal fungere vet vi knapt hvordan fungerer og vi har ofte ikke noen personlige forhold til de aktører vi samhandler med. En kan spørre hvordan det er mulig å opparbeide tillit til abstrakte systemer. Giddens gir selv et svar; det er at vi bygger på tiltro til eksperter og deres vurderinger. Innen verdipapirmarkedet finnes det en mengde eksperter som uttaler seg om dette og hint. Problemet med eksperter er at de sjelden synes å være enige. Derved vil det alltid eksistere tvil og usikkerhet.

Vi kan også ha tillit til abstrakte systemer som bunner i økt formell kontroll og overvåkning. Det synes klart at den oppbygning som har skjedd av kontrollressursene rettet mot kriminalitet i verdipapirmarkedet fra slutten av 80- tallet henger sammen med behovet for en viss minimum av sikkerhet og kontroll. Mange vil hevde denne sikkerheten er illusorisk, at den ikke er reell (Lejeune 1984). At den kun har til hensikt å bygge en falsk tiltro og tillit til et system som i seg selv er nødt til å virke for de mest resurssterke. Hvorvidt den er reell eller ei vet vi ikke. Men det er opplagt at det ikke ville blitt bedre innen markedet om man hadde avskaffet kontrollen. En kontroll som i alle fall gir visse minimums standarder for atferd i markedet.

Investering i verdipapirer innebærer alltid en viss risiko. Man risikerer å tape hele investeringen, men denne risiko skal være relatert til svingninger i kurs relatert til akseptable risikoer, ikke av kriminalitet eller svindel. På mange måter er verdipapirmarkedet et utmerket bilde på det moderne samfunn, på Ulrich Becks risikosamfunn. Det har alltid vært farefylt å være menneske, men de farer menneskene lever under i dag er forskjellige fra tidligere tider. Den risiko, de farer vi utsettes for er menneskeskapt og resultat av den industrielle utvikling. De er dessuten grunnleggende forskjellige fra tidligere tider. Det er usynlige farer, ofte resultat av menneskelig virksomhet langt unna. Det er farer vi i liten grad kan verne oss mot. Radioaktivitet og miljøforurensing er to typiske eksempler. Risikosamfunnet hviler på en egen logikk, at risiko og farer kan kalkuleres og håndteres. På denne måte blir ekspertråd avgjørende, råd som i seg selv er usikre og preget av strid med andre eksperters råd. Den usikkerhet denne rådvillhet medfører er et trekk ved det moderne. Risikokalkyler og ekspertråd medfører at strukturelle farer blir omgjort til personlige risikoer. Risikoene er globale, miljøgifter eller økonomiske transaksjoner bryr seg ikke om landegrenser. "Risikosamfunnet er et *katastrofisk samfunn*." (Beck 1997 s. 32)

Verdipapirmarkedet er et godt bilde på den juggernaut som Anthony Giddens (1990) hevder det moderne samfunn er³⁶⁰. Sammenbrudd i deler av Japans eller Koreas økonomi påvirker verdipapirmarkedet i Oslo. Farene ved verdipapirmarkedet kjenner vi utmerket godt og vi er alle med på svingningene enten vi liker det eller ei. Selv store økonomiske systemer kan rammes av enkeltaktørers uærlighet og kriminalitet. På den annen side lokker dette marked med eventyrlige gevinster for den som tør satse. Det presenteres ofte som lite rasjonelt (les klokt) å ikke investere deler av sine sparepenger i verdipapirer. Det er en kalkulert risiko, men hvis man arbeider med å sette seg inn i markedet (lytte til ekspertene) eller setter penegen i fonds (stoler på andres forvaltning) så burde denne risiko være verdt å ta. Media fylles med fortellinger om postbud som har blitt millionærer³⁶¹. Du kan også bli millionær! Stylingen av denne økonomi synes å ligge utenfor enkeltpersoner, bedrifters eller enkeltstaters grep.

³⁶⁰ Juggernauten kommer fra indisk hindu tradisjoner med å rulle en enorm statue av Krishna gjennom gatene i prosesjon. Folk kastet seg under hjulene og ble knust til døde. Juggernauten viser derfor til en stor kraft som knuser alt som kommer i sin vei og som dessuten er vanskelig å styre.

³⁶¹ Galbraith (1977) hevder at ordet millionær er fransk og stammer fra tiden rundt "the south sea bubble" i 1720 hvor faktisk noen ble millionærer på papireventyret hvor det skulle startes gruve virksomhet i Louisiana hvor man ventet å finne mye gull. Det hører med til historien at det aldri ble igangsatt noen gruvevirksomhet med pengene og at flere tusen tapte alt de eide på denne spekulasjonen.

4. Betydningen av informasjon

Kriminaliteten er et samfunnsspeil. Den speiler grunnleggende normer og verdier i samfunnet. Det kan være vanskelig å forstå hvilke verdier kursmanipulasjon, brudd på meldeplikt eller forbudet mot innsideres handel i røde perioder truer og hva skadene er. Hvem som er konkrete offer synes også utydelig, i mange tilfeller er det ingen som direkte har tapt penger når reglene har blitt brutt.

En kan spørre hva de ulike handlinger som benevnes transaksjonskriminalitet har til felles? Det synes som de alle reflekterer betydningen av *informasjon* innen verdipapirmarkedet. Ofte understrekes det av sentrale aktører at den mest alvorlige trussel mot markedet ikke nødvendigvis er innsidehandel, men bedrifters uprofesjonelle håndtering av konfidensiell informasjon og at "det lekker".

Hvordan kan informasjon tillegges så mye vekt? Grunnen er at informasjon er *det* mest verdifulle fortrinn man kan ha som investor. Sitter man med sikker informasjon som ikke andre har om forandringer i et selskap, gode eller dårlige driftsresultater, kan dette være gull verdt. Lejeune (1984) understreker det samme, at tilgang til eller kontroll av informasjon er "a key to wealth in the stock market".

Det kan innvendes at det er naivt å tro at alle kan ha lik tilgang på informasjon. Markedet er strukturert slik at noen naturligvis vil være i situasjoner hvor de stadig mottar opplysninger andre ikke får og at det er svært vanskelig å kontrollere at disse ikke benytter dem til egen vinning.

Aksjemarkedet er ikke et atomistisk marked bestående av uavhengige aktører hvor alle handler ut fra optimale forutsetninger og kunnskap. Dette er et ideal som synes langt fra hva som skjer i den virkelige verden. I motsetning til økonomenes modeller av uavhengige kjøpere og selgere på et marked synes aksjemarkedet å være preget av nettverk og ulik grad av nærhet til de økonomiske maktsenterene. Baker (1984) viste i sine undersøkelser av aksjemarkedet at det var store forskjeller i investorenes nærhet til børsen, meglere og andre sentrale aktører. Det norske verdipapirmarkedet er lite og det er preget av et fåtall relativt store investorer. Disse har et mye bedre utbygget nettverk med lang større nærhet og intensitet i sine kontakter med sentrale aktører enn hva små hobby- investorene noensinne kan drømme om. I stedet for å beskrive verdipapirmarkedet i atomistiske termer synes det langt mer fruktbart å snakke om ulike strukturer og nettverk preget av forskjeller i nærhet. Lik informasjon kan være et ideal, en ledestjerne, men det vil aldri bli noen reell beskrivelse av hva som virkelig foregår i markedet.

5. Normer under konstruksjon

Verdipapirmarkedet i Norge er relativt nytt (Larsson 2000). Det har forandret seg radikalt de seneste årene, det samme har kontrollen og reguleringen av markedet. Å lese offisielle rapporter som beskriver børsen og markedet for 15 - 20 år siden er som en reise langt tilbake i tid, til en annen virkelighet (NOU 1978:42 og NOU 1985: 33). Flere av de farer som rapportene beskriver virker historiske i ordets rette betydning, som eksempel advarslene mot aksje spekulasjon og Green-mailing. Innsidehandel er et unntak. Det er en av de handlingene man allerede i 1974 - 75, etter amerikansk forbilde utpekte som spesielt skadelig.

Et problem med reguleringen av alle nye næringer hvor temperaturen er høy, omveltningene er raske og veksten sterk er å vite hvor en skal gripe inn for å regulere. Det er en krevende og vanskelig oppgave å gripe fatt i og kodifisere sosiale onder, mens de ennå er under utvikling. Per Stangeland (1979) beskrivelser av problemene med å regulere den norske oljeindustrien på begynnelsen av 70-tallet har noen klare paralleller. Han fant at den raske utviklingen og kravet om å henge med medførte et etterslep innen kontrollen. Det ble sett mellom fingerene med sikkerhet og krav til industrien på grunn av ønsket om rask utbygging. Et lignende etterslep eksisterer innen reguleringen av uønskede handlinger innen verdipapirmarkedet. Her skjer omveltningene innen markedet så raskt at det krever mye å være oppdatert.

Dessuten synes det som det råder uklarheter og mangel på enighet om hvor grensene for akseptable handlinger for investorer, meglere og andre aktører går. Det etiske kart er fortsatt under utarbeidelse. Det understrekes ofte at meglere og andre sentrale aktører i næringen mangler etisk gangsyn og at retningslinjene for opptreden innad i meglerfirmaene er mangelfulle eller ikke-eksisterende. Dette er særlig alvorlig i en bransje hvor det er så store muligheter for personlig vinning på andres bekostning og hvor den ytre kontroll ofte betegnes som svak og tilfeldig.

En skal heller ikke se bort fra at den økonomiske tenkemåte bidrar til å legitimere atferd som allment betegnes som uetisk. Rasjonelle økonomiske betraktninger kan eksempelvis underbygge innsidehandel og meglers forfordeling av kunder. For meglere gjelder en hovedregel: størst mulig omsetning. De store kundene blir derfor langt viktigere å pleie enn de små; hvorfor ikke hjelpe de store med litt av hva de små skulle hatt? Hvis dette gjør at de store bidrar med mer kapital kan slike handlemåter synes rasjonelle og økonomisk forsvarlige i meglernes øyne. Forbud mot innsidehandel kan hindre bedrifter i å skaffe seg dyktige styremedlemmer hevdes det (NOU 1996:2). Andre understreker at innsidehandel er med på å spre informasjon raskere og gjøre markedet mer tilpasningsdyktig. Dessuten er det slik at de store bedriftene best ordner opp i slike forhold selv, uten at "utenforstående" organer blander seg inn (Moran 1991). Politisk og faglig er det ulike oppfatninger av hvordan markedet best reguleres og hvilke målsetninger reguleringen er ment å oppnå (se ovenfor). Som om ikke dette skulle være nok så understrekes det ofte at reguleringen koster for mye. Dette medfører at det norske markedet ikke blir konkurransedyktig i forhold til de utenlandske. Det eksisterer på denne måten ingen entydige kjøreregler eller syn på nytten av reguleringen.

Jeg har tidligere hevdet at den store fokus som har vært rettet mot innsidehandel i media og fra myndighetenes side best kan forstås ut fra de symbolske sider ved reguleringen (Larsson 2000). Uttrykt i klartekst betyr dette at innsidehandel er en av de former for lovbrudd innen næringen som er relativt enkel å forstå for myndigheter og folk flest. Innsidehandel er grovt sett det samme som å spille poker med merkede kort; det er juks. Derved er den symbolske verdi av å overvåke og regulere disse handlinger særlig stor. Straffesakene viser at myndighetene tar ondet alvorlig. Samtidig er dette et ypperlig sted å begynne når en ønsker å regulere markedet. Det er brekkstangen for å komme på innsiden. Dette må ikke forstås dithen at jeg mener reguleringen kun er spill for galleriet eller at den ikke er reell. Markedet og denne del av finansnæringen må reguleres ved hjelp av både administrative sanksjoner fra Kredittilsynet og ved bruk av straffesanksjoner fra Økokrim. Verdipapirmarkedet har blitt en helt sentral finansiell institusjon hvor mulighetene for kriminalitet og lovbrudd er utbredt. Vi kan ikke la denne delen av økonomien seile sin egen sjø. Det må gripes inn ved skadelige handlinger hvor samfunnsverdiene står på spill. Reguleringen utført av børsen, Kredittilsynet og Økokrim har ved sitt tilsyn, sine sanksjonsmuligheter og ved bruk av straff en mulighet for å signalisere hvor de etiske grenser bør gå. På denne måten skaper de nye former for kriminalitet, samtidig som moralske prinsipper ligger i støpeskjeden. Det er dette jeg sikter til med betegnelsen normer under konstruksjon. Verdipapirmarkedet er kriminologisk spennende fordi det så klart viser hvordan kriminalitet oppstår som sosial konstruksjon. Det er en kamp om defineringen av ondet, en kamp hvor sterke grupper med klare interesser står mot hverandre. Utgangspunktet er handlinger, hvor noen velges ut som særlig skadelige. Valget av fokus på noen handlinger fremfor andre viser igjen til seleksjons- eller silingsmekanismer. Flere forhold spiller inn for om handlingen oppfattes som spesielt skadelig, om det er en "egnet" sak, kompleksiteten i forholdene og så videre (Larsson 2000). De fleste sakene avgjøres ved administrative sanksjoner, mens noen få ender i straffesystemet og til slutt domstolen. Det er særlig disse som blir media stoff og er med på å prege vårt bilde av kriminalitet i næringen. Etter hvert vil noen former for kriminalitet bli tatt for gitt og fremstå som "normal" kriminalitet. Denne prosessen er et eksempel på hva Bourdieu (1996) kaller *symbolsk makt* som preger vårt bilde av hvordan vi oppfatter tingene. Men likevel er det motkrefter mot kriminalisering innen feltet. Krefter som trekker i motsatt retning bort fra å definere ondene som kriminalitet. Innsidehandel og kursmanipulasjon er ikke *gode fiender* (Christie og Bruun 1985). Aktørene er ofte for sterke, verbale og kan presentere andre tolkninger av handlingene enn de myndighetene søker å skape. Sterke interesser står mot hverandre i kampen om definisjonene og det er ikke klart hvem som vil gå seirende ut. Handlingene som kampen står om er utpregede *mala prohibita*, hvor det ikke hviler noen entydige eller klare moralske sosiale sanksjoner. Dette sammen med at aktørene ofte er "linedansere på lovens ytterste streng", lover som ofte er uklare og hvor det eksisterer store muligheter for balansegang gjør ikke saken bedre. Av disse grunner er det spesielt spennende å følge de prosesser som nå er i gang i retning av å konstruere kriminalitet innen verdipapirmarkedet.

Kilder:

Baker, Wayne E: "Floor Trading and Crowd Dynamics" i Adler og Adler (red): *The Social Dynamics of Financial Markets*, JAI press Inc, Greenwich, 1984.

- Beck, Ulrich: "Risiko og frihet", Fagbokforlaget, Oslo, 1997.
- Bourdieu, Pierre: "Symbolsk makt", Pax, Oslo, 1996.
- Christie, Nils og Kjetil Bruun: "Den gode fiende. Narkotikapolitikk i Norden", Universitetsforlaget, Oslo, 1985.
- Clarke, Michael: "Regulating the City. Competition, Scandal and Reform", Open University Press, 1986.
- Falkberget, Johan: "Bør Børson Jr.", Aschehoug & Co, Oslo 1949 [1920].
- Felson, Marcus: "Crime and everyday life", Sec. ed., Pine Forge Press, Thousand Oaks, 1998.
- Galbraith, John K: "Pengar. Varifrån de kommer och var de hamnar", Raben & Sjögren, Lund 1977.
- Giddens, Anthony: "The Consequences of Modernity", Stanford University Press, 1990.
- Larsson, Paul: "Kontroll av kriminalitet innen det internasjonale verdipapirmarkedet" i rapport fra Nordisk samarbeidsråd for kriminologisk forskerseminar i Espoo, Finland, 1998. - "I lovens grenseland. Banksertifikatkomplekset 1985 – 95", Dr. polit. avhandling, Oslo, 1998b. - "Hunting Ghosts: *The Control of White-collar Crime in the Securities Market.*" i antologi om økonomisk kriminalitet, Universitetet i Linköping 2000 (i trykk).
- Lejeune, Robert: "False Security: Deviance and the Stock Market" in Adler and Adler (eds) *The Social Dynamics of Financial Markets*, Jai Press Inc. Greenwich, 1984.
- Lyon, David: "The Electronic Eye. The Rise of Surveillance Society", Polity Press, Cambridge, 1994.
- Moran, Michael: "The Politics of the Financial Services Revolution", McMillan, 1991.
- NOU 1978:42 Om verdipapirhandel
- NOU 1985:33 Lov om verdipapirbørs (børsloven)
- NOU 1996:2 Om verdipapirhandel
- Nordnes, May-Britt E: "Konto for tillit? Tillit i sosiale relasjoner. En sosiologisk undersøkelse av forholdet mellom kunde og bank." i Det nye pengesamfunnet, rapport nr. 69, Norges forskningsråd, 1995.
- Punch, Maurice: "Dirty Business. Exploring Corporate Misconduct", Sage Publications, London, 1996.
- Shapiro, Susan: "Wayward Capitalists. Target of the Securities and Exchange Commission", Yale University Press, 1984. - "Policing trust" i Shearing og Stenning (eds) *Private Policing*, Sage, London, 1987.
- Stangeland, Per: "Controlling the oil industry", Stensilserien ved institutt for kriminologi og strafferett i Oslo 1979.

Korruption i vägtransporten

Af Kauko Aromaa

Jag beskriver en jämförande projekt med tre deltagarländer. Varje land är ”unik”, dvs. representerar en annorlunda situation m.h.t. hur vägtransporten organiserats och i vilket sammanhang vägtransporter ”händer”: Estland, England (UK), Finland.

Vi har i 1999 gjort samma genomgång i alla tre länder, med ungefär samma tillvägagångssätt: genom expertintervjuer (närmast) har vi sökt kartlägga var ”svaga” ställen m.h.t. korruption sannolikt (och enligt erfarenheter) kan förekomma.

Korruption definieras här som ett brett sociologiskt hellre än på ett legalistiskt sätt – i detta sammanhang är detta särskilt begrundat för att kriminaliseringar i området varierar häftigt mellan länder. Korruption avser här alltså många slags ”irregulära” inflytelser (jfr. Heberton 1999), som syftar att deltagarna gör profiter som inte tillhör dem genom att bryta mot interna eller externa regler.

Eftersom projektet var av rätt liten omfattning kunde vi inte söka att ta reda på hur korruption faktiskt förekommer; istället har vi letat fram sannolikheter, gällande analys av svagheter, svaga punkter, ”vulnerabilities”.

Idén är s.a.s. att genom en situationellt orienterad analys komma fram till punkter där sannolikheten för ovanliga händelser är särskilt stor: alltså där motiv/frestelse, tillfälle och svag eller frånvarande kontroll sammanträffar.

Figur 1. Möjliga svaga punkter, relationer i vägtransporten: exempel fallet transport från Finland till Ryssland

FINLAND

Exportör (avsändare) ----- Speditör ----- Transportföretag ---->

Försäkring

----- Chauffören ----- Importör (mottagare)

Polis

Gränsövervakning

Tull

RYSSLAND

Saken har granskats genom expertintervjuer, där företrädare för olika involverade organisationer och grupper har uttalat sig om saken: tullväsendet, trafikmyndigheter, transportföretagare, chaufförer, facket.

Hela projektet skall inte genomgå här. Jag skall försöka att ge en allmän intryck om hur arbetet gjordes och hurdana slutsatser man kom fram till – vad som hände.

Tabell 1. Expertintervjuerna som utförts

	Estland	England	Finland
Speditörer, transport-företag	4	9	12
Chaufförer	2	6	3
Transportföretagar-organisation, facket	1	3	4
Polis	2	2	3
Ministerium	2	1	1
Tull, gränsövervakning	3	2	5

Arbetet resulterade i en rad rekommendationer: dels allmänna, dels olika för de olika länderna:

Allmänt observeras att pris- och beskattningsdifferentialer mellan länder skapar en intressant omgivning för smuggling / illegala importörer av varor (både tillåtna varor och kriminaliserade varor) och människor. Detta skapar samtidigt risker för korruption m.h.t. dem som kan medverka i dylika importörer. Därtill skapar VAT - återbetalningssystemet vid export av lagliga varor ett klart tillfälle för skattebedrägeri som också används. I vilken mån det i dessa sammanhang faktiskt är fråga om samband med korruption förblir en öppen fråga. Alltid där det finns en möjlighet för att profitera av dylika omständigheter kan man i princip förvänta att även någon grad och några former av korruption kan förekomma för att skapa samarbetsvilja på sidan av speditören, chauffören, importören och exportören.

England (UK):

- försvagningen av gränskontrollen har ökat risken för att chaufförer korrumpas / mutas för att medverka i olika former av varu- och annan smuggling (falska dokument; "egentlig" smuggling utan deklarationer). Dylika problem förväntas öka, med cigaretter som den mest populära artikeln.
- den enorma – i ökande grad "europeiserade" priskonkurrensen i branschen (chaufförer, transportföretag) skapar korruptionstryck och anställning av även sådana personer som inte är särskilt pålitliga eller kontrollerbara, också utländska, i synnerhet östeuropeiska (Polen, Bulgarien) transportörer.
- höga lastbils- och bränsleskatter i England medverkar i denna hårda konkurrenssituation till förmån av utländska företag, och skapar därigenom korruptionstryck inom inhemska företagare i branschen.
- mutor erbjuds för chaufförer för att ta illegala invandrare till England. Användningen av sigill förmår inte förhindra smugglingen eftersom de som organiserar verksamheten sägs ha tillgång till "varje sigill som finns".

Estland:

- kontrollen av lastbilar med TIR-carnet borde enbart hända i officiella kontrollpunkter, inte på landsvägen
- speditörerna borde licensieras såsom man redan har gjort i många andra europeiska länder. Detta för att det finns en mängd "falska" opålitliga speditörer
- 1.1.2000 infördes tvångsmässig bruk av tachograf – detta förväntas att skapa nya korruptionsproblem mellan chaufförer och kontrollen (polismännen)
- samarbete mellan den ryska och polska gränsövervakningen med parkeringsföretagare: chauffören tvingas att lämna sin bil på en betald parkeringsplats där bilen med olika byråkratiska knep fördröjs, och den inte släpps

ut innan han betalar stora belopp som uppstår i processen – så stora att de kan överskrida värdet av hela transporten.

Finland

- chaufförerna och speditörsföretagen har observerat liknande företeelser vid ryska gränsen som rapporterades i Estland: utpressning av parkerings- eller andra uppgjorda belopp eller ersättningar som sker genom att hålla bilen och lasten ”fängslad” tills räkningen betalas.
- de främsta korruptionssituationerna gällande chauffören förekommer när bilen kommer in i landet. Chauffören förväntas att ge små gåvor från sitt förråd av ”tax-free-varor”, såsom cigaretter och ölburkar, för att få smidig och snabb service i hamnen.
- små transportföretagare – typiskt enmansfirmor - har hamnat i en marknadssituation där de pga. hårda konkurrensen är tvungna att gå till gråmarknaden om de vill fortsätta i branschen. Korruptionsobservationer kom dock inte fram.

Som sista iakttagelse kommenterar vi något som avviker från utgångspunkten: vi letade ju efter ”korruptionsrisker” s.a.s. inom systemet, inom den givna ramen av ”vägtransporter”, vissa indikationer på ”svagheter” alltså inom systemet, och lyckades konstruera några delvis rätt triviala, dvs. icke oväntade sårbarheter – gällande dessa resultat är styrkan närmast den att vi kunde specificera i viss mån hurdana former av korruption/ korruptionsladdade aktiviteter som de involverade parter förstod förekommer och i vilka omständigheter detta sker, och att vi också kunde fånga in bevismaterial i form av anekdoter / exempel från realvärlden såsom experterna kände till dem.

Men den egentliga nyheten är något annat – också ett gott exempel på hur ett forskningsprocess ”lär sig själv” och kan komma fram till något som inte var bekant i början, som alltså inte var med redan i projektplanen: det hänger ihop med något som verkade vara särskilt aktuellt i Finland men som faktiskt är välbekant i många andra länder fast inte mycket uppmärksammat (sannolikt för samma allmänna skäl som i Finland): det gäller praxis som man kallar ”double invoicing”, alltså att man opererar med dubbla transportdokument i gränsöverskridande transporter. Idén är att man presenterar olika dokument på olika sidor av gränsen. Det klassiska fallet, som kom fram i det finska materialet var sådant att man har dokument.1 för finska tullen, och dokument.2 för den ryska tullen. Innehållet av transporten och i synnerhet dess värde anges helt olika i de olika dokumenten. Skillnaden är den att dokument.1 i vanligt fall är den ”rätta”, där deklarerar exportören eller speditören vad som lasten innehåller utan förvrängningar. Men dokument.2 som tjänar som underlag för tullavgifter, importskatter osv. som bestäms av den ryska tullen för importvaror anger ett innehåll och ett penningvärde som är betydligt mindre, kanske 10 % av det ursprungliga, ”egentliga” värd. Ration är att exportören / speditören / importören, beroende på hurdan kontrakt man har gjort, sparar på en massa pengar, emedan den ryska staten förlorar. Det händer ofta att den ryska tullen inser eller kan misstänka att de angivna summorna inte är realistiska. De påstås dock godkända dokument.2 om de betalas lite extra. Tack vare den låga lönenivån behöver mutan inte vara hög. Detta handlar chauffören som i detta skede representerar exportören / speditören – det är också ofta enmansfirmor där chaufför och speditör är en och samma person. Så, det är mutorna som gör att ryska tullen inte ”märker” att dokumentationen sannolikt inte överensstämmer med verkligheten. Sålunda profiterar även den kontrollerande myndighetens representanter, alltså alla profiterar.

Att betala mutor kräver i finska systemet också fiffel i bokföringen eller någon slags svart kassa. När det gäller enmansföretaget är det en rätt enkel situation som är väl bekant även i andra branscher, exempelvis restaurangbranschen, företagarens privata ekonomi och företagsekonomi är i samma fickor, och han har helt konkret en ”dubbel bokföring” och en ”dubbel kassa”, en ”svart” eller dold bokföring för hans egna ändamål och en annan för revisionen myndigheterna och revisionen.

Allt detta sker rutinmässigt och uppenbart så att även de finska myndigheterna är väl bekanta med processen, åtminstone på allmän nivå. Denna procedur med dubbla dokument känner många till. Men inte mycket har gjorts, exempelvis kunde man enligt expertopinionerna enkelt införa dokumentationslösningar där dubbla dokument skulle vara ytterst svåra att använda i att man med elektroniska o.a. metoder säkrar att samma dokument visas i olika punkter av kontrollprocessen.

Detta händer inte just därför att alla profiterar – det gör också finska företagare / exportörer / speditörer därför att om de inte medverkar i bedrägeriet mot den ryska staten så får de inga beställningar, och om speditörer inte medverkar så vänder sig den finska exportören / den ryska importören till en annan speditör – om inte finska firmor kategoriskt vill medverka (vilket kanske kunde åstadkommas genom skärpta kontrollåtgärder) så kan man alltid bruka andra speditörer från Tyskland, Polen osv.

Detta blir alltså förmånligt också för den finska exportekonomin och utlandsspeditionsnäringen. Därför har höga representanter på kontrollsidan inte varit aktiva i saken. Och därför förekommer samma dilemma i övriga EU-länder, som är lika tystlåtna om problemet, eller som inte erkänner att det finns ett problem över huvud taget. Vi talar här om ”systemkorruption”, inte ”traditionell” korruption.

Om denna sak har vi inte någon direkt rekommendation förutom att saken borde granskas närmare fast all EU-stater är inblandade och inte aktivt önskar interventioner. Förbättringar håller faktiskt på att bearbetas men långsamt. Att inkomsterna av den ryska staten är den enda faktorn som står på förlustsidan betyder att snävt taget är problemet inte ”vårt”. I en bredare värdering kan man nog ha en annan åsikt.

Våldtäkt i finsk rättspraxis

Af Vilja Hahto

Inledning

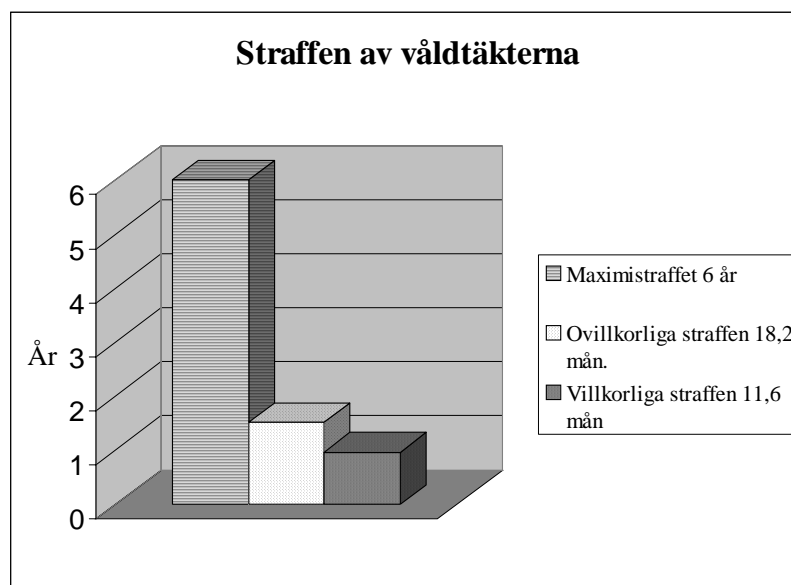
De sexuella brotternas förkastliga karaktär har steg för steg framhävts under det sista årtusendet. Tillämpningsområdet har utvidgats så att sådana gärningar som tidigare var inte brott, kommer nuförtiden att straffas. Sådana omständigheter som man förr ansåg vara förmildrande accepteras inte längre och till exempel våldtäkt under äktenskapet samt våldtäkt av en man blev straffbar. Straffskalorna har också skärpts.

Om man ser på den nuvarande finska strafflagen är våldtäkt ett grovt brott³⁶². Straffskalan för vanlig våldtäkt är mellan ett och sex år fängelse. För en grov våldtäkt dömas till fängelse i minst två och högst tio år fängelse. Även tvingande till samlag straffas med max tre år fängelse. Enligt regeringens proposition innehåller våldtäkt hänsynslös ingripande i fysisk oantastlighet av en annan person och den allvarligaste tänkbara kränkningen av sexuell självbestämmanderätt.³⁶³ Men berättar rättspraxis detsamma?

Den faktiska straffnivån

Det finns inte tillgänglig specificerade statistiker av alla underrätternas dompraxis i våldtäktsfallen, utan bara storsinta. Enligt dem ungefär 60-70 % av våldtäkterna straffas med ovillkorlig fängelse. Medellängden i ovillkorliga straffen var 18,2 månader under åren 1992-1996, och i villkorliga straffen 11,6 månader. Siffrorna är relativt låga om man jämför dem med maximistraffen, trots att inriktningen med domsluten till exempel i misshandelsfallen tycks vara densamma.³⁶⁴ Den stränge hälften av straffskalorna brukar man inte använda.

För att se våldtäkternas individuella drag och skillnaderna mellan olika fallen undersökte jag rättsfallen från hovrätter i Åbo, Kouvola, Östra-Finland, Rovaniemi och Vasa under åren 1995-1999 handlande våldtäkt, tvingande till samlag eller frihetskränkande utukt³⁶⁵. Under de fem åren fanns det bara 65 fallen men det gjorde det möjligt att forska var och en individuellt. Rättsfallen har avgjorts på basis av föregående laget som trädde i kraft år 1994 eftersom det nuvarande laget trädde i kraft först från början av året 1999 och fallen som har

³⁶² Strafflagen 20 kap. 1 §: Våldtäkt. Den som genom våld på person eller med hot om sådant våld tvingar någon till samlag skall för våldtäkt dömas till fängelse i minst ett och högst sex år.

För våldtäkt skall också den dömas som efter att ha försatt någon i medvetlöshet eller i ett tillstånd av rädsla, eller i något annat försvarslöst tillstånd, med utnyttjande av denna försvarslöshet har samlag med honom eller henne.

Försök är straffbart.

³⁶³ HE 6/1997 vp. s. 174.

³⁶⁴ Rikollisuustilanne 1998 s. 177-178. Till exempel fyra av fem vanliga misshandelsfallen straffas med böter och de som dömas till fängelse får 2-3 månaders straff. Maximistraffen är två år fängelse.

³⁶⁵ Rättsfallen från Helsingfors hovrätt fattas för de kunde jag inte komma över.

avgjorts enligt det finns inte ännu i hovrätter.

Straffskalor och rubriker har förändrats något även på det sättet att lagförändringen borde påverka straffen. Till exempel i den gamla lagen var minimistraffen av våldtäkt bara böter, vilket förstås påverka åtminstone så att de lägsta straffen är nuförtiden högre. Eftersom avsikten med det här inledningsanförandet är att redovisa allmänna inriktningar i dömningspraxis för sexuell brottslighet förhindrar skillnaderna inte utnyttjandet av de gamla rättsfallen. Jag finner det nyttigt att betrakta hur fallena har dömts hittills i avsikt att styra dömningspraxis medvetet.

Problemet med jämförelsen är det att straffet sällan dömas bara för en gärning utan det är gemensamt för andra, vanligen mindre brott eller en annan våldtäkt. Det tycks ändå vara så att mindre brott påverkar straffet inte väsentligt. Därför går det att jämföra straffsträngheten med ett litet förbehåll i minnet.

Åtminstone visar utredningen att straffens stränghet varierar inte väldigt mycket. Varje rättsfall förutom ett var lindrigare bestraffad än den genomsnittliga straffen i straffskalan, och de lindrigaste straffen var väldigt låga. Av de fullgjorda gärningar var det nedersta straffet bara böter fast straffet innehöll också en misshandel. De nästföljande var 60 dagar villkorligt fängelse. Det högsta³⁶⁶ straffet var tre år sex månader men den innehöll också ganska mycket annat än bara en våldtäkt. Skillnaden till de näst hårdaste straffen var stor, för de var ett helt år lägre, det vill säga de var två år sex månader. Försöken var inte betydligt lindrigare bestraffade än de fullgjorda gärningarna.

Några anmärkningar av hovrättsfallena

Alltså bara den nedre ändan av straffskalan för våldtäkt verkligen används. Situationen kunde motiveras om rättsfallen vore lindriga jämfört med ett så kallat fiktivt typfall. Det är läget ändå inte. De undersökta hovrättsfallen innehåller olika slags gärningar, också relativt allvarliga, som trots allt har dömts väsentligt under medelpunkten av skalan. Jämfört med de är det inte tänkbart att det kunde finnas en så mycket grövre, mera brutal gärning som skulle legitimera användningen av den övre ändan av skalan. Man måste nämligen minnas, att användningen av våld som är onödig för att begå våldtäktsbrottet, straffas därtill för sig som misshandel.

Generellt innehöll våldtäktsfallen inte mycket våld, vilket kanske påverkade domstolarnas grovhetsavvägning. Man skall dock notera att vanligen är det inte nödvändigt att använda särskilt mycket våld att begå våldtäktsbrottet. I allmänhet gör bara skillnaden i storleken det omöjligt för offret att försvara sig verkningsfullt mot gärningsmannen, och därför får offret inga större skador. Om gärningsmannen till exempel har en kniv eller annat vapen är det också orimligt att kräva offret att göra inget fysiskt motstånd. På de här grunderna borde mängden av våldet som sådan inte vara en avgörande omständighet.

Låt mig giva några exemplar av rättsfallen. I ett rättsfall våldtog tre män tillsammans en 14-årig flicka. Två av dem var sjuntonåriga vilket påverkade deras straff så att de fick 5 månader villkorlig fängelse. Den tredje mannen var 26-årig och han fick ett års fängelsestraff som innehöll också andra gärningar, till exempel en misshandel och ett grovt rattfylleri.³⁶⁷ Naturligtvis behöver tre män inte använda mycket våld att hålla fast i en liten flicka och uppmärksamheten borde inte fästas på det faktum. I stället borde det beaktas att gärningen är allvarligare, om offret är ung och det finns flera gärningsmän.

I ett annat fall följde gärningsmannen en ung kvinna och fällt henne till asfalt, pressade henne i strupen och hotade att döda henne. Han hade dömts av våldtäkter också förut vilket är en strängande omständighet, och på den här gången fick han 2 år 6 månader.³⁶⁸

En man fick 1 år 4 månaders villkorligt straff för tre våldtäkt, misshandel och olaglig hotelse.³⁶⁹ Två av våldtäkter gärningsmannen gjorde på samma dag genom att hota med kniven. Offret i alla våldtäkter var mannens ex-hustru, men såsom sägs i regeringens proposition, förminskar relationen mellan gärningsmannen och offret som sådan inte gärningens klandervärd karaktär. Inte ens

³⁶⁶ Utom ett fall som innehöll dråp med mera och som straffades med 9 år 6 månader.

³⁶⁷ Itä-Suomi HR 18.8.1995 R 94/1081.

³⁶⁸ Vaasa HR 25.1.1995 R 94/1080.

³⁶⁹ Turku HR 21.7.1995 R 94/1793.

äktenskap, annat fast parförhållande eller samvaro kan anses vara förmildrande omständighet. De upphäver eller inskränker inte parternas sexuella bestämmanderätt och därför de inte indicerar litenhet i inskränkningen av bestämmanderätten.³⁷⁰ Däremot anses användningen av ett vapen vara en strängande omständighet

I ett försöksfall straffades gärningsmannen med 2 år 2 månader i fängelse. I den här händelsen pågick misshandeln en relativt lång tid, och offret fick en fraktur samt krossår i ansiktet. Offret hade försökt fly mannen som följde henne, fällt henne till grund och slog henne flera gånger vid knytnäve i ansiktet samt pressade hårt i strupen och hotade att döda henne. Till följd av slagen blev offret medvetlös. Gärningen fullgjordes inte på grund av att andra människor ingrep i situationen.³⁷¹ Fast gärningen fullgjordes inte måste man minnas att den var verkliga våldsamma och gärningsmannen avstod inte från sina planer frivilligt.

I föregående rättsfallen fanns det inga förmildrande omständigheter, åtminstone inte sådana som hade skrivits synligt i domsluten. Trots det nådde straffen inte ens till medelstraffet. Man kan säga att det finns en konflikt mellan lagstiftarens och lagskiparens åsikt. Lagskiparen har inte samtyckt att straffa våldtäkter lika strängt som lagstiftaren har menat. Det är inte fråga bara om att det vanliga straffet har stabiliserats vara relativt låg utan också att de grova fallen skiljas inte kraftigt från de ”vanliga” gärningarna. Jag anser det här vara ett riktigt problem, för det betyder att lagskiparen har tagit lagstiftarens roll och funktion med sin handlande. Dessutom kan det förutses att konflikten i åsikt mellan lagskiparen och den allmänna opinionen bland folket är troligen ännu större.

Jag betonar att jag *inte* påstår att de utdömda straffen borde vara strängare. Jag tar inte als ställning till frågan hurdana straff eller straffskalor borde vara – det kan också hända att själva straffskalan är för sträng och de dömda straffen är rätt och bra. I stället hävdar jag bara att situationen är inte vederbörlig, om lagstiftaren har fastställt en straffskala men lagskiparen använder sin egen. Så är det inte längre ett demokratiskt organ, som utöver beslutanderätt. Konflikten borde lösas på ett eller annat sätt för att inte riskera medborgarens förtroende för rättssystemet.

Ett annat problem med domslutena tycks vara det att domstolarna inte har behandlat några omständigheter på samma sätt i alla rättsfallen. Till exempel offrets vissa handlingar har behandlats på ett helt motsatt sätt i några fallen än i resten av fallen. Sådan sak var det att offret i början hade varit frivilligt i gärningsmannens sällskap och förslagsvis hade följt med till enderas bostad eller annan plats. I regel betraktades det vara en förmildrande omständighet för gärningsmannen³⁷², men i ett rättsfall ansåg domstolen att gärningsmannen hade utnyttjat offrets förtröstan och således handlat planmässigt vilket gjorde brottet mera förkastligt.³⁷³ Därtill uttalade en annan domstol i ett annat fall att offrets sådan handlande inte kunde beaktas som förmildrande omständighet.³⁷⁴

Vad kunde vara orsaken för den här kontroversen? I ett av de två avvikande fallen var gärningsmannen en utlänning vilket kan väcka misstankar om att fördomar mot främlingar påverkade, när situationen var annars analog med de andra fallen. I det andra fallet använde gärningsmannen nog av våldet så att offret fick skador. Det pekar på det att domstolen blev mera säker på att offret inte samtyckte till gärningen än i de andra fallen och därför var inte benägen att bedöma inte ens ett enstaka förhållande förmildrande. Men lika bra kan frågan vara om olika attityderna och praxis i domstolarna eller alldeles något annat – när det inte fanns mera rättsfallen att tillgå kan det inte dras godtagbara slutsatser.

Det här frågan om varierande domspraxis lämnar jag åt att behandlats mera omfattande i annat sammanhang.

Skadestånd för själsligt lidande

Sedan ska jag ge en översikt över skadeståndets ställning i domsluten beträffande själsligt lidande³⁷⁵.

³⁷⁰ HE 6/1997 vp. s. 175 och HE 365/1992 vp. s. 4-5.

³⁷¹ Vaasa HR28.11.1997 R 97/776.

³⁷² Se Kouvola HR 16.2.1995 R 94/371, Kouvola HR 29.12.1998 R 98/553, Rovaniemi HR 16.5.1995 R 93/634, Rovaniemi HR 24.4.1996 R 95/279 och Vaasa HR 11.10.1995 R 95/427.

³⁷³ Vaasa HR 24.7.1998 R 98/242.

³⁷⁴ Kouvola HR 19.12.1996 R 96/825.

³⁷⁵ Vanligen är ersättningen för lidande mycket högre än ersättningen av sveda och värk. I alla rättsfallen har de här ersättningsformerna inte separerats utan det döms bara en totalmängd.

Som känt skadeståndet av våldtäkt är i genomsnitt inte stor. Skadan som inte är materiell och som inte lätt kan förvandlats till pengar är svår att bedöma, vilket gör att domstolarna inte är villiga att bevilja stora skadestånden. Dessutom finns det inga hjälpnormer och informationen om ersättningsformen är mycket begränsad³⁷⁶. Även de få rättsfallen i högsta domstolens årsböcker handlande skadeståndet för lidande är föråldrade.

Lena Sisula-Tulokas har skrivit, att i kraft av rättpraxis har hon den uppfattning, att ersättningsnivån för lidande är för låg för allvarliga sexualbrott, eftersom genom de här brotten inskränker man allvarligt offrets människovärde, självbestämmanderätt samt fysisk ock psykisk okränkbarhet. Därför borde den allmänna nivån av ersättningen för själsligt lidande i de här fallen höjas betydligt, enligt hennes åsikt åtminstone fördubbla eller kanske t.o.m. tredubbla.³⁷⁷ Underligt nog finns det inga heltäckande undersökningar eller statistiker av de utdömda skadestånden i Finland. Därför är jag tvungen att nöjas med de upplysningar, som min egen forskning av hovrätterna ger, fast samplet är inte tillräckligt stort i vetenskaplig mening. Det räcker i alla fall när avsikten är bara att ge en viktgivande bild av situationen.

I hovrättsfallen var ersättningen för de fullgjorda gärningar i medeltal 20.544 finska mark (ungefär 27.700 norska kronor)³⁷⁸. Beloppen varierade dock mycket. I tre fallen ersättningen dömdes inte als. Annars var det lägsta ersättningsbeloppet 3.000 mark (4.100 kronor) och det högsta 50.000 mark (67.700 kronor). I försöken var medeltalet 12.250 mark (16.600 kronor) med det lägsta beloppet 3.000 mark (4.100 kronor) och det högsta 30.000 mark (40.500 kronor).

Tabell: Ersättning för psykisk lidande i norska kronor.

	Medeltalet	Det lägsta	Det högsta
De fullgjorda våldtäkterna	27.680	0 (4.060)	67.700
Försöken	16.550	4.060	40.530

Med stöd av rättsfallen tycks det vara så, att gärningens grovhet har mera inverkan på skadestånd för själsligt lidande än på straffen. Alltså straffet av ett svårt våldtäktsbrott avvikas inte så väldigt mycket från de andra straffen, men skadeståndet är betydligt högre. Med tanke på offer låter det först positivt för de är troligen nöjdare med bättre ersättning i stället för hårdare straff. De kan till exempel ha kostnader av psykiska behandlingar som ni har behövt efter händelsen, och som gärningsmannen inte ersätter för sig, så att ersättningspengarna verkligen behövs att säkerställa deras ekonomisk ställning. Tråkigt nog är det inte så enkelt. För det första, likställdheten inför lagen kräver likadan behandling för befryndade gärningar, och omvänt annorlunda handling för avvikande gärningar. Det är just straffet som borde visa klandervärdens grad och karaktär av gärningsmannens verksamhet, och inte skadeståndet. Skadeståndets syfte är bara att ersätta den skada, som har orsakats. Givetvis är det så att skadeståndsnivån är högre när gärningen är grövre³⁷⁹, för man kan antas att då har också offret lidit mera. Skadeståndet borde dock inte kompensera straffet i grova brotten.

Om vi sen betraktar offrets ställning, kan det hävdas att de inte tillvinner så mycket behållning av situationen. Gärningsmännen är ofta medellösa eller de undviker att betala skadeståndet, vilket gör det att offren inte får någon ersättning als av dem. Då är det alldeles betydelselöst om det utdömda skadeståndet är större eller mindre. Fast staten erlägger något i de fallen i vilka offret inte kan få ersättning någon annanstans är beloppet långt ifrån det belopp som domstolen har beviljats, eftersom statskontoret har en fri prövningsrätt.

³⁷⁶ *Sisula-Tulokas* 1995 s. 24, 34, 127-128, 150, 275.

³⁷⁷ *Sisula-Tulokas* 1996 s. 128.

³⁷⁸ Jämför med tidigare forskning av *Sisula-Tulokas* där medeltal var ca 15 500 mark. *Sisula-Tulokas* använde materialet från Helsingfors tingsrätt från perioden 1.1.1992 fram till 23.1.1995. Forskningen innehöll 39 fall av vilka gällde 24 fall våldtäkt eller försök till våldtäkt. (*Sisula-Tulokas* 1995 s. 150-152.) Möjliga förklaringar till skillnaden mellan den äldre och den senare forskningen kan till exempel vara inflation, det att rättsfallen som har avgjorts i hovrätter är i genomsnitt grövre samt förändring i inställningar mot ersättning för psykisk lidande.

³⁷⁹ Enligt *Sisula-Tulokas* har skadeståndet både symbol- och reparationsfunktion. Hon uttalar att ersättningen borde också ge en moralisk upprättelse åt offret eftersom gärningsmannen ansvarar för sin gärning också i förhållande till offret. (*Sisula-Tulokas* 1995 s. 211, 217.)

Till slut

Gamla tankevanor ändras inte snabbt. I Finland har våldsbrotten och sexuella brotten sedan gammalt bestraffats lindrigt i förhållande till förslagsvis ekonomisk brottslighet eller narkotikabrotten³⁸⁰. Fast straffskalor har skärpts, döms brotten gärna nästan såsom har gjorts förut vilket känns vara en säker lösning för domaren.

Lagstiftaren opererar på en abstrakt nivå, vilket kanske påverkar på det sättet att det är lättare att stadga stränga straffskalor. I teorin fördömer man alltså sexuella brotten liksom också användningen av våld. På en konkret nivå, det vill säga när domstolarna bedömer verkliga händelser, överser man ändå gärningsmannen mycket mera. Beklagligt nog betyder det ofta att man söker efter åtminstone en del av felet av offrets sida vilket avspeglas i förhållningssätt mot offret.

Å andra sidan har man vaknat till insikt om offrets ställning och behov av både psykisk och materiell gottgörelse. Vid sidan av förbättringen i offrets processuella ställning tycks det lättaste sättet att reagera vara att påverka skadeståndet för själsligt lidande, som ändå fungerar nästan bara på ett symboliskt sätt om gärningsmannen inte betalar det. Med avseende på det är det inte besynnerligt att så många våldtäktsoffrena avväger nackdelarna av att anmäla brottet överväga. Varför skulle de gå igenom den psykiskt tunga processen om de inte har någon nytta att förestå.?

Källförteckning

HE 6/1997 vp: Hallituksen esitys Eduskunnalle oikeudenkäyttöä, viranomaisia ja yleistä järjestystä vastaan kohdistuvia rikoksia sekä seksuaalirikoksia koskevien säännösten uudistamiseksi.

HE 365/1992 vp. Hallituksen esitys Eduskunnalle laiksi rikoslain väkisinmakaamista ja vapautta loukkaavaa haureutta koskevien säännösten muuttamisesta.

Rikollisuustilanne 1998. Rikollisuus ja seuraamusjärjestelmä tilastojen valossa. Helsinki 1999.

Sisula-Tulokas, Lena: Sukupuoli ja markkinat – seksuaalisen väkivallan seurauksille määrätty hinta. Oikeus 2/96. S. 122-132.

Sisula-Tulokas, Lena: Sveda, värk och annat lidande. Helsingfors 1995.

³⁸⁰ Se om nuvarande situationen till exempel Rikollisuustilanne 1998 s. 183, 187.

Why Violence

By Ragnhild Sollund

This paper is an attempt to understand and explain why some violent acts were committed by refugees in Norway. A survey in Norwegian prisons in January and February 1998, showed that there were in total 16 male refugees between 15-35 years, convicted for violent crimes. My sources for information in this paper are:

1. Interviews with 6 prisoners (male refugees). Three are convicted for homicide, three are convicted for rape, one is convicted for arson.
2. Analysis of the verdicts and other documents in their files, like testimonies, declarations from forensic psychiatrists etc.
3. Interviews with welfare assistants in the prison where I did most of the interviews.

I will argue that violence occurs as a consequence of a combination of precipitating factors which pertain to the history and biography of the perpetrators. These factors work in combination with more immediate contextual factors pertaining to the men's subsequent treatment and experience in Norway.

The main hypothesis is that violent acts may be committed when somebody has been exposed to an intolerable amount of physical or/and psychic pressure.

I will concentrate on one story here, Jakob, who is convicted for homicide. However, elements from all of the six men interviewed will be used, because there appeared to be several common features in their life situations which are considered to have importance for the acts of violence they committed. In short: some of these men had little left of their lives and what they considered to constitute their honour and self esteem left. In such a situation it becomes increasingly more important to defend it.

The concept of habitus (Bourdieu 1995) is fruitful in order to understand why the men in the survey resorted to violence and the kind of violence they used. By deconstructing the person's life situation prior to the act of violence and his previous background it is possible to gain some understanding of why it happened.³⁸¹ Still it is important to emphasise that every refugee with similar experiences does not turn to violence. By explaining it, I do not seek to defend the agents behind the violence. And it is still difficult to fully comprehend it. This may be understood intellectually, by putting the bricks of the puzzle that constitute a person's life together, but it is still hard to understand emotionally. As Katz (1988) says:

"When people kill in a moralistic rage their perspective often seems foolish or incomprehensible to us, and indeed it often seems that way to them after the killing. But if we stick to the details of the event, we can see offenders defending the Good, even in what initially appear to be crazy circumstances" (p. 12).

Katz emphasises the assailant's emotions and rage. But the rage may be controlled and the assailant can choose whether he wants to submit to the transition of himself from subject to object of rage. Hedda Giertsen (1999) finds to the contrary in her analysis of the life of a man and the homicides committed by him, that he claims that the subconscious took over, he could not decide himself whether to kill or not (p. 276). Still according to Giertsen (1999), rage itself is not sufficient to explain the violence, and violence itself may produce rage.

³⁸¹ Jack Katz (1988) is doing something similar when he deconstructs situations which ended with homicide. He puts more emphasis on the situation itself though, not on the persons who committed the homicides and their life stories. Hedda Giertsen (unpublished 1999) is on the other hand interpreting a man's two homicides by analysing his background and sees his crimes in the light of his social and cultural context.

Now I will present Jakob

Jakob

Jakob grew up in a refugee camp. His father and brother were both killed in the war. The camp he lived in was bombed, and he says that all the youth in the camp armed themselves in order to fight back. Jakob was with the guerrilla from the age of 14 and he gives a detailed account of the war, about areas that were controlled by the enemy and how they fought about it, exchange of prisoners and close combat. He was often wounded. He says:

“And during it all, I had many wounds. I got injuries in the head, the nose, different places, but I was lucky to live, because many others were killed.”

In Norway Jakob managed well, according to himself. He didn't get a job, but he went to different courses through the employment office and he had a flat and a few friends. He enjoyed his life in Norway until the fatal morning when two men came to his door, and forced their way in.

One of the two men was Jakob's former girlfriend's brother, the other one was her present boyfriend. They wanted some half nude photographs of her they asserted that Jakob had, something Jakob denied. He had returned her all the photographs. They threatened him, beat him, destroyed his things and kept him prisoner in his own flat for hours, while Jakob became increasingly frightened. He tried to escape but was held back. Finally he was positioned at one side of the kitchen table, one of the intruders was at the other side of the table, and Jakob tells him that they must leave, or they must let him out of the flat. The intruder calls out for the other one, who at the time is in another room, searching through Jakob's things. He approaches Jakob who decides to try to escape. He says:

“And when he arrived, I was in the middle. Then I had no solution. In the kitchen there was a little window, but it was too high up, and I couldn't escape from there because it was too small, and I just wanted to escape, and then I started. Then the tall one and the brother were on the other side, the left side, and then I just escaped, I ran towards the tall one, and when he was going to grab my hand, he grabbed the knife with his hand and he managed to catch me, and we both fell to the floor. By the time the other one has arrived, I don't know how this happened but I hit him in the stomach, see, I just wanted to get loose. But while I tried to escape from the tall one, the strong one, while I tried to move, the knife came into the small one's stomach.”

The fight continued, Jakob used the knife in his attempts to get free, and both of the intruders were injured. One of them fatally.

In the verdict the judge recognises that Jakob felt threatened. And the way the circumstances around the act are described in the verdict corresponds to the way Jakob describes it in the interview. The disparity seems to lay in the quality of Jakob's fear. The court finds that Jakob's reaction was not in correspondence to the provocation. The court does not specify *how many blows, how many threats* and over *how long* it is reasonable to accept it. Neither does the court give any indications about how Jakob *should* have reacted to the provocation. Still it is clear that it was an overreaction. This interpretation seems to imply that Jakob *intended* to kill, and that the act was not an unavoidable reaction to the attacks.

In many homicides it may be coincidental who emerges from a fight as a victim, and who emerges as a killer, says for example Leer-Salvesen (1988) and Jack Katz (1988).

The court rejected that Jakob acted in self-defence. By using a weapon he escalates the seriousness of the situation. Until Jakob grabbed the knife, from the intruders point of view, and apparently also from the court's point of view, it was not a dangerous situation. By grabbing the knife, Jakob became the attacker, the intruders became victims.

In the seventeenth century self defence was not an extenuating circumstance says Sandmo (1998). They who were attacked by someone and answered the attack with violence were according to Sandmo's interpretation of the seventeenth century sources, as guilty because they were participating in a violent act. When a person died, whether he was killed in self-defence or not, this underlined that there was no reconciliation between the two, it emphasised the hostility. If the two were reconciled at the scene of the crime and just prior to one of the involved parties' death, the punishment would be very mild, e.g. a fine. But when there was no reconciliation before one of the involved died, the punishment on the other would be severe. Sandmo says:

"(...) he (the killer) embodied the assassination in future, because he was guilty of death without reconciliation, a conflict that could no longer find a solution" (Sandmo 1999, p. 203, my translation).

Another element of importance was the killer's relationship to the community where the killing took place. The court and the local communities were particularly hostile to the gypsies,³⁸² the travellers who did not have the local network which could have given them protection and credibility when conflicts broke out. The persons who were not part of the community and got involved in violence that led to death, were judged totally different, with capital punishment (Sandmo 1999, p. 204).

In Jakob's case the court had two principal sources as the basis for the verdict: Jakob's statement, and the testimony of the most aggressive intruder, the one who directed the harassment of Jakob. The court does not question that it took place the way Jakob says, but they seem to question his fear, that he was in real danger. In this they seem to trust the intruder more than they trust Jakob. This may have several reasons: Jakob himself may be seen as an intruder in the Norwegian context. He is a stranger and not well integrated into the Norwegian society. He does not work. He appears different to the majority of the population, and the members of the court. He speaks little Norwegian. His broken Norwegian has two implications: First: it is difficult for him to express himself and make the court understand the course of events the way he sees it. Second: it underlines the cultural and by that normative distance between them.

The intruders may be considered to be different and thereby not trustworthy to, by the character of their crime: To attack people in their private homes is not common behaviour. Still the judge may have thought their cause to be good, (Katz 1988) to get the pictures in defence of the sister's and girlfriend's honour against the *real* intruder in the Norwegian context; Jakob.

Besides, the outcome of the intrusion and Jakob's counterattack emphasises who the real "other" was: A killer. The "otherness" is also underlined by Jakob's persistent detailed account of his remote war experiences.

There are parallels between Norway in the seventeenth century and Norway in the 1990s. Like Jakob, the men Sandmo refers to came from another context, they were strangers and to little degree integrated in the community. Thereby, they were not trustworthy. Jakob's broken Norwegian contributed to the distance between the people interrogating him, including the forensic psychiatrists and Jakob. It is, however, puzzling how the court to such a degree as must have been the case, could have trust in the intruder's version of the situation. The premises for the verdict are in correspondence with this man's testimony, a man who had been previously hospitalised for a mental illness. At the same time the forensic psychiatrists found it strange that Jakob to such little degree was marked by his adolescence and war experiences, that he did not suffer from post- traumatic stress disorder. If Jakob in their opinion had been suffering from post- traumatic stress disorder, maybe it would have been easier for them to understand what he did. Then they would have had a knob to hang it on. If they could have diagnosed him, as is the custom for forensic psychiatrists, it would have been easier (Ellingsen 1987, Sollund 1999). It left them puzzled that they could not find an explanation, in spite of their expressed irritation of having to listen to Jakob's detailed accounts from the war. It is like they

³⁸² In Norwegian; omstreifere, or tater.

had the key but refused to use it. The difference between the context Jakob grew up in, and the members of the court's contextual background may be of importance here.

While Jakob grew up in a refugee camp that was bombed, fighting in the war from he was 14 years old, experiencing the loss of close family members, we can presume that the members of the court grew up in safe surroundings in peaceful Norway ³⁸³. What possibilities did they have of understanding Jacob's fear when he was attacked, and thereby judging whether he answered the attack with a «justifiable amount» of resistance?

I didn't ask Jakob many questions about it, and was during the interview puzzled about why he insisted to go on with his detailed narrative about the war. Later, when I analysed the data, I figured it made sense because it gave me an opportunity to understand the context he grew up in and through that his habitus. This was not necessarily Jacob's intention, still subconsciously or deliberately he may have considered that knowledge about his background was of vital importance in order to understand what had lead him to kill.

Østerberg (1998) says about the concept of habitus, that it implies that the body appropriates a knowledge about the world, an «incorporation of the world's structures», or a bodily habitus which corresponds to one's situation and experience in the social and physical space. The concept implies that an individual's actions are determined by it's habitus. (Bourdieu 1995). Habitus is a system of physical patterns for practical action and interpretation of the world. Still the individuals are not determined to act in a specific way but the *immediate* repertoire of actions will be imprinted by the individual's habitus or social room. It is likely that Jacob's habitus under the pressure he was in during the intruders violent attacks and their threats, would be significant for Jacob's response to it. That under the stressed situation he was in during the attack, Jakob's immediate repertoire of action and response to the situation would be to counterattack. Furthermore, it is likely that what Jakob with his habitus considered to be the limit, was not shared by the Norwegian court. It is also possible that the members of the court would have reacted in a more "appropriate" way, if they had been the victims of attack. Still it is very unlikely that they had ever been, or will be in an situation where they would feel that their lives were threatened. It is therefore difficult to see that they judged Jakob as equals.

When Jakob grabbed the knife, he felt that there were no alternatives left for him. He had tried to be friendly, he started by offering the intruders coffee, he had tried to alarm his friend who called him, but the intruders took the phone from him, he had tried to escape several times. Ultimately, after considering the kitchen window, he grabbed a knife that by chance happened to lay on the table. The idea of grabbing a weapon was maybe not so remote to a man who had grown up with war, as it was to the court that judged him.

Discussion

There are two main motives for the men's acts of violence the way I see it: Self-defence to protect one's life, as was obviously the case for Jakob. Honour or as it's contrast humiliation are the key words that are valid for three of the other men. Katz (1988) claims that there is an essential link between rage and humiliation. The step from humiliation to rage is very, very short, and thereby the righteousness of homicide.

The experienced necessity of protecting life and honour came under and during life situations where the men had been exposed to a lot of pressure. The violence itself may, as mentioned in the introduction, be seen as the consequence of three interrelating factors:

First: The antecedent factors pertaining to the informant's history and biography:

The men's experiences as refugees, both before they came to Norway, as well as after arrival are of vital importance for why several of the men had mental problems and why they committed the acts of violence.

³⁸³ This would depend on their age, as Norway as is well known was occupied by Nazi Germany 1940-45.

- The specific character of the informants' habitus is important.

Habitus may be changed, but it takes time. A person's history remains and imprints habitus. When a person comes into a new social context where his mental structures no longer correspond to the structures that surround him, it will imply a challenge and often a source to suffering or to change according to Bourdieu (1997, here in Prieur 1999). Habitus is thereby not a term for the locked structures in a human being, but for the inertia in him (Prieur 1999, p. 68).

If recourse to violence is part of the repertoire of actions within the formative habitus, then this may make violence more likely, even when the social conditions of the individual change.

- Psychic traumas

Mental disorders and traumas did also influence on the acts of violence, and was to some extent the trigger of the act of violence itself. But the mental disorders may also be a result of different factors like: traumas linked to torture, war and imprisonment, social isolation, lack of stability, lack of decent housing, alcohol abuse and unemployment, as well as the moving from one social context to another, and thereby the problems the person faces changing his habitus.

Second: Contextual factors relating to their subsequent sojourn in exile

- Social isolation.

The men were socially isolated, partly as a result of the mental illnesses, but also because they were refugees in Norway who had lost all or part of the social network they used to have.

- Some suffered from a fall in social status and lived in a precarious economic situation.

In Norway, they were unemployed and turned into clients of the public security system. It is significant that two of the victims were public servants, because the public system constituted the perpetrators' most important human contact at the time of the crime.

- Lack of treatment

Due to their life situations but also because the psychiatric assistance system for refugees as well as for the majority population in Norway is insufficient, their developing mental diseases were not adequately dealt with.

Third: The way this factors are subjectively internalised.

The men had come to interpret their situation as one in which they no longer felt they had or could exercise any meaningful control over their world. In effect they experienced their situation as one in which they were no longer able to look upon themselves as sovereign agents. They were no longer people who were vested with the capacity or authority to act on the world in a way that would bring about self-respect or the respect from others. They were when the acts of violence took place lonely, desperate and marginal.

The violence was applied as a reaction in a situation where the men felt that they had lost the power to control their own lives. Through the acts of violence they tried to regain this control.

The stronger the pressure the men are under, the fewer did their alternatives of how to deal with the situation seem to be. Ultimately and in desperation they resorted to the alternatives that were known to them, either because they had been victims of the same, directly or indirectly, or due to the context they had been in before they came to Norway, for example as soldiers of war. They turn to the available tools: gasoline, in the case of arson, power (rape) or knives.

In order to understand violent acts it is thus necessary to deconstruct, not only the violent situations, but the agent's life situations both present and previous to the act. These men's stories show furthermore that moving from one context to another as a refugee is painful and hard to cope with, and

that experiences as refugees, as well as their previous context and thereby habitus are important in order to understand why the violence happened.

References

- Akman, Haci: *Landflyktighet: en etnologisk undersøkelse av vietnamesiske flyktninger i eksil* [Exile: an ethnological inquiry of vietnameese refugees in exile] University of Bergen 1993
- Bourdieu, Pierre: *Distinksjonen. En sosiologisk kritikk av dømmekraften.* [La distinction. Critique sociale du jugement] Pax-palimsest, Pax 1995
- Christie, Nils: *Konflikt som eiendom.* [Conflicts as property] Stensilserie no. 23 /1977 Institute for Criminology and Penal Law, University of Oslo
- Christie, Nils: *Hvor tett et samfunn?* [How tightly knit a society?] Universitetsforlaget 1982
- Christie, Nils: *Crime conflict as industry* Routledge 1994
- Ellingsen, Dag: *Kan vi stole på rettspsykiatrien? Kritisk søkelys på rettspsykiatrien* [Can we trust Forensic Psychiatry? A Critical view on Forensic Psychiatry] Institute of Criminology, University of Oslo no. 1/1987
- Geertz, Clifford: "Thick description: Toward an interpretative theory of culture" In Geertz, Clifford: *The interpretation of cultures.* Basic books 1973
- Giertsen, Hedda: *K og måter å forstå drap på,* [K and ways of understanding homicide] unpublished manuscript 1999.
- Katz, Jack: *Seductions of Crime. Moral and Sensual Attractions in Doing Evil.* Basic Books , inc. Publishers 1988.
- Leer-Salvesen, Paul: *Etter drapet. Samtaler om skyld og soning.* [After the murder. Conversations about guilt and expiation] Universitetsforlaget 1988.
- Lundberg, Svante: *Flyktningenskap. Latinamerikansk eksil i Sverige och Västeuropa.* ['Refugeeness' Latin-american exile in Sweden and Western Europe] Arkiv avhandlingsserie 29, Lund 1989.
- Olaussen. Leif Petter: "Alkoholpolitikk og vold- finnes det en sammenheng?" ["Alcoholpolitics and violence- is there a connection?"] AL-publication 1/1996
- Prieur, Annick: "Arvens motsigelser. Et generasjonsperspektiv på innvandrerforskningen." [The contradictions of heritage. A generation view on the immigrant research] I *Materialisten* 4-99 s. 61-83.
- Sandmo, Erling: *Voldssamfunnets undergang* [The fall of the society of violence] Universitetsforlaget AS 1999
- Sollund, Ragnhild: *Kan vold forklares? En undersøkelse av voldsdømte menn med flyktningebakgrunn.* [Can violence be explained? En inquiry of male refugees convicted for violent crimes] Spartacus forlag AS 1999
- Sollund, Ragnhild: "Forskningsetiske og vitenskapelige betraktninger om forskning på voldsdømte flyktninger" [Research ethical and scientific considerations regarding research on refugees convicted for violent crimes I *Årsrapport 1998*, [Annual report] Institute of Criminology, University of Oslo
- Turner, Stuart: "Surviving sexual assaults and sexual torture" In (ed.) Mezey, Gillian and King, Michael B: *Male victims of sexual assault.* Oxford University Press 1992
- Varvin and Dahl 1997, in Sveaass, N. and Hauff, E. (ed.1997): *Flukt og fremtid. Psykososialt arbeid med flyktninger.* [Escape and future. Psychosocial work with refugees] Ad Notam, Gyldendal 1997
- Wikan, Unni: *Mot en ny norsk underklasse- innvandrere, kultur og integrasjon* [Towards a new Norwegian underclass- immigrants, culture and integration] Gyldendal norsk forlag 1995
- Østerberg, Dag: "Bourdieu's generelle sosiologi og sosialfilosofi" ["Bourdieu's general sociology and social philosophy"] In *Sosiologisk tidsskrift* [Sociological journal] 1-2/1998, 149-162 Scandinavian University Press

Forholdet mellom personlighet, fordeling av skyld generelt og for en spesifikk alvorlig hendelse

Af Marius Peersen

1.0. Indledning

Målsettingen med dette studiet var å undersøke forholdet mellom to instrumenter, og instrumentenes reliabilitet og validitet. Instrumentene måler attribusjon av skyld og heter “Gudjonsson Blame Attribution Inventory” (BAI) og “Attribution of Blame Scale” (ABS). Spørreskjemaet BAI er utfyllt med tanke på en spesifikk “kriminell” handling, og ABS måler generell attribusjon av skyld. Skjemaene ble utfyllt av 82 islandske universitetsstudenter, som også svarte Eysenck’s personlighets spørreskjema (EPQ) og Eysenck’s impulsivitet spørreskjema (IVE). Ekstern attribusjon målt med ABS korrelerte signifikant med både ekstern og mental attribusjon målt med BAI. Disse korrelasjonene var imidlertid lave. Attribusjons “skår” hentet fra BAI var signifikant høyere for “inter-personlige” sammenlignet med “ikke-mot-person” alvorlige handlinger. “Psykopatiske trekk” målt med EPQ var positivt korrelert med ekstern attribusjon målt med BAI, og negativt med skyldsfølelse. Intern attribusjon målt med ABS var negativt assosiert med psykopatiske trekk, impulsivitet, og risikofylte adferstrekk. Spørreskjemaet ABS, i motsetning til BAI, reflekterer hovedsakelig hvordan en person attribuerer skyld for andres adferd, men ikke egen adferd. Dette kan forklare den lave korrelasjonen mellom disse to instrumentene.

2.0. “Forholdet mellom personlighet, fordeling (attribusjon) av skyld generelt og for en spesifikk, alvorlig hendelse”.

Her blir det presentert et studie om attribusjon av skyld og personlighet som foredragsholder³⁸⁴ har gjennomført i samarbeid med, Dr. Gísli Guðjónsson, som er Professor i psykologi ved Universitetet i London, og Dr. Jón Friðrik Sigurðsson som er spesialpsykolog i klinisk psykologi og rettspsykologi ved det Islandske fengselsvesenet. En artikkel om dette studiet er nylig publisert i Nordic Journal of Psychiatry (1).

2.1. Attribusjonsteori og fordeling av skyld.

Attribusjonsteori er et generelt perspektiv i sosialpsykologien som beskriver sosial persepsjon eller hvordan vi forklarer handlinger eller tilskriver oss selv eller andre kausalitet i forhold til hendelser. Det er nok først og fremst Heider (1958) som har lagt det begrepsmessige fundamentet for attribusjonsteori (2). Heider identifiserte to typer attribusjon som han kaller intern og ekstern attribusjon. Intern attribusjon er å tilskrive seg selv og sine egenskaper kausalitet i forhold til handlinger, og ekstern attribusjon er å legge den kausale faktoren i det sosiale miljøet eller samfunnet forøvrig. For eksempel så skjer det rett som det er at voldsmenn skylder på offeret sitt. Å legge skylden over på andre er en ekstern attribusjon.

En annen type attribusjon er identifisert av Snyder (1976) og som kan kalles for “opplevd selv-kontroll”(3), eller det mentale element attribusjon. Man kan for eksempel tillegge seg selv skyld for handlingen, men allikevel oppleve eller forklare hendelsen som utenforliggende sin selvkontroll. For eksempel kan det være misforståelser, nedsatt bevissthet, eller tap av kontroll over sin egen adferd som får skylda for at det gikk som det gjorde.

Ofte er denne årsaksforklaringen til en viss grad riktig og andre ganger er den feil. I noen tilfeller er det riktig å skyld på for eksempel sinnslidelse og/eller provokasjon. I andre tilfeller legger gjerningsmannen skyld over på for eksempel offeret uavhengig av om dette er korrekt eller ikke. Noen typer mennesker ser ut til å gjøre dette oftere enn andre. Denne fordelingen av skyld fratar personen selv ansvaret for handlingen og Guðjónsson (1984) har foreslått at slik attribusjon av skyld har sin hovedfunksjon å redusere angst, anger og skyldssfølelse etter en forbrytelse (4).

³⁸⁴ Marius Peersen er “master”-student i psykologi ved Universitetet i Island.

2.1. Tidligere forskning

Tidligere forskning har undersøkt hvordan attribusjon av skyld har vært relatert til type forbrytelse, skyldsfølelse og personlighet (4, 5, 6, og 7,). Denne forskningen har primært vært fokusert på forbrytere og kriminelle populasjoner. Guðjónsson utviklet en intervju-liste som heter Blame Attribution Inventory som måler de tre nevnte faktorene, ekstern attribusjon, det mentale element attribusjon og skyldssfølelse. Blame Attribution Inventory er utfyllt med tanke på en spesifikk forbrytelse som personen har begått (5).

Denne forskningen knytter ekstern attribusjon til personlighetsproblemer som for eksempel målt med “psychoticism” skalaen i Eysenck’s personlighetstest (EPQ). “Psychoticism” er et temperament eller personlighetstrekk som kjennetegnes av det Eysenck kaller “tough-mindedness”, en personlighetstype som er kjennetegnet av ensomhet og følelsemessig kulde, en person som kan være ondskapsfull og inhuman (8). Dette begrepet grenser opp til begrepet psykopat, men er ikke helt det samme.

Videre er det mentale element attribusjon assosiert med “neuroticism” (EPQ). “Neuroticism” kjennetegnes av den typiske angstpregede og emosjonelle personen (8). Skyldsfølelse har vært positivt assosiert med “introversion” og “neuroticism” (EPQ). Skyldsfølelse er også positivt assosiert med det mentale element attribusjon, og negativt med ekstern attribusjon.

Loza og Clements konstruerte en annen liste Attribution of Blame Scale (9), som måler de to faktorene det mentale element attribusjon, og ekstern attribusjon (10). I motsetning til Blame Attribution Inventory er denne skalaen tiltenkt å måle mere *generelle* attribusjoner kriminelle gjør i forhold til offeret, forbryteren, og hvilken rolle alkohol og samfunnet har. Listen er fylt ut med tillit til påstander om generelle årsaksforklaringer til enkelte forskjellige forbrytelser. Ekstern attribusjon (for eksempel skyldfordeling til samfunn og offer) målt med denne listen samvarierer med personligheten best kjent som psykopati. Tidligere studier med denne spørrelista tilskriver alkoholikere forbrytelser til bruk av alkohol og beruselse og voldtektsmenn fordeler skylden over på offeret (9).

2.3. Hypoteser.

Formålet med dette studiet var å undersøke forholdet mellom disse to spørsmålslistene som måler attribusjon. Hovedhypotesen var en sterk korrelasjon mellom underskalaene som måler spesifikk attribusjon, og generell attribusjon. Videre så var det forventet at skyldsfølelse skulle korrelere med det mentale element attribusjon på begge disse listene.

Et annet hovedformål var å validere disse listene i en normal populasjon. Det var forventet at listene skulle fungere likt som med kriminelle populasjoner. Sammenlignet med alvorlige handlinger rettet mot ting er forbrytelser eller alvorlige hendelser rettet mot en annen person forventet å gi høyere utslag i skyldsfølelse, mental element attribusjon, og ekstern attribusjon (6, og 7).

Videre så var et tredje formål å undersøke hvordan forskjeller i personlighet er relatert til attribusjon. Spesielt, ekstern attribusjon er assosiert med “psychoticism” (EPQ), impulsivitet, og “Venturesomeness”, og negativt med empati (4, og 5). “Venturesomeness” er et begrep som beskriver personlighetstrekk som kjennetegnes av for eksempel en person som oppsøker risikofylt adferd (8). Mental element attribusjon skal samvarierte positivt med “neuroticism”, og skyldsfølelse skal korrelere positivt med empati, “neuroticism”, og “introversion”, og negativt med “psychoticism”.

3.0. Metode.

3.1. Deltagere.

Det deltok 82 islandske universitetsstudenter, hvorav 37 menn og 46 kvinner. Gjennomsnittsalderen er 23,3 år og strakk seg fra 18 år opp til 40. Studentene mottok punkter for deltagelse.

3.2. Instrumenter.

Noen av spørsmålslistene har jeg allerede nevnt innledningsvis. Den første spørrelista er “Blame Attribution Inventory” etter Gísli Guðjónsson, den andre er “Attribution of Blame Scale”. Andre lister er “Eysenck’s Personality Questionnaire” (EPQ), og “Eysenck’s Impulsiveness Questionnaire”.

“Blame Attribution Inventory” er en spørsmålssliste som består av 42 “Ja-Nei”-spørsmål (5). Listen måler en forbryters attribusjon for spesifikke kriminelle handlinger. Videre så er listen delt inn i

tre underskalaer som måler ekstern attribusjon, mental element attribusjon, og skyldsfølelse for handlingen som er begått (5).

“Attribution of Blame Scale” består av 24 spørsmål som svares på en 6 punkters Likert-skala. Denne spørrelista måler de generelle attribusjonene forbrytere gjør (9). Originalt var den delt inn i fire underskalaer, men senere faktor analyse av listen har vist at den primært kan sies å måle ekstern og mental element (intern) attribusjon (10). Denne inndelingen ble brukt i dette studiet.

“Eysenck’s Personality Questionnaire” (EPQ) er bestående av 101 “Ja-Nei” spørsmål. Denne testen er delt inn i fire underskalaer som er “psychoticism”, “extraversion”, “Neuroticism”, og “Lie” skala (8, 11, og 12).

“Eysenck Impulsiveness Questionnaire” (IVE) består av 54 “Ja-Nei”-spørsmål og har tre underskalaer; “impulsivity”, “venturesomeness”, og “empathy”(8).

3.3. Prosedyre.

Deltagerene ble spurt om å rapportere en forbrytelse eller alvorlig handling de hadde begått i fortiden og svare “Blame Attribution Inventory” med tanke på denne handlingen. Resten av spørrelistene ble så utfylt.

4.0. Resultater.

Intern reliabilitet for den enkelte test og under-skala er presentert i tabell en nedenfor.

Tabell 1: Gjennomsnittsverdier, standard fravik, og intern reliabilitet for de fire instrumentene brukt i studiet.

Test	Gjennomsnitt (s)	Alpha
BAI Ekstern attribusjon	4,2 (2,9)	0.73
Mentale element	3,4 (2,4)	0.72
Skyld	7,6 (2,8)	0.71
ABS Ekstern attribusjon	29,7 (7,1)	0.71
Intern attribusjon*	31,8 (6,4)	0.76
EPQ Psychoticism	2,7 (2,1)	0.60
Extraversion	14,7 (4,2)	0.85
Neuroticism	11,6 (4,7)	0.81
Lie	6,7 (3,6)	0.73
IVE Impulsivity	6,2 (3,8)	0.76
Venturesomeness	10,4 (4,6)	0.84
Empathy	14,4 (3,1)	0.70

*Intern attribusjon er ekvivalent med mentale element attribusjon.

Tabellen bygger på tabell hentet fra Peersen, Guðjónsson, og Sigurðsson (2000).

Tabell en viser akseptabel og god intern reliabilitet for de forskjellige under-skalaene. Et unntak er “psychoticism” underskalaen på “Eysenck’s Personality Questionnaire” (EPQ).

Resultatene viser at de vanligste tilståelsene inneholdt følgende temaer; Innbrudd og tyveri som var 16% av tilståelsene, voldelige handlinger som for eksempel slagsmål som var 15%, sinne utbrudd mot en annen person var rapportert av 14%, “utenom ekteskapelig” affære eller utroskap ble rapportert av 13%, og å kjøre i beruset tilstand ble rapportert av 10%.

Det var mulig å dele inn handlingene under følgende kategorier, inter-personlig og ikke-mot-person handlinger. Eksempel på en inter-personlig alvorlig handling er voldsforbrytelse mot en annen person og utroskap. Eksempel på ikke-mot-person handling er innbrudd og tyveri. 59% av handlingene som ble rapportert var inter-personlige og 41% var ikke-mot-person. Det var ingen signifikante forskjeller i kjønn for disse gruppene. Tabell to nedenfor presenterer korrelasjonen mellom de to attribusjons instrumentene og type handling.

Tabell 2: Forskjeller i tilskrivning av skyld mellom inter-personlege og ikke-mot-person handlinger

Test		Inter-person, gjennomsnitt (s)	Ikke-mot-person, gjennomsnitt (s)	t-verdi
BAI	Ekstern tilskrivning	5,2 (2,9)	2,9 (2,2)	3,9**
	Mentale element	4,0 (2,3)	2,7 (2,0)	2,6*
	Skyld	7,8 (2,7)	7,2 (3,0)	0,9
ABS	Ekstern tilskrivning	29,8 (7,0)	29,3 (7,3)	0,7
	Intern tilskrivning	31,9 (6,5)	32,0 (6,4)	0,9

*P<0.01, **P<0,001

Tabellen bygger på tabell hentet fra Peersen, Guðjónsson, og Sigurðsson (2000).

Tabell to viser at tilskrivning som målt med BAI var høgere for inter-personlege handlinger, sammenliknet med ikke-mot-person handlinger.

Tabell tre nedenfor presenterer korrelasjon mellom tilskrivnings testene.

Tabell 3: Korrelasjon mellom de to tilskrivnings instrumentene, "Blame Attribution Inventory (BAI) og "Attribution of Blame Scale" (ABS)

Test	BAI			ABS	
	Ekstern tilskrivning	Mentale element	Skyld	Ekstern tilskrivning	Intern tilskrivning
BAI Ekstern tilskrivning	-	-	-	-	-
Mentale element	0.36***	-	-	-	-
Skyld	-0.37***	0.04	-	-	-
ABS Ekstern tilskrivning	0.26*	0.31**	-0.12	-	-
Intern tilskrivning	-0.13	-0.07	0.08	0.29**	-

*P<0.05, **P<0.01, ***P<0.001

Tabellen bygger på tabell hentet fra Peersen, Guðjónsson, og Sigurðsson (2000).

Tabellen viser det er kun en svak korrelasjon mellom generell ekstern tilskrivning og spesifikk ekstern og det mentale element tilskrivning. Tabell fire nedenfor presenterer korrelasjonen mellom de to personlighetstestene og de to tilskrivningstestene.

Tabell 4: Korrelasjon mellom attribusjonstestene (BAI og ABS) og personlighetstestene (EPQ og IVE).

Test	BAI			ABS	
	Ekstern attribusjon	Mentale element	Skyld	Ekstern attribusjon	Intern attribusjon
EPQ Psychoticism	0.27**	0.21	-0.30**	0.02	-0.38***
Extraversion	0.05	-0.06	-0.16	-0.08	-0.18
Neuroticism	0.12	0.15	-0.05	0.06	-0.01
Lie	0.27*!	0.01	-0.00	0.06	0.20
IVE Impulsivity	0.02	0.14	-0.03	-0.08	-0.23*
Venturesomeness	0.14	-0.09	-0.24*	-0.09	-0.34***
Empathy	-0.16	-0.18	0.30**	-0.07	0.26**

BAI = "Blame Attribution Inventory"; ABS = "Attribution of Blame Scale.

*P<0.05, **P<0.01, ***P<0.001. ! = Two tailed test.

Tabellen bygger på tabell hentet fra Peersen, Guðjónsson, og Sigurðsson (2000).

Fra tabell fire leser man at "psychoticism" korrelerte positivt med ekstern attribusjon og negativt med skyldsfølelse. Den interne attribusjon (mentale element attribusjon) er negativt assosiert med "psychoticism", "impulsivity", og "venturesomeness".

5.0 Diskusjon.

Den første og klareste konklusjonen er at listene kan brukes i normale populasjoner, og at testene har tilfredsstillende reliabilitet målt som intern svar konsistens. Det kan være mange årsaker til den lave korrelasjonen mellom disse to. En mulig forklaring er at det er lite samsvar mellom generell attribusjon eller attribusjon som en karakteristikk av personen og spesifikk attribusjon. En annen og mere sannsynlig forklaring er følgende: I en normal populasjon måler ikke "Attribution of Blame Scale" egne holdninger til kriminalitet, men isteden reflekterer holdninger til gjerningsmenn som en identifisert undergruppe av populasjonen som helhet. Jones og Nisbett (1971) kaller dette for en "Actor-Observer" effekt, hvor man har en tendens til å tilskrive sine egne handlinger som en reaksjon på omgivelsene, og andres handlinger som et resultat av deres personlighet eller indre kvaliteter (13). Denne effekten kan ha forårsaket den lave korrelasjonen.

En annen årsak og som i denne sammenheng kan være en begrensning med "Blame Attribution Inventory" er forholdet mellom type gjerning, det vil si inter-personlig eller ikke-mot-person handlinger, og attribusjon. Dette kan ha påvirket forholdet mellom den generelle attribusjonen og den spesifikke, målt med henholdsvis "Attribution of Blame Scale" og "Blame Attribution Inventory".

Et annet problem eller uventede resultater er mangelen på korrelasjon mellom ekstern og det mentale element attribusjon målt ved "Blame Attribution Inventory" og personlighets-trekkene "impulsivity", "venturesomeness", og "empathy". Videre var det uventet at det var ingen korrelasjon mellom det mentale element attribusjon og "neuroticism". Den store spredningen i type handling rapportert og den relativt "uskyldige" karakteren som gjenspeilet de fleste handlingene kan forklare de negative resultatene. Inventoriene kan uansett brukes i ikke-forbryter populasjoner.

6.0 Referanseliste.

Peersen M., Guðjónsson G. H., og Sigurðsson J. F. (2000). The relationship between general and specific attribution of blame for a "serious" act and the role of personality. *Nordic journal of psychiatry*, Vol. 54, p. 25-30.

Heider F. (1958). *The psychology of interpersonal relationships*. New York: John Wiley & Sons.

Snyder M. (1976). Attribution and behavior: Social perception and social causation. In: Harvey J. K., Ickes W.J., Kidd R. F., editors. *New directions in attribution research. Vol 1*. Hillside, NJ: Erlbaum.

- Guðjónsson, G. H., (1984). Attribution of blame for criminal acts and its relationship with personality. *Personality and Individual Differences*, Vol. 5, p. 53-58.
- Guðjónsson G. H. and Singh K. K. (1989). The revised Gudjonsson blame attribution inventory. *Personality and Individual Differences*, Vol. 10, p. 67-70.
- Guðjónsson G. H., and Bownes I. (1991). The attribution of blame and type of crime committed: data for Northern Ireland. *Journal of Forensic Psychiatry*, Vol 2, p. 337-341.
- Guðjónsson G. H., and Pétursson H. (1991). The attribution of blame and type of crime committed: Transcultural validation. *Journal of the Forensic Science Society*, Vol. 31, p. 349-352.
- Eysenck H. J., and Eysenck S. B. G. (1991). *Manual of the Eysenck Personality Scales (EPS adult)*. London: Hodder and Stoughton.
- Loza W., and Clements P. (1991). Incarcerated alcoholics' and rapists' attributions of blame for criminal act's. *Canadian Journal of Behavioural Science*, Vol. 23, p. 76-83.
- Fazio D. R., Kroner D. G., and Forth A. E. (1997). The attribution of blame scale with an incarcerated sample: factor structure, reliability and validity. *Criminal Behavior and Mental Health*, Vol. 7, p. 153-164.
- Eysenck S. B. G., og Haraldsson E. (1983). National differences in personality: Iceland and England. *Psychological Report*, Vol. 53, p. 999-1003.
- Haraldsson E., og Björnsson J. K. (1985). *Íslensk stöðlun persónuleikaprófs Eysencks*. Reykjavík: Félagsvísindadeild Háskóla Íslands.
- Jones E. E., and Nisbett R. E. (1971). The actor and the observer: Divergent perceptions of the causes of behavior. In Jones E. E., Kanouse, D. E., Kelly H. H., Nisbett R. E., Valins S., and Weiner B. (1987). *Attribution: Perceiving the causes of behavior*. London: Erlbaum.

Fra lokkemenn til farlige fedre – et endret anmeldelsesmønster i saker om seksuelle overgrep mot barn

Af Elisiv Baketeig

Mitt innlegg knytter seg til et forskningsprosjekt som jeg har gjennomført ved Institutt for kriminologi ved Universitetet i Oslo. Prosjektet har omfattet en analyse av rettsapparatets behandling av saker om seksuelle overgrep mot barn. Prosjektet er gjennomført i samarbeid med Ragnhild Hennum. Det har resultert i to doktoravhandlinger, der Ragnhilds har tittelen "Bevis i saker om seksuelle overgrep mot barn", mens min avhandling har tittelen "Rettsapparatet som sosialt system i saker om seksuelle overgrep mot barn" (Hennum 1999 og Bakketeig 1999).

Prosjektets hovedproblemstillinger og metode

Jeg skal innledningsvis helt kort si litt om prosjektets hovedproblemstillinger, utvalg og metode. Prosjektet omfatter en analyse av saker om seksuelle overgrep anmeldt til Oslo politikammer i årene 1980, 1981 og 1990. Totalt omfatter undersøkelsen 112 saker og hvor det til disse sakene var knyttet 78 siktede og 176 barn. Datagrunnlaget som undersøkelsen baserer seg på er politi- og rettsdokumenter og det er benyttet både en kvalitativ og en kvantitativ tilnærming til dataene.

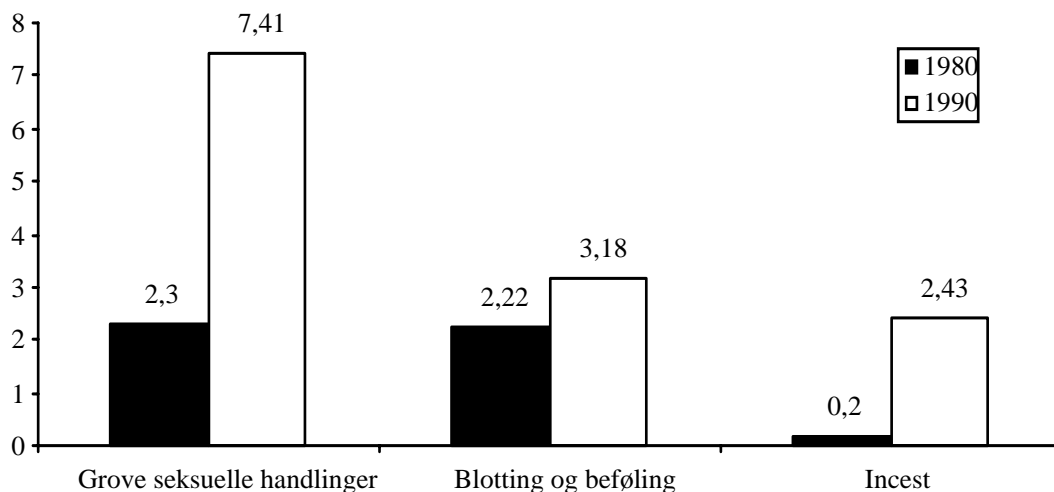
Prosjektet belyser følgende fire hovedproblemstillinger: For det første å kartlegge hvilke bevis som foreligger i sakene. For det andre å dokumentere hvilke forhold som hadde betydning for utfallet i sakene. Prosjektets tredje målsetting har vært å gi en inngående beskrivelse av hvordan sakene ble behandlet i rettsapparatet. En slik beskrivelse omfatter en grundig redegjørelse for hva som kjennetegnet lovbruddene, de mistenkte overgriperne, barna og deres mødre. For det fjerde har målsettingen vært å undersøke om det fant sted endringer i det registrerte lovbruddsbildet og i politiets behandling av sakene etter at seksuelle overgrep mot barn ble definert som et omfattende samfunnsproblem på midten av 1980-tallet. Det er denne siste problemstillingen som belyses her – og da med fokus på endringer i det registrerte lovbruddsbildet.

Jeg skal dels ta utgangspunkt i Kriminalstatistikkens tall og dels gjøre bruk av mitt eget materiale i redegjørelsen for endringer i det registrerte lovbruddsbildet. Selv om tallmaterialet ligger noe tilbake i tid er det svært godt egnet til å belyse radiale endringer i det registrerte lovbruddsbildet i løpet av en kort tidsperiode.

Et endret anmeldelsesmønster.

Dersom en først ser på Kriminalstatistikkens tall for antall etterforskede lovbrudd på landsbasis i årene 1980 og 1990 finner en følgende forskjeller mellom årgangene: Figuren viser antall etterforskede saker pr. 100 000 innbyggere for tre typer saker om seksuelle overgrep mot barn. De tre lovbruddstypene omfatter grove seksuelle handlinger mot barn under 14 år (§195), blotting og beføling med barn under 16 år (§212 1 ledd nr. 3 og 2. ledd), samt incest (§207 og §208).

Antall etterforskede saker om seksuelle overgrep mot barn pr. 100 000 innbyggere i årene 1980 og 1990 - landsbasis

Kilde (Kriminalstatistikk i årene 1980, tabell 4 og 1990, tabell 8. Historisk statistikk 1994, tabell 3.1)

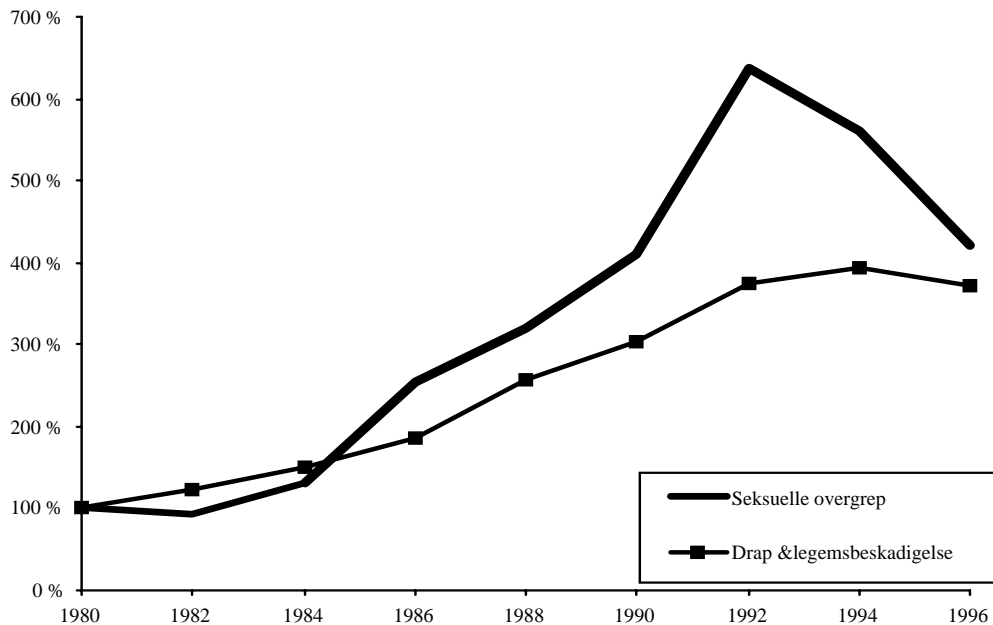
Figuren viser to sentrale tendenser: For det første at det på landsbasis har skjedd en dramatisk økning i antall etterforskede saker om seksuelle overgrep mot barn pr. 100 000 innbyggere. For eksempel ble det etterforsket 0,2 saker om incest pr. 100 000 innbyggere i 1980 mot 2,43 i 1990.

For det andre viser figuren at det har skjedd en forskyvning i retning av grovere seksuelle overgrep. Antallet etterforskede saker om grove seksuelle overgrep med barn under 14 år (§195) har økt med hele 222%. Med andre ord viser tallene på landsbasis et registrert lovbruddsbildes som totalt har endret karakter i løpet av en tiårsperiode.

For å få et inntrykk av hvordan antallet etterforskede saker om seksuelle overgrep mot barn har utviklet seg i forhold til andre typer etterforskede lovbrudd, kan en sammenligne med Kriminalstatistikkens tall for etterforskede saker av andre typer alvorlige lovbrudd rettet mot person. Figuren nedenfor viser hvordan etterforskning av saker om seksuelle overgrep³⁸⁵ mot barn har utviklet seg i forhold til saker om legemsbeskadigelser og drap i perioden 1980 og frem til 1996:

Utviklingen i antall etterforskede saker om seksuelle overgrep mot barn på landsbasis, sammenlignet med etterforskede saker om drap og legemsbeskadigelser i perioden 1980-1996, indeks:

³⁸⁵ Kategorien «saker om seksuelle overgrep mot barn» omfatter her grove seksuelle overgrep mot barn under 14 år (strl. §195) og incestsaker (strl. §207 og §208).

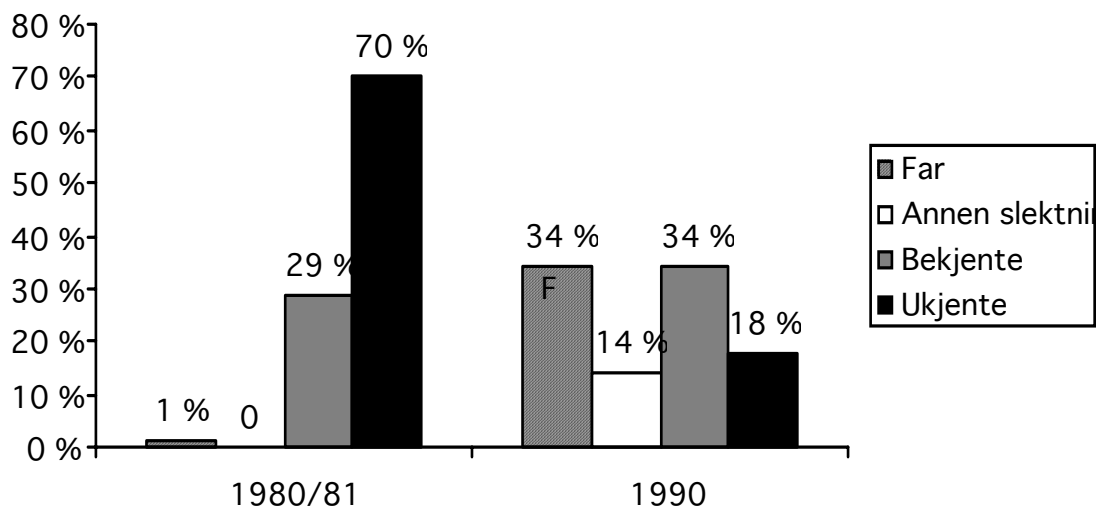

(Kilde: Kriminalstatistikk for årene 1980-1996)

Figuren viser en stigning i antall etterforskede saker både i forhold til saker om seksuelle overgrep mot barn og i saker som gjaldt drap og legemsbeskadigelse. Stigningen i antall etterforskede saker om seksuelle overgrep mot barn har imidlertid vært mye kraftigere enn stigningen i antall saker om drap og legemsbeskadigelser. Antallet etterforskede saker om legemsbeskadigelser og drap har steget med mellom tre og firehundre prosent sammenlignet med utgangspunktet i 1980. Ved barneovergrepssakene har stigningen vært dramatisk. I 1991-1992 var antallet etterforskede saker om seksuelle overgrep mot barn 600% over nivået i 1980.

Dersom man vil se på relasjonen mellom barnet og siktede i sakene gir Kriminalstatistikkens tall imidlertid bare begrenset informasjon. Mitt materiale viste imidlertid radikale endringer på dette punkt.

Relasjon mellom fornærmede og siktede i 1980/81 og 1990, prosent. 1980/81: N = 82 av 83 fornærmede i 1980/81, N = 91 av 93 fornærmede i 1990.

Som figuren viser, var det markante forskjeller mellom årgangene. I 1980 og 1981 var den utpekte overgriper først og fremst en ukjent eller en bekjent av fornærmede. Bare én sak gjaldt mistanke om

seksuelle overgrep fra far. Det var i 1990 at familiemedlemmer ble anmeldt som mulige overgripere. Av de 93 fornærmede i sakene fra denne perioden oppga 34% at far var overgriper. Samtidig ser en at fornærmede langt sjeldnere (18%) var anmeldt utsatt for seksuelle overgrep fra en person de ikke kjente, i motsetning til perioden før (70%). Det var med andre ord seksuelle overgrep utenfor familieforhold som dominerte i den første perioden, mens saker med nærmere relasjoner mellom partene dominerte i den siste.

Det karakteriske med sakene med ukjent gjerningsmann er at de seksuelle handlingene i disse tilfellene omfattet blotting og beføling, altså de minst alvorlige formene for seksuelle overgrep. Typisk var dette mannen som blotter seg i parken eller som befølte jenter på vei hjem fra skolen. I sakene med nærmere relasjoner var det langt oftere snakk om grovere seksuelle handlinger. Et annet typisk trekk ved disse sakene er også at det er snakk om gjentatte overgrep og overgrep som pågår over tid – ofte lang tid. Blottingssakene er typiske engangstilfeller som det enkelte barn utsettes for.

Sammenfatning av endringene i lovbruddsmønsteret

Skal man kort sammenfatte forskjellene mellom sakene fra 1980 og 1990 kan man si at sakene i 1990 er blitt flere, relasjonen mellom fornærmede og siktede er blitt nærmere og de seksuelle handlingene er blitt grovere. Blotting og beføling av ukjente menn i parken er avløst av saker hvor fedre, andre slektninger eller bekjente er anmeldt som overgripere.

Hva skyldes forskjellene mellom årgangene?

Etter mitt skjønn er det lite sannsynlig at endringene i det registrerte lovbruddsbildet skyldes faktiske endringer. Antallet etterforskede saker om grove seksuelle overgrep med barn under 14 år (§195) hadde økt med hele 222%. Det er lite sannsynlig at det har skjedd en eksplosiv økning i det faktiske omfanget i de alvorligste formene for seksuelle overgrep som kan forsvare den voldsomme økningen i det registrerte antallet saker av denne type. Det er heller ingenting som skulle tilsi at det plutselig skulle skje en markant økning i seksuelle overgrep i familieforhold på åttitallet. Debatten rundt slike overgrep var preget av moralsk indignasjon og fordømmelse. Det er heller ingenting som tyder på at blotting og befølingssakene skulle ha et mindre omfang enn tidligere. Etter mitt skjønn er det mest sannsynlig at økningen i antallet registrerte saker om seksuelle overgrep i rettsapparatet har sammenheng med endringer i anmeldelsesmønsteret. En må imidlertid spørre om hva som eventuelt kan ha forårsaket dette.

Hva taler for et endret anmeldelsesmønster?

En vesentlig forutsetning for å forstå hvorfor forskjellene mellom årgangene er så store, er å se hvilke samfunnsmessige endringer som har funnet sted i forhold til seksuelle overgrep mot barn i samme periode. Opptakten til at seksualisert vold³⁸⁶ mot kvinner og barn ble satt på den offentlige dagsorden var kvinners engasjement i kvinnebevegelsen mot slutten av 1960-årene og i begynnelsen av 1970-årene. Erkjennelsen av at seksuelle overgrep mot barn var et samfunnsproblem kom imidlertid først for alvor mot midten av 80-tallet. Undersøkelser som belyste omfanget av seksuelle overgrep mot barn spilte en sentral rolle i denne utviklingen. I 1983 kom en omfangsundersøkelse i Sverige (Rönström 1983). Dette var den første landsomfattende surveyundersøkelsen om seksuelle overgrep mot barn i Norden. I Norge kom den første surveyundersøkelsen i 1986 (Sætre, Holter og Jebsen 1986). Media spilte videre en sentral rolle i å sette temaet på dagsorden. I 1985 ble filmen om den incestutsatte Amalie vist i NRK (Kringstad 1997). Visningen av denne filmen vakte sterke reaksjoner i befolkningen og blir regnet som startskuddet for at incest ble til et «folketeama». Man kan si at det fant sted en utvikling fra at seksuelle overgrep mot barn ble ansett som et marginalt problem som rammet noen få, til å bli et omfattende samfunnsproblem.

Det er sannsynlig at den samfunnsmessige fokuseringen av seksuelle overgrep mot barn fikk konsekvenser for anmeldelsesmønsteret. Den norske rettssosiologen Thomas Mathisen fremhever den

³⁸⁶Hennum og Paul betegner begrepet «seksualisert vold» som «en paraplybetegnelse som inneholder kvinnemishandling, voldtekt, seksuelle overgrep mot barn, seksuell trakassering, prostitusjon og pornografi. (1997, s 200)»

nære gjensidige påvirkningen mellom rettsapparatet og samfunnet ellers. En kan tenke seg at seksuelle overgrep mot barn er et område hvor den gjensidige påvirkningen mellom retten og samfunnet er særlig stor³⁸⁷. Seksuelle overgrep mot barn er et lovbruddsområde som vekker svært sterke reaksjoner. Det er grunn til å tro at hvilke typer lovbrudd aviser og TV formidler som et samfunnsproblem, samt hva offentlige myndigheter retter innsatsen mot, har betydning for hvilke typer lovbrudd som anmeldes til politiet.

Det er derfor sannsynlig at den kraftige offentlige oppmerksomheten rundt seksuelle overgrep mot barn førte til at det ble anmeldt flere slike saker og at dette er den viktigste forklaringen på at antallet saker var større i 1990 enn i perioden før.

Det er også grunn til å tro at hvilke typer saker som det offentlige fokus rettet seg mot fikk betydning for anmeldelsesmønsteret. Den sterke fokuseringen av incest førte til at «seksuelle overgrep mot barn» hos mange ble synonymt med «incest». Det er grunn til å tro at dette førte til at flere anmeldte seksuelle overgrep i familien. Samtidig førte fokuseringen av incest til at blikket ble flyttet fra lokkemenn i parken til fedre som mulige overgripere. Med andre ord førte det fokus som ble rettet mot incestovergrep til en endret forståelse av hvem som begår seksuelle overgrep mot barn. Folk flest ble nok fortsatt moralsk opprørt dersom barna deres ble utsatt for blotting i parken. Men det kan være at det måtte noe mer alvorlig til for at man valgte å anmelde forholdet til politiet. Man kan tenke seg at saker med ukjent overgriper ble relativt sett mindre viktige enn saker hvor mistanken rettet seg mot et familiemedlem. Dette kan være med å forklare hvorfor det i mindre grad ble anmeldt saker med ukjent gjerningsmann i 1990 enn det som var tilfelle ti år tidligere.

Flere saker om seksuelle overgrep mot barn, samt flere incestsaker i rettsapparatet, må også sees i forhold til mobiliseringen av hjelpeapparatet. Da seksuelle overgrep mot barn ble definert som et samfunnsproblem, ble det satt inn store ressurser på å bekjempe problemet. Sosialdepartementets handlingplan «Oppbygging av tiltak for barn som er utsatt for seksuelle overgrep» (1989-91) er et av de mest omfattende landsdekkende prosjektene som er satt i verk. (St. melding nr. 53, s. 16). Denne var en del av regjeringens handlingsplan mot seksuelt misbruk av barn (1992-1993) som blant annet la vekt på forebygging, effektivisering av avdekking, herunder etterforskningsarbeid og domstolsbehandling. I tillegg var målsettingen å øke kompetansen hos relevante yrkesgrupper. Barnevernet fikk en sentral rolle i denne mobiliseringen, det samme gjorde barnehager, skoler, barne- og ungdomspsykologisk tjeneste, og andre deler av helsevesenet. Hjelpeapparatet ble dermed mer bevisst at barn utsettes for seksuelle overgrep. Med en slik mobilisering er det grunn til å tro at det i større grad ble reist mistanke om mulige overgrep, samt at flere slike saker ble bragt inn i rettsapparatet. På denne måten kan også mobiliseringen av hjelpeapparatet forklare hvorfor flere saker ble anmeldt i den siste perioden. Men opprustningen av hjelpeapparatet kan også være med å forklare hvorfor anmeldelsesmønsteret endret seg i retning av saker med nærmere relasjoner mellom partene. De sakene som hjelpeapparatet og da særlig barnevernet fanger opp, er først og fremst saker om seksuelle overgrep i familien. Mobiliseringen av hjelpeapparatet kan derfor også være en medvirkende årsak til at flere anmeldelser gjaldt seksuelle overgrep i familien i 1990.

Sammenfatning

Skal man kort sammenfatte dette, kan man si at det som karakteriserte sakene anmeldt i 1990 sammenlignet med de som ble anmeldt ti år tidligere, var at sakene var blitt flere, de var grovere og det var nærmere relasjoner mellom barnet og siktede. Mest sannsynlig skyldes endringene i det registrerte lovbruddsbildet et endret anmeldelsesmønster. Det er sterke grunner som taler for at endringen i retning av flere og grovere saker har sammenheng med de omfattende samfunnsmessige endringene som fant sted på området seksuelle overgrep mot barn i løpet av 80-tallet. Samtidig viser forskjellene hvordan forståelsen av seksuelle overgrep mot barn endret seg i løpet av en forholdsvis

³⁸⁷ Et annet område hvor en kan tenke seg at den gjensidige holdningen mellom samfunnssyn og retten er sterk er i saker om narkotikalovbrudd. Også disse lovbruddene vekker sterke følelser hos folk og er et område hvor en ofte møter sterk moralsk indignasjon.

kort tidsperiode. Der fokus tidligere var rettet mot lokkemenn i parken, ble blikket rettet mot farlige fedre.

Litteratur

Bakketeig, Elisiv (1999): *Rettsapparatet som sosialt system i saker om seksuelle overgrep mot barn*. Avhandling for graden dr. philos ved Universitetet i Oslo, høsten 1999.

Hennum, Ragnhild (1999): *Bevis i saker om seksuelle overgrep mot barn*. Avhandling for graden dr. philos ved Universitetet i Oslo, våren 1999.

Kriminalstatistikk. Oslo-Kongsvinger: Statistisk sentralbyrå, 1982-1996.
(Norges offisielle statistikk)

Kringstad, Hans (1997): *Bjugnformelen*. Oslo: Tiden Norsk Forlag.

Oppbygging av tiltak for barn som er utsatt for seksuelle overgrep. (1992). Oslo: Sosialdepartementet.

Rönström, Anitha (1983): "Sexuella övergrepp mot barn." I: *Barnombudsmannen*. 1983, s. 68-89.

St. melding. nr. 53 (1992-1993). *Om seksuelle overgrep mot barn. Eit overgrep er eit for mykje*. Oslo: Barne- og familiedepartementet.

Sætre, Marianne, Harriet Holter og Ellen Jebsen (1986): *Tvang til seksualitet. En undersøkelse av seksuelle overgrep mot barn*. Oslo: Cappelen Forlag.

Straff for enhver pris?

Af Ole K. Hjemdal

Innledning

Ofrenes stilling i rettsvesenet har i økende grad blitt fokusert de senere tiår. Ikke minst har Nils Christies artikkel "Konflikt som eiendom" fra 1977 hatt stor betydning, både nasjonalt og internasjonalt.³⁸⁸ I en nylig utkommet bok, "Integrating a Victim Perspective within Criminal Justice", som bygger på innlegg holdt på en konferanse ved Universitet i York sommeren 1998, er Christies artikkel den oftest benyttede referanse.³⁸⁹ Boka tar opp ofrenes stilling i rettssystemet, både i den tradisjonelle strafferetten, og gjennom nye, mer avtale- og meglingsorienterte rettsordninger innen det som ofte betegnes som "restorative justice". Flere av de 12 enkeltstående artiklene i boka drøfter konflikt- og meglingsordninger i ulike land, og dokumenter hvordan disse på flere måter ser ut til å fungere mer tilfredsstillende enn tradisjonelle strafferettslige løsninger, både for offer og utøver.

Til tross for den sentrale rolle Nils Christies artikkel har spilt for utviklingen av "restorative justice" mange steder i verden, synes gjennomslaget i Norge og Norden for øvrig å være mer beskjedent. Eksempelvis er det ingen forfattere fra Skandinavia eller Norden i den omtalte boka, og på konferansen var det bare to norske deltakere, ingen fra de øvrige nordiske land.

Dette manglende gjennomslaget for "restorative justice" i de nordiske land er også påpekt av professor Ezzat Fatah ved Universitetet i Vancouver. På en konferanse i Kristiansand nylig, stilte Fatah spørsmål om hvordan det kan ha seg at Norge, og til dels det øvrige Skandinavia, som på 60 og 70 tallet sto som eksempler for resten av verden med sin liberale og humane kriminalpolitikk, med lave straffnivåer og en aktiv ned- og avkriminaliseringspolitikk, nå har sakkett akterut. De nordiske landene oppleves nå å holde fast i rettspolitiske tankesett og virkemidler med nesten ensidig vekt på straffeorienterte tiltak, ikke minst når det gjelder hensynet til offerets stilling i rettssystemet.

Den økende fokusering av ofrene i den kriminalpolitiske debatten de senere år, fører ikke nødvendigvis til noen endring av denne situasjonen. På den nordiske fag- og forskningskonferansen "Voldens ofre - vårt ansvar" i fjor høst, påpekte Annika Snare den bruk, eller snarere misbruk, vi ofte ser av ofrenes situasjon og behov i den kriminalpolitiske diskusjonen.³⁹⁰ Denne formen for misbruk består i å begrunne mer repressive kriminalpolitiske tiltak; strengere strafferammer, mer bruk av varetekt, lavere beviskrav og svekket rettssikkerhet for tiltalte etc, med at det er i offerenes interesse. Dette er en form for misbruk som bedrives både av politikere og av enkelte talsmenn og -kvinner for såkalte offerbevegelser.

Bakgrunn

Flere forhold har i den senere tid ytterligere aktualisert spørsmålet om ofrenes stilling i rettssystemet og forholdet mellom den tradisjonelle straffetenkingen og mer meglings- og gjenopprettingsorienterte rettsformer innen "restorative justice".

Den 7. mars i år vedtok Stortinget å be Regjeringen foreta en samlet gjennomgang av nasjonale og internasjonale tiltak som kan styrke voldsofrenes situasjon, og legge frem konkrete tiltak senest i forbindelse med statsbudsjettet for 2001.³⁹¹ Av stortingsreferatet og bakgrunnsdokumentene framgår

³⁸⁸ Nils Christie "Konflikt som eiendom" *Tidsskrift for rettsvitenskap* årg. 89-1977

³⁸⁹ Adam Crawford og Jo Goodey (red) *Integrating a Victim Perspective within Criminal Justice. International debates*. Advances in Criminology, Ashgate, Dartmouth 2000.

³⁹⁰ Annika Snare: *Offerpolitikk - en skeptikers betragninger* Foredrag på konferansen "Voldens ofre - vårt ansvar", Oslo 1999

³⁹¹ Stortingsreferat 7. Mars 2000: *Sak nr. 3 Innstilling fra justiskomiteen om forslag fra stortingsrepresentant Tor Nymo om å utrede tiltak for å styrke voldsofrenes rettigheter* (*Innst.S.nr.113 (1999-2000)*, *jf. Dok.nr.8:22 (1999-2000)*)

det at det særlig er den rettslige situasjonen og tiltak knyttet til denne som har vært utgangspunktet for debatten. Blant annet skal det vurderes om Norge skal fremme forslag om en tilleggsprotokoll om ofrenes rettsbeskyttelse til Den europeiske menneskerettighetskonvensjonen, og en ny paragraf i den norske grunnloven om det samme.³⁹²

Også Justisdepartementet har nylig lagt frem flere forslag som direkte berører voldsofres rettssituasjon. Dette omfatter forslag til ny Lov om erstatning fra staten for personskade voldt ved straffbar handling (voldsoffererstatningsloven)³⁹³, forslag om endringer i Lov om fri rettshjelp³⁹⁴ og forslag om meglings som supplement til straff i mer alvorlige voldssaker³⁹⁵. Disse forslagene, og da særlig forslagene om ny voldsoffererstatningslov og om meglings som supplement til straff, gir interessante innblikk i hvordan departementet tenker om voldsofres posisjon og stilling i rettssystemet i Norge år 2000, og hvilken vekt ofrenes behov og interesser tillegges rettslig.

I det følgende skal jeg forsøke å belyse noen problemstillinger og spørsmål knyttet til ofrenes rettslige stilling ved å se på forslaget om forsøk med meglings som supplement til straff og på utkastet til ny Lov om voldsoffererstatning. Forslaget om meglings skal jeg primært bruke til å belyse forholdet mellom tradisjonell strafferettstenking og de mer forsonings- og gjenopprettingsorienterte modellene vi finner i "restorative justice". Forslaget om ny voldsoffererstatningslov skal jeg bruke til å se litt på hva som skjer når hensynet til offerets beste og en mer tradisjonell straffeorientering kommer i konflikt også innenfor de mer gjenopprettende ordningene.

Meglings som supplement til straff

I rapporten "Meglings som supplement til straff" foreslår en arbeidsgruppe nedsatt av Justisdepartementets sivilavdeling at det skal gjøres forsøk med meglings i mer alvorlige voldssaker enn de som i dag kommer til konfliktrådene. Arbeidsgruppen foreslår at meglings ikke skal være noe alternativ til en ordinær strafferettslig behandling, men komme i tillegg, og at meglings først skal finne sted etter at endelig dom i saken har falt.

Arbeidsgruppen gjør det selv klart at de her går kortere enn Europarådets rekommandasjon fra 1999 om meglings i straffesaker.³⁹⁶ Europarådet anbefaler at meglings kan brukes enten komplementært eller alternativt til en tradisjonell strafferettslig behandling og at meglings bør være tilgjengelig på alle stadier av rettsprosessen.

Arbeidsgruppen peker også på at gjennom meglingsordningen ligger det til rette for en god ivaretagelse av offeret. I rapporten siteres blant annet tidligere forskningsleder i Home Office i England, Tony Marshall, som i et foredrag for Europarådets ekspertkomité for meglings i straffesaker i 1996, hevdet at meglings er mer egnet i alvorlige voldssaker enn i de bagatelmessige sakene. Likeledes viser de til undersøkelser som peker på at meglings kan være av stor betydning for å unngå en langvarig identifikasjon med offerrollen.

Det virker altså som om arbeidsgruppen i utgangspunktet er svært positive til meglings også i alvorlige voldssaker. Likevel velger de en løsning som etter mitt syn langt på vei vil ødelegge virkningen av meglingsprosessen.

Et hovedpoeng bak meglingsordningene er som kjent å trekke partene mer aktivt inn i problemløsningen, for på den måten å gi dem tilbake en større del av eiendomsretten til konflikten. Men for at meglings skal ha en slik funksjon må de løsninger partene kommer fram til, og de avtaler

³⁹² Innst.S.nr.113 (1999-2000)

³⁹³ Høringsnotat til utkast til Lov om erstatning fra staten for personskade voldt ved straffbar handling (voldsoffererstatningsloven). Justisdepartementet 2000

³⁹⁴ St.meld 25 (1999 - 2000) Lov om fri rettshjelp

³⁹⁵ Meglings som supplement til straff. Rapport fra en arbeidsgruppe nedsatt av Justisdepartementet 2000

³⁹⁶ Recommendation N° R (99) 19 of the Committee of Ministers to Members States concerning Mediation in Penal Matters.

de inngår, være av reell og vesentlig betydning for dem begge. Hvis meglingen bare skal være et supplement til vanlig straffesaksbehandling, og først finne sted etter at dom har falt, vil imidlertid de viktigste spørsmålene allerede være avgjort av retten, og det meste av meglingens betydning vil antakeligvis ha falt bort. Ettersom et eventuelt erstatningskrav fra offeret kan avgjøres under behandlingen av straffesaken, vil heller ikke dette kunne forventes å bli behandlet i meglingen. Å utsette en eventuell behandling av erstatningskravet til meglingen vil neppe være holdbart, ettersom jo denne bygger på frivillig deltakelse fra begge parter, og skadevolder dermed ville kunne forhindre at erstatning ble gitt gjennom å nekte å delta i meglingen.

Ved at meglingen gjøres til et supplement til straffesaken, vil den belastningen mange voldsofre opplever som følge av sakens behandling i rettssystemet snarere øke enn avta. For mange ofre føles nok meglingen som mindre belastende enn en ordinær rettsprosess, men nå skal altså den belastning den tross alt representerer komme som et tillegg til det de allerede har opplevd i selve straffesaken. Jeg frykter det vil gjøre meglingen atskillig mindre attraktiv for mange voldsofre.

Ved at meglingen først skal igangsettes etter at dom i saken har falt, vil heller ikke den belastning det kan medføre for offeret at saken trekker i langdrag, bli mindre. Ved at meglingen kommer etter dommen, risikerer en tvert i mot at tiden forlenges før det kommer i gang en positiv utviklingsprosess for offeret. Arbeidsgruppen anmerker da også i sin rapport at megling ideelt bør finne sted på det tidspunkt partene selv ønsker det, og at det kan være uheldig å vente på en rettsprosess som kan ta lang tid, blant annet fordi dette kan vanskeliggjøre den følelsesmessige bearbeidingen og påvirkningen meglingen kan få.

Arbeidsgruppen mener imidlertid at disse forholdene må tillegges mindre vekt enn hensynet til etterforskningen. De frykter også at skadelidte kan oppleve et moralsk press til å samtykke til megling for å hjelpe gjerningspersonen til å bli frikjent eller få en mildere dom, eller at gjerningsmannens motivasjon for å samtykke til megling før rettsaken kan være å få en mildere dom.

Her kan det se ut til at arbeidsgruppen slipper katten ut av sekken. Vi ser klart hvordan det er hensynet til etterforskningen og muligheten til å få stilt utøveren for retten og å få en fellende dom som blir viktigst, framfor den betydning det kan ha for offeret at meglingen, og den følelsesmessige påvirkning og bearbeiding den innebærer, blir mest mulig effektiv. Dette til tross for at et flertall av arbeidsgruppens medlemmer tydeligvis har vært positive til megling, og vel egentlig har ønsket å gå lenger i retning av å bruke megling som et reelt alternativ. Likevel er altså det som kom ut av gruppens drøftinger bare forslag om et vingeklippet forsøk som ikke kan utfordre den tradisjonelle strafferettstenkingens dominans i kriminalpolitikken.

I en innledning på et seminar om megling som nylig ble holdt på Institutt for kriminologi i Oslo, begrunnet Riksadvokaten i Norge, Tor Axel Bush, hvorfor han mente megling i mer alvorlige voldssaker ikke var aktuelt som alternativ til strafferettslig behandling. Også her var det de tradisjonelle straffeorienterte synspunktene som ble vektlagt, og i følge Bush var det meglingens mangelfulle allmennpreventive virkning og at meglingsløsninger ved alvorlige voldshandlinger ville stride mot publikums rettsfølelse, som gjorde at den aldri ville kunne bli noe alternativ til vanlige straffer. Verken saklige argumenter, erfaringer fra Norge og andre land eller empiriske undersøkelser synes altså å ha noen særlig påvirkning på den øverste påtalemaktens synspunkter og oppfatninger på dette området, i alle fall ikke ennå.

Ny voldsoffererstatningslov

På enkelte områder har likevel mer reparative, gjenopprettende og kompensatoriske tanker gjort seg gjeldende også i Norge og de øvrige nordiske land. Dette er først og fremst i form av erstatningsordninger, enten direkte fra skadevolder, eller hvis dette ikke er mulig, ved at staten rykker inn og betaler ut erstatning. Disse ordningene er relativt like i alle de nordiske landene.³⁹⁷ Den norske

³⁹⁷ Desmond Greer (ed.) *Compensating Crime Victims. A European Survey*, edition iuscrim, Freiburg im Breisgau 1996

ordningen med statlig voldsoffererstatning har til nå ikke vært lovfestet, men hjemlet i et Stortingsvedtak fra 1976.³⁹⁸ Ordningen har vært en såkalt billighetsordning, det vil si at staten har kunnet yte erstatning i den grad en har funnet det rimelig.

Justisdepartementet foreslår nå å lovfeste ordningen, og vil i den sammenheng også foreta enkelte regelendringer. De viktigste av disse er at det maksimale erstatningsbeløpet heves fra 200.000 til en million kroner, og at ordningen ikke lenger skal være en billighetsordning, men en rettighetsordning, ved at voldsofre nå vil få rett til erstatning dersom de oppfyller de kriterier og betingelser loven setter. Ut over dette er endringene i all hovedsak av språklig og lovteknisk art, ved at den praksis som har utviklet seg og dannet presedens nå blir kodifisert i lovteksten.

I forskriftenes opprinnelige forarbeider, og gjentatt og tydeliggjort i høringsnotatet om nytt lovutkast, angis to hovedbegrunnelser for ordningen.³⁹⁹ Den første begrunnelsen går på at samfunnet både har et ansvar for å sikre individet mot voldsovergrep og for å bidra til å reparere skadene der overgrepet ikke lar seg forhindre. Den andre begrunnelsen er at voldsutøverer har et ansvar for sine handlinger. Det siste prinsippet ses som det primære, og statens ansvar kommer bare inn der skadevolderen av ulike grunner ikke er i stand til å sikre at erstatningen blir gitt.

Denne prioriteringen, med skadevolders ansvar som det primære, og statens ansvar som sekundært, eller om en vil subsidiært, medfører at staten bare midlertidig overtar skadevolders rolle som erstatningsyter, samtidig som staten overtar den skadelidtes rettskrav overfor skadevolderen. Hvis skadevolder er kjent, men av ulike grunner ikke er i stand til å betale erstatningen, kan staten reise regresskrav mot ham, og kreve at han betaler tilbake statens utgifter straks han får råd.

Denne regressadgangen kan få en stor, og negativ, betydning for mange voldsofre. Jeg skal kort nevne noen av grunnene til det.

Som følge av regressadgangen blir også skadevolder part i saken, og med partsrettigheter etter forvaltningsloven. Dette fører til at mange voldsofre unnlater å søke voldsoffererstatning. En del er nok engstelige for represalier og nye overgrep fra skadevolder som følge av at han kan bli pålagt å refundere erstatningen. Andre kan ha slektskaps- eller familierelasjoner til skadevolder som medfører at de ikke ønsker å aksentuere konflikten ytterligere, og for enkelte oppleves en hver form for videre kontakt med skadevolder, selv om den er indirekte, som så vond og vanskelig, at de ikke klarer å gjennomføre prosessen.

Det er et krav for å yte erstatning at den straffbare handling uten unødig opphold er anmeldt til politiet med begjæring om straff, og at begjæringen ikke senere er trukket tilbake. Ut fra tilgjengelig forskning, både fra Norge og fra andre land, vet vi at bare en liten andel av voldsepisodene anmeldes. I Norge er denne andelen anslått til ca 12%. Også av de voldstilfeller hvor det har oppstått synlige skader er det bare en mindre andel som anmeldes, i følge Statistisk sentralbyrås Levekårsundersøkelse for 1997 litt over 13%, mens litt over 12% kommer til politiets kjennskap på annen måte.⁴⁰⁰ Også undersøkelser av voldsofre behandlet ved legevakten i Oslo viser at bare en mindre andel av disse har anmeldt volden til politiet.⁴⁰¹

Det kan være flere grunner til at ofre unnlater å anmelde. For enkelte kan nok manglende tro på nytten av å anmelde være viktig. For andre kan det være slik at en nær relasjon til skadevolder medfører at de ikke ønsker vedkommende straffet. Ordningen med offentlig påtale i kvinnemishandlingssaker er

³⁹⁸ *Forskrifter om erstatning fra staten ved personskade voldt ved straffbar handling.* Gitt ved kgl. resolusjon av 23. januar 1981, med hjemmel i Stortingsvedtak av 5. mars 1976, endret ved kgl. Resolusjon av 6. desember 1985.

³⁹⁹ *St. prp. nr. 39 (1975-76) Om bevilgning under kap.424 i samband med innføring av en ordning om erstatning fra staten til ofre for straffbare handlinger*

⁴⁰⁰ Statistisk sentralbyrå: *Levekårsundersøkelsen 1997*

⁴⁰¹ Thomas Haaland: *Hjelp til voldsofre i Oslo.* NIBR-prosjektrapport 1997:29

begrunnet i at mange kvinner trakk anmeldelsen. Norsk og utenlandsk forskning har vist at dette ikke nødvendigvis var fordi kvinnene fryktet represalier fra overgriper hvis de opprettholdt anmeldelsen. For mange kvinners del kan det også være et reelt ønske om å løse konflikten på annen måte enn gjennom straffeforføyninger mot mannen. Forskningen har vist at mange kvinner i denne situasjonen nå velger ikke å anmelde overhodet.⁴⁰²

For voldsofre som av ulike grunner velger ikke å anmelde skadevolderen vil det altså være vanskelig å nå fram med søknad om voldsoffererstatning fra staten. Mange voldsofre, som kan ha opplevd betydelige skadevirkninger av voldshendelsen og med klare behov for erstatning, vil derfor være utelukket fra ordningen.

Det er en forutsetning for å få erstatning at erstatningskravet tas med i en eventuell straffesak mot skadevolderen. Slik den rettslige situasjonen er i dag synes det klart at beviskravene for å bli tilkjent erstatning i straffesaken i praksis vil være tilsvarende de som etter straffeloven kreves for å få en felle dom i selve skyldspørsmålet.⁴⁰³ Dette er betydelig strengere beviskrav enn hva som kreves ut fra erstatningsloven. Sannsynligheten for å få tilkjent erstatning vil derfor være vesentlig større i en sivil erstatningssak enn hvis kravet behandles i straffesaken. Ved at det kreves at erstatningskravet er reist i straffesaken for at det skal kunne søkes om statlig voldsoffererstatning øker altså sannsynligheten for at voldsofre vil få avslått kravet om erstatning, og tvinges til å gå til sivil erstatningssøksmål. Slik den nye forslaget til Lov om fri rettshjelp er utformet vil disse skadelidte ikke ha krav om fri rettshjelp uavhengig av inntekts- og formuesgrensene i loven, men må, dersom de ligger over disse grensene, bekoste advokatbistanden selv.⁴⁰⁴

Som følge av regressmuligheten blir voldsoffererstatningen ikke bare en erkjennelse av at en straffbar handling har funnet sted, men også en utpeking av en bestemt ansvarlig. Dette reiser med nødvendighet en rekke rettssikkerhetsproblemer. Det synes som om disse problemene til nå i hovedsak har blitt behandlet, både rettslig og i den offentlige debatten, i forhold til skadevolder. At en slik debatt reises, og at det stilles strenge rettssikkerhetskrav for å bli dømt til å betale erstatning, er selvsagt positivt. Samtidig medfører de økte rettssikkerhetskravene at det blir vanskeligere for voldsofrene å oppnå erstatning enn det vil være for andre erstatningssøkere. Som departementet selv viser til i sine merknader vil det normalt i sivile søksmål bare kreves sannsynlighetsovervekt for å vinne fram. I og med at det i voldsoffererstatningssakene er et vilkår at en straffbar handling har funnet sted, og at dette vil oppleves som særlig intimiderende for den som blir funnet erstatningspliktig, har tidligere praksis, og nå selve lovteksten, lagt seg på et krav om klar sannsynlighetsovervekt. Så vidt jeg kan forstå medfører dette at voldsofre, både i forhold til erstatningsloven, og nå også klarere uttrykt i forhold til voldsoffererstatningsordningen, kommer i en svakere erstatningsrettslig posisjon enn andre erstatningssøkere.

De strenge bevisregler som legges til grunn i lovutkastet kan medføre at mange erstatningssøkere vil kunne få avslått sine søknader. Dette kan føre til at loven ikke får den positive betydning for voldsofrene som helhet som det utvilsomt er lovgivers intensjon at den skal få. Tvert i mot frykter jeg at loven kan komme til å gjøre mer skade enn godt, ved at mange av de som får avslått søknadene opplever dette som et personlig nederlag, at de føler at de blir nektet oppreisning, mistrodd eller tillagt skylden for de voldshandlinger de har vært utsatt for. Så lenge regressmuligheten består vil det neppe være mulig å unngå denne situasjonen, uten en uholdbar svekkelse av (den påståtte) skadevolderens rettssikkerhet.

Slik kunne jeg fortsatt med å påpeke hvordan prinsippet om skadevolders ansvar, og den regressadgangen som følger av dette, medfører at loven får en utforming som gjør den til en dårligere ordning for ofrene enn dersom staten hadde hatt et selvstendig erstatningsansvar. Hvis

⁴⁰² Kristin Skjærten: *Aktivister, loven og volden*. Institutt for kriminologi, Oslo, 2000

⁴⁰³ Peter Garde og Asbjørn Strandbakken: "Frifunnet for straff – idømt erstatning: Et paradoks?" *Lov og rett nr 1*, 2000.

⁴⁰⁴ *St. meld 25 (1999-2000) Lov om fri rettshjelp*

Justisdepartementet hadde tatt på alvor sitt eget utsagn i forarbeidene, om samfunnets ansvar for å reparere skadene der voldsovergrepene ikke lar seg forhindre, synes jeg et slikt selvstendig erstatningsansvar ville vært en naturlig konsekvens.

Et grunnleggende valg

I begge de to casene jeg har trukket fram, meglingsforsøket og erstatningsloven, står staten overfor et grunnleggende valg. Den ene valgmuligheten består i å prioritere de tradisjonelle straffe- og ansvarsorienterte kriminalpolitiske strategier, med den følge at både meglingsordningen og voldsoffererstatningen blir vesentlige dårligere for ofrene enn de optimalt sett kunne blitt. Den andre muligheten er å vise en noe større dristighet og vilje til nyskapning, gjennom å gjøre meglingsordningen til et reelt alternativ og den statlige voldsoffererstatningsordningen til et selvstendig statlig ansvar, uten regressmulighet. På denne måten ville det være ofrenes behov og ordningenes virkning for ofrene som ville bli prioritert.

Lovforslaget er ennå ikke forelagt Stortinget og meglingsforsøket er ennå ikke satt ut i livet. Det er altså fremdeles tid for departementet og Regjeringen til å endre på forslagene. Dette ville være et viktig bidrag til å minske det gapet vi i dag har mellom de politisk uforpliktende utsagn om samfunnets ansvar for voldsofrene og den faktiske kriminalpolitikkenes prioritering av de tradisjonelle repressive straffeorienterte tiltakene. Eller er det slik at i Norge vil en beholde straffen for en hver pris?

Fortidens narkotikaproblem: Kampen imod øl i Island 1915-1989

Af Helgi Gunnlaugsson

Ølforbudet var uden tvivl et af det største stridsspørgsmål i Island i det 20. århundrede og det behøver ikke at komme som en overraskelse for nogen. Ingen steder i den vestlige verden er det blevet praktiseret at tillade alle former for alkohol undtagen den svageste, nemlig øl. I de fleste andre lande mener man at alkohols skadelighed stiger samtidig med en stigning i alkoholprocenten, hvorfor stærke drikke af myndighederne i højere grad er blevet misbilliget end de svagere. Derfor er der en god grund til at dvæle lidt ved denne kendsgerning og gennemgå indholdet af den pågældende lov og den argumentation for og imod loven der blev praktiseret i Islands Alting.

Øl blev oprindelig forbudt i Island ved det spiritusforbud, der trådte i kraft i 1915 med en ændring af loven i 1922, hvorved spanske vine blev tilladt som eneste form for alkohol og udelukkende vin fra Spanien, noget der navnlig blev styret af politiske og handelssynspunkter, men ikke en af velovervejede alkoholpolitik. I 1935 blev siden import og salg af alle former for alkohol undtagen øl tilladt og sådan forholdt det sig indtil 1989, da salg og produktion af øl endelig blev tilladt. I mellemtiden var forslag om tilladelse til øl blevet forelagt Altinget omkring 20 gange, før forbudet endelig ved lov blev ophævet. Oprindelsen til ølforbudet var nærmest et "uheld" i begyndelsen. Øllet blev ofret som et kompromis mellem stridende magter for at gøre det nemmere at gennemføre ophævelsen af alkoholforbudet i 1934 (Gunnlaugsson og Galliher, 1986). Modstanderne af alkohol fik gennemført et forbud mod øl mens modstanderne af forbudet fik gennemført tilladelse til øvrige former for alkohol. Begge parter opnåede derfor således en vis fortjeneste og kunne være rimelig tilfredse.

Hovedargumentet med ølforbudet bestod ikke mindst af, at øl navnlig var en trussel for ungdommen og arbejderklassen og at islændingenes samlede alkoholforbrug ville stige og dermed også adskillige problemer i tilknytning hertil. Jeg vil i det følgende (Gunnlaugsson og Galliher, 1987) give et indblik i nogle Altingsmedlemmers udsagn mod øl, som klart viser den argumentation, der længe karakteriserede modstanderne af øl:

“Erfaringen har vist, såvel her i landet som andre steder, hvor der har været muligheder for at vælge både spiritus og øl, at vejen mod alkoholisme og drikfældighed karakteriseredes ved at de unge begyndte med øl og på den måde lærte alkohols beruselseffekt at kende. Herefter blev det så stærkere og stærkere. De gad ikke vente på beruselseffekten af øl, de ville have den hurtigst muligt og gik da over til spiritus. Men det var øl, der vækkede lysten til alkohol” (1934).

Disse kloge ord har haft stor effekt og været brugt utallige gange sidenhen; at de unge lærer alkohol at kende via øl, som fører dem støt til stærkere drikke. Disse argumenter svarer stort set til dem som er fremkommet om forbud mod cannabis i USA (Himmelstein, 1983), hvor det er blevet hævdet, at cannabis især truede de unge. Heri findes også det såkaldte "stepping stone" synspunkt, nemlig at øl fører til forbrug af stærkere drikke. Dette argument er også hyppigt blevet brugt mod cannabis; at forbrug af disse stoffer støt fører til afhængighed af stærk narkotika (Kaplan, 1970).

Tilhængerne af øl mente på den anden side at det var en højst besynderlig foranstaltning at forbyde øl, når stærkere drikke var tilladt og påpegede, at netop øl snarere end stærkere drikke kunne forbedre alkoholkulturen, ikke alene blandt ungdommen, men blandt hele den islandske befolkning. Deres argumentation fik dog åbenbart ringe tilslutning i Altinget igennem tiden.

Lad os igen se på Altingsmedlemmernes argumentation mod øl, denne gang i 1960:

"Ved forslagsstilleren slet ikke, at alle fabrikker og værfter i Storbritannien lukker arbejderne inde i arbejdstiden og sørger specielt for, at ingen bliver lukket ud før alle værtshuse med sikkerhed er blevet lukket?"

"... at det kunne være nemt for arbejderne at snuppe en øl til forfriskning, ikke mindst hvis man bilder dem ind at det er en sund, vitaminrig og helsebringende drik."

"Og jeg mener og har lagt mærke til, at denne propaganda om, hvor godt det 3,5% stærke øl er, allerede er begyndt at sive ind hos ungdommen. For nogle dage siden hørte jeg en 13 årig dreng hævde, at de unge absolut måtte få øllet, det ville da være en stor hjælp at have sådanne drikke at hive sig op med om morgenen, før de gik i skole, og det ville også være hensigtsmæssigt for hjemmene. Det ville jo være meget nemmere at snuppe en øl i fadeburet end at gå i gang med at lave kaffe eller te."

Og i 1968 gav et Altingsmedlem på følgende måde udtryk for sine tanker om de Altingsmedlemmer som var for øl:

"Sandsynligvis er det forslagsstillernes personlige længsel som står bag forslaget. De er nok tørstige og sandsynligvis plaget af mindreværdskomplekser, fordi deres figur er anderledes end de gerne ville have den. De regner med, at de bliver højere værdsat af medborgerne, hvis de bliver fyldigere om taljen, har vel hørt at øldrunk resulterede i større maver, de såkaldte ølvommer, hvad de anser for attråværdigt ... De kunne tage til København i sommer og besøge værtshusene. Med flittig druk ville de nok have samlet anselige vommer til efteråret, så de kunne møde op i Altinget, friske og velnærede, i al fald tykke om midten, frie for mindreværdskomplekser og godt udrustede til lovgiverarbejdet."

Ølforbudets karakter og politiske mønster

Hvis øllets historie i Altinget undersøges i sin helhed, bliver undersøgeren først forbavset over, hvor beskedne i virkeligheden de fleste forslag er. Her er der overhoved kun blevet regnet med en islandsk produktion og ikke nogen import af øl og desuden er de alene rettet mod tilladelse til øl som kun var 1-2,5% stærkere end det, der allerede var tilladt ved lov. Til trods for denne beskedenhed mødte de stor modstand i Altinget, hvad der absolut tilkendegiver, at det her snarere var tale om en følelsessag end en sag, hvis udfald indholdsmæssigt var af stor vigtighed.

For at understøtte denne vurdering bør der peges på at i de fleste steder i Island kunne vi få fat i øl til trods for forbudet. Hjemmebryg var længe en af islændingenes største hobbyer, sømænd, der sejlede til udlandet medbragte øl til personlig brug, en "ølblanding" (lys øl og spiritus) blev solgt på værtshuse overalt under ølforbudets sidste år, og rejsende kunne fra 1979 medbringe øl via frihavnen i Keflavik. Her var der derfor absolut et spørgsmål om en symbolsk lovgivning af samme beskaffenhed som Gusfields (1963) fortolkning af alkoholforbudet i USA, men ikke et spørgsmål om en lov, der var trykt forankret ved indholdsmæssige forudsætninger. Det samme kan ganske vist delvis hævdes om cannabis, som overalt ser ud til at være tilgængeligt for dem, der er interesseret i at få fat i stoffet og det, at stoffet er forbudt, ser ikke ud til at spille en stor rolle angående udbudet heraf. Og det latterlige i denne sammenhæng med forbudet er, at oprindelsen til ølforbudet var nærmest et "uheld" i begyndelsen. Øllet blev ofret som et kompromis mellem stridende magter for at gøre det nemmere at gennemføre ophævelsen af alkoholforbudet i 1934 (Gunnlaugsson og Galliher, 1986).

Hvilke politiske kræfter stod bag denne lovgivning? Kan man spore et bestemt mønster eller var der her tale om en tværpolitisk lovgivning, som man somme tider har hævdet? Det skete ret sjældent, i hvert fald i begyndelsen, at forslag om tilladelse til øl førte til afstemning i Altinget, men ved nærmere undersøgelse af mønstret bliver det klart, at støtten til forslagene havde en stor tilbøjelighed til at stamme fra Selvstændighedspartiet, hvis program præges af borgerlig ideologi, mens modstanden var stærkere knyttet til Fremskridspartiet, som længe var et traditionelt bonde- og provinsparti, samt til arbejderklassens partier.

Modstand på landet mod alkohol er velkendt fra andre lande, for eksempel i USA, hvor det først og fremmest var folk fra provinsen som stod bag alkoholforbudet i begyndelsen af det 20. århundrede (Gusfield, 1963). Modstanden mod øl hos arbejderklassens partier er i midlertid mere forbavsende, især argumentationen bag deres modstand. Disse partiers repræsentanter pegede bestandigt på, at

ølforbudet beskyttede specielt deres vælgere og at hvis øl blev tilladt, ville arbejdernes svaghed komme til syne i daglig beruselse på arbejdspladsen og i fritiden. Repræsentanterne til arbejderklassens partier undervurderer derfor unægtelig deres vælgere og mener, at de ikke er som andre mennesker. I USA forholdt sagen sig anderledes og alkoholforbudet havde ringe støtte blandt arbejderforeningerne, som mente, at forbudet først og fremmest var rettet mod dem, mens det kun i ringe grad rettede sig mod andre samfundsklasser (Timberlake, 1966).

Følgerne af ølforbudet

Men hvorfor blev ølforbudet ophævet i 1989 og ikke før eller endda senere? Forskellige grunde kan påpeges (Gunnlaugsson og Galliher, 2000). For det første var islændingenes støtte til øllet vokset støt under 80'erne, både i Reykjavik og i provinsen, hvad der unægteligt øvede pres på Altinget om at ophæve forbudet. Mange mente endvidere, at det var en utålelig forskelsbehandling, at kun de som havde råd til at rejse til andre lande kunne købe øl og medbringe det til landet. Ølefterligningen, som blev lavet af spiritus og lys øl, genspejlede også efter manges mening lovens tvivlsomme karakter.

Modstanden mod øl havde været størst blandt provinsens beboere og deres Altingsmedlemmer samt blandt repræsentanterne for arbejderklassens partier. Med samfundets stigende støtte til forbudets ophævelse og en voksende urbanisering blev denne deling så småt slettet. Det islandske samfund havde ændret sig fuldstændigt med hensyn til udvikling af bosættelse og erhvervsliv. Knap 90% af nationen boede i byer, da forbudet blev ophævet, og inddelingen i erhverv svarede til andre vestlige lande.

Der er andre faktorer end voksende urbanisering og ændret valgkredsordning af Altinget som er medvirkende til ophævelsen af forbudet. Island har i de sidste år i stadig større grad knyttet sig til det internationale miljø og er ved at blive en del af det. I 1950, da islændingenes indbyggertal var på omtrent 150.000, tog 4.300 islændinge til udlandet og 4.400 turister besøgte landet. I 1970 var der sket væsentlige ændringer hvor omtrent 27.000 islændinge rejste til udlandet og ca. 53.000 turister besøgte landet. I 1988, da ølforbudet blev ophævet i Altinget, rejste omkring 150.000 islændinge til udlandet, hvad der udgør gennemsnitligt mere en to tredjedele af befolkningen, og omtrent 130.000 udenlandske turister besøgte landet. Udviklingen er et klart tegn på, at islændingenes geografiske isolation er blevet brudt og at en stor del af nationen har lært andre vestlige landes kultur, inklusive øldruk, at kende. Landets åbning, både udad og indad, har således lidt efter lidt undergravet ølforbudets eksistens.

Udviklingen af det islandske samfund i retning af moderne samfundsforhold dækker flere punkter. Myndighedernes alkoholpolitik har bevæget sig ad friere baner i de sidste år. I 1954 fandtes der kun én restaurant med udskænkingsret i Island. I 1980 var sådanne restauranter blevet 37, i 1988 var antallet 148 og i 1994 var de blevet 322. Den samme udvikling kan ses i antallet af vinbutikker, som var kun 7 i hele landet i 1962, men var blevet 24 i 1994.

Indflydelsen af øl på totalforbruget og drikkemønstret

Hvilken indflydelse har en mere liberal alkoholpolitik haft på totalforbruget af alkohol i Island? Kigger man på Statens vin- og tobaksmonopols statistik, ser man at der er sket en stigning i islændingenes alkoholforbrug i de sidste tredive år. I 1966 udgjorde totalforbruget af alkohol 2,33 liter pro persona, mens det i 1976 var steget til 2,88 liter. Stigningen af totalforbruget var således begyndt før lovgivningen blev mere liberal. I 1988, da ølforbudet blev ophævet, var alkoholforbruget steget til 3,35 liter pro persona. I 1990, det første hele år efter ophævelsen af forbudet, steg forbruget til 3,93 liter pro persona, hvad der udgør en 15% stigning fra det sidste år inden øl blev tilladt. I 1995 var forbruget derimod sunket til 3,6 liter pro persona, som ikke er stort mere end det var før forbudets ophævelse.

Selv om der er tale om en stigning i alkoholforbruget i Island i de sidste år drikker islændingene stadigvæk mindre end de fleste vestlige nationer (World Drink Trends, 1996). En mere liberal alkoholpolitik har unægteligt bidraget til et større totalforbrug af alkohol, selv om det er lige så sikkert

at ølforbudets ophævelse kun udgjorde ét led af mange i denne stigning. Forbrugsmønstret ser også ud til at have ændret sig og andelen af stærke drikke er faldet betydeligt. Det kan argumenteres for, at omgangen med alkohol generelt er blevet bedre i Island, mens problemer i forbindelse med alkoholisme ikke er blevet mindre. Indførelsen af øl førte dog ikke til alkoholforbrug på arbejdspladsen eller et større alkoholforbrug blandt arbejderne end andre, som modstanderne af øl længe havde frygtet. På den anden side er det sandsynligt, at der er tale om hyppigere forbrug af alkohol i Island efter indførelsen af øl, men eventuelt i mindre mængder. Der er dog tegn på, at ungdommens forbrug er steget mere end de øvrige aldersgrupper (Aldís Yngvadóttir et al., 1998). Samtidig med en ændring i samfundsstrukturen i Island og et mere åbent samfund er islændingenes købekraft og fritid vokset og holdningen til alkohol er mere i retning af det man har i andre vesteuropæiske lande og på samme måde er totalforbruget af alkohol steget.

Ophævelsen af ølforbudet betød dog ikke slutningen af islændingenes kamp mod russtoffer. I kølvandet fulgte en fornyet kraft i islændingenes modstand mod narkotika, som har været nærmest uafbrudt i de sidste ti år af det 20. århundrede. Men selv om der her er tale om en beslægtet sagsgruppe, er det stof til en anden og større rapport.

Referenser

- Gunnlaugsson, Helgi og John F. Galliher (1986). "Prohibition of Beer in Iceland: An International Test of Symbolic Politics". *Law & Society Review*. Volume 20, Number 3: 335-353.
- Gunnlaugsson, Helgi og John F. Galliher (1987). "Om symbolisk politik och ölförbudet paa Island". *Alkoholpolitik. Tidskrift för nordisk alkoholforskning*. Vol. 4: 117-124.
- Gunnlaugsson, Helgi og John F. Galliher (2000). *Wayward Icelanders: Punishment, Boundary Maintenance and the Creation of Crime*. Madison: The University of Wisconsin Press.
- Gusfield, Joseph R. (1963). *Symbolic Crusade: Status Politics and the American Temperance Movement*. Chicago: University of Illinois Press.
- Himmelstein, Jerome L. (1983). *The Strange Career of Marihuana: Politics and Ideology of Drug Control in America*. Westport, CT: Greenwood Press.
- Kaplan, John (1970). *Marihuana-The New Prohibition*. New York: World Publishing Company.
- Yngvadottir, Aldis, Arni Einarsson og Gudni Bjornsson (1998). *Afengis og fíkniefnamal: Throun og stada*. Reykjavik: Fraedslumidstod i fíknivornum.
- World Drink Trends (1996). *Produktschap voor gedistilleerde dranken*. Henley-on-Thames: NTC Publications.

Møter mellom tatere og det norske samfunnet i 400 år⁴⁰⁵

Af Hedda Giertsen

Det fins mange slags møter mellom tatere og det norske samfunnet gjennom 400 år. Her sees de ut fra om tatere ble forsøkt utstøtt, integrert eller assimilert i det norske samfunnet.⁴⁰⁶ Ulike reaksjoner og tiltak overfor tatere henger sammen med hvordan de ble oppfattet til forskjellige tider, noe som også tas med i diskusjonen. Med utgangspunkt i reaksjoner og tiltak overfor tatere, er deres 400-årige norske historie delt inn i tre perioder.

I) 1536 TIL 1850

Spørsmålet om tatere ble integrert eller assimilert i denne perioden diskuteres i forhold til fem områder.

Ut fra *loven*, slik Eilert Sundt (1850/1974) beskriver den, er det tydelig at tatere skulle støtes ut av samfunnet. Da tatere første gang ble nevnt i en lov i 1536, i Kristian III's lov, ble det bestemt at de skulle jages ut av landet. Senere, i 1589 under Kristian IV, ble loven skjerpet. Fortsatt var det slik at: "Tatere som omløbe og besvige folk med deres bedrageri, løgn, tyveri og trolddom" skulle pågripes og fogden skulle ta fra dem det de hadde. Men nå skulle i tillegg: "deres anførere på livet straffes ... og de andre inden vis tid at rømme riget". Den som hjalp tatere og holdt dem skjult, skulle "bøde til sit herskab for hver nat og for hver person som den, der huser fredløse". Denne bestemmelsen sto ved lag i nesten 300 år, frem til 1842.

Ut fra loven så det ganske strengt ut for tatere, men spørsmålet er om den ble *håndhevet*. I følge Sundt er det sannsynlig at det skjedde én gang, da to menn som ble beskrevet som 'svertede sigenere' ble halshugget i Trondheim i 1737. Den lokale stiftsbefalingsmannen ville sette et fantefølge i tukthus, men Stattholderen mente at loven måtte følges og de to lederne halshugges. Sundt skriver videre at den lokale embetsmannen senere omhyggelig unnlot å bruke betegnelsen 'svertede sigenere' eller 'tatere' - antakelig for å unngå "de uhyggelige bøddelforretninger".

Hva betydde dette, at det ikke fantes tatere eller 'sigenere'? Eller at lensmenn og politi lot dem farte omkring som de ønsket? Ingen av delene. Taterfølger fantes, men de fikk ikke reise rundt som de ønsket, for myndighetene hadde andre regler enn taterparagrafen de kunne bruke. Om de kalte tatere 'omstreifere' og 'løsgjengere' var det ikke noe problem - da kunne de settes i tukthus om de reiste rundt. Og også på et annet grunnlag: det var ulovlig utfra konkubinatsbestemmelsen å leve sammen uten å være gift. Tatere brøt denne bestemmelsen. Men for å giftes måtte du være konfirmert, og for å bli det måtte du kunne lese. Så tatere ble satt i tukthus for å lære å lese, for så å kunne gifte seg.

Om vi ikke bare ser på lover og regler, men også håndhevelse, ble tatere likevel ikke støtt ut av samfunnet, men forsøkt kontrollert og integrert som løsgjengere.

Samtidig var det slik at tatere ble jaget, og *utstøtt av lokalsamfunnet*. Ståarkongen⁴⁰⁷ i kommunene hadde myndighet til å jage tatere ut av kommunen, for om folk ble værende, kunne de bli en økonomisk utgift hvis kommunen måtte understøtte dem. Det hendte også at naboer ikke ville la tatere slå seg ned i deres nabolag. Helt opp til våre dager opplever tatere at "huset er solgt eller leid bort likevel" når utleieren skjønner at de er tatere, selv om de allerede er lovet huset. Det hender også at campingplasser setter opp skilt om at reisende ikke har adgang (Biri, 1998).

⁴⁰⁵ Jeg har arbeidet med dette temaet både i forbindelse med doktoravhandling (Giertsen 2000) og et tverrfaglig prosjekt i regi av Norges forskningsråd, ledet av Bjørn Hvinden NTNU. Dette prosjektet har gjort det mulig å bringe diskusjonen om tateres møter med det norske samfunnet frem til våre dager. Rapporter fra prosjektet er Linda Dyrild og Lise Bjerkan 1999, Hjørdis Fodstad 1999, Per Haave 2000, Karen-Sofie Pettersen 1997, 1999 og Anne Berit Sandvik 1999. Det vil også bli gitt ut en antologi i 2000, redigert av Bjørn Hvinden.

⁴⁰⁶ Med 'integrert' menes at personer fra en minoritet deltar i en samfunnssektor på linje med andre, for eksempel i arbeidsliv, skole osv, slik at en person kan være integrert på noen måter, men ikke på andre, for eksempel når det gjelder religion. Med 'assimilert' menes at personer fra en minoritet integreres i alle sektorer og tilegner seg storsamfunnets sentrale tenkemåter og gjør dem til sine.

⁴⁰⁷ Ståarkongen er en norsk versjon av det danske stådderkongen. Ragnhild Schlüter (1993) skriver at navnet kommer av det danske 'stodder' som nærmest betyr en fattig stakkar eller fant (s. 74).

Et annet eksempel på jaging og utstøting av lokalsamfunnet er fantejakter som foregikk på 1600- og 1700-tallet (Tore Lande Moe 1974). Fra 1710 ble bøndene pålagt å arrangere årlige fantejakter. Schlüter (1993) forteller at den siste fantejakten fant sted i 1907 i Flå, hvor 1000 mann deltok.

Men igjen må bildet nyanseres, for om vi ser på reguleringer av *arbeidslivet* dukker taterne opp i enkelte bestemmelser som tyder på at taterne solgte varer og tjenester til bøndene. I en forordning fra 1754 står det at "Kjeddelflikkere, Hægtmakere, Grydesmede, Hesteskjærere og andre deslige som kan ansees at stryge Landet igjennem, maa ej opholde sig paa Landet uden de have Amtmandens Tilladelse ..." (§ 19).

En annen kilde som forteller om tateres arbeid er Fantefortegnelsen av 1842 som beskriver 700 taterne blant annet ut fra yrke. En lang rekke håndverk er nevnt, som metallarbeid, støping, smiing osv, vevskjebinding osv. Disse håndverkene var tilpasset taternes situasjon ved at håndverkene krevde billig råmateriale som de delvis fant i naturen, for eksempel til vevskjeer; ved at opplæringen kunne foregå i familien, og fordi varer og tjenester krevde et stort oppland, slik at det var nødvendig å reise.

Tjenester, som hesteskjæring og det å flå selvdøde dyr var også tilpasset reisingen.⁴⁰⁸ Også dette krevde et stort oppland. I tillegg var det stigmatisert, men ved å reise videre, unngikk de at stigmaet festet seg. Sundt (1974) forteller om noen taterne som hadde slaktet og flådd en hest i en bygd i Romsdalen. En del av lønnen var en flaske brennevin og da de hadde fått den, skar de et stykke av hesten og rigget i stand et bål, "stegte, åd og drak og holdt sig lystige på dette for de sammenstimlede Bønder så afskyelige måltid" (s. 105). Så takket de for seg og lederen for flokken sa da de dro, at han håpet bonden hadde en like fet og velmakende hest neste gang de dro forbi.

I denne perioden er *Kirken* også mektig og viktig for folk og den unnlot ikke å uttale seg om taterne. Ifølge Troels Lund (1929-1931) ble taterne i Sverige og Danmark-Norge ikke bare utstøtt av det borgerlige samfunn, men også av det geistlige "der efter datidens Oppfattelse maatte ramme Taterne langt haardere, ikke blot for Tid, men for Evighed" (s. 82). Lund forteller om en dansk biskop som i 1578 sendte ut en befaling til prestene:

Naar her kommer Taterne i Landet, som her plejer at komme stundom, da skal ingen Præstemand vie saadanne sammen i Ægteskab, ej heller give dem Sakramentet, men lade dem dø, som det var Tyrker, og begraves uden Kirkegaarden som Hedninger. Vil de have deres Børn døbt, maa de selv døbe dem (s. st.).

Dette gjorde taternes stilling vanskeligere. Tidligere hadde de vakt medlidenhet, nå ble sett med gru og redsel som djevelens barn, som den evige pine med rette ventet på, sier Lund (s. st.).

I årene 1536 til ca 1850 er det tydelig at taterne ble forsøkt utstøtt av verdslige og kirkelige myndigheter og ble jaget i lokalsamfunnet, samtidig som noen av dem var integrert i arbeidssektoren. Oppfatningen eller konstruksjonen, av taterne må ha vært forskjellig, alt etter hvem som hadde med dem å gjøre og i hvilke sammenhenger. Å være tater var derfor ikke noe entydig i datidens samfunn heller.

II) 1850-1986

Denne perioden er i hovedsak preget av at taterne skulle *assimileres*. Tanken var, for å si det med Claude Levi-Strauss (1998), at taterne ikke lenger skulle støtes ut, men slukes opp i og bli en del av den norske folkekroppen. Han kaller denne måten å behandle avvikere på for 'antropofagisk', menneskeetermåten, i motsetning til den antropoemiske, utstøtingsmåten.

I denne perioden skjedde det en endring i myndighetenes oppfatning av taterne. Den kommer til uttrykk i og kan knyttes til iallfall to momenter. Det ene er *fantetellingen* i 1842. Det var første gang taterne ble telt, det foregikk parallelt med en folketelling, og 223 følger og 1.145 personer ble registret (Folk og Fant 1987). Dette tyder på at myndighetene ikke lenger så 'fanteplagen' som noe som bare angikk taterne og den enkelte, plagete bonde, men noe de hadde ansvar for å gjøre noe med. Det er på

⁴⁰⁸ Det er uenighet om taterne drev med dette. Moe (1974) mener at de gjorde det til ut på 1700-tallet, og at det senere ble det overtatt av andre. Taterne jeg har snakket med sier at taterne aldri drev med slikt urent arbeid.

denne tiden den moderne staten begynner å ta form, den trengte ansvar og oppgaver, og 'fanteplagen' kunne bidra til statsbyggingen.⁴⁰⁹

Det andre momentet er *Eilert Sundt* (1817-1875). En dag i 1847 underviste han tukthusfanger i Katekismen og oppdaget to lysende øyne som fulgte ham fra en mørk krok, så intenst at han ble uhyggelig stemt der han gikk frem og tilbake over gulvet. Senere kom han i snakk med fangen som var tater, og som fortalte Sundt om religionen og språket – og dermed brøt en uskreven lov blant taterne. For Sundt ble dette et vendepunkt da han oppdaget at taterne, som ble regnet blant samfunnets avskum, hadde et språk som var i slekt med "det høit beundrede sanskrit". Dermed fremsto taterne ikke lenger bare som 'samfunnets bunnfall', men som etterkommere av et gammelt kulturfolk som hadde kommet på avveie. De fremsto ikke lenger bare som ville og usiviliserte, men også som ulykkelige og elendige. Utstøting var ikke lenger fornuftig, men assimilering og integrering. Og taterne trengte ikke bare styring og kontroll, men også hjelp, materielt og åndelig for å finne tilbake til 'den rette vei'.

Denne dobbelte oppfatningen kom til å prege ikke bare Sundt og hans arbeid, men også hans etterfølger *Misjonens* som arbeidet med tatersaken fra 1897 til 1986.

Men hvordan skulle man hjelpe? Sundt og *Misjonens* så reisingen som årsak til taternes problem, dette måtte forandres. To typer tiltak pekte seg ut: *bosetting*, hvor målet var å få voksne og familier bort fra landeveien og inn i hus;⁴¹⁰ og *tiltak overfor barna* hvor tanken var å ta barna så tidlig som mulig fra foreldrene slik at de ikke skulle bli vant til reisingen. Kort sagt satset *Misjonen* på omskolering.

Tanken om å hjelpe og kontrollere inngikk i en større sammenheng, nemlig å utrydde - ikke taterne som person, slik utvisning og dødsstraff i sin tid tok sikte på - men deres kultur, livsstil og identitet. Myhre, bestyrer på Svanviken arbeidskoloni, sa i et intervju i *Aktuell* i 1963:

Det vi gjør, er bevisst å utrydde et folks egenart. Vi prøver å løsrive dem fra forbindelsen med slekten som de har følt seg knyttet til med sterke bånd. Vi prøver å gi dem eiendom og forpliktelser, vaner og behov som ikke lar seg forene med den omstreifertilværelsen de har vært vant med, og som deres forfedre har levet gjennom århundrer.

Det er en radikal fremgangsmåte, og vi må riktignok spørre oss: Har vi rett til det? (Aktuell nr. 3 1963, i Ellen Marie Marvik 1983, s. 39, 40).

Svaret var åpenbart 'ja'. Ett av *Misjonens* slagord "Redder du barnet, redder du slekten" tyder også på at tanken var å utrydde taternes kultur.

Lyktes Sundt og *Misjonen*, ble taternes kultur utryddet og taterne assimilert? I 12 år, fra 1854 til 1866, fikk Eilert Sundt bevilgning fra Stortinget for å arbeide med taterne, og det gjorde han. Han skrev fem og begynte på en sjettede beretning; rapporterte at 300 taterne var tatt fra landeveien og 256 barn fra sine foreldre. Men Stortinget var misfornøyd med innsatsen og innstilte bevilgningen i 1866. Senere har H.O. Christophersen (1974) ment at "Sundts arbeid med fantesaken var en mesterlig innsats" (s. XI). Sundt ble bitter, ikke bare på Stortinget som ikke bevilget flere penger, men også på taterne som ikke ville la seg sivilisere. Han endret etterhvert oppfatning av hva som var passende tiltak og mente mot slutten at tvangsarbeid og steinbrudd var egnet for å bøye deres vilje og strie sinn.

Misjonens, derimot, lyktes, iallfall som organisasjon: I årene etter stiftelsen⁴¹¹ besto den av 71 kretser og 280 lokale foreninger og utga to blader.⁴¹² Organisasjonen besto i nesten 90 år og overlevde store endringer i det norske samfunnet. Og den mottok statlig støtte til barne- og bosettingsarbeidet i rundt 70 år.

Misjonens lyktes i barnearbeidet ved at den fikk ansvaret for mange barn, beregnet til i alt 1.500, som ble plassert i barneinstitusjon, fosterhjem og skolehjem og spesialskoler. Noen barn ble levert av moren hvis hun var alene og syntes det ble for mye (Sandvik 1999). I andre tilfeller overtok

⁴⁰⁹ 'Nattvekterstaten' hadde også sett taterne som et problem de måtte gjøre noe med gjennom lover og kontrolltiltak. Men slike oppgaver var nok enda viktigere for en gryende velferdsstat. Tove Stang Dahl (1978) ser Vergerådsloven av 1896 i dette perspektivet, og mener at statens behov for velferdsoppgaver var en av flere grunner som ikke hadde med barnas beste å gjøre, som bidro til denne loven.

⁴¹⁰ Bosettingstiltak var hjemlet i løsgjengerloven 1900, § 7.

⁴¹¹ Se Joar Tranøy (1988) som beskriver opprettelsen av *Misjonens*.

⁴¹² "Paa Hjemveien" (1898-1980) og barnebladet "Måltrosten" (1903-1942).

Misjonen ansvaret etter vedtak i vergeråd eller barnevernsnemnd.⁴¹³ En av dem som ble tatt fra foreldre etter vedtak, forteller:

Jeg ble tatt av barnevernsnemnda. De fattet et vedtak. Det var kidnapping, på en måte ... Det er vanskelig for deg å forestille deg hvordan det egentlig var. La oss si at du var i et fremmed land. ... Så kommer noen og griper tak i deg mens du holder i moren din, og de river deg løs og tar deg med seg. Og setter deg i bilen og kjører. Og du ser moren din løpe etter bilen til hun stuper med ansiktet ned i veien. Elleve år gammel. Og du visste ikke om noen annen tilværelse enn akkurat den indre kjernen av familien (s. 43)⁴¹⁴

Men det var ikke alltid slik at Misjonen overtok ansvaret etter lovlig vedtak. Det hendte de var svært ivrige i tjenesten. I 1978 hadde Misjonen ansvaret for fem barn som det ikke var fattet lovlig vedtak for (NOU 1980:42, s. 68-9). Kidnapping kalles det også. Frans Pettersen opplevde dette og forteller om hendelsen da han var to år. Foreldre, besteforeldre, onkler og tanter hadde slått leir i Vestfold et sted. Da kom en sort bil. Man kan tenke seg hvordan skrekken spredte seg blant de voksne da bilen stanset og et par mørkkledde menn kom ut og gikk mot toåringen. Moren var ikke der akkurat da, og de andre voksne klarte ikke å hindre det som nå skjedde: Gutten ble tatt med inn i bilen, fikk en lue over hodet og ble kjørt av sted. Det tok mange år før han så familien igjen. Man kan tenke seg morens fortvilelse da hun om tilbake.⁴¹⁵ Og man kan tenke seg Misjonens opplevelse av å ha reddet en sjel. Han som forteller har papirer på at Vergerådet fattet vedtak om overtakelse en tid *etter* at han ble tatt - og sier i et intervju: "Redselen sitter hardt i. I hver familie var det nære slektninger som forsvant og som ingen har sett senere" (Frans Pettersen 1993).

Selv i dag henger skrekken i for at barnevernet skal komme og ta barna. Marvik (1991) har snakket med tater som forteller at de isolerte seg av redsel for at barna skulle bli tatt. Noen hadde vært på institusjon selv, og mange hadde eksempler i slekten på familier som mistet barna. Anita forteller:

Da Gustav kom i fengsel satt jeg att med de fire ungane. Like før hadde vi fått leie en liten leilighet ikke langt fra der han skulle være i fengsel. Jeg måtte gå til sosialkontoret for å få noe å leve av. Der spurte dem og grov om altslags, og de visste at vi var reisendes. Og vet du, at de kom hjem til oss, pekte rundt og sa at her var det ikke plass til leksepulter. Samme natt fór vi, ellers hadde de tatt ungane (s. 46).

Lyktes Misjonen i å gjøre taterbarna norske? Man kan iallfall si at de prøvde. Når barna kom til barneinstitusjon og spesialskoler måtte jentene klippe håret og de fikk institusjonens klær, slike elementer som inngår i det Goffman (1967) kaller mortifikasjonsprosessen. Men Misjonen gikk lenger. Noen steder fikk jentene ikke lenger hete taternavn som Karoline, Lovinia, Edvine, men måtte bytte til trauste, norske navn. De ble fratatt etternavn for at søsken ikke skulle kjenne hverandre igjen, noe de heller ikke gjorde. Først som voksne oppdaget de at de var søsken som hadde vokst opp på samme barneinstitusjon (Sandvik 1999).

Barna ble brutt ned på flere måter. De fikk høre av de ansatte at foreldrene "... de bare drikker og er ikke glad i dere... At de bare avlet barn og, ... nesten som om de var dyr" (Sandvik 1999, s. 259); hvor fæl slekten deres var, eller om taterne: "Bestyrerinnen pratet mye om det, at mitt folk var så fæle og sånne greier" (s.st.). "At de mente det at vi var annenrangs borgere, det visste vi" (s. 256). Dyrloid og Bjerkan (1999) har intervjuet taterne, blant annet Odd som forteller at han ble tatt fra mora da det var bitende kaldt og han var alvorlig syk. Han mener at omsorgsovertakelsen reddet livet hans, men samtidig er minnene fra barnehjemmet dystre og inneholder mye brutalitet, slag og spark. ""De sa de skulle banke taterdjevelen ut av oss," minnes han" (s. 23).

⁴¹³ Slike vedtak var hjemlet i vergerådsloven av 1896 og barnevernsloven av 1953.

⁴¹⁴ Se også Karen-Sofie Pettersen (1999) som beskriver hvordan Misjonen argumenterte sterkt overfor vergeråd/barnevernsnemnd for at de skulle fatte vedtak om å overta omsorgen fra foreldrene eller ikke vedta at foreldrene skulle få igjen omsorgen for barna.

⁴¹⁵ Sofie Pettersen heter hun og har fortalt hva som hendte i en dokumentarfilm (Ellen Aanesen 1994) og i intervjuer blant annet i Henne nr. 1 2000, s. 27-31.

Barna ble også brutt ned gjennom overgrep og straffer som spark, slag, spyling med kaldt vann, sengestraff, innesperring. Ni av de ti Sandvik (1999) snakket med, fortalte om slike straffer, som i dette tilfellet:

Han var ikke gammel, han var vel fem år. Han banna! Det var første gang jeg fikk se at noen fikk juling. Da brukte de en svepe på ham. Bruno-svepa, het den, etter en hund. Og så ble han kastet i mørkekjelleren. Og han gråt, vet du. Unger er jo redd for mørket. (Sandvik 1999, s. 123).

En annen historie:

Jeg husker en, han skrek akkurat som om det var fra djevelens hule når han satt i koksbingen. Det var sånne dumpe skrik, sånn dempet, akkurat som om det kom fra en annen planet. Du skulle sett, når han kom ut, øynene gikk som.... Han var helt i panikk, vet du (Sandvik 1999, s.134).

Barna reagerte på forskjellige måter. Noen klarte seg ikke. Det ble for mye for dem, de ble gale og sendt på sinnssykehus. En begynte tidlig å skrive og skapte seg sin egen verden på denne måten.

Andre reagerte med motstand og trass:

Å komme dit [på spesialskolen], det var helt forferdelig. For å overleve, sånn at jeg ikke skulle bli gal, så måtte jeg ta igjen, være stri. Jeg tenkte: "Dette skal ikke bite på meg. Ikke tale om!" Du kunne mange ganger tro at de hadde oss der for å knekke oss. Du måtte finne en måte å overleve på, det var ikke noe annet å gjøre med de (Sandvik 1999, s. 285). ...

Jeg ble forferdelig sinna. Jeg måtte ha et sinne! For hvis jeg ikke hadde sinne, så ville jeg ikke... Jeg måtte gjøre det for å rømme, jeg måtte gjøre det når jeg kastet vegg imellom, for å fyre opp. Ja, for da hadde jeg sjansen igjen til liksom å være fri. For jeg ville ikke være der! (Sandvik 1999, s. 290)

Hun rømte 49 ganger i løpet av et par år. Hver gang ble hun tatt inn til gynekologisk undersøkelse, av hygieniske grunner, ble det sagt, men de som rømte ble tatt til undersøkelse selv om de ble tatt straks de kom utenfor gjerdet. Tiltaket var neppe særlig relevant for hygieniske formål, men svært godt egnet til å ydmyke.

Hvordan var det mulig å behandle barn og unge slik? Det var en annen tid, vil noen kanskje si. Men selv i sin tid var det de som reagerte på det som foregikk på barneinstitusjonene. 'De snille' voksne som av og til dukket opp blant de ansatte, sluttet eller fikk sparken (Sandvik s. 181). Overgrep og straffing kan sees i sammenheng med barnas posisjon: de var alene, hadde ikke foreldre eller andre voksne til å tale sin sak. Flere forteller at foreldrene sendte brev og gaver, men de havnet i Misjonens skuff, så de fikk det først som voksne. Noen foreldre prøvde å besøke barna, men ble avvist og anmeldt til politiet, samtidig var det andre som fikk besøke barna en sjelden gang. Institusjonene var stengt for innsyn, naboene visste ikke hva som foregikk. Og dessuten ble taterbarna sett som mindre verdt. Både mangel på innsyn og degradering som skapte sosial avstand, er faktorer som øker risiko for overgrep og vold. Taterbarnas erfaringer stemmer med denne tanken.

Misjonen mente at den lyktes. På 1950-tallet sa generalsekretær Bjørnstad at det en gang het at taterplagen grep mer og mer om seg, men at bildet nå var forandret. "Dette hang sammen med det arbeidet som var gjort for de hjemløse...". For ved århundreskiftet hadde det vært "registrert omlag 5-6000 omstreifere, mens det på 1950-tallet bare var registrert 1500" (sitert i Jens L. Agerup 1991, s. 69, 70).

Men de som var på barneinstitusjoner har et annet syn. Av Sandviks 11 intervjupersoner dro noen tilbake til slekten og slo seg sammen med dem, reiste og handlet. Andre brøt kontakten med slekten og prøvde å gå opp i det norske samfunnet, glemme tateridentiteten. Denne løsningen skaper vanskeligheter overfor en selv og omgivelsene: alltid er man redd for å bli avslørt. Andre igjen havnet mellom to stoler:

Det var ikke bare det at vi ble ødelagt for samfunnet, men vi ble ødelagt for de reisende også. Det var sånn at vi som hadde vært på barnehjem, vi kom jo bort fra familien vår. ... Vi oppførte oss ikke som tatere. Så vi hadde det jævlig blant den vanlige befolkningen, men vi fikk det litt jævlig blant våre egne også. For de var ikke så opplyste at de forsto at det var barnehjemmet som hadde tatt fra oss det der, vet du (s. 375). ...

Etter institusjonsoppholdet dro de ut til ingenting. Misjonen hadde lyktes i å kutte kontakten med familien, men Misjonens sosialisering hadde ikke lyktes, de falt mellom to stoler. Det Misjonen gjorde var å frata dem identiteten som tater, men de lyktes ikke med å gi dem en ny identitet (s. 370).

Johanne, som Marvik (1991) intervjuet, sier:

Omstreifermisjonen skulle tatt seg bedre av omstreiferbarna. Alle kjenner vi noen som har vært under Misjonen, og som har gått fra fosterhjem til fosterhjem og er heilt ødelagt. Dom kommer alltid tilbake til slekta si, men sitter mest bare og skjelver (s. 94).

Var det grunn for å gripe inn overfor taterfamilier? Noen ganger var det nok det. Karen-Sofie Pettersen (1991) har gått gjennom barnevernssaker fra Midt-Norge fra 1914 til 1986. Hun sier at Misjonen fortalte om familiesituasjoner hvor de mente at barna ikke hadde det bra, de var magre og hulkinnet, bodde elendig, og foreldrene var innblandet i slagsmål og fyll. Samtidig forteller mange (Sandvik 1999, Fodstad 1999, Dyrli og Bjerkan 1999 oa.) at forholdene på barneinstitusjonene var harde. Så svaret på spørsmålet om barna burde vært hjemme eller på barneinstitusjon, er kanskje noen ganger: Ingen av delene.

Det fins et par eksempler på at barn av taterslekt som har vært på barneinstitusjon er fornøyd med oppveksten. Bastrup (1995) forteller at han har intervjuet 38 personer av taterslekt som ble fjernet fra foreldrene. Av disse tilbragte 20 hele barndommen på institusjon: "19 beskriver årene på barnehjem som et sammenhengende mareritt, mens én mente han hadde hatt det godt der" (s. 427). Blant Marviks (1991) intervjupersoner er én av samme mening: "Sjølv kom jeg på barnehjem da jeg var 11 år, og det er jeg bare glad for, fikk eget rom, og kjekke voksne var det som vi kunne prate med. Hjemme var det itte noe greit" (s. 96).

To andre tiltak i tillegg til bosetting- og barnetiltak i denne perioden, er *overføring til åndssvake- og sinnssykeinstitusjoner og tvangssterilisering*. Et ukjent antall tater havnet i åndssvake- og sinnssykeinstitusjoner. Joar Tranøy (1995) har fortalt hvordan en kvinne protesterte og prøvde å komme ut av sykehuset, men brevene hun skrev kom aldri lenger enn til sykehusets arkiv; hun ble kastret, lobotomert og døde da hun ble lobotomert annen gang.⁴¹⁶ Tvangssterilisering var hjemlet i steriliseringsloven 1934-1977, § 3b og 4. I følge Haave (2000) var det en større hyppighet av tvangssteriliseringer av taterkvinner enn kvinner ellers. Sam Saenger (1983) har tatt opp Misjonens rolle i enkeltsaker i årene 1935 til 1948, og fant at blant 12 kvinner fra 15 til 36 år som ble tvangssterilisert, hadde Misjonen tatt initiativet overfor fire. Fodstad (1999) fant, ut fra intervjuer med ansatte i institusjoner som hadde med sterilisering å gjøre, at bestyrere og i noen tilfeller hindret slike inngrep. Enda et tema er på hvilket grunnlag tvangssteriliseringer ble foretatt, om det var på økonomisk, slekts- eller rase-hygienisk grunnlag, og spørsmål om Misjonens rolle i den offentlige diskusjonen i mellomkrigstiden om tvangssterilisering av tater. Saenger (1983), Fodstad (1999) og Haave (2000) tar opp slike spørsmål.

Med slike steriliseringer kan man si at også i denne perioden tok myndighetene i bruk fysiske tiltak for å ordne opp i det de så som et 'taterproblem'.

III) 1986 TIL I DAG

I 1986 ble Misjonen nedlagt. En grunn var at alle særomsorgene skulle nedlegges og tiltakene innarbeides i det vanlige sosialapparatet. Etterhvert ble det også rettet kritiske blikk mot Misjonen. Det viste seg at den brukte penger på andre måter enn foreskrevet, og verken riksrevisjon eller sosialdepartement hadde ført kontroll med Misjonens virksomhet. Grunnene til at Misjonen kunne holde på uforstyrret i nesten 90 år kan være at den ble støttet av et etablert borgerskap,⁴¹⁷ at arbeidet

⁴¹⁶ Den 7. mai hvert år arrangerer RFL og andre foreninger en minnestund ved en anonym grav på Riis kirkegård. Her er 49 mennesker gravlagt som døde på Gaustad sinnssykehus frem til 1989 (Karl S. Sundby 2000). Først i det siste året har det lyktes å få vite navnet på noen av dem som er gravlagt der. Sundby skriver: "En av dem er Johanne Regine Silk, født 5/9-1910. Forsvant i institusjonenes svarte mørke i 1927... 17 år gammel. Død 12/2-1970. Hennes sykdom var en av datidens verste sykdommer; hun var tater".

⁴¹⁷ Se Joar Tranøy (1988).

ble drevet av en kristen organisasjon, i kristen ånd, og fordi dette var noe myndighetene mente måtte gjøres og de var glade for at noen i det hele tatt tok på seg oppgaven.

Perioden fra 1986 til i dag er preget av stor grad av *aksept* av tater og reisende. Enkeltpersoner står frem i det offentlige, i aviser, ukeblader, radio, fjernsyn. Bøker, både forskningsarbeider, dokumentarlitteratur og romaner, forteller om tater og tar deres perspektiv.

Siden 1980-tallet er det startet fire, fem organisasjoner. En av dem er Romanifolkets landsforening (RFL) som ble stiftet i 1995. Den har omkring 400 medlemmer, utgir månedsbladet "Fri som fuglen" og har utgitt to hefter om tater i samarbeid med Universitetet i Trondheim. De har kontakt med flere departement. RFL har betydning blant annet på den måten at de, sammen med andre, har vært med på å skape mulighet for det Margareth Somers (1994) kaller en 'narrative', som kan oversettes med 'livsfortelling' for tater. Det er laget et rom i offentligheten, en overordnet, anerkjent 'taternes historie' som den enkelte kan skrive sin livsfortelling inn her, fordi den åpner for folks egne erfaringer.

I november 1998 ba Kirkerådet tater om tilgivelse for det det norske folket hadde gjort mot dem.⁴¹⁸

I 1999 fikk tater status som nasjonal minoritet.⁴¹⁹

I dag har tater endret levemåte. Det er knapt noen som lever på tradisjonelt vis, er uten bolig og reiser langs landeveien slik tater gjorde til ut på 1960-tallet. Men det er mange måter å være reisende på. Noen bor fast om vinteren og reiser fra mai til september. Andre bor hos slektninger seks måneder her, seks måneder der. Andre igjen flytter ofte. Noen har arbeid knyttet til reising, handler og går den samme ruten de alltid har gjort, andre er handelsreisende av forskjellig slag, blant annet som antikvitetshandlere.

Når tater i dag ikke lenger reiser slik de gjorde før, kan det knyttes til forhold som lå utenfor Misjonens kraftfelt. I følge Frederik Barth (1955) gjaldt det også før, på midten av 1900-tallet. Taternes tradisjonelle levemåte krevde store oppland for salg av sine spesielle varer og tjenester. Alle taterbarn kunne ikke fortsette å leve på denne måten, for opplandet ga ikke tilstrekkelig livsgrunnlag til det. De måtte gi opp taterlivet og gå opp i det norske samfunnet:

In other words, in every generation a large number of tater are assimilated in the host population. The problem of "passing" - becoming assimilated in the sedentary population are of major concern to a considerable fraction of the Taters I interviewed (s. 141).

Senere var det andre endringer som undergravde taterens tradisjonelle levevis, som industrialisering og nye materialer som plast og rustfritt stål (Moe 1974). Så når tater er blitt bofaste i dag, er de fleste blitt det uavhengig av Misjonens innsats.

Når det gamle leveviset forsvinner kan man spørre seg om det fortsatt fins tater, om noen ser seg som tater i dag. Noen gjør det, ser seg som et eget folk, Romanifolket med opprinnelse i Asia, som begynte å vandre vestover 500 år e.kr. og siden ble oppblandet med folkene i landene der de kom. Men det er delte meninger om dette. Kaspar Flekstad (1949) blant andre, mener at tater er etterkommere etter bortløpne bønder og tjenestefolk og deserterte soldater som dro ut på landeveien og lærte seg reising og språk av sigøynere. Det er også uenighet om språket, romani. Er, eller var det et eget språk slik noen språkforskere og tater sier, eller er det laget i senere år, slik Flekstad sier?

⁴¹⁸ Flere tater kritiserte dette. De mente at en bønn om tilgivelse måtte komme på vegne av Kirken, ikke det norske folk. Biskopen i Stavanger endret ordlyden i overensstemmelse med dette, men blant tater er det en oppfatning om at det bare er Kirkerådet selv som kan endre sitt eget vedtak (Dette er diskutert i Aftenposten i november, desember 1998 og i "Fri som fuglen").

⁴¹⁹ I følge konvensjonen er samer, kvener, tater/reisende/romanifolket, sigøynere/roma og jøder nasjonale minoriteter. Dette defineres som en gruppe som [er] tallmessig underlegen resten av befolkningen i staten og i en ikke-dominerende stilling, hvis medlemmer - som er borgere av den aktuelle stat - har etniske, religiøse eller språklige særtrekk som skiller dem fra resten av befolkningen og som viser, om så bare implisitt, en form for solidaritet som er rettet mot det å bevare deres kultur, tradisjoner, religioner eller språk (sitert fra Dyrli og Bjerkan, 1999, s. 51).

Kanskje dette er spørsmål vi aldri blir enige om, som vi aldri kan få helt sikre svar på. Har tatere egen musikk- og forteller-tradisjon? Men iallfall er det enighet om at tatere har en egen historie med sine spesielle erfaringer.

Det fins folk som ser seg som tater i dag. Men hvordan leve med en slik identitet? Det fins flere måter å være tater på. Noen går i indre eksil og de skjuler sin identitet. De sier ikke fra til barna engang, at de er tatere, og er alltid redde for å bli avslørt, for at barna skal bli avslørt. Det har skjedd før i historien, Sundt (1974) sier at de "tok forsvinningshatten på". Andre erkjenner for seg selv at de er tatere, sier fra til nærmeste familie, ektefelle og barn, kanskje også til svigerfamilie, kanskje ikke. De reiser når det blir kjent i nabolaget at de er tatere og er redde for å få besøk av slekt og familie. De er stolte over å være tater, men vil ikke at det skal bli kjent, som Lina. Hun er 'vellykket' med høyskoleutdanning, jobb, familie og enebolig, og sier til Dyrliid og Bjerkan (1999): "Det å være tater, det er å være bærer av arvesynda, det," (s. 71). De skriver videre:

Lina forteller sin historie om å måtte håndtere det å være "den andre", den som ikke inkluderes i den norske likhetsideologien. Hun forteller en historie om balansegang, om ambivalens, om veksling mellom stolthet og skam. Det er en historie om å være tater og nordmann, om å veksle mellom ulike arenaer. Noen ganger samhandler hun med andre som norsk og yrkeskvinne, andre ganger er det identiteten som tater som er relevant. Og hun forteller om redselen som kan gi direkte fysisk ubehag når hun opplever at "taterdelen" av henne blir trukket inn i situasjoner hvor hun ikke venter at den skal bli synlig og gjort relevant. Det er en fortelling om en identitet som noen ganger utgjør en trussel om stigmatisering og ekskludering, andre ganger en ressurs - innfallsporten til et fellesskap (s. st).

En tredje gruppe er de som står åpent fram. Lina forteller om sønnen sin. Når han blir konfrontert med at han er tater, setter han hendene i sida og sier: "Ja, jeg er tater og det er jeg stolt av!" (s. 55).

Før var det ingen tvil, det var ikke nødvendig å spørre en gang, for svaret var tydelig for enhver, en tater var en som reiste, som kledde seg på bestemte måter, snakket romani og kjente til egne slektninger og andre taterslekter.⁴²⁰

Fra 1990-tallet er taternes situasjon endret. De er langt mer akseptert, folk lytter og leser historien med deres blikk på norske myndigheter, institusjoner og samfunn. Jeg snakket om denne endringen og den økte aksepteringen med Lill Scherdin som sa at tatere kanskje blir akseptert nå fordi de ikke er tatere lenger, slik de var det da de reiste, de er ikke i samme situasjon som før, da de ble sett som truende. Den tiden er forbi. Derfor kan de aksepteres. Og, kan man føye til, derfor blir det spørsmål om hva som kjennetegner en tater og hvordan tatere kan presentere seg i vårt samfunn i dag. Hva som kjennetegner en tater kunne kanskje knyttes til slekt eller levemåte, til dette om bestemoren din kunne romani, eller til selvdefinering. Dyrliid og Bjerkan (1999) gjengir hva tatere har sagt:

Når sola kommer må jeg ut, sånn er det bare. Jeg vet ikke hva som driver meg, men det må være følt om våren for dem som ikke tør å stå fram med at de er tatere, for jeg tror de fleste av oss har det likedan.

Vi reiser mye, besøker folk – selv om det har blitt mindre av det i de senere årene. Fremdeles er det sjelden man bare kjører forbi kjente uten å stikke innom på besøk.

Vi hjelper hverandre, det er et sterkt samhold oss i mellom - også på tvers av slektslinjer, eller i alle fall selv om man er i slekt langt uti. Vi tenker aldri sånn at man ikke vil hjelpe, nei vi hjelper og støtter hverandre.

Er du på en bensinstasjon og fyller bensin og det går forbi en person av reisende slekt, så vet du med en gang, med et øyekast, at han er reisende. - Jeg vet ikke hva det er som gjør det - kanskje væremåten, kanskje varheten; varheten hans som møter varheten min, det at ingen av oss kommer noen vei liksom, bare blikk. Det at man får med seg ting, observerer ting.

⁴²⁰ De som i følge Barth (1955) ikke lenger kunne leve som reisende tatere på 1950-tallet og tidligere, møtte nok allerede en gangen det samme spørsmålet om identitet.

Campingvogn og bil har jeg, jeg behøver ikke mer. Jo, og så en liten familie, da (s. 7,8).

Dyrlid og Bjerkan kommenterer disse utsagnene som er kommet frem i samtaler med tatere og mener de forteller hvordan tatere opplever seg selv og sitt folk. På direkte spørsmål om hva som særpreger tatere, blir de samme egenskapene nevnt: de sterke slektsbåndene, gjestfriheten, rastløsheten og frihetstrangen. Disse trekkene kan sees som en slags overordnet idé om hvem taterne er, sier Dyrlid og Bjerkan, en overordnet forestilling om hva som forener og særpreger tatere som et folk, deres masterparadigme, for å si det på antropologisk (s.st.).

Det var kanskje noe av dette som fortsatt vil prege tatere som Britt Karin Larsen fanget opp i boka "En gang var vi som vinden" fra 1991, som bygger på samtaler med tatere, men ikke med Marie:

Hun dro til Sverige i dag, til datteren sin. Sønnesønnen hennes kjører henne. Jeg får aldri snakke med gamle Marie, utallige ganger har jeg prøvd å treffe henne, men hun blir kjørt rundt av døtre og sønner og sønnesønner og bor snart her, snart der.

Kanskje det er meningen at boka skal munne ut med nettopp henne, den sanne reisende, som kunne fortalt meg så mye, men som alltid er et annet sted.

Munne ut i det som ikke gir oss fred: Vår drøm, vår uro, somn driver oss alle sammen videre (s. 124).

Litteratur

- Agerup, Jens Lasse: *Redder du barnet, redder du slekten. Teori og praksis i Omstreifermissjonens omsorgsarbeid for barn og voksne 1900-1960*. Hovedoppgave i historie. UiO 1991
- Barth, Frederik: *The Social Organization of a Pariah Group in Norway*. *Norveg* nr. 5/1955
- Bastrup, Olav Rune Ekland: *Omsorg, makt og menneskeverd. I: Kirke og Kultur* nr. 5/1995, s. 417-440
- Christophersen, H. O.: *Eilert Sundt og fantesaken. I: Eilert Sundt: Fante- eller landstrygerfolket i Norge*. Verker i utvalg 1. Gyldendal. Oslo 1974
- Dahl, Tove Stang: *Barnevern og samfunnsvern*. Pax forlag. Oslo 1978
- Dyrlid, Linda og Lise Bjerkan: *Om likhet, likeverd - og annerledeshet. Et antropologisk blikk på tateres livshistorier*. Sosialantropologisk institutt. NTNU. Trondheim 1999
- Fantefortegnelsen 1845*. Harald Winge (red.) Norsk lokalhistorisk institutt. Oslo 1986
- Flekstad, Kaspar: *Omstreifere og sigøynere. Studier over fantefolkets opprinnelse. Bidrag til nordisk kriminologi*. Aschehoug. Oslo. 1949
- Fodstad, Hjørdis: *Erfaringer fra tvangssterilisering*. K-serien nr. 2/99 Institutt for kriminologi, UiO
- Folk og Fant. Navnelister i folketellingmaterialet 1815-1855*. Anna Tranberg (red.). Norsk lokalhistorisk institutt. Oslo 1987
- Giertsen, Hedda: *K og måter å forstå drap på*. Doktoravhandling. Institutt for kriminologi, UiO 2000
- Goffman, Erving: *Anstalt og menneske*. Paludan. København 1967
- Haave, Per. Ukjent tittel. Vil bli utgitt i år 2000
- Larsen, Britt Karin: *En gang var vi som vinden*. Tiden. Oslo 1991
- Lévi-Strauss, Claude: *Tropisk elegi*. Gyldendal. Oslo 1998
- Lund, Troels: *Dagligt liv i Norden, Første bog*. Gyldendalske boghandel Nordisk forlag, København 1929-1931
- Marvik, Ellen Marie: *Situasjonen for omstreiferne etter avviklingen av Norsk misjon blant hjemløses engasjement og overføring av ansvaret til kommunene 1991*. Sosialdepartementet. Oslo 1991
- Moe, Tore Lande: *Omstreifande grupper i Noreg*. Magistergradsavhandling i etnologi. UiO. 1975
- NOU 1980: 42. Omstreiferne. Deres situasjon og samfunnets hjelpetiltak for dem*
- Pettersen, Frans: intervjuet i *Klassekampen* 24.2.1993
- Pettersen, Karen-Sofie: *En kvalitativ studie av tiltak rettet mot barn av tatere i perioden 1914-1986*. Hovedoppgave i sosiologi NTNU. Trondheim 1997
- Pettersen, Karen-Sofie: *Forholdet mellom Norsk misjon blant hjemløse og sentrale myndigheter på området barnevern*. Institutt for sosiologi og statsvitenskap. NTNU. Oslo 1999

- Pettersen, Sofie: intervjuet i *Henne*, mars 2000
- Saenger, Sam: "*Fra fant til folk*" - *Den norske omstreifermisjonens virksomhet i mellomkrigstiden (1920-1930-årene). En sosialhistorisk undersøkelse*. Hovedoppgave i historie. Historisk institutt. UiO 1983
- Sandvik, Anne Berit: *Kampen om barna. Personer av taterslekts erfaringer fra barne- og skolehjem*. Hovedoppgave i kriminologi. K-serien nr. 2/99. Institutt for kriminologi, UiO
- Schlüter, Ragnhild: *De reisende: en norskminoritets historie og kultur*. Ad notam Gyldendal. Oslo 1993.
- Somers Margareth: The narrative construction of identity: A relational and network approach. I: *Theory and Society* 23/1994, s. 605-649
- Sundby, Karl Sigurd: Tale ved minnestund for tater og andre ofre på Riis kirkegård Oslo 7. mai. Trykt som vedlegg til *Fri som fuglen* nr. 5.2000
- Sundt, Eilert: *Beretning om Fante- eller Landstrygerfolket Norge*. Chra. 1850. Gyldendal. Oslo 1974
- Tranøy, Joar: *En særomsorg blir til. Om gjenopptakelsen av Eilert Sundts arbeid for omstreiferne*. Magistergradsavhandling i kriminologi, Institutt for kriminologi, UiO 1988
- Tranøy, Joar: "Usedelige" taterjenters skjebne. Steriliseirng, lobotomi og kastrasjon: Et lite stykke Norge fra vår nære historie. *Samtiden* nr. 6/1995, s. 33-42
- Aanesen, Ellen. *Av reisendes folk*. Dokumentarfilm. NRK 1. januar 1994

Deltagerliste

Danmark

Balvig, Flemming
Professor/formand NSfK
Det retsvidenskabelige institut D
Sankt Peders Stræde 19
DK-1453 København K
Tlf: 0045 35 32 33 25
Fax: 0045 35 32 33 34
e-mail: flemming.balvig@jur.ku.dk

Christensen Claus Bundgård
Ph.D.-stipendiat
Roskilde Universitets Center
Skydebanegade 1, 4.th
DK-1709 København V
Tlf: 0045 36 96 34 47
e-mail: clausbc@ruc.dk

Clausen, Susanne c/o Jeppsson,
Stud.scient.soc.
Nøddebogade 13, 4.th.
DK-2200 København N
Tlf: 0045 35 39 11 89
e-mail: susanne.clausen@jur.ku.dk

Engberg, Jens
Historisk inst. , Bygning 322
Århus Universitet
DK-8000 Århus C
Tlf: 0045 86 33 40 60
e-mail: hisje@hum.aau.dk

Frantzen, Evy
Cand.polit/kriminolog
Det retsvidenskabelige institut D
Sankt Pedersstræde 19.
DK-1453 København K
Tlf: 0045 35 32 36 85
e-mail: evye@mail.tele.dk

Holmberg, Lars
Forskningsadjunkt
Det retsvidenskabelige institut D
Sankt Peders Stræde 19
DK-1453 København K
Tlf: 0045 35 32 33 33
Fax: 0045 35 32 33 34
e-mail: lars.holmberg@jur.ku.dk

Kvist, Camilla
Skr NSfK/stud.scient.anth.
Det Retsvidenskabelige Institut D
Sankt Peders Stræde 19
DK-1453 København K.
Tlf: 0045 35323344
Fax: 0045 35323334
e-mail: camilla.kvist@jur.ku.dk

Krarp, Nina Löwe
Skr.leder NSfK/cand.jur
Det Retsvidenskabelige Institut D
Sankt Peders stræde 19
DK-1453 København K
Tlf: 0045 35 32 33 32
Fax: 0045 35323334
e-mail: nina.krarp@jur.ku.dk

Mathiesen, Charlotte
Cand.scient.anth., forskningsassistent
Det Retsvidenskabelige Institut D
Sankt Peders stræde 19
DK-1453 København K
Tlf: 0045 35 35 09 95 (privat)
e-mail: charlotte@jur.ku.dk

Smith, Peter Scharff
Ph.D.stipendiat
KUA - Institut for Historie
Njalsgade 102
DK-2300 København S
Tlf: 0045 35 32 82 99
Fax: 0045 35328241
e-mail: pss@hum.ku.dk

Snare, Annika
Lektor
Det retsvidenskabelige institut D
Sankt Peders Stræde 19
DK-1453 København K
Tlf: 0045 35 32 33 30
Fax: 0045 35 32 33 34
e-mail: annika.snare@jur.ku.dk

Stecher, Jesper
Skr NSfK/stud.jur.
Det Retsvidenskabelige Institut D
Sankt Peders stræde 19
DK-1453 København K
Tlf: 0045 35323344
Fax: 0045 35323334
e-mail: jesper.stecher@jur.ku.dk

Sørensen, Anne-Stina
Kontaktsekr. NSfK/stud.scient.soc.
Det retsvidenskabelige institut D
Sankt Peders Stræde 19
DK-1453 København K
Tlf: 0045 35323344
Fax: 0045 35323334
e-mail: anne-stina.sorensen@jur.ku.dk

Finland

Ahonen, Timo
Assistent
Universitet i Åbo, Rättsver. fakultet Calonia 341
FIN-20014 ÅBO
Tlf: 00358 2 3335071
Fax: 00358 2 3336570
e-mail: timo.ahonen@utu.fi

Aromaa, Kauko
Forskningschef/næstfomand. NSfK
Rättspolitiska forskningsintitutet
PB 1200
FIN-00101 Helsingfors
Tlf: 00358 9 18257850
Fax: 00358 9 18257865
e-mail: kauko.aromaa@om.vn.fi

Hahto, Vilja
Forskare
Juridiska fakulteten
FIN-20014 Åbo universitet
Tlf: 00358 2 333 6069
Fax: 00358 2 333 6570
e-mail: vilah@utu.fi

Hirvonen, Eeva Liisa
Alppikatu 5 B 63
FIN-00530 Helsinki
Tlf: 00358 40 743 8610
Fax: 00358 191 23090
e-mail: eve.hirvonen@helsinki.fi

Honkatukia, Päarvi
Rättspolitiska forskningsintitutet
PB 1200
FIN-00101 Helsinki
Tlf: 00358 9 18257871
Fax: 00358 9 1825 7866
e-mail: paivi.honkatukia@om.vn.fi

Junninen, Mika
Researcher
National Reasearch Institute of Legal Policy
Kansakoulukatu 1 A, PL 1200
FIN-00101 Helsingfors
Tlf: 00358 9 1825 7877
Fax: 00358 9 1825 7860
e-mail: mika.junninen@om.vn.fi

Kivivuori, Janne
Researcher
National Research Institute of Legal Policy
Kansakoulukatu 1 A
FIN-00101 Helsinki
Tlf: 00358 9 1825 7858
Fax: 00358 9 1825 7865
e-mail: janne.kivivuori@om.vn.fi

Kouvonen, Anne
Forskare
National Research Institute of Legal Policy
P.O. Box 1200
FIN-00101 Helsinki
Tlf: 00358 9 1856 9265
Fax: 00358 9 1856 9227
e-mail: anne.kouvonen@mol.fi

Mustola, Kati
Forskare
Sociologiska inst./Forskarenheten
PB 35
FIN-00014 Helsingfors universitet
Tlf: 00358 9 191 7903
Fax: 00358 9 191 79 50
e-mail: kati.mustola@helsinki.fi

Mäkelä, Kaisa
Forskare
Juridiska Fakultetet, Inst. f. Straff- och Processrätt
P.B. 4
FIN-00014 Helsingfors Universitet
Tlf: 00358 9 1912 2452
Fax: 00358 9 1912 3090
e-mail: kaisa.makela@helsinki.fi

Sorainen, Antu
Christina Institute for Womens Studies
P.O. Box 59
FIN-00014 Univ. of Helsinki
Tlf: 00358 50 533 1984
Fax: 00358 9 1912 3315
e-mail: antu.sorainen@helsinki.fi

Uimonen, Minna
Lecturer
Christina Institute for Womens Studies
Box 59
FIN-00014 University of Helsinki
Tlf: 00358 50 303 6583
Fax: 00358 9 191 23315
e-mail: minna.vimonen@helsinki.fi

Grønland

Kreutzmann, Elisæus
Kriminalforsorgen i Grønland/kontaktsekr. NSfK
Box 139
GR-3900 Godthåb
Tlf: 00299 32 49 88
Fax: 00299 32 49 79

Mathiassen, Karoline
Stud.scient.adm.
Postbox 279
GR-3900 Nuuk
Tlf: 00299 55 72 76
Fax: 00299 32 29 54
e-mail: kma@gh.gl

Hansen, Søren Søndergård
Landsdommer
Grønlands landsret
Postboks 40
GR-3900 Nuuk
Tlf: 00299 324200
Fax: 00299 323975

Island

Gunnlaugsson, Helgi
Ass. Professor
Háskóla Íslands
Félagsvísindadeild v/Suðurgötu,
I-101 Reykjavík
Tlf: 00354 525 45 04
Fax: 00354 552 68 06
e-mail: helgigun@hi.is

Peersen, Marius
Student
Eggertsgotu 4, ibud 353
I-101 Reykjavík
Tlf: 00354 561 28 77
e-mail: marius@hi.is

Norge

Johansen, Nicolay B.
Cand.polit
Falsensgt. 16 A
N-0556 Oslo
Tlf: 0047 22378431
e-mail: nicobjo@frisurf.no

Bakketeig, Elisiv
Cand.jur./Forsker Institutt for kriminologi
PB 6706
St. Olavs Plass
N-0130 Oslo
Tlf: 0047 22 85 01 30
e-mail: elisiv.bakketeig@jus.uio.no

Blomberg, Wenche
Forsker
Institutt for kriminologi
PB 6872
St. Olavs Plass
N-0130 Oslo
Tlf: 0047 22 85 01 33
Fax: 0047 22 85 02 52
e-mail: wenche.blomberg@jus.uio.no

Falck, Sturla
Forskningsleder/rådsmedlem NSfK
Norsk institutt for forskning om oppvekst velferd og
aldring
Munthesgt. 29
N-0260 Oslo
Tlf: 0047 22 54 13 13
Fax: 0047 22 54 12 01
e-mail: sturla.falck@isaf.no

Giertsen, Hedda
Første amanuensis/rådsmedlem NSfK
Institutt for kriminologi
PB 6872
St. Olavs plass
N-0130 Oslo
Tlf: 0047 22850144
Fax: 0047 22850252
e-mail: hedda.giertsen@jus.uio.no

Gundhus, Helene Oppen
Vitenskapelig ass.
Institutt for kriminologi
P.B: 6706, St. Olavs Plass
N-0130 Oslo
Tlf: 0047 22 85 01 35
Fax: 0047 22 85 02 52
e-mail: h.o.gundhus@jus.uio.no

Halsos, Martin Skaug
Historiker
Thormøhlens gt. 9
N-5006 Bergen
Tlf: 0047 55 32 54 05
e-mail: halsos@hotmail.com

Hauge, Malin S.
Sverresgate 26A
N-5010 Bergen
Tlf: 0047 55 31 33 29
e-mail: malin.hauge@student.uib.no

Hedberg, Kristin
Fossvinckelgt. 39
N-5008 Bergen
Tlf: 0047 55 32 10 18
e-mail: kristinhedberg@hotmail.com

Heigre, Siri
Ole Vigsst. 11
N-5006 Bergen
Tlf: 0047 55 96 17 62
e-mail: siri.heigra@student.uib.no

Hennum, Ragnhild
Kontaktsekretær NSfK
Institutt for Kriminologi
PB 6872
St. Olavs plass
N-0130 Oslo
Tlf: 0047 22 85 01 19
Fax: 0047 22 85 02 52
e-mail: ragnhild.hennum@jus.uio.no

Hjemdal, Ole Kristian
Prosjektleder
Kompetansecenter for voldsofferarbeid
P.B. 8178 DEP
N-0034 Oslo
Tlf: 0047 22 45 27 27
Fax: 0047 22 45 27 25
e-mail: ole.kristian.hjemdal@adm.hioslo.no

Kittelsbye, Ellen S.
Kriminalpolitisenralen
PB 8163 Dep.
N-0034 Oslo
Tlf: 0047 22 078109

Langelid, Torfinn
Statens Utdanningskontor i Hordaland
Boks 7325
N-5020 Bergen
Tlf: 0047 55 57 23 66
e-mail: torfinn.langelid@su-ho.stat.no

Larsson, Paul
Forsker
Institutt for kriminologi
PB 6872
St. Olavs Plass
N-0130 Oslo
Tlf: 0047 22850142
e-mail: paul.larsson@jus.uio.no

Næshagen, Ferdinand L.
Første amanuensis
Politihøgskolen
PB 5027 - Majorstua
N-0301 Oslo
Tlf: 0047 23 19 98 74
Fax: 0047 23 19 99 01
e-mail: ferdinand.naeshagen@politihs.no

Ravneberg, Bodil
Forsker
Senter for Samfunnsforskning
John Lunds plass
N-5007 Bergen
Tlf: 0047 55 58 83 94
Fax: 0047 55 58 97 13
e-mail: Bodil.Ravneberg@sefos.uib.no

Sandmo, Erling
Forsker II
Institutt for samfunnsforskning
Munthesgt. 31
N-0260 Oslo
Tlf: 0047 23 08 61 39
Fax: 0047 23 08 61 01
e-mail: esa@isaf.no

Sollund, Ragnhild
Stipendiat
Sørkedalsvn. 21B
N-0369 Oslo
Tlf: 0047 23 08 61 00
Fax: 0047 23 08 61 01
e-mail: ragnhild.sollund@isaf.no

Aas, Katja Franko
Institutt for kriminologi
PB 6706
St. Olavs Plass
N-0130 Oslo
Tlf: 0047 22 85 01 27
Fax: 0047 22 85 02 52
e-mail: katja.franko@jus.uio.no

Sverige

Flyghed, Janne
Kriminologiska Institutionen
Stockholms Universitet
S-106 91 Stockholm
Tlf: 0046 8 16 26 09
Fax: 0046 8 15 78 81
e-mail: janne.flyghed@crim.su.se

Granath, Sven
Brottsförebyggande rådet
Box 13 86
111 93 Stockholm
Tlf: 0046 8 401 87 60
Fax: 0046 8 411 90 75
e-mail: sven.granath@bra.se

Grevholm, Erik
Fil.kand.
Brottsförebyggande rådet
Box 13 86
111 93 Stockholm
Tlf: 0046 8 401 87 22
Fax: 0046 8 411 90 75
e-mail: erik.grevholm@bra.se

Kaspersson, Maria
Fil.lic.
Kriminologiska Institutionen
Stockholms universitet
S-106 96 Stockholm
Tlf: 0046 8 674 70 53
Fax: 0046 8 15 78 81
e-mail: maria.kaspersson@crim.su.se

Lander, Ingrid
Doktorand
Kriminologiska institutionen
Stockholms universitet
S-106 91 Stockholm
Tlf: 0046 8 16 22 15
Fax: 0046 8 15 78 81
e-mail: Ingrid.Lander@crim.su.se

du Réés, Helena
Kontaktsekr. NSfK/
Doktorand Kriminologiska Institutionen
Stockholms Universitet
S-106 91 Stockholm
Tlf: 0046 8 16 33 97
Fax: 0046 8 15 78 81
e-mail: helena.durees@crim.su.se

Rydström, Jens
Historiska Institutionen
Stockholms Universitet
S-106 91 Stockholm
Tlf: 0046 8 845060
Fax: 0046 8 845060
e-mail: jens.rydstrom@historia.su.se

Sarnecki, Jerzy
Professor/rådsmedlem NSfK
Stockholms Universitet
Kriminologiska institutionen
S-106 91 Stockholm
Tlf: 0046 8 162102
Fax: 0046 8 157881
e-mail: jerzy.sarnecki@crim.su.se

Sjöberg, Anders
Doktorand
Kriminologiska Institutionen
Stockholms Universitet
S-106 91 Stockholm
Tlf: 0046 8 67 47 140
Fax: 0046 8 15 78 81
e-mail: anders.sjoberg@crim.su.se

Stenborre, Eva
Socionom
Lillekarr Södra 202
S-425 31 Hisings Kärra
Tlf: 0046 31 57 35 65
e-mail: eva.stenborre@swipnet.se

Svensson, Kerstin
Doktorand
Socialhögskolan
Box 23
S-221 00 Lund
Tlf: 0046 22 20 461
Fax: 0046 22 29 412
e-mail: kerstin.svensson@soch.lu.se

von Hofer, Hans
Professor
Kriminologiska Institutionen
Stockholms Universitet
S-106 91 Stockholm
Tlf: 0046 8 16 25 60
Fax: 0046 8 15 78 81
e-mail: hanns.hofer@crim.su.se